

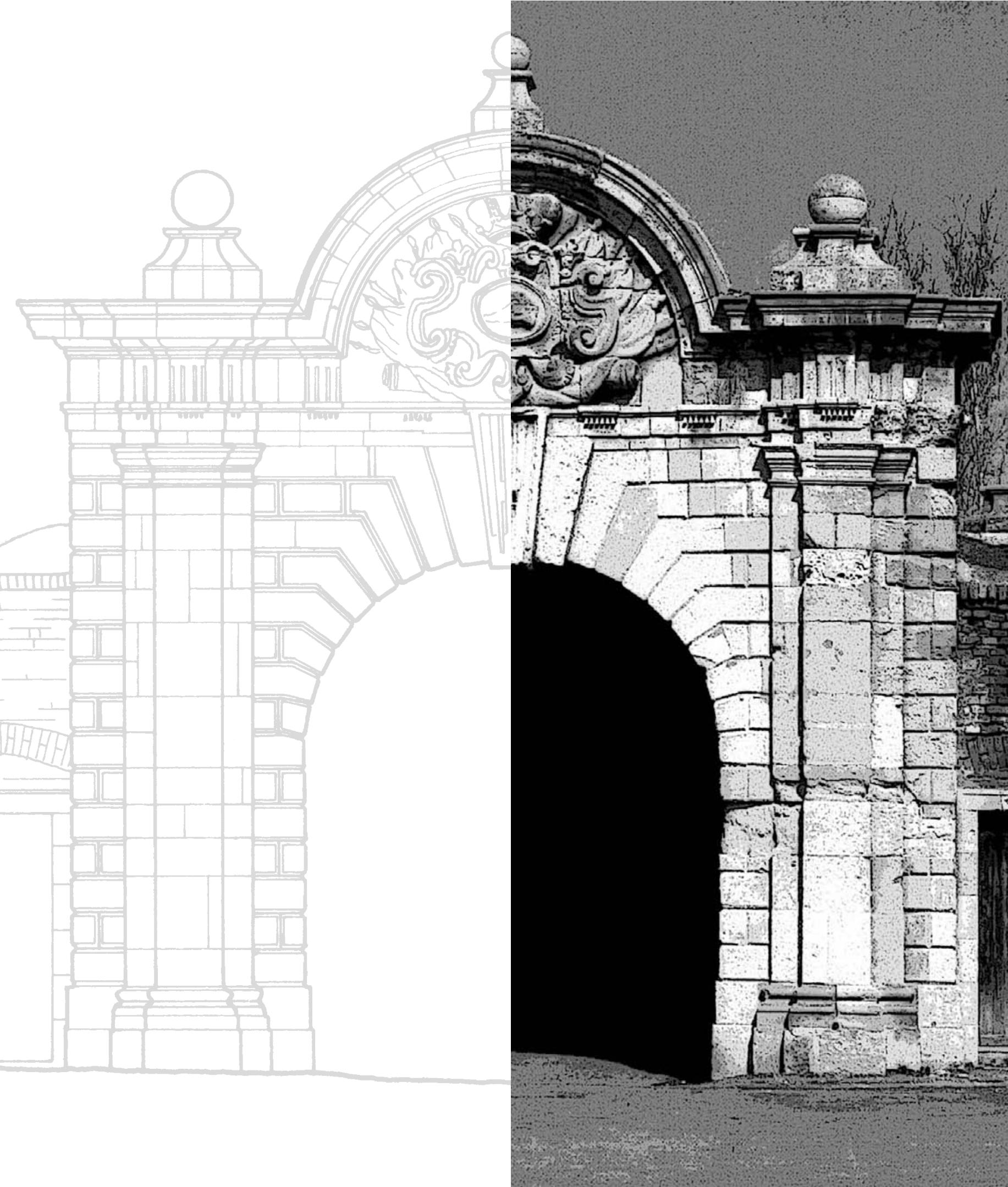
МАРКО ПОПОВИЋ

Београдска ТВРЂАВА

THE FORTRESS OF BELGRADE

Београдска
ТВРЂАВА

МАРКО ПОПОВИЋ

Тврђава

Београдска

ДРУГО ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ

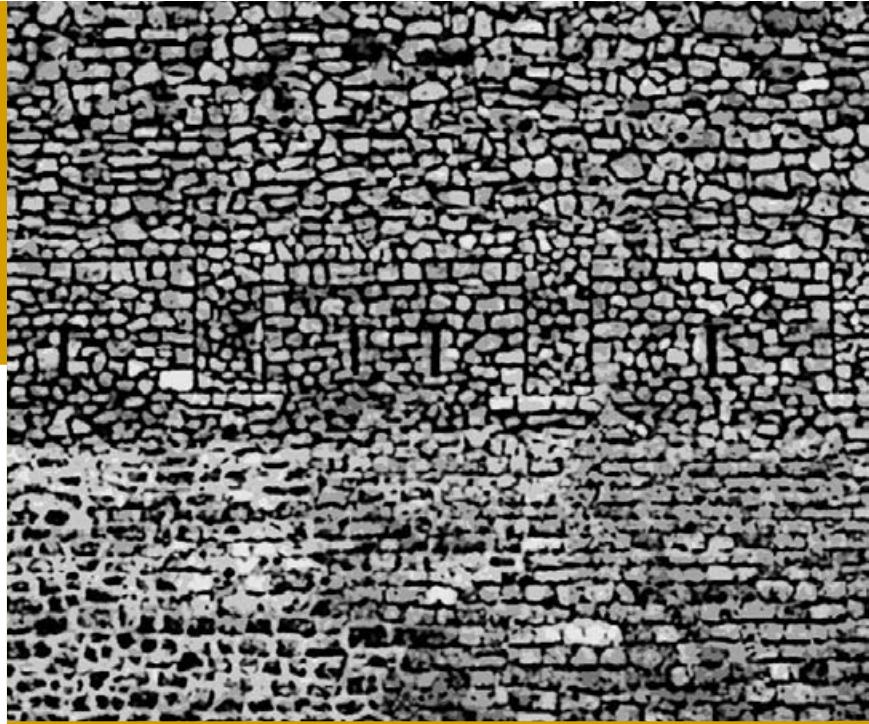
MARKO POPOVIĆ

THE FORTRESS OF BELGRADE

SECOND EDITION

БЕОГРАД 2006.

*Књига је штампана
средствима Скулптуре града Београда*

Издавач

ЈАВНО ПРЕДУЗЕЋЕ »БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА«
Београд, Краља Петра 71

Published by

JAVNO PREDUZEĆE »BEOGRADSKA TVRĐAVA«
Belgrade, Kralja Petra 71

Уредник

ЉИЉАНА ОБРАДОВИЋ

Editor

LJILJANA OBRADOVIĆ

Суиздавачи

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Београд, Кнез Михаилова 35
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ ГРАДА БЕОГРАДА
Београд, Калемегдан 14

Co-Publishers

ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE
Belgrade, Knez Mihailova 35
CULTURAL HERITAGE PRESERVATION
INSTITUTE OF BELGRADE
Belgrade, Kalemeđan 14

Лекција и корекција
МИЛЕНА ШЕЋЕРОВИЋ

Lector
MILENA ŠEĆEROVIĆ

Превод резимеа
МАРИНА АДАМОВИЋ

Translated by
MARINA ADAMOVIĆ

Дизајн и техничко уређење
ДАНИЈЕЛА ПАРАЦКИ

Graphic design by
DANIJELA PARACKI

Штампа
БИРОГРАФ, Земун

Printed by
BIROGRAF, Zemun

Тираж
1000 примерака

Printed in
1000 copies

ISBN 86-908427-0-5

CONTENTS / САДРЖАЈ

- 8] УВОД
- 11] Историјски извори за проучавање Београдске тврђаве
- 23] Археолошка истраживања Београдске тврђаве
- 26] ПОЛОЖАЈ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ, ОДЛИКЕ РЕЉЕФА И ЊЕГОВЕ ИЗМЕНЕ
- 32] АНТИЧКО И КАСНОАНТИЧКО УТВРЂЕЊЕ
- 33] Римски легијски логор
- 42] Рановизантијско утврђење
- 48] СРЕДЊОВЕКОВНА УТВРЂЕЊА БЕОГРАДСКОГ ГРАДА
- 49] Настанак средњовековног насеља са могућим елементима фортификација
- 55] Византијско гранично утврђење
- 73] Угарско-српско погранично утврђење
- 85] Српски утврђени град
- 131] Угарско гранично утврђење
- 165] Београдски град под турском влашћу 1521–1688.
- 182] БАСТИОНА АРТИЉЕРИЈСКА УТВРЂЕЊА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ
- 183] Прва реконструкција Београдске тврђаве према принципима басционих артиљеријских фортификација 1689–1717.
- 211] Друга реконструкција Београдске тврђаве, изградња басционе артиљеријске фортификације 1717–1739.
- 251] Трећа реконструкција Београдске тврђаве, обнова система басционих фортификација 1740–1791.
- 276] БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА У 19. И 20. ВЕКУ
- 294] ЗАВРШНА РЕЧ
- 298] РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ
- 302] ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА
- 318] THE FORTRESS OF BELGRADE – Summary

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ

ПРОТЕКЛО СТОЛЕЋЕ дало је веома запажене резултате на подручју проучавања прошлости градова, а посебно развоја средњовековних фортификација. Значајан допринос у том смислу дала су обимна археолошка истраживања која су вршена у оквиру неких значајнијих утврђења. Том истраживачком подухвату припадају и резултати остварени у Београду.

Утврђење над ушћем Саве у Дунав скрива међу својим бедемима и наслагама земље бројна сведочанства о вишемиленијумској историји града на овом простору. Проучавање Београдске тврђаве део је напора да се проникне у дубине прошлости Београда и отрgnu од заборава фрагменти давно изгубљене слике града, који је често био рушен и након тога изнова грађен. Након више деценија обимних археолошких ископавања дошло се до читавог низа нових сазнања која осветљавају настанак и развојне путеве београдских фортификација од антике до савременог доба. Ова нова материјална сведочанства значајна су допуна спознаји историје града у целини. Обимна сазнања стечена током археолошких и архитектонских истраживања, уз раније објављене резултате проучавања изворне историјске грађе (Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967), представљала су солидну основу да се монографски обради настанак и развој београдских фортификација.

Прво издање монографије »Београдска тврђава«, са предговором проф. Ј. Калић, објавио је Археолошки институт 1982. године. Ова монографија, унеколико особена будући да је грађена на равноправном коришћењу историјских извора, издаваја се од уобичајених археолошких студија, којима у ширем смислу припада. Уз јасно тематско омеђење, Београдска тврђава је овде дијахронично посматрана. Истражени су преображенји војне архитектуре кроз

векове, од антике до савременог доба. Овакав целовит поглед омогућио је да се, кроз анализу фортификација примењених на овом тлу током разних епоха одреди, у ширем смислу, и место Београдске тврђаве у токовима европске цивилизације.

Објављивањем првог издања ове монографије, до кога се већ дуже време тешко долази, будући да је тираж давно подељен или распродат, пут ка новим сазнањима није био затворен. Истраживања, истина мањег интензитета него у претходном раздобљу, која су настављена допунила су ранија сазнања и допринела поузданijем разрешавању неких недовољно јасних питања. Био је то повод да се размишља о припреми другог, допуњеног и прерађеног издања ове монографије. За овај подухват пресудне су биле иницијатива Јавног предузећа »Београдска тврђава«, које се појављује као издавач, као и предусретљивост финансијера – Скупштине града Београда.

У другом издању, које је сада пред читаоцима, задржана је структура претходне монографије, као и главни закључци, који су неизмењени издржали пробу времена. Ново издање допуњено је новијом литературом, као и резултатима сазнања до којих се дошло током протеклих 25 година. У питању су на првом месту нова открића која се односе на римски легијски логор, као и детаљнија сазнања о неким градским капијама. Читаоцима су, такође, у основним цртама предочене могућности које овај споменички комплекс пружа савременом човеку. Међутим, ни друго издање монографије не представља коначну реч о Београдској тврђави. Истраживања овог значајног комплекса наставиће се и у будућности, што ће омогућити да се досадашња сазнања допуне, а нека можда и измене.

[У Вашингтону, 27. 01. 2006.]

Аутор

УВОД

МЕЂУ УТВРЂЕЊИМА на југоистоку Европе Београдској тврђави припада посебно место. Њена историја уткана је у токове збивања која су у протекла два миленијума често утицала на судбине европских народа и држава. Изграђена на изузетно значајном стратешком положају, где се сустичу европски путеви према истоку, она је вековима била одбрамбено упориште, али и полазна тачка освајачких похода.

Београдска тврђава, њен настанак и развој, неотуђиви су део историје Београда. Уз утврђење на брегу изнад ушћа Саве у Дунав заснован је антички Сингидунум. На истом месту настао је и словенски Београд. Столећима се средњовековни град развијао на простору данашње Тврђаве тражећи своју сигурност међу њеним бедемима. И касније, када је насеље изашло из брањених оквира бедема, Тврђава је још дugo остала његово управно средиште.

Развој утврђења која су настала и нестала на овом простору, од антике до 18. века, представља важан чинилац за проучавање историје града у целини. Изградње, рушења и обнове бедема веома јасно осликавају значај и улогу Београда у прошлости, његове успоне и падове. С друге стране Београдска тврђава, као сложен и слојевит комплекс, значајна је за проучавање развојних токова европских фортификација у ширем смислу. На њој се јасно уочавају све оне промене кроз које је пролазила војна архитектура на тлу Европе, од античког каструма, преко утврђења средњовековног града до готово савремене бастионе артиљеријске тврђаве.

У досадашњим радовима на проучавању прошлости Београда, развој градских утврђења дуго није био посебно и детаљно обрађиван. Први покушај у том смислу представља каталог *Београдска тврђава кроз историју*, објављен 1969. године, у коме је развој утврђења посматран кроз токове историјских збивања, али без довољно археолошких података, којима се тада није ни располагало.

Тек у новије време остварени су потребни предуслови да се систематски приђе проучавању настанка и развоја Београдске тврђаве. То су на првом месту омогућила обимна археолошка ископавања која су вршена у току проtekлих деценија. Откривени су и великим делом истражени остаци античких и средњовековних бедема. Дошло се до читавог низа нових и веома значајних топографских и хронолошких података о утврђењима Београда,

као и урбаним структурама, које су се налазиле у оквирима бедема.

У исто време резултати историјских истраживања објављени у књизи Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, затим обимном делу *Историја Београда*, коју је приредила Српска академија наука и уметности, као и неким другим научним прилозима, пружили су многа нова сазнања о прошлости града. Обрађени су бројни историјски извори што је представљало један од важних предуслова за приступ овоме раду.

Осим тога прикупљена је и проучена веома обимна картографска и ликовна изворна грађа, која је од изузетног значаја за историју града, а посебно за праћење изградње утврђења у познијим епохама.

Проучавање настанка и развоја утврђења у Београду засновано је првенствено на резултатима археолошких ископавања и истраживања очуваних делова фортификација, али и свестраној анализи историјских извора. Археолошки и изворни историјски подаци о Београдској тврђави уско су повезани и међусобно се допуњавају. Без њихове упоредне анализе било би знатно отежано доношење поузданijих закључака. Кроз праћење токова историјских збивања јасно се уочавају подстицаји који су вековима условљавали изградњу београдских бедема и кула. У описима опсада, посебно кроз виђења савременика, најбоље се сагледава вредност и значај градских утврђења и заступљених система одбране.

Београдска тврђава представља јединствен и веома сложен фортификациони комплекс који се развијао готово два миленијума, од изградње античког каструма па све до гашења одбрамбене улоге утврђења у савремено доба. Та чињеница је одредила хронолошки распон овога рада. Поједине епохе у развоју утврђења не могу се проучавати издвојено. Остаци старијих бедема и кула условљавали су положаје, или су утицали на изградњу млађих утврђења, сажимајући се са њима у јединствену целину.

Основне три етапе развоја утврђења на простору данашње Београдске тврђаве обрађене су у овом раду у оквиру посебних поглавља. Као најстарија, издвојена су античко и касноантичко утврђење. Средњовековна утврђења Београдског града обрађена су у оквиру поглавља које обухвата шири хронолошки распон од настанка Београда па све до краја 17. века. Иако се изградња средњовековних утврђења завршава крајем 15. века, у ово поглавље укључено је и раздобље турске власти од 1521. до

1688. године, које хронолошки излази из оквира средњег века. На овакву поделу утицала је чињеница што су, све до краја 17. века, утврђења Београдског града у целини задржала своју средњовековну структуру, и то без икаквих значајнијих додградњи.

Последња етапа у развоју Београдске тврђаве, коју обележава изградња бастионих артиљеријских фортификација, обухвата крај 17. века и цео 18. век. У ово поглавље укључено је и раздобље 19. и почетка 20. века, када се више не граде нова, нити додирају стара утврђења, али Тврђава задржава своје војне функције.

Терминологија заступљена у овом раду условљена је функцијама које је утврђење имало током разних епоха, у зависности од етапа развоја. Тако су под појмом Београдског града обрађена средњовековна утврђења, која су бранила урбану насеобину и, у исто време, представљала значајно војно упориште. За епоху која почиње крајем 17. века, када утврђење, исељавањем цивилног насеља из Доњег града, добија искључиво војне функције, користи се назив Београдска тврђава.

О некадашњим називима делова Београдског града, осим за основну просторну поделу (Горњи град, Доњи град и Унутрашњи град) готово да и нема сачуваних података. Стога су називи бедема и капија за сваку просторну целину, односно део утврђења, усвојени према странама света, док су куле означене римским бројевима. Само изузетно задржани су неки традиционални називи као што су: кула Небојша, Јакшићева кула и Зиндан капија, који не потичу из времена настанка ових објеката, већ су знатно млађи.

Сложенији проблем представљају називи објеката Београдске тврђаве, који су настали или су реконструисани у раздобљу од краја 17. до краја 18. века. Ту постоје бројни изворни подаци о некадашњим именима капија и бастионих траса, који се међусобно разликују у зависности од чињенице да ли потичу из раздобља аустријске или турске владавине. Услед тога је и у овом случају заступљен принцип означавања бастионих фронтова и бедема према странама света за тврђаву у целини, док су бастиони у оквиру свакога фронта посебно означенчи римским бројевима. За капије, као и неке делове фортификација, су, међутим, усвојени најчешћи називи из епохе (Стамбол капија, Видин капија и сл.) или традиционални називи, који се појављују у старијој литератури (Краљ капија, Леополдова капија итд.).

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

ПИСАНИ ИЗВОРИ

За проучавање прошлости Београда постоје бројни и разноврсни писани извори различитог порекла и вредности. Њихов број у односу на епохе развоја града веома је неуједначен. Док за поједина раздобља постоји обиље писане грађе, за нека је преостала тек по која фрагментарна вест. О античком Сингидунуму и раној историји средњовековног Београда сачувано је веома мало изворних података. Тек од 12. века забивања у Београду чешће бележе византијски и угарски хроничари. Бројност и разноврсност писаних извора о Београду нагло се повећава од почетка 15. века. Поред вести српских, угарских и турских хроничара и савременика, о овоме и каснијим раздобљима сведочи и богата архивска грађа.

Међутим, у односу на целокупан обим сачуване писане грађе о Београду, која пружа драгоцене вести о токовима историјских забивања, мало је података који говоре о самом утврђењу, његовом изгледу и етапама развоја. Обимнија обавештења о градским фортификацијама, са првим описима, јављају се тек у 15. веку да би им се у каснијим епохама број повећавао заједно са општим растом писане грађе о Београду.

Римски војни логор у Сингидунуму помиње се у делима античких писаца, али без детаљнијих података. О касноантичком утврђењу прве податке забележио је Прокопије¹. Нешто касније, крајем 6. века, ово утврђење се помиње и у делима Менандра² и Теофиликта Симокате.³ То су доста поуздане вести савременика, које указују да је утврђење обновљено у доба императора Јустинијана I (527–565), и да је постојало у време аварских напада крајем 6. века. Међутим, у делима ових касноантичких историографа нема ближих података о положају и изгледу сингидунумских бедема и кула.

У сачуваним писаним изворима није забележено време када је разорено и коначно напуштено касноантичко утврђење, нити време када се на његовим рушевинама зачео средњовековни град. У првим вестима о словенском Београду утврђење се не помиње.

О Београду као утврђеном граду сведоче хроничари крсташких похода: Алберт Ахенски (1096)⁴ и Одо де Диогоило (1147),⁵ а нешто касније и Ансберт (1189).⁶ Међу-

ним, то су само вести о постојању утврђења, али не и о његовом изгледу или положају. Нешто више о томе говори се у делу Бенедикта Аколтија, који је у 15. веку, користећи старије изворе, описао учешће Готфрида Буљонског у првом крсташком походу.⁷ Његови доста тачни топографски подаци о положају и јачини Београдског утврђења преузети су сигурно из списка неког очвица. Тачност запажања коју налазимо у Аколтијевом делу посредно потврђују сазнања до којих се дошло у току археолошких истраживања.

Веома занимљиве вести о Београдском утврђењу у време угарске опсаде 1071/72. године садржи *Бечка илустирвана хроника*, која је према старијим изворима, настала 1358. године.⁸ Опис догађаја око Београда преузет је из једне изгубљене угарске хронике са kraja 11. века, те се стога не може прихватити као сасвим поуздано сведочанство. Том приликом сигурно је опседан Београдски град, међутим, подаци о утврђењу изгледа да представљају каснију интерполацију састављача хронике. Приказана топографија града пре одговара ситуацији у 14. веку него оној у време описаног догађаја.

О судбини Београда у 12. веку и изградњи његовог новог утврђења драгоцене податке забележили су византијски историчари Јован Кинам⁹ и Никита Хонијат.¹⁰ То су поуздана сведочанства савременика са описима догађаја у којима су лично учествовали, или о којима су располагали обавештењима из прве руке. Њихове вести о изградњи новог византијског кастела у Београду потврдили су резултати археолошких истраживања.

У писаним изворима 13. и 14. века београдско утврђење се не помиње. Изузетак представља само једна значајна вест из повеље угарског краља Лајоша I, издате војводи Стефану Лацковићу, који је поразио српску посаду и Београд вратио под власт угарске круне.¹¹

1] Procop, De aedificiis IV, 5; Виз. извори I, 66.

2] Menandri Excerpta, frag 30; Виз. извори I, 86–98.

3] Theoph. Simocat; Виз. извори I, 105–126.

4] Alb. Aquensis Hist; Kalić 1968, 183–190.

5] Diogilo P. L. 185, col. 1213.

6] Ansbert.

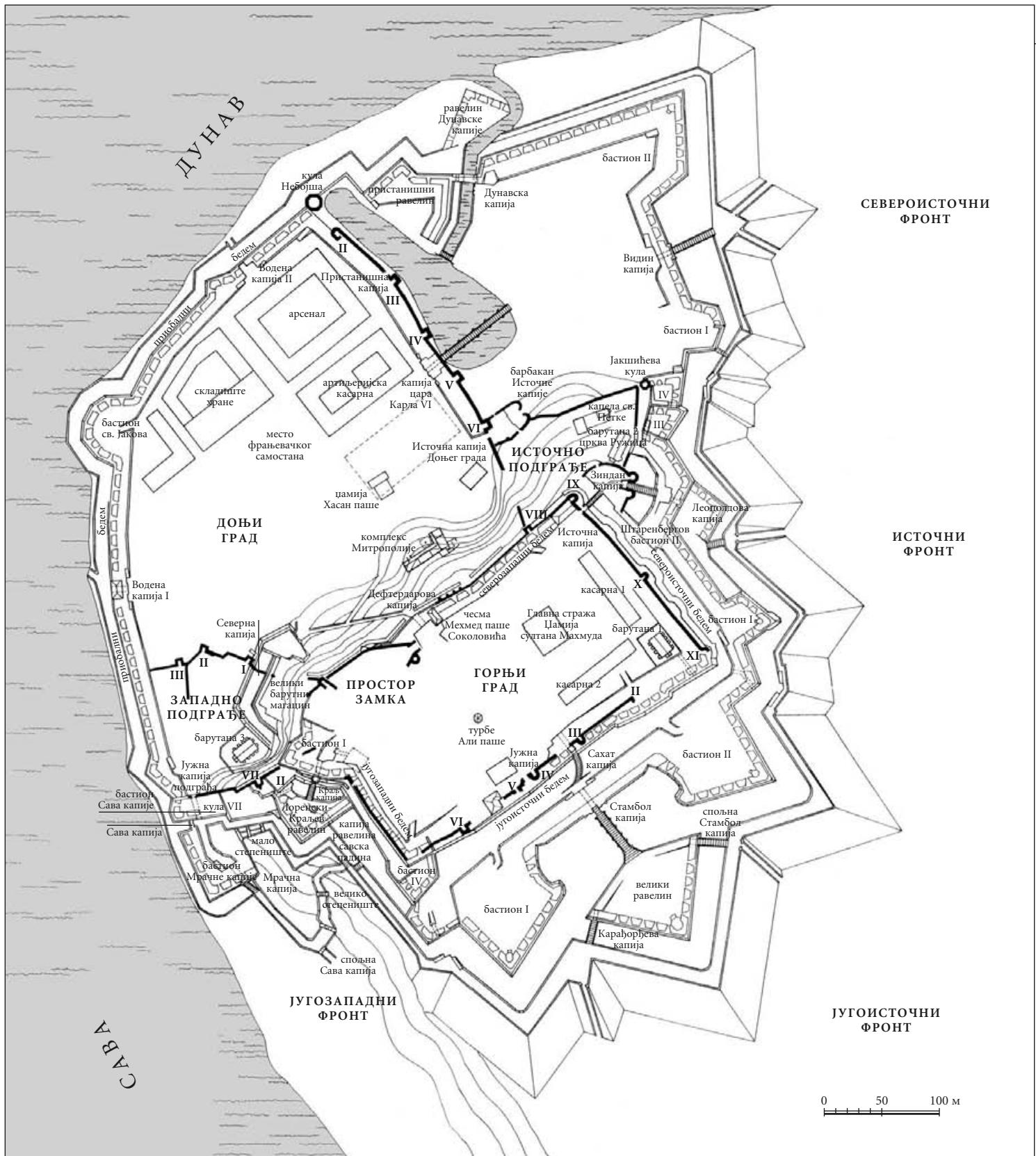
7] Benedict. de Acolt. V–2, 541.

8] Macartney 1953, 133–142.

9] I. Cinn; Виз. извори IV, 1–105.

10] Nic. Chon; Виз. извори IV, 107–171.

11] Nagy 1889, 199.

Велике промене до којих је дошло током 15. и почетком 16. века, као и значајни догађаји у чијем се средишту налазио Београд, утицали су на бројност и разноврсност писане изворне грађе о граду и његовим утврђењима. Највећи део те грађе односи се на описе опсада 1440, 1456. и 1521. године, који често потичу од учесника и очевидаца догађаја са хришћанске или турске стране.

Први и сигурно најбољи опис средњовековних утврђења Београдског града дао је Константин Филозоф у биографији деспота Стефана Лазаревића.¹² Он је у Београду живео и био је сведок огромног градитељског подухвата – изградње нових великих утврђења, што његовим вестима даје изузетан значај. Описи града, иако једним делом замагљени реторским фразама, у суштини су веома тачни. Константинови топографски подаци још увек нису у целини поуздано растумачени. На нека решења указују резултати упоредне анализе са топографском сликом средњовековног града, која је знатно допуњена у току новијих археолошких истраживања. Ови проблеми, иако нису коначно разрешени, што захтева даља свестранија истраживања и проверу досадашњих закључака, не умањују изворну вредност Константиновог дела.

Нешто касније, 1433. године, у Београду је боравио француски путописац Берtrandон де ла Брокијер који је у делу *Путовање преко мора* забележио своје утиске о граду.¹³ Његови подаци допуњују сазнања о средњовековном Београду и омогућавају лакше разумевање Константинових вести о градским утврђењима.

О неуспелој турској опсади Београда 1456. године свеđочи бројна сачувана изворна грађа, што се може разумети ако се има у виду да је то био догађај од европског значаја. Вести о успешној одбрани града разаслате су у све крајеве хришћанске Европе, а догађај су описали и угарски хроничари.¹⁴ Описи опсаде са важним подацима о тадашњим утврђењима Београдског града сачувани су у записима учесника и очевидаца догађаја. Међу њима се посебно истичу писма Јована Талькоца, који је као сарадник фрањевачког проповедника Ј. Капистрана, боравио у опсаднутом граду. Своје прво, најкраће писмо он је саставио непосредно после хришћанске победе, а треће, најопширеније и пуно драгоценih података о утврђењу, писао је четири године касније.¹⁵ Иако је у његовом делу исказано лично виђење догађаја, уз склоност ка преувеличава-

њу Капистранових заслуга, опис града као позорнице здивања сигурно не подлеже сумњи.¹⁶ Талькоцови подаци о градским утврђењима, заједно са Константиновим описом и Брокијеровим вестима, пружају доста целовиту и тачну слику о Београдском граду у 15. веку. Ова виђења савременика поуздано потврђују исходи археолошких истраживања као и резултати упоредне анализе података са најстаријих планова града.

О утврђењима Београдског града у 15. веку постоје и сведочанства, истина фрагментарна, у архивским документима, претежно угарским и дубровачким. Ова доста обимна грађа само је једним делом обрађена и објављена, те се стога за овај рад није могла да користи у целини.

Ток опсаде и освајање Београда 1521. године описали су угарски и тursки хроничари. За разлику од ранијих опсада овога пута важне податке о утврђењу пружају тursки извори. У Зборнику Феридун-бега сачуван је дневник о походу султана Сулејмана на Београд 1521. године.¹⁷ То је дело непознатог учесника похода које садржи, уз опис тока опсаде и сажете податке о разарањима градских утврђења. О истом догађају говори и један нешто опширенiji рукопис на персијском језику, који пружа доста тачне топографске податке о Београдском граду и разарањима у току опсаде.¹⁸

О Београду и стању његових утврђења у раздобљу турске власти током 16. и 17. века постоје бројна сведочанства европских и тursких путописаца, као и подаци из грађе у цариградским архивима, која је само делимично истражена и обрађена. Посланства хришћанских дворова на путу за Цариград често су пролазила и повремено се задржавала у Београду. То је била прилика да се европски путници упознају са овим градом и о њему забележе своја запажања. Њихова виђења понекад се доста разликују. Једни исказују своје дивљење, док други посматрају Београд кроз визију савременог европског утврђеног града, при чему истичу слабости његових утврђења. Међутим, без обзира на различита мишљења о граду њихови топографски подаци су доста тачни и међусобно подударни.

12] Јагић 1875, 285–288.

13] Брокијер 1950, 133.

14] Динић 1951, 44.

15] Tagliacotio, ed. Wadding 1931, 750–796.

16] Калић 1974, 447–448.

17] Елезовић, Шкриванић 1956, 37–71.

18] Tauer 1924, 49.

За праћење стања утврђења драгоценни описи сачувани су у путописима А. Вранчића (1553),¹⁹ Х. Дершвама (1555),²⁰ М. А. Пиграфете (1567),²¹ С. Герлаха (1578),²² Р. Лубеная (1587),²³ М. Прандштетнера (1608),²⁴ А. Пулеа (1658)²⁵ и других. Кратки подаци о утврђењу постоје и у делу турског географа Хаци Калфе.²⁶

Најдетаљнији опис Београдског утврђења дао је почетком друге половине 17. века познати турски путописац Евлија Челеби.²⁷ За разлику од већине европских путописаца овде се о Београду говори са пуно усхићења и похвала. Евлијини описи утврђења топографски су доста тачни и допуњавају вести других савременика, али су оптерећени њему својственим претеривањима. То, међутим, битно не умањује изворну вредност Евлијиног дела већ налаже критичку анализу изнетих података.

За разлику од ранијих епоха развој београдских утврђења крајем 17. и током 18. века може се, понекад и до детаља, пратити кроз архивска документа, а знатно мање на основу сведочанства савременика. Ова веома обимна писана изворна грађа, која се чува у аустријским и турским архивима, недовољно је истражена и готово у целини је још увек необјављена. Подаци из бројних изворних докумената, који се односе на ово раздобље, утврђени су у разне студије и прилоге о збивањима у Београду. Међу њима су посебно значајни радови К. Протића²⁸ и Т. Ст. Виловског,²⁹ а у новије време Р. Тричковића.³⁰ То омогућава посредно коришћење низа веома значајних података о Београдској тврђави и изградњи њених утврђења. За неке етапе развоја утврђења, о којима су постојећи објављени подаци били недовољни, посебно за раздобље 1717–1721. године, истраживана су за потребе овога рада и необјављена документа Ратног архива у Бечу.

Недостатак обрађене и објављене обимне писане изворне грађе за проучавања Београдске тврђаве у 18. веку, попуњавају драгоценни картографски извори који су управо за ово раздобље знатно боље проучени, тако да омогућавају поуздано праћење развојних токова утврђења.

КАРТОГРАФСКИ ИЗВОРИ

Картографски извори су од изузетног значаја за проучавање Београдске тврђаве и града уопште. Захваљујући своје положају и улози у европским збивањима крајем 17. и у 18. веку, Београд се убраја међу градове који су најчешће приказивани на старим плановима. До сада је из овога

раздобља познато преко 450 разних планова, на којима је најчешће приказивана Београдска тврђава и детаљи њених фортификација, затим град у целини са близом околином, као и опсадне ситуације са, често веома детаљним, приказом распореда трупа. Постоји сигурно и известан број планова који је још увек остао непознат нашој научној јавности, али њихов број сигурно није велики.

Планови Београда чувају се у архивима и библиотекама широм Европе. Само један њихов мањи део налази се у нашим установама – Музеју града Београда и Народној библиотеци Србије. Најбогатији фонд картографских извора који се односе на Београд постоји у Ратном архиву у Бечу,³¹ а мањи делови ове јединствене збирке чувају се у бечкој Националној библиотеци,³² као и у архивима Будимпеште.³³ Старе планове Београда поседују и Државне библиотеке у Берлину³⁴ и Минхену,³⁵ као и архиви у

19] Matković 1884, 19.

20] Влајинац 1927, 100.

21] Matković 1890, 134.

22] Matković 1893, 56.

23] Зиројевић 1966, 49–64.

24] Богићевић 1931/1932, 67.

25] Самарџић 1961, 200.

26] Новаковић 1892, 64.

27] Evlija Čelebi 1967, 77–90.

28] Протић 1886, 245–388.

29] Виловски 1905, 245–248; 272–276; 297–302; 340–343; Виловски 1906, 164–168; 211–218; 247–251.

30] Тричковић 1973, 49–87.

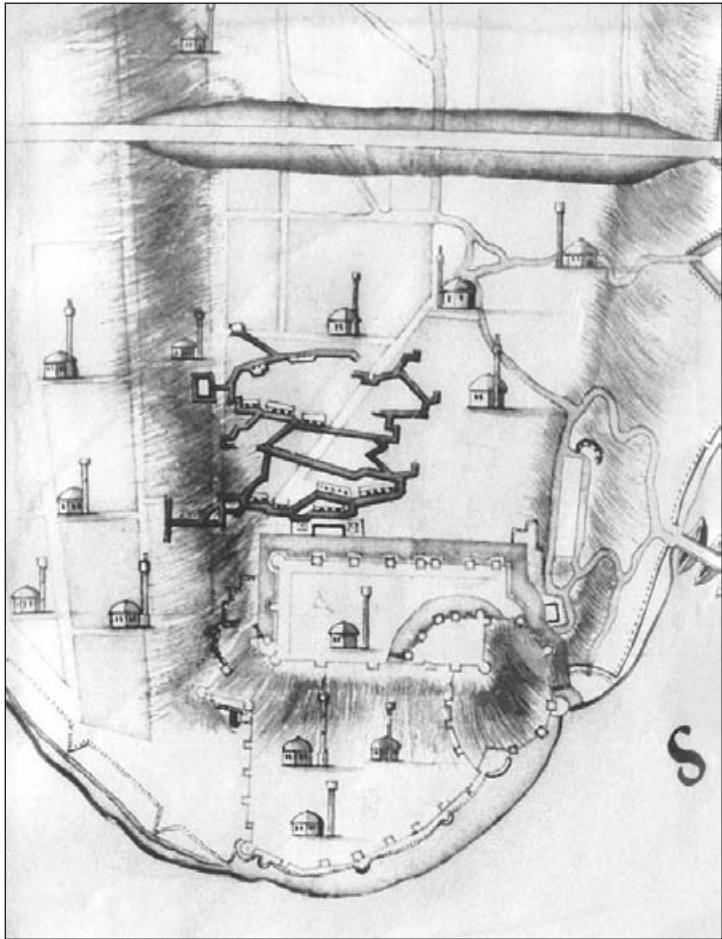
31] У картографском фонду Ратног архива у Бечу налази се око 260 планова Београдске тврђаве и града са ужом или широм околином, који су настали у раздобљу од краја 17. до средине 19. века, и то: из 1688. године 9 планова; из раздобља 1717–1740. године 82 плана и из раздобља 1789–1800. године око 80 планова. У овај број нису укључени планови из фонда рукописа, као ни они из Коморног архива, који су већим делом, али не и у целини прикупљени.

32] У фонду Националне библиотеке у Бечу налази се 26 планова Београда из 18. века.

33] У Војно-историјском архиву у Будимпешти чува се део фонда некадашњег јединственог аустријског Ратног архива, где се налази преко 20 планова Београда. У фонду Сечењи библиотеке налази се 15 планова Београда из 18. века.

34] У фонду Немачке државне библиотеке налази се око 40 планова претежно из 1717–1740. године. Већи број поменутих планова, вероватно, потиче из заоставштине грофа Шметауа, фортификатора и учесника у одбрани Београда 1739. године. Види: Klaus 1976.

35] У фонду Баварске државне библиотеке у Минхену чува се 26 планова Београда из периода 1688–1790.

Сл. 2. Београдска тврђава 1688. године, план
Ф. Л. Масиљија, Универзитетска библиотека Болоња

само уопштено анализирани и оцењивани. У радовима разних аутора подаци са планова Београда коришћени су и без претходних анализа и критичких разматрања, што је понекад доводило до заблуда и погрешних закључака. Осим тога, подаци које пружају стари планови често нису упоређивани са подацима из других извора, или су једноставно одбацивани. Услед тога нека веома важна питања, која се односе на изградњу бастионих артиљеријских фортификација Београдске тврђаве, била су у потпуности погрешно разрешавана. Тако се, на пример, све до објављивања података из докумената турских архива⁴³ сматрало да бастиона утврђења Београдске тврђаве, која данас постоје, потичу из времена аустријске владавине 1717–1736. године,⁴⁴ иако је тај закључак био у противречности са одредбама Београдског мира, као и веома јасним подацима са планова. Сличан случај био је и са тумачењима обима радова на реконструкцији Београдске тврђаве према пројекту Андреа Корнара.

Оваква ситуација и негативна искуства која се запажају у радовима ранијих истраживача налагала су другачији прилаз коришћењу картографских извора уз примену савременог методолошког поступка. Пре почетка изrade

Карлсруеу,³⁶ и Дрездену.³⁷ У фондовима националних библиотека у Паризу³⁸ и Лондону³⁹ такође има планова Београда, као и у сличним установама неких других европских градова.⁴⁰

Картографски извори за историју Београда, односно планови града настали крајем 17. и у 18. веку, нису у целини обрађени, нити публиковани упркос њиховом великому значају. Не постоје ни потпуни каталоги планова Београда, који се налазе у разним европским архивима и библиотекама. Изузетак представља каталог карата и планова за подручје Краљевине Југославије из фондова Ратног архива у Бечу, дело Рудолфа Шмита, који је, нажалост, остао необјављен.⁴¹ У постојећој литератури није до сада извршена ни категоризација карата и планова – детаљних и специјалних картографских представа Београда. Прве покушаје у том смислу представљају неки од радова Ж. Шкаламере.⁴² Такође нису одвојени, уз неопходну критичку анализу, аутентични од непоузданних извора, већ су

36] У Главном земаљском архиву у граду Карлсруе налази се 16 планова Београда, претежно са краја 17. века. Већина ових планова, вероватно, потиче из заоставштине принца Лудвига Баденског, једног од заповедника опсадних трупа под Београдом 1688. године.

37] Из фонда архива у Дрездену, који није у целини прегледан, за сада је познат само један план Београда из треће деценије 18. века.

38] У фонду Националне библиотеке у Паризу чува се 18 планова Београда из 18. века, као и два опсадна плана из 1688. године.

39] У збирци рукописа Британске библиотеке у Лондону налази се 12 планова Београда са краја 17. и из 18. века. Планова Београда има и у фонду Краљевске топографске колекције, који није у целини прегледан. За сада нам је познат само један план ове збирке, из 1718. године.

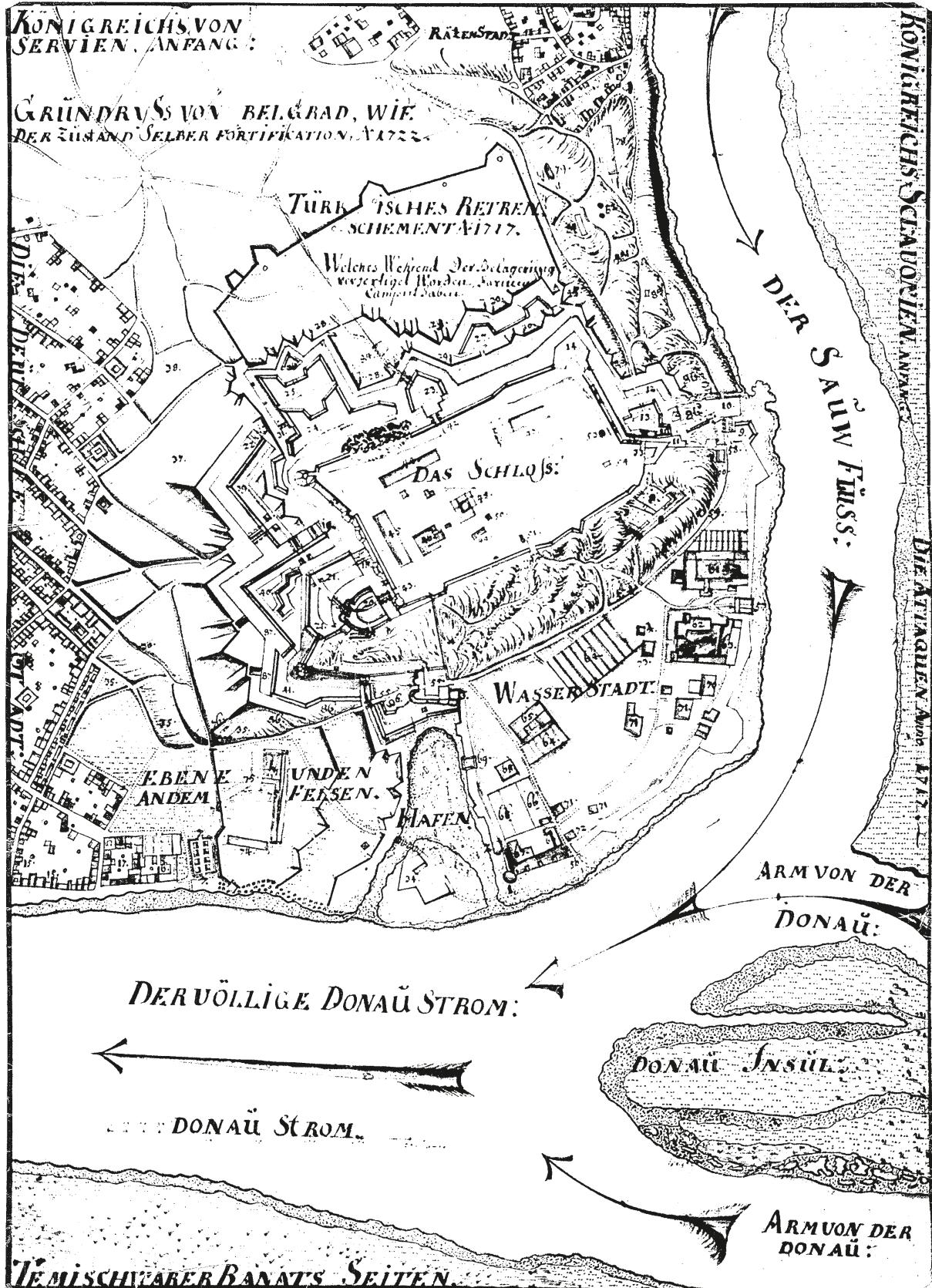
40] Планова Београда има у Универзитетским библиотекама у Болоњи (фонд Марсиљи, 6 планова) и Брну (27 планова), затим у Венецији, а вероватно и у цариградским архивима, који нису истражени у целини.

41] Šmit 1932, необјављени рукопис у Архиву САНУ.

42] Шкаламера 1967, 169–200; Шкаламера 1970, 43–66; Шкаламера, Поповић 1976, 33–57.

43] Тричковић 1973, 625–641.

44] Веселиновић 1969, 539–540, сл. 17.

овога рада било је потребно да се прикупе фотокопије са пратећим подацима за све старе планове Београда, који се налазе расути по библиотекама и архивима широм Европе. Услед обиља сачуване картографске грађе о Београду овом приликом су издвојени и детаљно обрађени само планови Београдске тврђаве, укључујући и оне са детаљима утврђења, као и планови града са непосредном околином. Изостављен је читав низ опсадних планова, а такође и карата са приказом шире околине града, на којима су београдске фортификације приказане схематски и у ситној размери.

Издвојени планови, њих око 180, детаљно су обрађени и каталогски сређени хронолошким редом са преводима легенди и подацима о времену настанка, аутору, технички израде, размери и месту чувања. При томе је посебна пажња била посвећена анализи тачности примењених метода снимања и картирања, као и утврђивању узрока настанка за сваки обрађени план. Детаљно су проучени и пратећи текстови легенди, који пружају обиље драгоценних података. На основу свих ових елемената извршена је критичка анализа изворних вредности за сваки план посебно. Међу плановима који су овом приликом обрађени претежно су заступљене аутографије. У питању су оригинални планови, који су најчешће настајали као резултат снимања и осматрања на лицу места. Стога, они имају посебну изворну вредност.

За разлику од ових, штампани планови су рађени широм Европе, од Беча и Италије до Париза и Амстердама, према различитим предлошцима. Они су често настајали и компилацијом података са више разних планова, што им знатно умањује изворну вредност. Изузетак представља врло тачан штампани план Ј. Б. Гумпа из 1688. године, који је резан на бакру према оригиналним цртежима рађеним на лицу места.⁴⁵

После критичке анализе свих каталогски обрађених планова издвојено је само њих око 50, за које је утврђено да представљају аутентичне документе и поуздане изворе за проучавање развоја Београдске тврђаве. Тачност ових извора, поред осталог проверавана је и кроз упоредну анализу на плановима приказаних – а сада још увек очуваних делова утврђења. Посматрани хронолошким редом они веома добро и поуздано одсликавају затечено стање сред-

њовековних утврђења Београдског града, као и процес изградње нових бастионих фортификација Београдске тврђаве.

Најстарији планови Београда, који имају документарну вредност, потичу из девете деценије 17. века.⁴⁶ Само један од ових планова рађен је сигурно пре аустријске опсаде, највероватније 1683. године.⁴⁷ Већина их је настала у време опсаде 1688. године или непосредно после освајања града и то на основу теренских опажања, али без тачних мерења. Стога се код њих запажају извесне деформације у односу на правце бедема и површине поједињих делова утврђења. Међутим, и поред наведених недостатака, о којима се мора водити рачуна, са ових планова се да наслути старија просторна слика града, која је од изузетног значаја за проучавање средњовековних утврђења Београда.

На сачуваним плановима, који потичу из последње деценије 17. века, прати се процес изградње првих бастионих фортификација. Ту је од посебног значаја план Моранда Висконтија, који уствари представља копију пројекта Андреа Корнара. Неки од ових планова, што је посебно значајно, настали су као резултат шпијунских осматрања аустријских ухода, који су извештавали Беч о изградњи нових турских утврђења у Београду.

Поновно аустријско освајање Београда 1717. године било је повод за израду читавог низа планова који су штампани у разним европским градовима. Њихов документарни значај је веома мали, јер су стварани компилацијом разних предложака неједнаке вредности, тако да не приказују стварно стање града. Приликом детаљне анализе могло се запазити да ови планови за приказ утврђења, углавном, користе Корнаров пројекат, који није у целини био остварен, и то преузет са штампаног плана Х. Ј. Остертага,⁴⁸ рађеног према једној аутографији из Ратног архива у Бечу.⁴⁹ Приказ урбане структуре у тврђави и вароши, којег нема на Остертаговом плану, најчешће је преузиман са Боденерове копије Гумповог плана.⁵⁰

Из времена аустријске владавине 1717–1739. године сачуван је читав низ планова Београда.⁵¹ За разлику од

[45] Лазаревић 1966, 65–71.

[46] Шкаламера 1973, 15–18.

[47] Шкаламера, Поповић, 1976, 33–57.

[48] План Н. Ј. Остертага, МГБ, инв. бр. И1 319.

[49] План KAW. Sig. G I b 23.

[50] План МГБ, инв. бр. И1 310.

[51] Шкаламера 1974, 13–18.

претходних, планови настали у овом раздобљу рађени су на основу усавршених метода премеравања земљишта уз употребу геодетских инструмената. Сви су рађени у одређеним размерама и имају размернике у односу на заступљене мерење јединице – клафтер, односно хват (1,88 м) и стопу (0,31 м). То омогућава тачне анализе пропорцијских односа за поједине делове утврђења и упоређивања са савременим геодетским подлогама, у односу на које се код ових планова запажају само мања одступања. Према садржају и времену настанка планови Београда из овог раздобља могу се поделити у три основне скупине које чине: планови са приказом затеченог стања, затим пројекти као и планови који су као прилози слати уз извештаје о токовима радова, и планови са приказом изведене реконструкције фортификација до 1739. године.

Снимања затеченог стања Београда и околине, започета 1718, окончана су до 1723. године. По своме значају и тачности овде се посебно издвајају резултати снимања групе под командом капетана Амана 1721–1722. године,⁵² међу којима се налази и један план Тврђаве (сл. 3).

У истом раздобљу настало је и читав низ пројекта за нова утврђења. Већина их је остала неостварена, као свеđочанство о трагањима за најбољим решењима система одбране Београда. Кроз њих се уочава цео процес премера за изградњу тврђаве до коначног усвајања пројекта Николе Доксата де Мореза. О остваривању овог пројекта сведоче планови са детаљима утврђења, који су се некада налазили као прилози уз извештаје о току радова на Београдској тврђави. У трећу скупину спадају планови који су настали 1739. године поводом склапања Београдског мира и предаје града Турцима. На аутографијама из Ратног архива у Бечу приказано је стварно стање београдских утврђења у тренутку прекида даљих радова, уочи турске опсаде. Поред ових, који представљају аутентичне документе, постоји и читав низ штампаних планова рађених према предлошцима Доксатовог пројекта, који није у целини био остварен, или пак старијих, раније одбачених пројекта.

За праћење тока турских радова на поновном утврђивању Београда до 1789. године као поуздан извор може се користити само 5 планова – аутографија,⁵³ које су настале у току шпијунских осматрања. Ови планови, стога, у мерним односима нису довољно тачни, али зато пружају драгоцене податке о начину утврђивања и етапама поновног грађења Београдске тврђаве. Остали планови из тога раздобља, било да су аутографије или штампани примерци,

Сл. 4. Турски цртеж Београда из 1492. године
(Тоӣ Каӣи сарај, Цариград)

најчешће преносе слику града из времена раније аустријске владавине, која више није одговарала стварности.

У време аустријске окупације 1789–1791. године, израђен је већи број планова Београда. Посебно детаљно и прецизно, уз примену тада најсавременијих метода, које се готово не разликују од данашњих, снимана је Београдска тврђава. Ту се посебно издвајају три плана рађена у размени 1 : 810, који су вероватно настали као подлоге за пројекте обнова и дотадњи тврђаве. На једном од њих приказан је распоред подземних просторија и казамата, док други представља детаљну ситуацију целе тврђаве. Трећи, поред основе са елементима пројекта, има и 23 пресека кроз делове утврђења. Овај, веома документаран план сведочи не само о детаљном и прецизном премеру већ и о изванредно јасној, прегледној и пластичној картографској обради тврђаве, на начин који спаја најбоље одлике геодетског и архитектонског снимка.⁵⁴ Остали планови из овог раздобља одликују се већом или мањом тачношћу, у зависности од намена за које су рађени.

Планови Београдске тврђаве из 19. и почетка 20. века, малобројни или доста тачни, приказују постепени процес опадања и гашења њених некадашњих функција, што се огледа кроз запуштање и рушење бедема и ишчезавање старих објеката у Доњем и Горњем граду.⁵⁵

ЛИКОВНИ ИЗВОРИ

Обиман фонд сачуваних ликовних извора, који су од великог значаја за проучавање развоја града, посебно његових утврђења и урбане структуре у средњем веку, остао је до сада највећим делом неистражен.⁵⁶ Велики део тога фонда, који претежно чине штампане гравире, чува се у Музеју града Београда. Бројни примерци, међу којима и ретки оригинални цртежи, налазе се по европским библио-

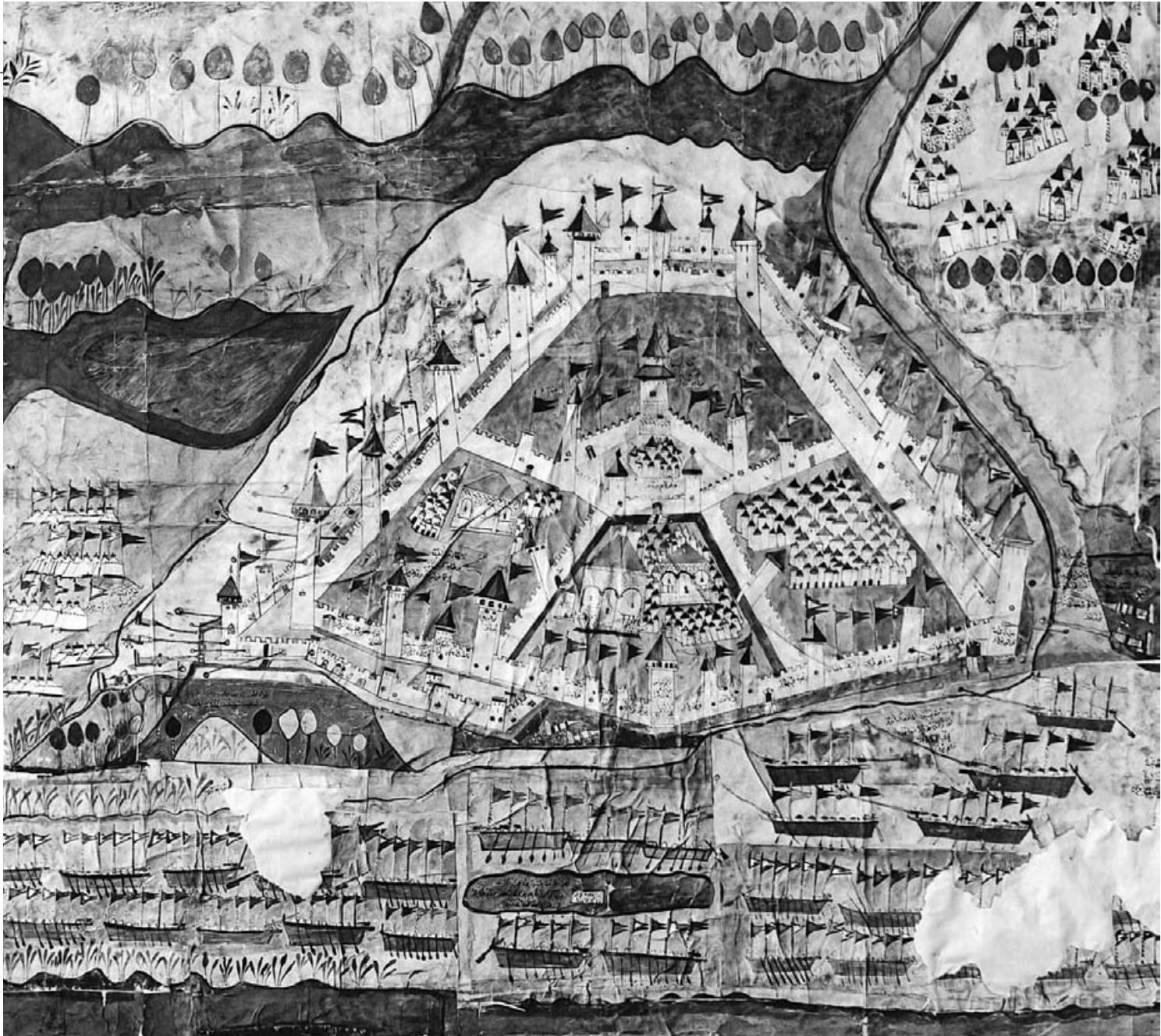
52] Шкаламера 1970, 43.

53] Планови: KAW, sig. G I b 30; G I b 32; G I b 35; G I b 37; и план NBW, sig. Ks, 962.

54] Škalamera 1974a, 19–23.

55] Упореди: Шкаламера 1967, 169–200.

56] Упореди: Медаковић 1950; Бајаловић–Хаџи Пешић 1978, 107–119.

текама и архивима. Прикупљање и обрада ликовних приказа Београда, који су настајали у ширем временском распону од краја 15. до 19. века, представља веома обиман и сложен посао. За сваку сачувану гравиру или цртеж по потребно је утврдити када су и како настали, и која им је изворна вредност. То подразумева упоређивање представљене са стварном некадашњом топографском ситуацијом, као и упоредну анализу приказаних делова и детаља утвр-

ђења са онима који су сачувани или откривени при археолошким истраживањима. Без оваквог детаљног проучавања, што захтева посебну студију, значајна ликовна грађа се не може користити као поуздан изворни документ. Приликом прикупљања ликовних извора за потребе овога рада уз критичку анализу, истина ограниченог обима, било је могуће издвојити само неке који имају својства аутентичног документа о некадашњем изгледу града. Уочено

је да, и поред сразмерно великог броја сачуваних гравира и цртежа, само веома мало њих има стварних изворних вредности.

Ликовна сведочанства, у недостатку других, имају изузетан значај за проучавање средњовековних утврђења Београдског града. Са појавом планова, као знатно тачнијих докумената, нарочито оних из 18. века, опада значај ликовних представа за град као целину. У том раздобљу појављују се цртежи детаља утврђења и аксонометријски изгледи, који имају посебну вредност.

Најстарији ликовни приказ Београда, сачуван у *Бечкој илустрованој хроници*, као и они са карата 15. века, представљају нетачне, заправо измишљене слике града.

Нешто каснији турски цртеж из 1492. године,⁵⁷ са одликама плана и изгледа, може се сматрати схематским приказом Београда, који је настао у циљу припрема за напад на град. Тачан је једино у односу на основну просторну поделу града, као и неке детаље утврђења, посебно оне у приобаљу.

Освајање Београда 1521. године било је повод за настанак првих стварних слика града. Овај значајан догађај кроз ликовни приказ забележили су турски и европски илустратори. У *Хроници о походима султана Сулејмана*, делу М. Челалзадеа из 1575. године,⁵⁸ на једно минијатури приказан је изглед Београда са река у време опсаде. Овај, у суштини схематски приказ града, рађен вероватно према старијем узору, веома је тачан у неким детаљима. Верно су приказани делови доњоградског утврђења – Североисточни бедем са кулом Небојшом, Источна капија, пристаниште, као и Источно подграђе са Јакшићевом кулом.

Приказ истог судбоносног догађаја сачуван је на још две веома значајне ликовне представе – дрворезу Волф-

57] Објављен код: Елезовић, Шкриванић 1956, 6; за датовање цртежа: Шабановић 1964, 25, н. 9.

58] Бајаловић-Хаџи Пешић 1978, 114, сл. 5.

59] Бајаловић-Хаџи Пешић, 1978, 117–118, сл. 8.

60] Медаковић 1950, табла III.

Сл. 5. Турци освајају Београд 1521. године,
Отелијусов бакрорез из Музеја града Београда

Сл. 6. Београд у 16. веку
према гравири из Британског музеја у Лондону

ганса Реша, који је штампан као летак у Нирнбергу 1522. године,⁵⁹ и Отелијусовом бакрорезу из 1602. године⁶⁰ (сл. 5). Приликом детаљне упоредне анализе ових изгледа, који се по ликовном третману, технички израде и простору који приказују доста разликују, уочава се њихова међусобна сличност у односу на представљене делове утврђења и објекте у граду. Такође, уочава се да им је потпуно једнак угао посматрања, приближно са положаја Ратног острва.

Нирнбершки летак резан је на дрвеној плочи према неком, сада непознатом, оригиналном предлошку са текстом описа града, који је сигурно рађен на лицу места, у Београду. На летак није пренета цела слика града, већ само њен главни део. То се може закључити из пропратног текста, где се позива на делове слике који нису приказани на летку.⁶¹ Недостаје део око данашње куле Небојше и цело Дунавско предграђе са турским опсадним положајима, што је на Отелијусовом бакрорезу приказано. Утврђивање порекла и међусобног односа ова два изгледа, од изузетног значаја за проучавање средњовековног Београда, захтева знатно дубљу и свестранију анализу коју није могуће дати овом приликом. Стога се, за сада, само може изнети претпоставка да оба потичу са истог предлошка. При томе је Решов дрворез, иако непотпун, знатно ближи старијој слици града и, вероватно, извор-

ном предлошку по коме је рађен, што му даје посебан значај. Отелијусов бакрорез сигурно представља каснију интерпретацију, која се већ удаљује од оригиналног узора. Овај бакрорез је даље, током 17. века, послужио као предложак за израду читавог низа познатих гравира Београда, које су са његовим стварним изгледом имале веома мало сличности. Према Решовом дрворезу настало је изглед Београда, који је штампан у Минстеровој космографији.⁶² Осим ових ликовних извора, који сви, изгледа, воде порекло од једног оригиналног предлошка из 1521. године, или нешто старијег, све до 1688. године не постоји, за сада познат, ни један други оригинални приказ Београда. Изузетак представља једино Отендорфов цртеж дунавског дела града, из 1663. године, на коме се види само мали део утврђења.⁶³

Аустријска опсада Београда 1688. године илустрована је на више гравира различитих уметничких домаћа. То су најчешће прикази борби рађени према описима. Слика града обично је преузимана са гравира 17. века. Знатно је ређе ток борби сликан на лицу места. Најбољи ликовни приказ овог догађаја, који је у исто време и изузетно значајан изворни документ, представља велики опсадни план Јоана Баптисте Гумпа (сл. 7).⁶⁴ Овај бакрорез, који поред плана садржи и изглед града са северозападне и југоисточне стране, рађен је несумњиво према скицама које су настале на лицу места у току борби. О томе сведоче веома детаљно и тачно приказана утврђења са положајима и дејствима трупа у току опсаде. Гумпове дело пружа целовиту и поуздану слику стања средњовековних утврђења Београдског града 1688. године, и са Решовим дрворезом представља основни ликовни извор за њихово проучавање. Током 18. века Гумпове ведуте више пута су репродуковане од стране разних аутора, при чему су мењане и допуњаване без увида у стварно стање града. Ове копије, стога, немају значење изворних документата.

Из истог времена потиче и један бакрорез Холанђанина Јустуса ван дер Ниппорта, који је Београд посматрао са јужне стране.⁶⁵ На њему су доста тачно приказани делови утврђења Унутрашњег града – Замка, Горњег града и Западног подграђа. Од документарног значаја је и један

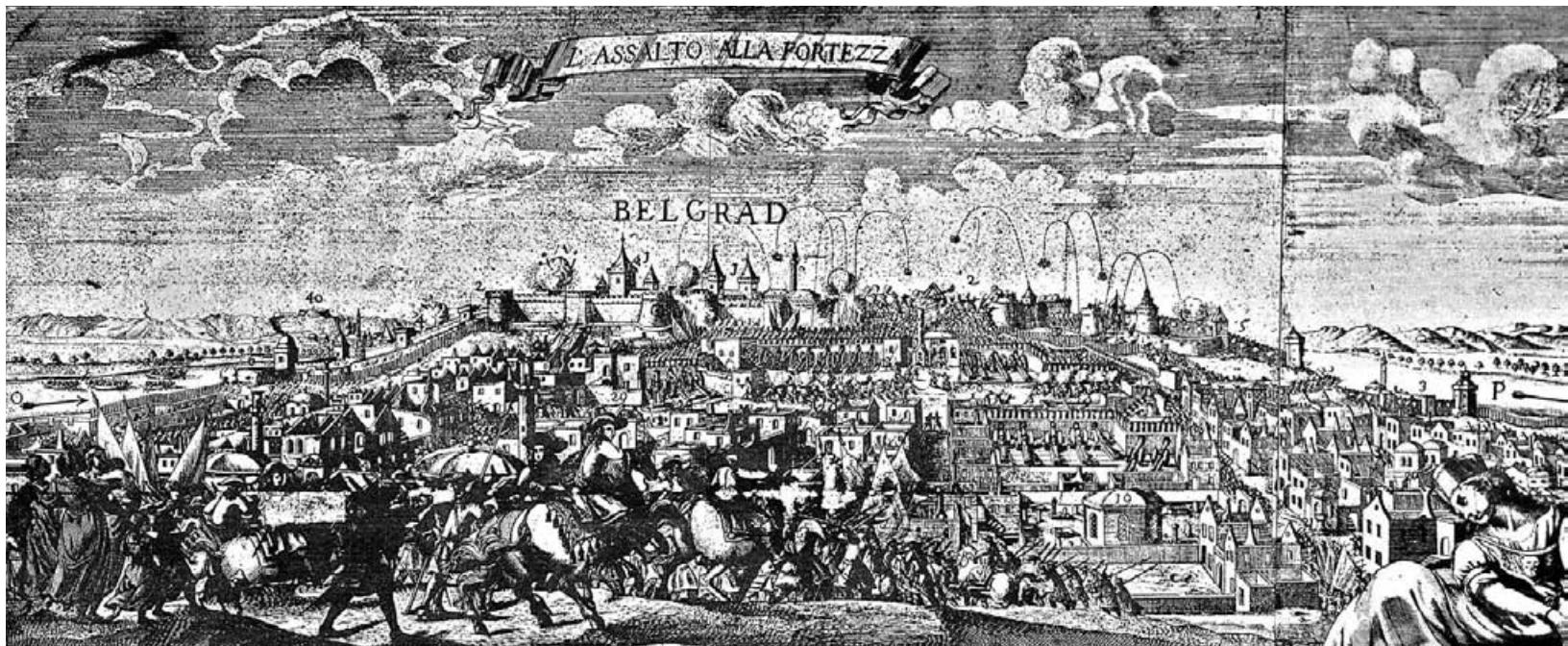
61] Текст летка в: Костић 1931, 37–38.

62] Münster 1554, VI, 867.

63] NBW рукопис бр. 8481.

64] Лазаревић 1966, 65–71.

65] Објављено код: Самарџић 1961, 225.

Сл. 7. Осада Београда 1688. године,
вегуће са јлана Ј. Б. Гумија, Народна библиотека Србије

цртеж рађен између 6. и 10. августа 1688. године са приказом северне стране града према рекама.⁶⁶

Ликовни извори са приказима изгледа Београда у 18. веку нису бројни, и по својој документарној вредности доста заостају за картографским изворима. У ликовном третману они су знатно слабији од гравира из ранијих епоха. Само неки од њих имају вредност аутентичних докумената за проучавање развоја београдских фортификација и града у целини.

Од ликовних представа које су настале у време опсаде 1717. године по својим изворним вредностима издваја се само једна вињета, која се налазила као илустрација уз опсадни план – аутографију аустријског инжињеријског официра Офенбергера.⁶⁷ На овој вињети је доста тачно приказан изглед западне стране утврђења посматран са опсадних положаја на левој обали Саве.

Из раздобља аустријске владавине 1717–1739. године у атласу Ф. Н. де Спара налазе се на више листова изгледи Београда, који су за проучавање развоја одбрамбеног система без већег значаја.⁶⁸ Насупрот томе, сигурно најзначајнији ликовни приказ нових фортификација представља један аксонометријски изглед Горњег града са југоисточ-

ним фронтом, који се вероватно налазио у саставу документације реализованог пројекта пуковника Доксата.

Крајем 18. и у првој половини 19. века израђено је неколико добрих и доста тачних цртежа Београдске тврђаве. На њима је увек приказивана северна страна утврђења посматрана из Земуна. Из времена аустријске окупације Београда 1789–1791. године сачуван је неколико скица са изгледима разних детаља Београдске тврђаве – капија, делова бедема, касарни и других зграда.⁶⁹

Поред гравира и цртежа, као важан ликовни извор за проучавање Београдске тврђаве у седмој деценији 19. века, појављују се и прве фотографије. Сачуван је неколико фотографија које је 1867. године, поводом предаје тврђаве српској војсци, снимио наш први фотограф Анастас Јовановић.⁷⁰ На његовим снимцима забележен је тадашњи изглед Доњег града са касарнама, Горњег града и Југоисточног фронта са гласијама и деловима бедема. Поред ових најстаријих, од значаја су и фотографије из времена Првог

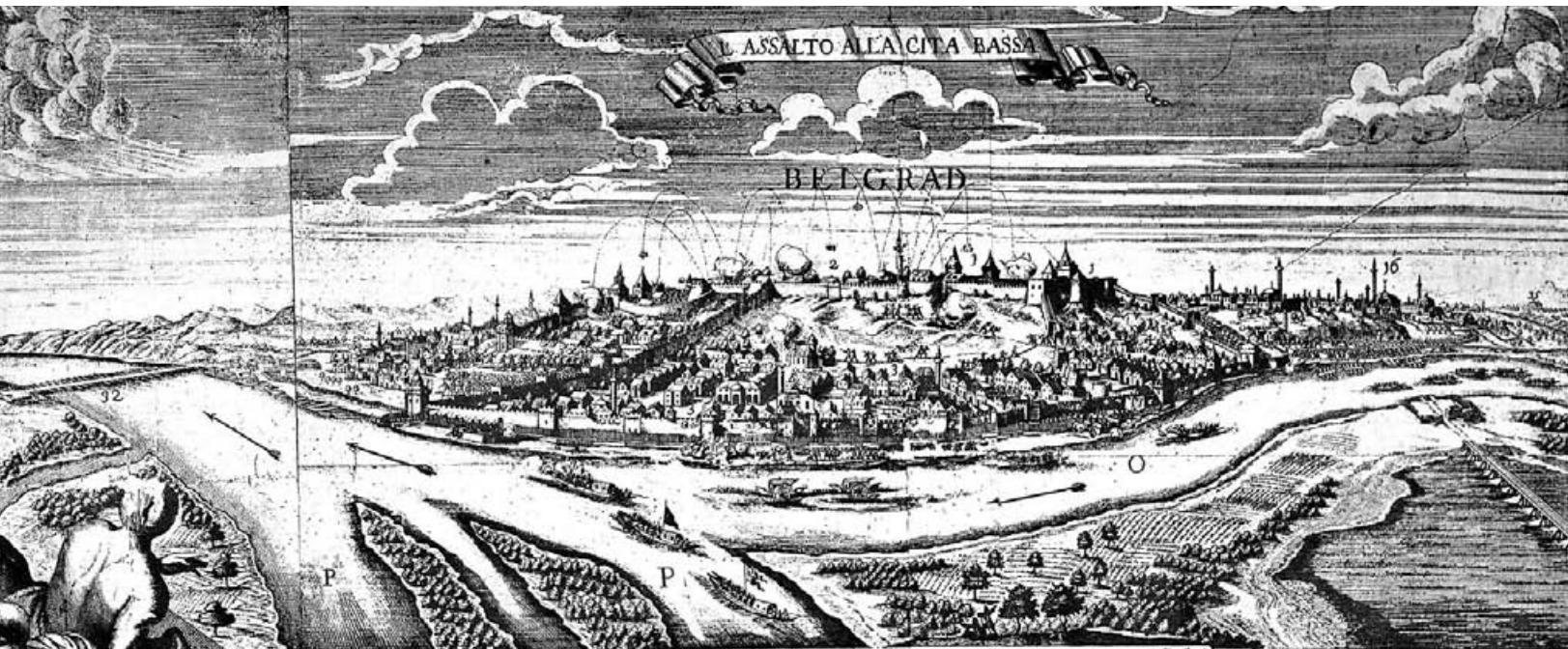
66] KAW. Alte feldakten, 1688/1q; репродуковано у: Историја Београда I, 480–481, сл. 4.

67] План из старог фонда Народне библиотеке Србије, бр. 757/К, изгорео 1941. године; детаљ репродукован код: Костић 1931, 61.

68] Атлас F. N de Sppar-a, KAW. Sig B IX b 113.

69] Целебџић 1974, 177–189.

70] Антић 1977.

светског рата међу којима се налази и први авионски снимак Београдске тврђаве. За нека здања или делове утврђења, који су у међувремену ишчезли у ратним разарањима или су сачувани у изменјеном облику, ове фотографије представљају једине документе о њиховом некадашњем изгледу.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

Споменички комплекс Београдске тврђаве археолошки се истражује већ више од пола столећа. Као почетак ових истраживања може се сматрати откривање остатака угасне куле Источног подграђа (Јакшићева кула), 1936. године. У раздобљу пре Другог светског рата мања ископавања вршена су и на простору око куле Небојша у Доњем граду.⁷¹ Ови први испитивачки радови остатака средњовековног утврђења још увек нису имали карактер систематских археолошких ископавања. Био је то само покушај да се у границама могућности уреде и реконструишу делови средњовековног утврђења, у време када је већи део Тврђаве још увек за своје потребе користила Југословенска војска.

Прва археолошка ископавања, заснована на научној методологији, започета су 1942/43. године. Том приликом,

под руководством немачког археолога W. Unverzagta, сондажно је истраживан простор испред Северозападног бедама Горњег града. У току ових истраживања откривени су остаци бедема античког утврђења, а добијени су и први подаци о веома сложеној стратиграфији културних слојева на Београдској тврђави.⁷²

Основни предуслови за приступ систематским истраживањима остварени су тек 1946. године, када је Београдска тврђава проглашена за споменик културе и престала да служи као војни објекат. У оквиру програма рада новооснованог Археолошког института било је планирано да се Београдској тврђави, као једном од најзначајнијих археолошких локалитета у Србији, посвети посебна пажња. Систематска ископавања према том програму започета су 1948. године на простору Унутрашњег града, односно Замка, али су и поред значајних резултата, прекинута већ следеће године услед недостатка финансијских средстава, као и сметњи од стране војних власти.⁷³

У току наредне деценије истраживања веома малог обима вршена су искључиво у оквиру конзерваторских радова. Обиман програм сондирања, у циљу откривања дубина темеља и првобитних нивелата терена уз објекте

71] Јовановић 1939, 111–121.

72] Unverzagt 1958, 271–274.

73] Јовановић, Гарашанин, М. и Д. 1951, 260.

бастионих фортификација, извела је арх. М. Вуловић 1960. године у организацији Дирекције за градско зеленило.⁷⁴

Поновни покушај да се организују систематска археолошка ископавања учињен је 1961. године. Започета су истраживања ограниченог обима, на површинама Доњег града и Западног подграђа.⁷⁵ Према добијеним резултатима истраживања су настављена и током следеће две године, и то у Западном подграђу, где су откривени остаци античких објекта.⁷⁶ У међувремену 1962. и 1963. године сондирање су површине Горњег града, а започета су и истраживања на простору Унутрашњег града – Замка.⁷⁷ Услед недовољних финансијских средстава све су то били углавном сондажни радови малог обима, који као такви нису могли да дају значајније резултате.

Систематска археолошка ископавања на значајнијим површинама започета су тек 1968. године, када је, након оснивања Фонда за Београдску тврђаву, обезбеђено редовно финансирање радова. Од 1976. године ова истраживања обједињена су у Археолошком институту, и то у оквиру посебног Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву. Потребни услови за свестрани приступ археолошким ископавањима, а посебно научну обраду резултата истраживања, остварени су тек у овом последњем раздобљу. Истовремено са новим истраживањима у документационом центру Пројекта прикупљени су и обрађени, како документација тако и археолошки налази са ранијих ископавања. То је омогућило целовит приступ проучавању развоја Београдске тврђаве као јединственог и веома сложеног археолошког локалитета.

У току археолошких ископавања Београдске тврђаве, нарочито у раздобљу после 1968. године, посебна пажња била је посвећена истраживањима остатака фортификација које су на овом простору грађене од антике до краја 18. века. Истраживачки програми били су, стога, у већој или мањој мери усмерени ка проучавању хронолошких и просторних целина некадашњих утврђења на простору данашње Тврђаве.

Истраживања остатака античког каструма започета су 1942/43. године.⁷⁸ Као посебан програм настављена су тек 1973. године на подручју парка Калемегдан, а делом и Париске улице, да би ова прва етапа била окончана 1985. године.⁷⁹ У међувремену, 1968. и 1971–1973. године, истражени су остаци античких бедема на подручју данашњег Горњег града.⁸⁰ У току досадашњих радова утврђени су правци пружања сва четири бедема, те је тако поуздано дефинисана основа римског легијског логора, а дошло се

и до првих сазнања о основним комуникацијама и његојевој некадашњој унутрашњој структури.

Остаци првог зиданог средњовековног утврђења – византијског кастела, каснијег Унутрашњег града, односно Замка, са комплексом двора деспота Стефана, истраживани су први пут 1948. године. Систематска ископавања ове значајне фортификационе целине настављена су 1963. године и, са крајим прекидима, трајала су до 1980. године. Истражени су готово у целини очувани остаци бедема, а делимично и површине у унутрашњости овог утврђења.⁸¹

Фортификације Западног подграђа сондирање су 1961. године, а систематски су истраживане 1970–1974. године. Готово у целини су откривени остаци бедема овог утврђења, осим дела у некадашњем приобаљу, који више nije доступан за истраживања.⁸²

Систем одбране Горњоградског утврђења проучаван је, истина у веома малом обиму, 1952. и 1960–1964. године.⁸³ Комплекс Зиндан капије сондажно је истраживан 1968. године,⁸⁴ а допунска ископавања мањег обима изведена су 2004. године.⁸⁵ Бедеми Горњег града систематски су археолошки истраживани у раздобљу 1971–1974. године,⁸⁶ али је накнадних проучавања било и касније.⁸⁷ Резултати ових радова омогућили су да се јасно разграниче и хронолошки одреде етапе грађења и разјасни изглед овог дела Тврђаве током више различитих епоха.

Археолошка ископавања на простору Доњоградског утврђења била су углавном усмерена ка откривању оста-

74] Вујичић-Вуловић 1970, 3–24.

75] Марјановић-Вујовић 1970, 5–41.

76] Кондић 1963, 79–81; Бирташевић 1962, 173–176.

77] Тодоровић 1963, 73–75.

78] Unverzagt 1958, 271.

79] Бојовић 1975, 71–83; Бојовић 1988, 111–114; Bojović 1996, 53–68; Поповић 1982, 21, н. 9.

80] Бојовић 1975, 71–83.

81] Бајаловић-Хаџи Пешић, 1991, 35–48; 1992, 29–56; 1993/94, 13–39; 1996, 37–55; 1997, 67–88.

82] Марјановић-Вујовић 1974a, 302–306.

83] Вујичић-Вуловић 1970, 3–24.

84] Поповић 1970, 26–37

85] Истраживања М. Поповића, резултати у припреми за објављивање.

86] Поповић 1982, 21, н.15.

87] Поповић 1992, 177–192; Поповић 2000, 71–96; Поповић, 2001, 9–38; Бикић, Иванишевић 1996, 253–271.

така Североисточног бедема. Истраживања делова овог зидног платна вршена су 1938,⁸⁸ а затим у више наврата: 1947,⁸⁹ 1961. и 1964 године.⁹⁰ Међутим, бедем у целини, укључујући и комплекс Источне капије Доњег града, откривен је и истражен тек у оквиру посебног програма 1968–1969. године,⁹¹ док су ревизиона истраживања куле II обављена нешто касније.⁹² Остаци средњовековног приобалног бедема Доњег града, тешко приступачни за истраживања, проучени су на мањем делу уз кулу Небојшу, а откривен је и спој овог бедема са фортификацијама Западног подграђа.⁹³

На простору Источног подграђа, где су средњовековни бедеми углавном добро очувани, археолошка истраживања била су ограничена на мање сондаже. Једини већи захват представљало је откопавање остатака угаоне топовске, сада Јакшићеве, куле, 1936. године, која је после тога у целини реконструисана.

За разлику од остатака фортификација, унутрашњи простори у оквирима средњовековних бедема проучавани су у знатно мањем обиму. Главна пажња у том смислу била је посвећена остацима урбаних структура у Доњем граду и Западном подграђу. Истраживани су трагови античке насеобине,⁹⁴ као и остаци средњовековних насеља.⁹⁵ Веома обимни радови, који су трајали готово две деценије били су усмерени на уклањање насипа са дунавске па-

дине, како би се могло приступити откривању преосталих делова комплекса средњовековне цркве Успења Богородице.⁹⁶ Систематска истраживања унутрашњих простора у Горњем граду тек предстоје, док су основна сазнања о структури слојева у Источном подграђу добијена у току археолошких ископавања на једном делу падине.

Бедеми бастионих артиљеријских фортификација са краја 17. и из 18. века проучавани су углавном у оквиру програма ископавања остатака утврђења из ранијих епоха, или отварањем низа мањих сонди, ради добијања техничких података о архитектонским конструкцијама, као што је то био случај 1960. и 1963. године.⁹⁷ Обимнија истраживања, ради утврђивања унутрашње структуре и обезбеђивања од влаге слојевитог комплекса горњоградске Сахат капије, завршена су недавно, 2004. године.⁹⁸

Досадашњи резултати археолошких ископавања пружили су обиље нових података о развоју Београдске тврђаве и града у целини. Иако истраживања овог сложеног комплекса још увек нису приведена крају, степен истражености фортификација из разних епоха омогућава сагледавање настанка и проучавање развојних токова утврђења на простору данашње Београдске тврђаве у ширем временском распону од скоро два миленијума. Будућа истраживања сигурно ће пружити одговоре и на нека питања која су још увек остала нерешена или спорна.

88] Јовановић 1939, 111–121.

89] Јовановић 1950, 243–245.

90] Марјановић-Вујовић 1970, 22–41.

91] Поповић 1970, 5–25.

92] Поповић 1986, 181–185.

93] Поповић 1986, 185–196.

94] Истраживања В. Кондића 1963. и 1968–1972, резултати нису објављени.

95] Marjanović-Vujović 1973a, 1–15; Марјановић-Вујовић 1974a, 303–306.

96] Поповић, Бикић 2004, 24–40.

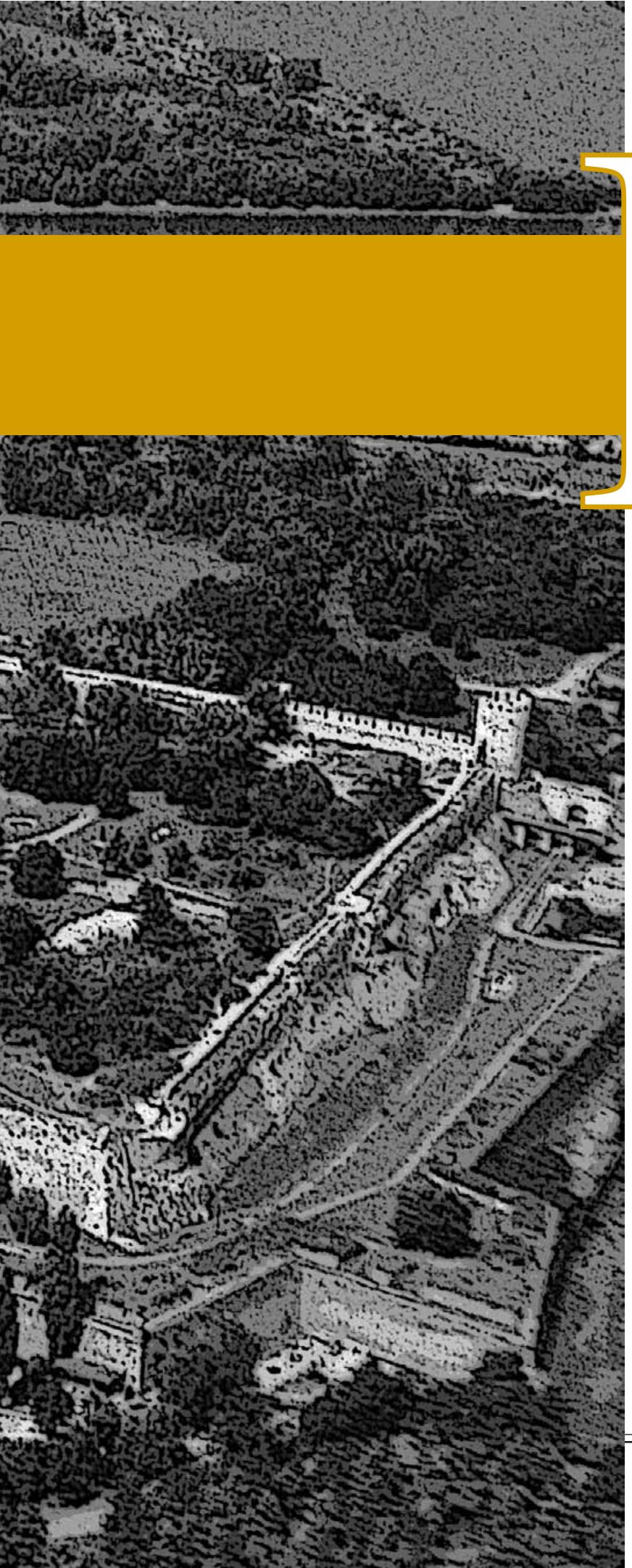
97] Вујичић-Вуловић 1970, 3–24.

98] Истраживања М. Поповића, резултати у припреми за објављивање у Наслеђу VII.

ПОЛОЖАЈ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ, ОДЛИКЕ РЕЉЕФА И ЊЕГОВЕ ИЗМЕНЕ

БЕОГРАДСКА УТВРЂЕЊА у току минулих векова настала су и развијала су се на крајњем гребену најистуренијег авалског повијарца, на заравни изнад ушћа великих река, које чине границу двају различитих просторних географских подручја. Место на ушћу Саве у Дунав, где се широки, равничарски, панонски басен најближе додирује са побрђем на прелазу у брдовите и планинске балканске масиве, било је предодређено за изградњу утврђења и образовање насеља. Прегледност и приступачност, близина великих долина које повезују удаљене области, могућност прелаза и надзирања кретања, давале су вековима овоме месту и положају посебан значај. Копнене, а посебно водене саобраћајнице које се овде сустичу, представљале су важне историјско-географске чиниоце. Дунав, као највећа европска река, спаја централни и западни део континента са Црним Морем. То је у исто време и део важне саобраћајнице север-југ, која повезује Панонију преко Моравско-Вардарске долине са егејском облашћу, а преко долина Нишаве и Марице са Предњом Азијом. Географски положај Београда на граници двају региона, управо захваљујући овим саобраћајницама, представљају је место у коме су се они спајали. Стога је то био положај који је често стајао на путу освајањима и ратним походима, миграцијама и трговачком промету, што је пресудно утицало на настанак града и предодређивало његову судбину.¹

Поред географског положаја, као ширег чиниоца, од посебног значаја за настанак насеља и утврђења биле су одлике рељефа. Брег изнад ушћа Саве у Дунав са заравни на врху пружао је веома повољне услове за одбрану. Са три стране био је опасан рекама према којима су се спуштале стрме падине или стеновите литице. Једина лако приступачна страна била је према југоистоку на подужној оси прилаза брегу. Зараван на врху брега, издигнута у односу на ниво река за око 50 м, представљала је најдоминантнију тачку у широј околини. Прегледност положаја омогућавала је осматрања и контролу река, копнених прилаза са југа и равница на северу. Геолошки састав тла, иако није имао пресудни утицај на избор положаја, пружао је такође значајне погодности за грађење утврђења. Стеновита подлога, прекривена слојевима леса дебљине 2–4 м, која

1] Dervishevitsch 1939.

је по ободима брега излазила на површину, представљала је чврст ослонац за темеље бедема.²

Облик брега изнад ушћа река стоећима је битно утицао на распоред бедема београдских утврђења, која су се прилагођавала његовим стратешким предностима. Међутим, у исто време и затечени облици рељефа мењани су и прилагођавани тренутним потребама одбране. После два миленијума живе градитељске делатности, обележене изградњама и доградњама утврђења разних типова и облика, некадашње одлике рељефа у великој мери су изменењене. Томе су, поред човекове делатности, дosta допринели и природни услови, посебно хидролошки, на ушћу Саве у Дунав.

Детаљнија археолошко-геолошка и историјско-геолошка истраживања на простору Београдске тврђаве до сада нису посебно вршена. Једине податке за анализу затечених облика рељефа и његових каснијих трансформација током историјских епоха пружају резултати архео-

лошких истраживања. Положај обале, њена померања и настанак доњоградске заравни, поред археолошких података може се посматрати и кроз деловање општих хидролошких законитости.

Пре изградње првих фортификација простор данашњег Горњег града и парка Калемегдана, на коме ће настати римски војни логор, није представљао раван терен као што је то сада случај. Подужни гребен, на правцу Кнез Михаилове улице, као највиша тачка београдске »греде« пружао се и дуж овог простора. Према положају каснијих фортификација он је пресецao данашњи простор Горњег града на правцу од куле III према Северозападном бедему, делећи га на два неједнака дела. Од ове највише тачке, приближно на коти 123,00, терен је био у паду према стеновитој литици на југозападу и падини са североисточне стране. У односу на правце пружања бочних антич-

2] Стевановић 1988, 75–90.

ких бедема, који су се налазили на ивицама падина, пад терена према југозападу износио је преко 15 м, на дужини од 220 м, а на крају, североисточној страни више од 6 м, у односу на дужину од 120 м.

Овај простор на врху брега са северозападне стране завршавао се високим и стрмим стеновитим литицама. На једном делу, према каснијем Западном подграђу, постојали су и каскадни испусти стена изнад којих су се налазиле мање заравни. Са југозападне стране према Сави, налазиле су се, вероватно целом дужином до данашње Париске улице, сличне стеновите литице нешто ниже од оних са северозапада. Са супротне, североисточне стране од заравни на врху брега, спуштале су се падине као што је то и данас случај, из којих су некада можда само местимично извиривали гребени стена.

Ситуација у приобаљу, у време настанка првих фортификација, у потпуности се разликовала од ове данашње. Уместо доњоградске заравни у подножју брега постојао је само релативно узак појас обале. Приликом археолошких истраживања у подножју дунавске падине у Доњем граду здравица је откривена на коти 71,00, а изнад ње, до коте 72,40, где почиње антички културни хоризонт, лежи слој муља и тресета са ретким праисторијским налазима.^{3]} Уз кулу V Североисточног бедема слој муља и тресета откријен је између кота 71,50 и 72,00.^{4]} Састав ових слојева и њихова дубина у односу на некадашње водостаје река, који су били нижи од данашњих,^{5]} указују на положај обале у доба првог сталног насељавања овог простора, у првом или другом веку наше ере. Ширина прибалног појаса, који се могао користити за насељавање, судећи према овим подацима, износила је свега између 50 и 60 м. То је у ствари била падина која се од стеновитих литица брега спуштала према обали. Њена висинска разлика на тој ширини износила је око 10 м. На сразмерно велики нагиб терена који је постојао у приобаљу, указују и откривени остаци једне античке зграде са kraja 2. века, која је имала каскадно постављене просторије.^{6]} Нешто равнији терен у приобаљу, судећи по положају античких објеката, постојао је на простору каснијег Западног подграђа.

На прве измене рељефа утицала је изградња античких бедема који су омеђавали простор на врху брга. Није искључена могућност да су већ тада чињени покушаји да се унутрашњост каструма, бар једним мањим делом, израв-

на спуштањем терена на највишој коти и засипањем нижих делова. Антички бедеми, захваљујући свом положају, спречавали су спирање материјала низ падине, који се услед тога наслојавао са њихове унутрашње стране. Тако је започео дуготрајни процес обликовања горњоградске заравни.

У исто време, у доба антике, почиње да се уочава појава померања обале и ширења простора у приобаљу. На то су утицала два основна чиниоца – таложење речног муља и наслојавања која су била проузрокована човековим делатностима.

На замуљивање обале у подножју брга утицала је хидролошка ситуација на ушћу Саве. Пред самим ушћем у Дунав савске воде су на десној обали ударале у мали стеновити рт, који се спуштао са врха брга и залазио у речно корито. На том положају у средњем веку биће подигнут Јужни бедем Западног подграђа. Наилакском на овај гребен матица се одбијала према средини реке док су се уз обалу кретале мирне воде, које су таложиле честице муља.

Услед интензивног коришћења терена у раздобљу од првог до шестог века, у приобаљу се образовао културни слој просечне дебљине 1,5 м. Издијање терена наслојавањем културног слоја смањивало је могућност поплава, а поред природних чинилаца сигурно је утицало на померања обале и ширење прибалног појаса.

У раном средњем веку, када је простор Београдске тврђаве био слабо насељен, а извесно време и ненасељен, на рељеф су утицали само природни чиниоци. У приобаљу се даље наставио процес замуљивања и померања обале, док се облици рељефа на врху брга, изменјени грађењем античких бедема, у овом раздобљу сигурно нису знатније мењали.

Према положају и дубинама културних слојева 11. и 12. века може се закључити да је простор у приобаљу у то време већ био знатно повећан. Његова ширина од подножја падине до обале износила је преко 100 м, а даље се вероватно пружао појас плитке воде, који је при низим водостајима био сув.

3] Поповић, Бикић 2004, 39–44.

4] Поповић 1970, 18–20.

5] Савремени водостај нижих и средњих вода Дунава код Београда креће се од кота 72,00 до 73,50, док се некадашњи водостај, пре подизања насила на левој обали Дунава и изградње бране на Ђердану, могао кретати у распону од 69,00 до 71–72,00.

6] Поповић, Бикић 2004, 42.

Сл. 9. Београдска тврђава, Јојлеј из ваздуха на Горњији град, Источно подграђе и део Доњеји града

На стање у приобаљу изгледа да је знатно утицала изградња утврђења Западног подграђа почетком 14. века. Угаона кула VI овога утврђења била је подигнута на завршетку стеновитог гребена, који се спуштао у речно корито, тако да је њена зидна маса још више допринела одбивању брзих вода према средини реке. То је убрзalo процес замуљивања обале и утицало на њено даље померање.

Велики фортификациони радови почетком 15. века нису имали у првом тренутку већег утицаја на измене рељефа. Нова утврђења у целини су била прилагођена затеченим облицима терена. На врху брега већ су се оцртавали обриси заравни омеђене трасама бедема порушеног античког каструма, који су предодредили положај бедема новог горњоградског утврђења. У његовој унутрашњости, за разлику од времена изградње античког утврђења, пад терена био је ублажен наслојавањем културних слојева и дејством ерозије. Висинска разлика од највише коте до Југозападног бедема сада је износила око 13 м, а до Североисточног бедема нешто мање од 3 м. Горњоградска зараван, омеђена новим бедемима била је, према југоистоку и североистоку, издвојена од околног терена и дубоким ровом.

У подножју брега затечени простор на обали, настао хиљадугодишњим таложењем речног муља и наслојавањем културних слојева, такође је омеђен новим бедемима, што је представљало завршни чин образовања доњоградске заравни. Правац Приобалног бедема означава тадашњи положај обале. Растојање између подножја падине и обале, односно ширина доњоградског платоа на правцу Североисточног бедема у то време је износила око 250 м. Простор Доњег града на делу ближе обали, мада опасан бедемима, вероватно је остао неподесан за насељавање, јер је био низак и сигурно често плављен. О томе сведоче трагови слоја са тресетом, који је откривен испод коте 71,50,⁷ као и ниво прага Пристанишне капије на коти 70,50. Оваква ситуација указује на могућност да је већ током 15. века овај терен повремено насыпан.

У раздобљу турске власти, током 16. и 17. века, није било већих фортификационих радова који би утицали на измене затечених облика рељефа. Чак је и положај обале, омеђене Приобалним бедемом, у овом раздобљу остао неизмењен. На то је сигурно утицала успостављена рав-

нотежа између речних струја и раније помераног положаја обале. Стеновити гребен, који је раније утицао на ток реке, сада се налазио испод засуте обале.

До највећих измена рељефа на подручју Београдске тврђаве дошло је крајем 17. и у првој половини 18. века. Изградња бастионих артиљеријских фортификација проузроковала је велике земљане радове. Затечени облици тла прилагођавани су новим потребама одбране. Цео простор испред Горњег града испресецан је, изградњом спољних утврђења, дубоким рововима и бастионим трасама, које су биле испуњене земљаним насыпом. Део савске падине испред Југозападног бедема Горњег града потпуно је изменењен грађењем каскадно постављених бастиона и насилањем великих количина земље. Измене је претрпела и падина испред комплекса Зиндан капије, где су такође подигнуте нове бастионе трасе.

Површине у унутрашњости Горњег и Доњег града у овом раздобљу су у целини измениле свој некадашњи из-

7] Заштитна археолошка истраживања М. Поповића 1973. године приликом постављања канализационе цеви код Водене капије II. Резултати нису објављени.

глед. За изградњу нових касарни, арсенала и складишта биле су потребне простране равне површине обезбеђене од евентуалних поплава. Стога су пре изградње нових објеката, крајем друге и у току треће деценије 18. века, били предузети велики нивелациони радови у унутрашњости тврђаве.

У горњоградском утврђењу, на његовој источној половини, спуштен је затечени ниво терена између једног и три метра.⁸ Истовремено, наслут је простор према Југозападном бедему тако да је обликована зараван која је била у благом паду, са висинском разликом од свега 5 м (од коте 120,00 до 115,00), што одговара и садашњем нивоу терена на том простору. У току ових радова горњоградски плато у целини добио је свој коначни облик, који је без измена очуван до данас. Сувишни део земље са Горњег града осут је низ дунавску падину према Доњем граду. Услед тога под земљаним насыпом је највећим делом ишчезла стеновита литица, која је стоећима представљала један од симбола положаја града.⁹

И зараван у Доњем граду у трећој деценији 18. века такође је добила свој коначни облик. Да би се затечени простор изравнао и проширио, а у исто време обезбедио од плављења, засечено је подножје дунавске падине и са тим материјалом наслут је део према Приобалном бедему.¹⁰ Тако је обликован релативно раван простор за подизање нових објеката, који је био у благом паду са висинском разливом од око 5,5 м (од коте 79,50 до 74,00), по оси СЗ-ЈИ. Средњовековни ниво терена, близак ономе пре ових радова, био је у знатно већем паду и имао је по истој оси висинску разлику од око 13 м (од коте 83,00 до 70,00). Знатне измене рељефа у подножју дунавске падине проузроковала је изградња Великог барутног магацина (1718–1721. год.), а нешто касније и доградња јаког бедема који га је опасавао (1740–1750).

У току 18. века поново је дошло до даљег замуљивања и померања обале, што се веома добро уочава приликом упоредне анализе података са планова из 1688. и оних из 1790. године. Ово је било проузроковано изградњом нових фортификација на обали. У оквиру Приобалног бедема подигнут је 1694–96. године велики полигонални бастион (касније назван бастион св. Јакова) који је својим већим делом залазио у речно корито. Његов положај је утицао на одбијање брзих вода према средини реке, што је доводило до замуљивања обале на низводном делу. Тако је за само једно столеће обала на простору испред куле Небојша померена за око 30 м.

После великих измена, које су биле условљене изградњом нових бастионских фортификација, рељеф на подручју Београдске тврђаве добио је своје коначне облике, углавном очуване и до наших дана. Једино се у приобалном делу процес померања обале наставио и даље током 19. и 20. века. Кула Небојша, која је у време настанка у другој половини 15. века била на самој обали, данас је удаљена од ње око 100 м. Речна обала на подручју Београдске тврђаве добила је свој коначни облик тек средином осамдесетих година 20. века, после изградње кеја и нове обалоутврде.

Вековна делатност човека и природних сила у великој мери је изменила овај простор одузимајући му неке од његових битних одлика. Ишчезле су тако готово у целини, под насыпима и вегетацијом, стеновите литице, које су некада чиниле обележје брега изнад ушћа Саве у Дунав.¹¹ Обала је померена, а простор у приобаљу вишеструко је увећан.

Студија о настанку и развоју утврђења, стога, није могућа без истовременог праћења еволуције облика рељефа, коме су се кроз историјске епохе подређивале нове фортификације мењајући га у исто време.

8] KAW. Alte Feldakten, MEM. 22/182, ст. 31. ad 6.

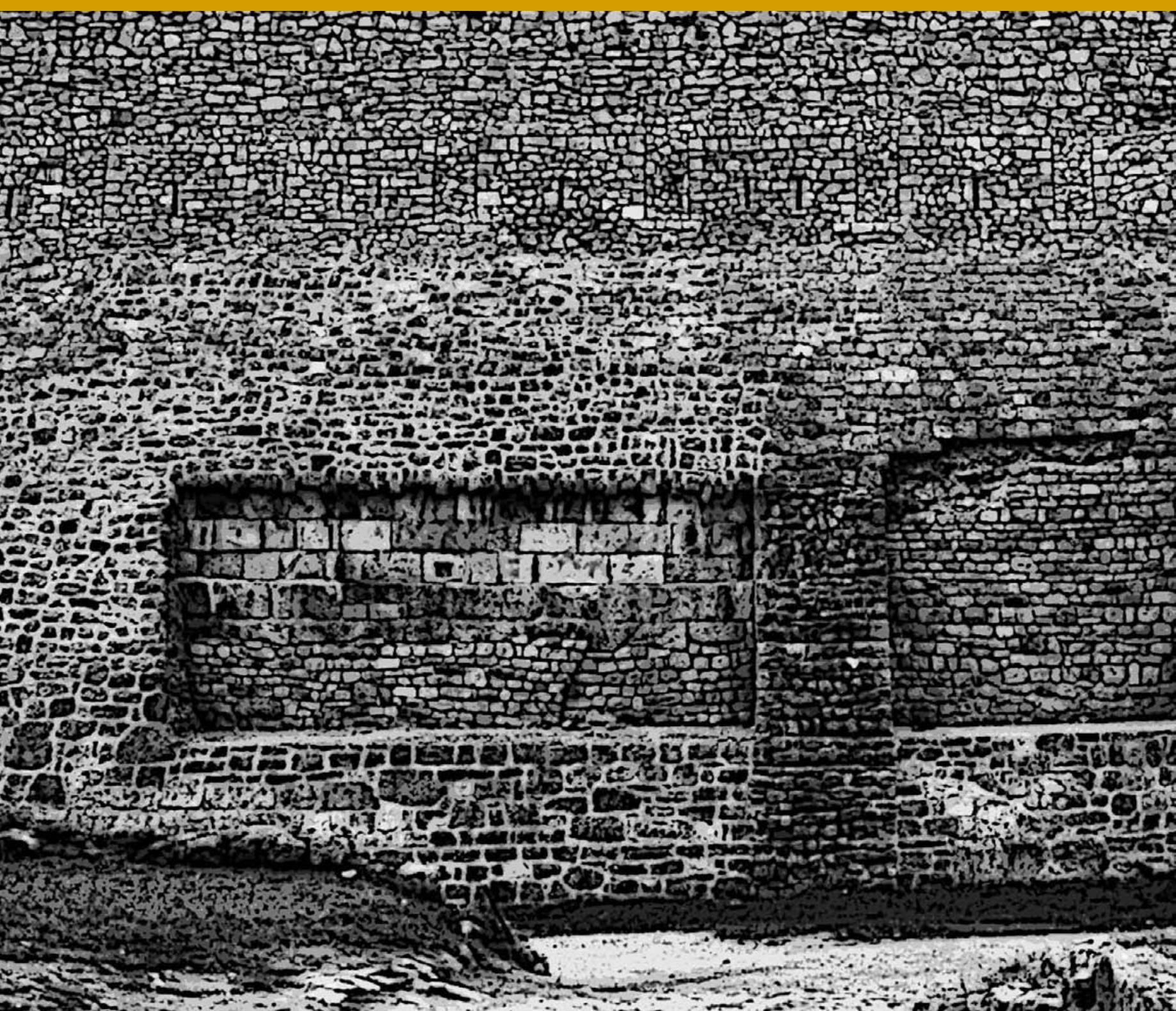
9] Поповић, Бикић 2004, 39–44.

10] Податак из легенде плана BLL. Sig. HJ 35. који је, вероватно, био део Доксатове пројектне документације.

11] У току припремних радова за истраживања комплекса средњовековне цркве Успења Богородице, 1980–1986. године, са дела дунавске падине уклоњени су познији насыпи, чиме је том простору враћен некадашњи изглед.

АНТИЧКО И КАСНОАНТИЧКО УТВРЂЕЊЕ

РИМСКИ ЛЕГИЈСКИ ЛОГОР

Простор на коме се налази Београдска тврђава био је први пут насељен у позном неолиту и енеолиту. Трагови насеља из ових епоха откријени су на заравни Горњег града као и простору данашње Зиндан капије.¹ Међу праисторијским археолошким материјалом има налаза који указују на постојање насеља такође и у време старијег гвозденог доба.² Очекивани трагови боравка Келта, у последњим столећима старе ере, до сада нису откријени. Њихово насеље и евентуално утврђење није се налазило на месту данашње Београдске тврђаве, већ нешто даље низ Дунав, на простору савремене Карабурме и Роспи Ђуприје.³

У епохама праисторије изразито повољан геостратешки положај брега на ушћу великих река није, изгледа, имао већег утицаја на образовање насеља. Ни у раздобљима опште несигурности, када се појављује градински тип насеља, овај веома повољан положај за одбрану се не користи. За сада је тешко објаснити шта је условило nastanak келтског насеља на месту данашње Карабурме, а не на горњоградском платоу, где су постојали погодни услови за подизање *oppidum-a*.

Свет антике, са својом развијеном цивилизацијом, закорачио је на ово подручје последњих година старе ере. Продор Римљана на данашњу територију Београда имао је своју предисторију обележену ратовима, који су током првог века пре наше ере вођени са затеченим келтским становништвом, праћени упорним настојањима освајача да се учврсте на овом стратешки важном делу Подунавља.⁴ Заузета територија, уклапањем у оквир римске државе, укључена је у токове античке цивилизације, у друштвено-политичком и економском погледу, што је било од далекоје значаја за њен даљи развој. Као једна од последица освајања била је настанак античког Сингидунума, давног претече савременог Београда.

За римску државу, која је током првог века успоставила своје границе на Дунаву, положај данашњег Београда имао је сигурно велики одбрамбени значај. Стратешке

1] Todorović 1963, 73; Tasin 1988, 103–109.

2] Tasin 1988, 108.

3] Гарашанин, Д. 1974, 41–42.

4] Гарашанин, М. 1974, 53–59.

SINGIDVNVM
CASTRA LEGIONIS IIII FLAVIAE

0 50 100 м

ЛЕГЕНДА:
ОТКРИВЕНИ БЕДЕМ —
СИГУРНО ПРЕПОСТАВЉЕНИ ПРАВЦИ БЕДЕМА ==
ПРЕПОСТАВЉЕНИ ПРАВЦИ БЕДЕМА ===

Сл. 10. Касарум у Сингидунуму, сталини логор лејије IV FLAVIA, ресимишћија Јлана

предности овог места на новој граници Империје биле су уочене, изгледа, врло рано. Има претпоставки да су у Сингидунуму, током прве половине 1. века, повремено боравиле легије *IV Scythica* и *V Macedonica*.⁵ Међутим, поузданих доказа о томе нема, као ни археолошких трагова који би указивали на постојање раних војних логора где су ове легије могле бити смештене.⁶

Чвршћа војна и административна организација на подручју подунавског лимеса успостављена је у време императора Домицијана. Године 86. ранија провинција Мезија подељена је на две нове – Горњу и Доњу Мезију. На подручју Горње Мезије тада се налазила легија *VII Claudia*. Исте године, ради ојачања одбране на горњомезијском лимесу, предбачена је из Далмације легија *IV Flavia*.⁷ Није поуздано утврђено где је ова легија смештена по доласку у Подунавље. Претпоставља се да би то могао бити Мартум. Нешто касније, почетком 2. века, највероватније по окончању Трајанових ратовања са Дачанима, легија *IV Flavia* коначно је предбачена у Сингидунум, где ће остати све до краја антике.⁸

Долазак ове легије, са којом се Сингидунум током свога постојања развијао и у великој мери поистовећивао, несумњиво је омогућио његово прерастање у антички град. Легијски логор представљао је центар око којег ће се у наредним столећима развијати градско насеље. Већ у првој половини 2. века, вероватно у време императора Хадријана, Сингидунум постаје муниципијум, а средином 3. века колонија римских грађана.⁹

Остаци каструма, логора легије *IV Flavia* откривени су и делимично проучени у току вишегодишњих археолошких истраживања на подручју Београдске тврђаве. Антички бедеми, као најстарији трагови утврђења на овом простору, веома су слабо очувани. Њихови остаци леже дубоко под темељима млађих фортификација, или су готово у целини разорени. То је разлог што се о некадашњем легијском логору у Сингидунуму сада још увек недовољно зна. Осим неких значајнијих топографских података, до којих се дошло у току археолошких истраживања остао је нерешен, или тек наслућен читав низ питања у вези са његовим настанком и каснијим развојем.

Остаци античког каструма поуздано су потврђени на платоу Горњег града Београдске тврђаве и делу парка Ка-

лемегдан. Било је то утврђење трапезасте основе, дужине 560 м, а ширине ужих страна: северозападне 330 м и југоисточне 380 м, са брањеном површином од готово 20 ха.¹⁰

Поред основног брањеног ареала на горњоградском платоу, у оквир античког утврђења у Сингидунуму, улазио је и део у приобаљу на месту данашњег Доњег града. Овај простор, који је према обали вероватно био отворен, бранила су два бочна бедема. Један од њих, чији су остаци откривени, одвајао се од северне угаоне куле и спуштао према обали, продужавајући правац Североисточног бедема каструма. Положај другог бедема се не може поуздано утврдити. С обзиром на рељеф терена и положај остатака античких објеката у Доњем граду на правцу Југозападног бедема каструма, овај бедем се није могао налазити у његовом продужетку. Он се по свему судећи, спуштао од западне угаоне куле, ивицом становитог гребена до реке, као и каснији Јужни бедем Западног подграђа.

Од бедема каструма у већој мери истражен је само онај са северне стране. Његови остаци у дужини од око 110 м откривени су испод темеља средњовековног Северозападног бедема Горњег града. Нешто даље, на простору каснијег Замка, откривени су остаци Северне капије каструма са две бочно постављене увучене куле квадратне основе. На око 1,5 м испред остатака Северозападног бедема каструма, откривени су трагови »шипицастог« рова, који је био укопан у здравицу, а делом усечен у стену. Ров је био дубок око 2 м, а широк 1,5–2.¹¹

Испод средњовековне куле IX Горњег града (сада Диџарева кула) откривени су остаци угаоне куле каструма, која се налазила на споју Северозападног и Североисточног бедема. Пошто већим делом залази под млађе фортификације, кула је само делимично истражена. Била је вероватно квадратне основе. Дужина њене фронталне стране, која је у целости откривена, износи око 9 м. У односу на бедеме, кула је била истурена за половину дужине бочних

5] Mirković 1968, 27–28.

6] Todorović, Kondić 1971, 21.

7] Mirković 1968, 22–30.

8] Mirković 1968, 30–32; На овакво датовање доласка легије у Сингидунум указују и нумизматички налази, где се запажа нагли пораст циркулације са примерцима кованим за владе имп. Трајана.

9] Mirković 1968, 44.

10] Поповић 1982, 27–32, допуњено и кориговано према Поповић 1997, 5–8, са наведеним резултатима новијих истраживања.

11] Unverzagt 1958, 271–273; Бајловић–Хаџи Пешић 1991, 35–48; Ђорђовић 1975, 71–83.

Сл. 11. Касцрум, шемељи бедема и куле уз јужну капију (»римска сала« Библиотеке трага Београда)

страна. Са предњег лица куле одваја се раније поменути бедем, који се спуштао према обали. У јасној је грађевинској вези са кулом што, указује на истовремену градњу.¹²

Значајни остаци Североисточног бедема каструма са делом једне куле откривени су у дужини од преко 20 м, испод ескарпе и бастаје средњовековног бедема. Кула, која је вероватно била квадратне основе, само је делимично очувана. Њен предњи део је у целини уништен приликом укопавања средњовековног рова. По свом положају, у односу на бедем са којим је истовремено грађена, она припада типу истурених кула. Траг Североисточног бедема каструма откривен је и на простору парка Калемегдан, недалеко од уметничког павиљона »Цвијета Зузорић«. На том месту откривено је само дно његовог темеља. Значајан налаз на овом месту представљају остаци двојног »шипи-

частог« рова, који се налазио око 3,5 м испред бедема. У току археолошких истраживања 1973. године, у слоју изнад засугог рова откријено је неколико камених квадера, који потичу од разореног бедема каструма.¹³

Правац пружања Југоисточног бедема одређен је налазима у две сонде, у данашњој Париској улици, код споменика Милану Ракићу, као и испод зграде некадашњег хотела »Српска круна« (сада Библиотека града Београда). Ту су откривени темељни остаци делови фортификација некадашњег комплекса Јужне капије каструма – *porta decimana*, која се налазила у оси данашње Кнез Михаилове улице. Капија је, изгледа, била сложене конструкције која се на основу откривених остатака не може у целости сагледати. Имала је по две бочно постављене куле. Сам пролаз капије био је, изгледа, аналогно Северној капији, фланкиран са две квадратне увучене куле, уз које су се на

12] Бојовић 1975, 76.

13] Бојовић 1975, 78–79.

Сл. 12. Касијрум, део Североисточног бедема
са остатцима куле

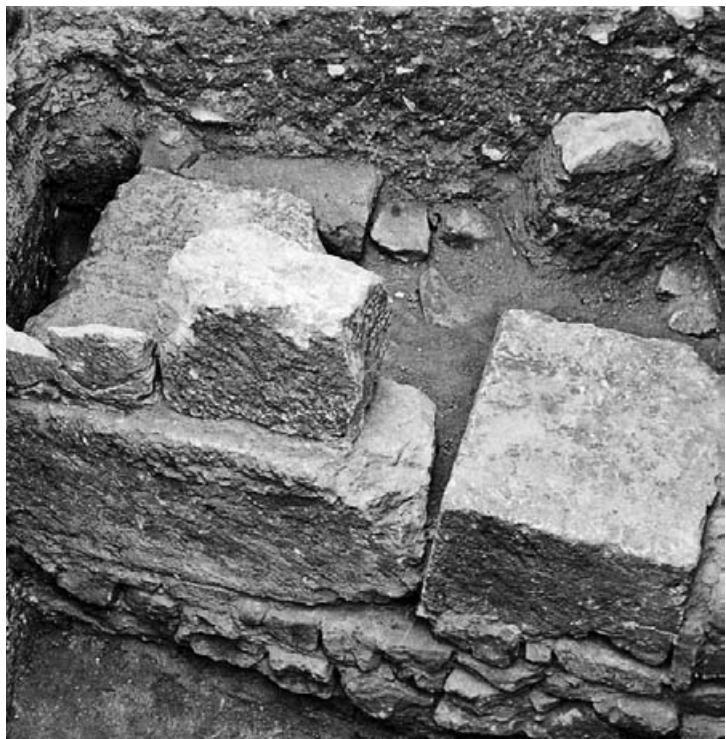
невеликом растојању, бочно налазиле још две мање истурене куле.¹⁴ Положај четвртог Југозападног бедема каструма, потврђен је за сада само у једној сонди на рубу данашњег Савског шеталишта.

На свим деловима античких бедема, који су откривени у току археолошких ископавања, запажа се иста техника грађења. Темељ, укопан између 1,20 и 1,60 м, рађен је од ломљеног камена. Спљоно лице бедема је од великих, правилно обрађених квадера, који су сложени у редове. Квадери су клесани од локалног ташмајданског пешчара или камена сличног квалитета. Висина им је око 0,50 м, а дужина између 0,50 и 1,50 м. Први ред квадера, који лежи изнад темељне зоне, истурен је у односу на остале редове за око 0,15 м. Унутрашње лице бедема каструма, које је откривено само на једном месту, и то испод куле VIII Гор-

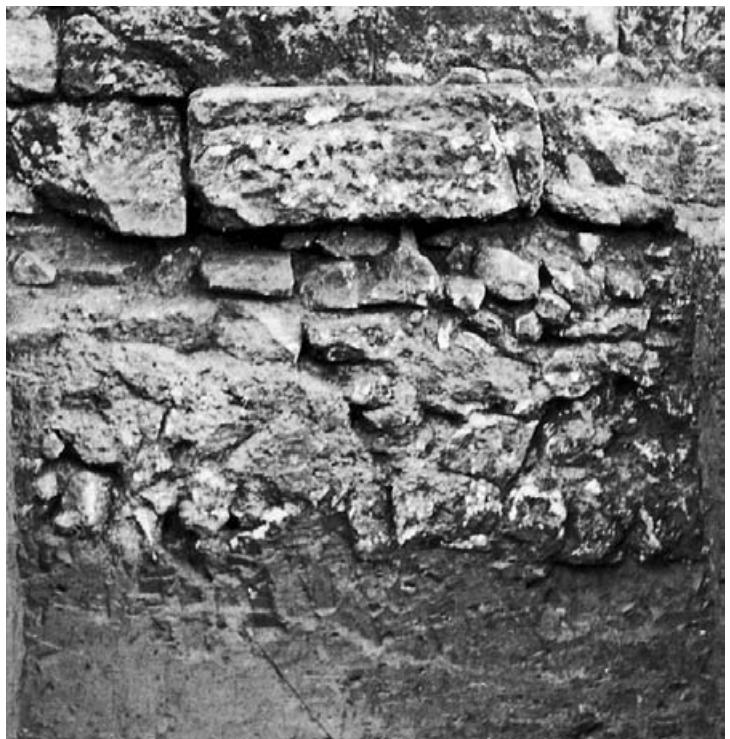
њег града, грађено је ломљеним каменом. На исти начин грађена су и унутрашња лица зидова у кулама. Део бедема који се од угаоне куле спуштао према обали био је зидан квадерима са оба лица. Испуњу бедема чинио је трпанац повезан кречним малтером. Спојнице између квадера фуговане су црвеним водонепропустивим малтером.

Ширина бедема каструма износила је у нивоу изнад темеља 2,30 м. Бедем који се одвајао према обали ужи је за око 0,40 м. Зидови куле, који су откривени испод средњовековне ескарпе, имају ширину од 1,80 м. Првобитна висина античких бедема није позната. У надземном делу очувани су, и то само местимично у висини једног до два реда квадера. Само на једном месту, испод средњовековне ескарпе, антички бедем је сачуван до висине од скоро 4 м. На истраженим деловима у парку Калемегдан и Париској улици постоје једино остаци темеља.

14] Bojović 1996, 56–58.

Сл. 13. Каструм, осијаци северне угаоне куле

Сл. 14. Каструм, дејашај тремља Северозападног бедема

Од капија легијског логора до сада су откривене само две – северна и јужна. Оне се налазе у истој оси, на правцу главне комуникације, по свему судећи, условљене конфигурацијом терена, односно положајем тзв. »теразијског гребена«. У том смислу оне нису постављене по средини ужих страна каструма, како је то уобичајено, већ су помеђене више ка трећини дужине ових бедема. Положај капија на бочним – дужим странама каструма није познат, а услед недовољне истражености тешко га је и претпоставити. Сличан проблем представља и распоред кула. Сигуран је положај само угаоних кула и оних које су се налазиле у систему одбране капија. Остаци само једне истурене куле не дају дововољно елемената за разматрање положаја и облика осталих, које су се налазиле у оквиру бедема.

За разлику од бедема, чији остаци пружају основне податке о положају и начину грађења античког утврђења, унутрашња структура каструма још увек је недовољно позната. У нешто боље истраженом јужном делу каструма откривени су остаци комуникација омеђених портицима које, пратећи ортогоналну схему, образују стамбене инсуле. Нажалост, средњи део легијског логора, испред данашњег Горњег града, уништен је у целини грађењем познијих

фортификација. У подножју падине у Доњем граду, на делу који је био брањен бедемима каструма, откривени су трагови више античких грађевина. Од посебног значаја је комплекс сакралних здања на простору каснијег Западног подграђа, међу којима се налази и један *speleum* за који се претпоставља да је био посвећен богу Митри.¹⁵ Могуће је да се ту налазио храм посвећен Немези и светилиште Силвана.¹⁶ На истом локалитету, у непосредној близини сакралног комплекса, откривени су остаци зграда у којима су се налазиле радионице за израду оружја, на шта указује скупни налаз од више стотина мачева.¹⁷ За ове грађевине, у време када су откривене, претпостављено је да припадају комплексу канаба,¹⁸ што би се сада, након новијих сазнања, требало поново преиспитати.

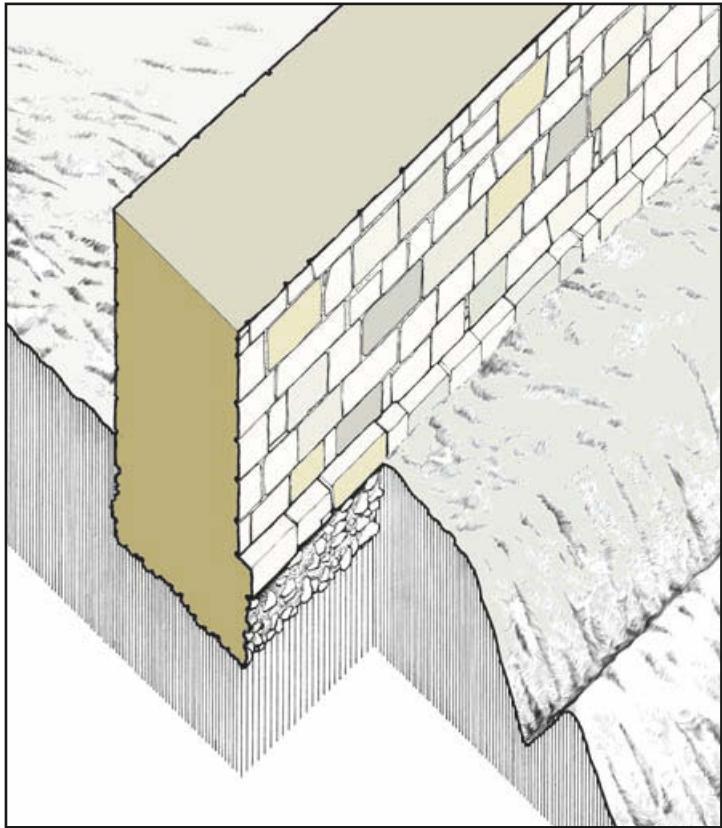
Досадашња истраживања на простору Београдске тврђаве пружила су само основне податке о просторној диспозицији и величини римског легијског логора у Синги-

15] Зотовић 1974, 89 и 101.

16] Mirković 1976, 33.

17] Кондић 1974, 73.

18] Mirković 1976, 33; Кондић 1974, 73–74.

Сл. 15. Каструм, детаљ конструкције бедема, деломично ресавишућија

ни јасна. Ранија претпоставка је била да су се ту налазиле *canabae legionis*, као део цивилног насеља чији су становници радили за потребе легије. Новија истраживања, посебно открића бедема који су се спуштали према реци, ово мишљење нису потврдила. Положај овог дела утврђења на обали Дунава наводи на претпоставку да се можда ради и о брањеном пристаништу. Сматра се, иако за то нема непосредне потврде у античким изворима, да су се у Сингидунуму налазила нека одељења дунавске флоте. Положај бедема, који се спуштају низ падину ка обали, веома је сличан систему одбране пристаништа који је примењен код неких утврђења на Ђердапском делу дунавског лимеса.

Настанак римског војног логора требало би да је истовремен са доласком и стационирањем легије *IV Flavia* у Сингидунуму. Могло се претпоставити, као што је то и уобичајено, да је прво било грађено земљано-палисадно утврђење, по чијим трасама су касније подизани зидани бедеми. Била је то хипотеза којом је дуго тумачен настанак легијског логора и његово рано датовање у крај првог и почетак другог века наше ере.²² Међутим, новија истраживања нису могла да потврде овакву претпоставку.²³

Одређивање времена настанка зиданог легијског логора у Сингидунуму, услед недовољне истражености представља веома сложен проблем. Судећи према до сада откривеним деловима античких бедема и кула стиче се утисак о истовременој градњи без трагова каснијих преправки и додградњи. За логор у коме је готово три столећа била стационирана легија то је доста неубичајено. С друге стране, утисак о истовременој градњи доводе у сумњу и засупљени типови кула. Квадратне увучене куле у систему одбране Северне капије представљају рани тип који се оквирно може датовати у крај 1. и прву половину 2. века. Са друге стране, тип полуистурених кула, коме припада угаона кула каструма, уобичајен је у другој половини 2.

дунуму. Читав низ веома значајних проблема остао је још увек нерешен. Није позната просторна подела у унутрашњости каструма, као ни правци већине основних комуникација. Све то знатно отежава сагледавање његовог првобитног облика и евентуалних каснијих трансформација.

Античко утврђење на горњоградском платоу изграђено је као стални логор легије *IV Flavia* која је ту била стационирана највероватније од друге деценије 2. века, па све до последњих деценија 4. века, а можда и током првих година 5. века. По својим димензијама и са површином од око 20 ха, сингидунумски каструм не спада у ред највећих легијских логора. Мањи је од читавог низа каструма на лимесу дуж Рајне.¹⁹ У односу на логор легије *VII Claudia* у Виминацијуму, који је димензија 442,70 x 385,60 м,²⁰ и површине 17,2 ха, каструм у Сингидунуму био је већи. Значајна је чињеница да је првотим логор легије *IV Flavia*, из времена њеног учешћа у Трајановим дачким ратовима у Берзовији, имао површину од 20 ха, што одговара величини каснијег сталног легијског логора у Сингидунуму.²¹

Улога дела утврђења у приобаљу, које је фортифицирано истовремено легијским логором, за сада није у цели-

[19] Упореди: Кондић 1969, 12, са наведеним примерима и литературом. Легијски логори: Мајнц 600 x 900 м; Бон 520 x 525 м; Нојс 600 x 460 м; Виндониса 570 x 430 м.

[20] Поповић, В. 1967, 30.

[21] Кондић 1974, 82.

[22] Поповић 1982, 29–32, са наведеном старијом литературом

[23] Popović, 1997, 7–8; Ivanišević, Nikolić-Dorđević 1997, 65–148.

Сл. 16. Сингидунум, йуријеви лејијски логор
са насељем у 2. веку наше ере

века и првим деценијама 3. века,²⁴ док истурена кула на Североисточном бедему каструма припада типу који се не би могао датовати пре почетка 3. века. За одређивање времена настанка ове куле значајан је налаз једног квадера, који је био узидан у бедем у њеној непосредној близини. Он представља, заправо, преклесану четвртину једне стеле, која сигурно потиче са неке од некропола Сингидунума. По облику и одликама натписа ова стела би се могла датовати најраније у сам крај првог или почетак другог века.²⁵ Секундарна употреба стела са некропола Сингидунума запажа се већ у току 3. века. Најчешће су коришћене као грађа за израду подземних гробних конструкција. Имајући то у виду може се претпоставити да је део стеле уграђен у бедем каструма најраније почетком 3. века, што би одговарало датовању истурене куле.

На основу досадашњих сазнања изградња камених бедема легијског логора на Кalemegdanu, чији су остаци откриви, не би се могла датовати пре последњих деценија 2. и почетка 3. века. На такво временско одређење, поред конструктивних елемената бедема и кула, указује и чињеница да највећи део археолошких налаза потиче из 3. и 4. века, док би слој који би се могао датовати у 2. век овде знатно сиромашнији и само местимично стратиграфски потврђен.²⁶ Поуздана трагови који би указивали на интензивније коришћење овог простора одмах након римског освајања и касније током првог века, до сада нису уочени. Из тог раздобља потичу само ретки појединачни

24] Bechert 1971, 218–236.

25] Mirković 1976, 81, no. 59.

26] Закључак је заснован на резултатима обраде археолошких налаза и теренске документације са различитих локалитета Тврђаве и парка Кalemegdan, која је вршена у документационом центру Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву.

**Сл. 17. Сингидунум,
каструм са насељем у 3. и 4. веку**

налази новца и уломака керамике.²⁷ Ову појаву, која није без значаја за даља проучавања античког Сингидунума, требало би у току будућих истраживања посебно проверити. Са друге стране ова чињеница доводи у сумњу раније претпоставке да су подударни положаји привременог земљано-палисадног и каснијег зиданог легијског логора.²⁸ Нова открића у Кнез Михаиловој улици, у том смислу, указују на другачија решења.²⁹ Ту су откривени остаци једног двојног шпицастог рова са трагом земљаног бедема. Према материјалу позније испуне ров је датован у прву половину 2. века. Овај значајан налаз указује на могућност да се старији легијски логор можда налазио на поменутом простору. Траг исте фортификационе трасе вероватно постоји и на неким раније истраживаним локацијама, где поменути остаци нису препознати. На основу тих налаза и де-

тальније просторне анализе свих расположивих података, изнета је претпоставка да је раним земљано-палисадним фортификацијама био обухваћен простор на заравњеном врху »београдског рта«, односно »теразијског гребена«, максималних димензија 200 x 400 м (сл. 16).³⁰

Уколико прихватимо ову претпоставку, коју даља истраживања тек треба да потврде, могло би се закључити да се рани легијски земљано-палисадни логор налазио на потезу Кнез Михаилове и Васине улице, укључујући и Студентски парк. Његов настанак временски би одговарао времену доласка легије, која ту, изгледа, борави више деценија, све до изградње камених бедема на брежују изнад ушћа Саве у Дунав. Тек након тога простори јужно од новоизграђеног каструма се урбанизују у односу на трасу

[27] Кондић 1974, 73.

[28] Кондић, 1974, 81–82; Бојовић 1988, 111–114, Поповић 1982, 30–32.

[29] Ивићевић, Николић-Дорђевић 1997, 65–148.

[30] Поповић 1997, 15–16, сл. 3.

основне комуникације *via Cardo*, која се у знатној мери подудара са данашњом Кнез Михаиловом улицом.³¹

На основу онога што се до сада могло закључити према резултатима археолошких истраживања римски Сингидунум је доживљавао свој пуни процват током 3. и 4. века. О судбини Сингидунума у позном 4. веку, после 378. године, располаже се веома малим бројем података. Археолошки налази из тога периода знатно су ређи у односу на претходну епоху, што сигурно указује на процес опадања. Измене у организацији система одбране граничних провинција током тог раздобља, вероватно су утицале и на судбину легијског логора. Међутим, није познато да ли се то одразило на евентуалне преправке и доградње бедема каструма. Његов значај важног стратешког места на граници Империје сигурно је остао неизмењен.³²

Легија *IV Flavia* са вероватно знатно смањеним бројем војника, током 4. века још увек је била стационирана у Сингидунуму. Последњи податак о њеном боравку овде, забележен у *Notitia dignitatum*, могао би се, изгледа, датовати у време пре 376. године, а не касније како се то раније сматрало.³³ Не може се поуздано утврдити да ли је легија остала у Сингидунуму и после инвазије Гота 377/378. године, и каква је била судбина града у току ових збивања. Ретка поуздана археолошка сведочанства указују на рурализацију града и напуштање ранијих урбаних структура, као и на извесне етничке промене.³⁴ Своје коначно разарање антички Сингидунум је, изгледа, доживео 441. године, када су га заједно са осталим подунавским градовима освојили Хуни.³⁵

РАНОВИЗАНТИЈСКО УТВРЂЕЊЕ

После хунског разарања Сингидунум је изгубио и последње одлике урбане насеобине. У којој мери је то остало насељено подручје за сада нема поузданих сведочанстава. Налази из делимично истражених некропола у Доњем граду, затим у јужном делу каструма на простору садашњег Савског штеталишта, као и некрополе у непосредној близини бедема некадашњег легијског логора (угао улица Јованове и Т. Кошћушка) указују на насељавање варвара, што је посебно посведочено за другу половину 5. века.³⁶

Подручје разореног античког града и његовашира околина, која се и даље номинално налазила под влашћу Источног римског царства – Византије, била је често изложена нападима Гота, Гепида, Сармата, а нешто касније и

Херула.³⁷ У међувремену, крајем 5. века, образована је под Теодориковим вођством јака готска држава. Према уговору, који је цар Анастасије I склопио са Готима, 510. године, извршено је разграничење. Теодорик је добио Сирмијум, док је Византији остао само источни део Срема.³⁸ У односу на нову границу стратешка важност Сингидунума била је очигледна. Имајући то у виду, логична би била претпоставка да је почетком друге деценије 6. века цар Анастасије I обновио бедеме старог легијског логора у Сингидунуму и овај важан одбрамбени положај запосео војном посадом. Међутим, за ову претпоставку нема података у историјским изворима, нити на то указују резултати археолошких истраживања.³⁹

Прву вест о обнови, односно поновној доградњи утврђења у Сингидунуму, за време владавине цара Јустинијана I (527–565), доноси Прокопије као савременик догађаја. Описујући Јустинијанову делатност на обнови система одбране дунавске границе Царства, он каже: »*Град љо имену Сингидунум био је први који су на јамошињу обали љодији (Римљани). После извесног времена варвари ћа освојише и, љошићи ћа одмах разорише до ћемеља, учинише ћа љоштуну пустош. На исти начин љоштуне и са великим већином осијалих утврђења. Израдивши изнова чијав (град Сингидунум) и ојасавши ћа веома чврстим бедемом, љоново сјевори сјајан и велике хвале доспојајан ћрад.*«⁴⁰

Одмах по доласку на власт Јустинијан се врло активно залагао да среди прилике на дунавској граници. Поред дипломатских акција, које су имале за циљ да подстицајем међусобних сукоба ослабе варварски притисак, Јустинијан је предузео и врло обимне одбрамбене припреме.⁴¹

31] Поповић 1975, 15–16; Ђелајац, Симић 1991, 17–34.

32] О сличној ситуацији у Виминацијуму, в: Поповић, В. 1967, 38.

33] *Notitia dignitatum*, or XLI, 39; За датовање в: Поповић, В. 1967, 37–38, са старијом литературом.

34] Ђелајац, Иваниšевић 1991, 125–134; Ђелајац, Симић 1991, 28–30.

35] Prisci frag. 2; Виз. Извори I, 11.

36] Ђелајац, Иваниšевић, 1991, 133–139; Иваниšевић, Казански 2002, 101, 158.

37] Баришић 1955, 2–4.

38] Баришић 1955, 4.

39] Међу археолошким материјалом са Београдске тврђаве нема трагова насеобинског слоја нити одговарајућих налаза који би се могли датовати у крај 5. и прве деценије 6. века. Ту је посебно значајна чињеница да је обнављање циркулације новца, прекинуте више од једног столећа, посведочено тек ретким примерцима Јустина I (518–527).

40] Procop, De aedificiis IV, 5.

41] Баришић 1955, 4–5.

Поред обнове стarih и изградње нових утврђења на гра- ници дуж Дунава, систем одбране био је ојачан и подиза-њем читавог низа тврђава у унутрашњости. Радови на обнови утврђења у Сингидунуму вероватно су започели већ у првим годинама Јустинијанове владе. Град је, изгле- да, био обновљен до средине четврте деценије 6. века. То би се могло посредно закључити из чињенице да се у но- вели од 11. априла 535. године Прва Мезија (*Moesia Prima*) помиње као већ организована област.⁴²

Међутим, док се подаци из историјских извора о об- нови Сингидунума могу прихватити као доста сигурна чињеница, археолошки аспект тог проблема знатно је сложенији. У току вишегодишњих археолошких истра- живања Београдске тврђаве никде нису откривени нити уочени трагови обнова или дogradijki бедема, који би се могли датовати у 6. век. То се посебно односи на бедеме античког каstruma.

Изузетак представља мање ојачање призидано уз Северозападни бедем каstruma, ширине 1,40 и дужине 4,50 м. Оно је грађено од секундарно употребљених квадера и ломљеног камена, а лежи на културном слоју са античким материјалом, који испуњава »шпицасти ров«, што указује да се ради о каснијој дogradijki. Међутим, осим те чиње- нице нема других сигурнијих елемената за датовање по- менутог ојачања у 6. век.

За разлику од бедема, који археолошки још увек нису потврђени, из раздобља Јустинијанове обнове потичу остаци темеља једног објекта, који су откривени у непо- средној близини садашње Сахат капије Горњег града. У питању је било здање правоугаоне основе, приближних димензија 35 x 18 м, чији су подужни зидови били ојачани низовима унутрашњих и спољних пиластара. Унутра- шњи простор је низом од пет масивних стубаца био подељен на два брода. У питању су, без сумње, остаци једног већег *horreum-a*, односно житнице, која се налазила у сре- дишињем делу обновљеног утврђења.⁴⁴

Рановизантијски културни слој 6. века сигурно је по- тврђен у Доњем граду, на просторима уз падину, а датован је налазима 30 примерака новца Јустинијана I и Јустина II.⁴⁵ На простору некадашњег легијског логора, у његовом југоисточном делу (парк Кalemegdan) нема трагова овог слоја. У северозападном делу логора, који данас обухвата горњоградско утврђење, има појединачних налаза кера- мике, као и примерака новца из 6. века,⁴⁶ међутим, услед недовољне истражености, културни слој ове епохе за сада није стратиграфски издвојен.

Досадашњи археолошки налази пружају само извесне индиције, али не омогућавају детаљнија разматрања питања у вези са положајем и величином рановизантијског утврђења у Сингидунуму. На неке могућности у том сми- слу указују аналогне појаве, које се запажају код утврђења подигнутих за време Јустинијанове владавине. Полазећи од најближих аналогија са дунавске границе Царства, те- оријски су могућа два решења – обнова старог легијског логора или изградња утврђења на новом месту у близи- ни. Ову другу могућност налазимо примењену у случају Виминацијума. Уместо обнове бедема старог легијског логора овде је у 6. веку изграђено ново утврђење на брегу изнад леве обале Млаве (лок. Тодића црква), знатно мање од некадашњег каstruma.⁴⁷ У односу на стари легијски логор, који се налазио у равници, оно је подигнуто на бо- љем стратешком положају и погоднијем месту за одбрану. У Сингидунуму, где би се нешто слично теоретски могло претпоставити, ситуација је сасвим другачија од оне у Виминацијуму. Поред Београдске тврђаве, на простору савременог града не постоји ни један палеовизантијски локалитет где би се могло претпоставити касноантичко утврђење. Најближи остаци утврђења из ове епохе, у селу Вишњици, идентификовани су са *Ad Octavum*-ом, који по- миње Прокопије као јак, новоподигнути кастел на осам миља од Сингидунума.⁴⁸ То је приближно растојање које дели овај локалитет од данашње Београдске тврђаве. Са друге стране, каstrum у Сингидунуму заузимао је на овом подручју најпогоднији стратешки положај, што није био случај са стариим легијским логором у Виминацијуму.

Имајући све ово у виду, могућа претпоставка о изград- њу касноантичког утврђења у Сингидунуму на новој ло- кацији, тешко би се могла прихватити. Вероватнија је могућност да се утврђење у 6. веку налазило на простору некадашњег легијског логора. С обзиром да у току доса- дашњих истраживања нису откривени трагови бедема из ове епохе, једине индиције о могућем положају касноан- тичког утврђења на простору некадашњег легијског логора

42] Баришић 1955, 5, н. 22.

43] в: Поповић 1982, 33, н. 7.

44] Бикић, Иванишевић 1996, 260, сл. 7.

45] Иванишевић 1987, 88–106.

46] На простору Унутрашњег утврђења откривено је 15 примерака новца из 6. века, в: Иванишевић 1987, 106.

47] Поповић 1987, 1–35, сл. 1.

48] Procop, De aedificiis IV, 5; Виз. извори I, 66–67.

пружају ретки појединачни налази новца и фрагмената керамике 6. века. Разматрањем положаја ових налаза уочено је да их има само на подручју данашњег Горњег града, али не и на деловима некадашњег каструма, који се сада налазе испод парка Калемегдан. То указује на могућност да је касноантичко утврђење обухватало само део површине старог легијског логора, што на подручју северне границе Царства, а и шире, не представља неуобичајену појаву.⁴⁹

Потребе и могућности одбране на Дунаву у 6. веку знатно су се разликовале од оних у време образовања античког лимеса. Нови одбрамбени систем састојао се од низа мањих утврђења, која су била распоређена дуж границе, као и у унутрашњости граничних провинција, на стратешки важним положајима. Она су била заснована на начелима активне одбране, за разлику од ранијих, која су претежно грађена као утврђени војни логори. То запажа и Прокопије, који каже да стара утврђења античког лимеса нису грађена: »*шако да буду нейриситујачна најада-чу ако би се који йојавио, нећо шек шолико да обала реке не осићане без војника, љошићо шамошињи варвари нису знали освајајши шврђаве*«. Он затим истиче да је Јустинијан поново изградио она која су била порушена, »*и то не онако како је пре било нећо обично у облику јакој утврђења...*«.⁵⁰ Говорећи о утврђењима на подручју Близког истока он наводи да је обнављајући град Хијераполис на Еуфрату, Јустинијан смањио обим фортификација на неопходну меру, јер је унутар стarih бедема било доста празног ненастапљеног простора. Сличан случај наводи и за Антиохију.⁵¹ Тумачећи ове Прокопијеве речи могло би се доћи до закључка да велика утврђења на граници, посебно некадашњи легијски логори, изгледа нису више одговарали новим потребама. У једној одредби закона о организацији војне управе у поново освојеној Африци, Јустинијан предлаже да се гранични градови и кастели, који су били сувише велики тако утврде да би могли да се успешно бране са мањим посадама.⁵² Овај принцип, примењен код утврђења на афричкој граници, сигурно је важио и за утврђења на дунавском лимесу. На то би указивао наведени пример Виминацијума, као и примери других тврђава на северној граници Царства. Античко утврђење *Capidava* у данашњој Добруци првобитно је имало димензије 130 x 110 м. Обновом у 6. веку његова површина сведена је на четвртину некадашње. Ново утврђење димензија 50 x 50 м обухватало је само јужни део старог, који је за одбрану био најпогоднији.⁵³

Наведени подаци и аналогне појаве могу да укажу на нека решења у вези са локацијом и величином касноантичког утврђења у Сингидунуму. На простору који је обухватао некадашњи легијски логор најбоље природне услове за одбрану имао је његов северозападни део, а посебно западни угао. Уколико поћемо од претпоставке да је касноантичко утврђење користило само део простора некадашњег каструма, што изгледа највероватније, онда му се локација мора тражити управо на оном делу који је најповољнији за одбрану. Његова површина би у том случају одговарала трећини некадашње површине легијског логора, што је нешто више од каснијег брањеног простора Горњег града. Ново утврђење је са три стране, уз неопходне обнове, могло да користи постојеће бедеме каструма, уколико би нови бедем био подигнут са југоисточне стране. Његов положај може се претпоставити једино испред Југоисточног бедема Горњег града, пошто испод овог средњовековног зидног платна нема трагова старијих фортификација.

На изнету претпоставку о могућем положају касноантичког утврђења и његовом односу према старом каструму указују, за сада, крајње оскудни археолошки подаци. Запажено је да су бедеми легијског логора нешто боље очувани на деловима, које је могло користити касноантичко утврђење. Остаци античких фортификација, на простору за који претпостављамо да је смањивањем брањене површине напуштен (простор парка Калемегдан), сачувани су само у остацима темеља. То наводи на закључак да су остали боље очувани само они бедеми каструма, који и даље задржавају фортификациону функцију, док је напуштени део већ тада могао бити изложен намерном рушењу. На извесне индиције у том смислу указала су истраживања Југоисточног бедема каструма 1978. године.⁵⁴

За простор насеља из 6. века у Доњем граду, чији су остаци учени у току археолошких ископавања, не може се утврдити да ли је био обухваћен системом одбране. Не би се могла искључити могућност да су бочни антички бедеми, који су се спуштали низ дунавску падину и у овом периоду задржали своју некадашњу функцију.

49] Claude 1969, 41.

50] Procop, *De aedificiis* IV, 5; Виз. Извори I, 66.

51] Procop, *De aedificiis* II, 10.

52] Codex Iust. XXVII, 2, 14.

[53] Florescu, G., Florescu, R., Diaconu 1958, 257.

54] Ђојовић 1978, 52.

Сл. 18. Сингидунум, утврђење у 6. веку, хипотетична ресимиштуција просторне диспозиције

Јустинијанов одбрамбени систем на дунавској граници, у чијем се саставу налазило и утврђење у Сингидунуму, био је често изложен варварским нападима. Половином 550. године забележен је велики упад Словена, који гранична утврђења нису могла да зауставе.⁵⁵ Продор према Нишу ишао је, изгледа, Моравском долином тако да Сингидунум том приликом, вероватно, није страдао.⁵⁶

Стање на дунавској граници знатно је погоршано после аварског запоседања Паноније 568. године. Уместо германских племена, сада је Царство било суочено са новим, јачим непријатељем – Аварским каганатом.⁵⁷ У византијско-аварским сукобима током последњих деценија 6. и почетком 7. века утврђење у Сингидунуму имало је

значајну улогу у систему одбране северне границе Царства. Године 579. византијски стратег у Сингидунуму, покушао је да спречи аварске припреме за напад на Сирмијум. Међутим, пошто услед малобројне посаде и слабе речне флоте није могао директно да им се супротстави, прихватио је заклетву кагана Бајана да поход није усмерен ка Сирмијуму већ против Словена.⁵⁸

55] Procop, De bellum Gothicum III, 40, p. 475–477; Виз. Извори I, 45.

56] Барашвић 1955, 8.

57] Ковачевић 1977, 41–66.

58] Menandri Excerpta, II, frag. 30, p. 471–473; Виз. Извори I, 92–93.

После пада Сирмијума 582. године, одбрана Прве Мезије добила је за Византију још већи значај, али се то, изгледа, није одразило на јачање одбрамбених припрема. Две године након тога Авари су изненада напали Сингидунум. Утврђење није било припремљено за одбрану. Већина становника, који су поред градске посаде требало да бране град, у тренутку напада била је у пољима на жетви. Према казивању Теофилакта Симоката Авари су успели да га освоје тек после жестоких борби, које су вођене на градским капијама.⁵⁹

ви, ојраг још јављајући јред тврђаву кола. Али, не издржавши најад Ромеја, а истиовремено прибојавајући се и јрагској становништву, најну у бекство. Тако Приск донесе сијас несрећном становништву. Другог дана Ромеји почну подизати јрагски бедем».⁶²

На основу анализе изворних вести римских хроничара могле би се изрећи неке претпоставке о судбини утврђења у Сингидунуму у току ових збивања. Авари су започели рушење бедема и расељавање становништва сигурно са циљем да утврђење онеспособе за даљу употребу. У томе

Авари нападају Сингидунум 584. године, пошто је византијски цар одбио њихове захтеве

И как самодржац за то није хтео да чује, прерзе хајан мировни уговор и заклетве юсити вејровима да их носе, па ће пребивши кавзи раду бојну трубу, стигаје кујашти војску и изненада присути освајању јрага Сингидунума, који није био заштићен, ниши је имао ратних машина, јер је збој мира била завладала то чишавој Тракији силна небрижљивост... Већину јрагској становништву заштите на њивама, јер је вриштба заштевала да се тако ради.

Било је, наиме, леђње доба, и људи су прикућвали залихе хране за живој. Али варварин не узе јраг без љута боја. На јрагским капијама дошло је до жестоког окријаја, а многи Авари изгибли, тако да су, што се каже, однели Кадмову победу.

Хајану ћадоше као ћлен и многи други суседни јрагови, али ови врло лако и без муке.

Јер зло је дошло изненада и људи му се нису надали...

Теофилакт Симоката (Виз. Извори I, 106)

Није познато колико је дugo град остао под аварском влашћу. У време припрема за нови аварски поход 593. године Сингидунум се налазио поново у римским рукама.⁶⁰ Његови грађани су тада ометали Словене који су, по свему судећи, у непосредној близини припремали чамце за прелаз преко Саве. То је био разлог да Авари нападну град, који је овог пута био припремљен за одбрану. Међутим, када је градска посада после седмодневне опсаде већ била на измаку снага, аварска војска се повукла.⁶¹

Само три године касније Сингидунум је био поново нападнут и освојен. Овога пута Авари су започели рушење бедема утврђења и расељавање становништва. Византијски војсковођа Приск покушао је у преговорима са каганом да реши питање Сингидунума. Пошто му то није пошло за руком решио је да силом поврати изгубљени град. О овом догађају Теофилакт Симоката је забележио: »*Кад варвари око Сингидунума уледаје римску флоту како ил-*

су, изгледа, делимично и успели. У тренутку доласка римске војске утврђење није било способно да се брани јер су му делови бедема већ били разорени. На то указује и чињеница да су Авари покушали да организују одбрану постављањем кола, односно барикада, испред бедема. У односу на топографску ситуацију тадашњег утврђења у Сингидунуму може се претпоставити да се та барикада налазила само испред његове југоисточне равне и приступачне стране, будући да су се са осталих страна налазиле стеновите литице или стрме падине. С обзиром на такав положај утврђења, на главном правцу напада налазио се Југоисточни бедем, као што ће то бити случај и у каснијим

59] Theoph. Simocat. I, 3–4, p. 46–47; Виз. извори I, 106–107.

60] Баришић 1955, 10.

61] Theoph. Simocat. VI, 4, p. 225–226; Виз. извори I, 112.

62] Theoph. Simocat. VII, 11, p. 264; Виз. извори I, 121.

епохама. Разарањем овог бедема утврђење се најлакше могло онеспособити за одбрану. Стога се наведени Симокатин подatak, вероватно, односи на рушење, а потом и обнову бедема са југоисточне стране.

После Прискове интервенције утврђење у Сингидунуму је све до краја владавине цара Маврикија 602. године остало чврсто у ромејским рукама,⁶³ а и касније, за владе цара Фоке (602–610) ситуација се изгледа битно не мења. У том раздобљу није било већих сукоба са Аварима и Словенима на овом делу границе.⁶⁴

До судбоносних промена за ромејску власт на Балкану дошло је у првим годинама владе цара Ираклија (610–641). Систем одбране на дунавској граници, уздрман у претходним деценијама, распао се пред продорима Аvara и Словена током друге деценије 7. века.⁶⁵ Непосредних података о судбини Сингидунума у овом раздобљу нема. Тешко би се могло претпоставити да је остао поштеђен разарања. Освајање овог значајног граничног упоришта, вероватно, је претходило паду Ниша, око 614. године и нешто каснијој опсади Солуна.⁶⁶

Непријатељства између Аvara и Царства привремено су обустављена 619. године,⁶⁷ међутим, није познато да ли

је након тога уследио покушај обнове ромејске власти у опустошеним балканским провинцијама. Такву могућност наговештава један знатно каснији подatak из дела цара Константина VII Порфирогенита (913–957). Говорећи о досељавању Срба Порфирогенит помиње византијског стратега у Београду у време цара Ираклија.⁶⁸ Догађај би се могао датовати у трећу деценију 7. века, односно највероватније пре опсаде Цариграда 626. године,⁶⁹ што би значило да је у Сингидунуму у то време још увек боравила византијска војна посада. Међутим, овај веома занимљив подatak не потврђују други извори као ни резултати археолошких истраживања. До сада нису откриви налази који би се могли приписати ромејској посади, али ни они који би припадали Аварима или Словенима.⁷⁰ Поменути подatak, не може се стога поуздано прихватити, али ни одбацити.

Према ономе што се до сада зна време коначне пропасти рановизантијског Сингидунума остаје у домену претпоставки. Уколико је град успео да преживи разарања у првим годинама Ираклијеве владавине, тешко би се могло претпоставити да је остао под царском влашћу и после похода, који је претходио опсади Цариграда 626. године.

63] Баришић 1955, 12.

64] Баришић 1955, 12–13; в: Popović, V. 1975, 489.

65] Kovačević 1969, 57–83.

66] Popović, V. 1975, 490–496.

67] Popović, V. 1975, 503.

68] Const. Porph. cap. 32, 152; Виз. извори II, 46–49.

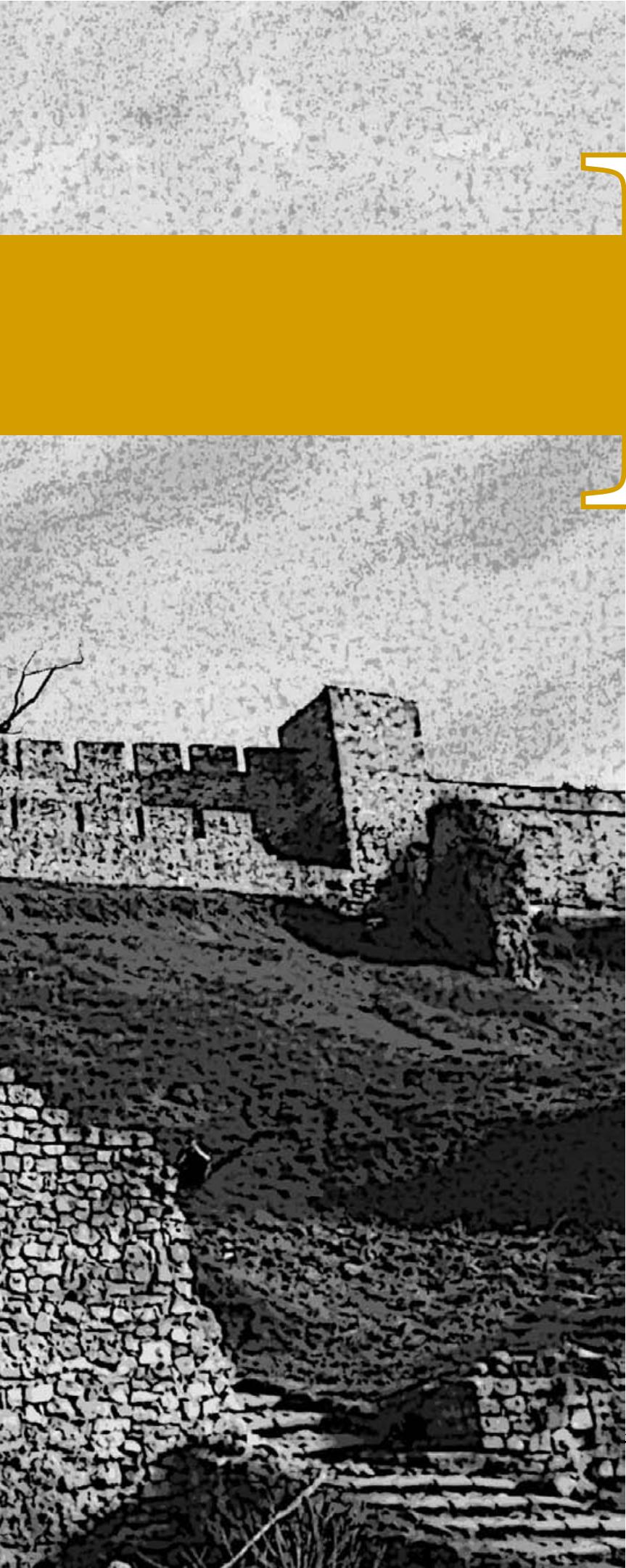
69] Ф. Баришић поменути догађај датује у време око 630. године (Баришић 1955, 13). В. Поповић износи могућност датовања догађаја у 623. годину (Popović, V. 1975, 503).

70] в: Kovačević 1973, 49–55.

СРЕДЊОВЕКОВНА УТВРЂЕЊА БЕОГРАДСКОГ ГРАДА

НАСТАНАК СРЕДЊОВЕКОВНОГ НАСЕЉА СА МОГУЋИМ ЕЛЕМЕНТИМА ФОРТИФИКАЦИЈА

О настанку средњовековног Београда на рушевинама касноантичког Сингидунума, веома се мало зна. Од краја 6. па све до осме деценије 9. века у историјским изворима се не помиње насеље на ушћу Саве у Дунав. Тек 878. године из једног писма папе Јована VIII сазнаје се да је у Београду, који се овом приликом први пут помиње под својим словенским именом, тада било седиште епископа.¹ Само шест година касније савременици помињу Београд као најславнији град на Дунаву.²

Ови изворни подаци јасно указују да је у другој половини 9. века, на месту касноантичког Сингидунума, већ постојало значајно средњовековно насеље. Међутим, процес његовог образовања до тренутка када постаје седиште епископије, представља веома сложен проблем. Досадашња археолошка истраживања на подручју Београдске тврђаве дала су неке резултате који још увек нису довољни за комплексно проучавање овог процеса. На истраженим површинама нигде нису откривени културни слојеви, нити појединачни налази археолошког материјала, који би се могли датовати у 7. и 8. век. Најстарији средњовековни слојеви са подручја Београдске тврђаве до сада су откривили само на ограниченим површинама у Доњем граду³ и на делу горњоградске заравни, углавном око рушевина северне капије античког каструма.⁴ Датовани су у крај 9. и 10. век, што поуздано наводи на закључак да између касноантичког и раносредњовековног насеља не постоји континуитет.⁵ После разарања, у време Ираклијеве владавине, простор некадашњег римског Сингидунума остао је сигурно извесно време ненастањен. Међутим, о почецима поновног насељавања на рушевинама касноантичког града археолошки налази не дају довољно података. Пре првог помена у историјским изворима 878. године, Београд је морао проћи кроз почетне етапе свога развоја, чији трагови у току досадашњих археолошких истраживања

1] Fejer 1829, 202.

2] Виз. извори I, 297–299.

3] Marjanović-Vujović 1973, 30–39.

4] Бајаловић–Хаџи Пешић 1992, 30–39.

5] Поповић 1982, 38, н. 4.

нису откривени. Стога се појава најстаријих трагова насеља, временски опредељених тек у последње деценије 9. века, не може прихватити као коначна чињеница, већ се мора сматрати само тренутним резултатом у овој етапи истраживања простора Београдске тврђаве.

Сложен питање утврђивања времена настанка средњовековног Београда уско је повезано са знатно ширим проблемом насељавања Словена на просторима централног Балкана, а посебно у овом делу Подунавља. Присуство словенске популације у непосредној близини Београда први пут је посведочено у изворима са краја 6. века. Они се ту појављују као учесници у аварским походима, што не даје довољно елемената за претпоставку о њиховом тако раном насељавању. Подручје Београда крајем 6. и почетком 7. века није се налазило на главном миграционом правцу словенских племена. Од средине 6. века словенски продори у области Царства кретали су се из источног дела данашње Румуније,⁶ преко доњег Дунава у правцу Тракије, Македоније и Грчке. На тим територијама постоје и најстарији трагови насељавања Словена о чему сведоче, поред писаних извора, и археолошки налази.⁷ За разлику од ових подручја, у областима централног Балкана, посебно дуж Моравске долине, за сада нема уочених трагова њиховог раног насељавања.⁸ Даље према западу остаци ранословенских насеља откривени су дуж тока реке Дрине у околини Вишеграда и Ђељине.⁹ У Панонији, на подручју Аварског каганата, осим појединачних налаза, нема сигурних сведочанстава о насељавању Словена пре краја 8. века.¹⁰

На подручју српског Подунавља, дуж некадашњег лимеса, западно од Ђердапске клисуре, нису позната словенска насеља, нити некрополе које би се могле датовати у 7. век, што није случај на делу даље према истоку. Са раноаварским, истина ретким налазима, дешава се управо супротно. То указује на могућност да је Ђердап, када је реч о десној обали Дунава, био у 7. веку граница између словенског и аварског подручја насељавања у зони некадашњег лимеса.¹¹

Шира околина данашњег Београда, посматрана у односу на главне словенске миграционе правце, вероватно није била обухваћена првим таласима словенског насељавања у другој половини 6. и почетком 7. века. На то указује и, за сада, потпуни недостатак ранословенских налаза. Питање каснијег насељавања Словена у централним областима Србије западно од Моравске долине, као и на подручју Београда, не може се поуздано решавати на основу

досадашњих археолошких налаза. Услед тога се у покушају решавања овог проблема може поћи само од неких могућих претпоставки.

Почетком 9. века на простору близу ушћа Мораве и Млаве у Дунав, налази се већ насељено племе Браничевца.¹² Њихов долазак на ово подручје може се сигурно датовати пре краја 8. века, и то, највероватније после првог словенског миграционог таласа, што би указивало на могућност постепеног словенског насељавања и на подручју централне Србије и Београда, највероватније у току 8. века. Тај процес могао је да буде подстакнут и продором Бугара у Северну Тракију, 681. године,¹³ што је вероватно утицало на померање словенских маса према западу. Ова претпоставка о времену словенског насељавања на простору савременог Београда, за коју нема археолошких доказа, остаје за сада само као једно од расположивих решења.

О могућем насељавању Словена на месту касноантичког Сингидунума у овом раздобљу говори и један посредни подatak. Јужна граница Каганата налазила се тада на Дунаву и Сави. Распоред некропола аварских кланова, које су откривене уз леве обале ових река или у непосредној близини, говоре о постојању система одбране аварских граничних области.¹⁴ То би значило да је крајем 8. века, према датовању налаза из ових некропола, неко јужно од Саве и Дунава угрожавао Каганат. Највероватније су то били већ насељени и територијално организовани Словени, који су могли имати своју насеобину и на месту старатог Сингидунума.

Повољан положај брега изнад ушћа великих река, као доминантна тачка и погодно место за одбрану, вероватно представља главни разлог за образовање словенског насеља. Осим тога, побрђа у широј околини пружала су повољне услове за обраду земље и гајење стоке. Међутим, ове економске погодности за развој насеља, вероватно, нису биле од пресудног утицаја. Време опште несигурно-

6] Comsa 1972, 9–29.

7] Kovačević 1969, 57–83; Popović, V. 1979, 597–648, са наведеним изворима и литературом.

8] Čorović-Ljubinković 1972, 43–51.

9] Čremošnik 1970, 99–103.

10] Sos 1963, 301–329.

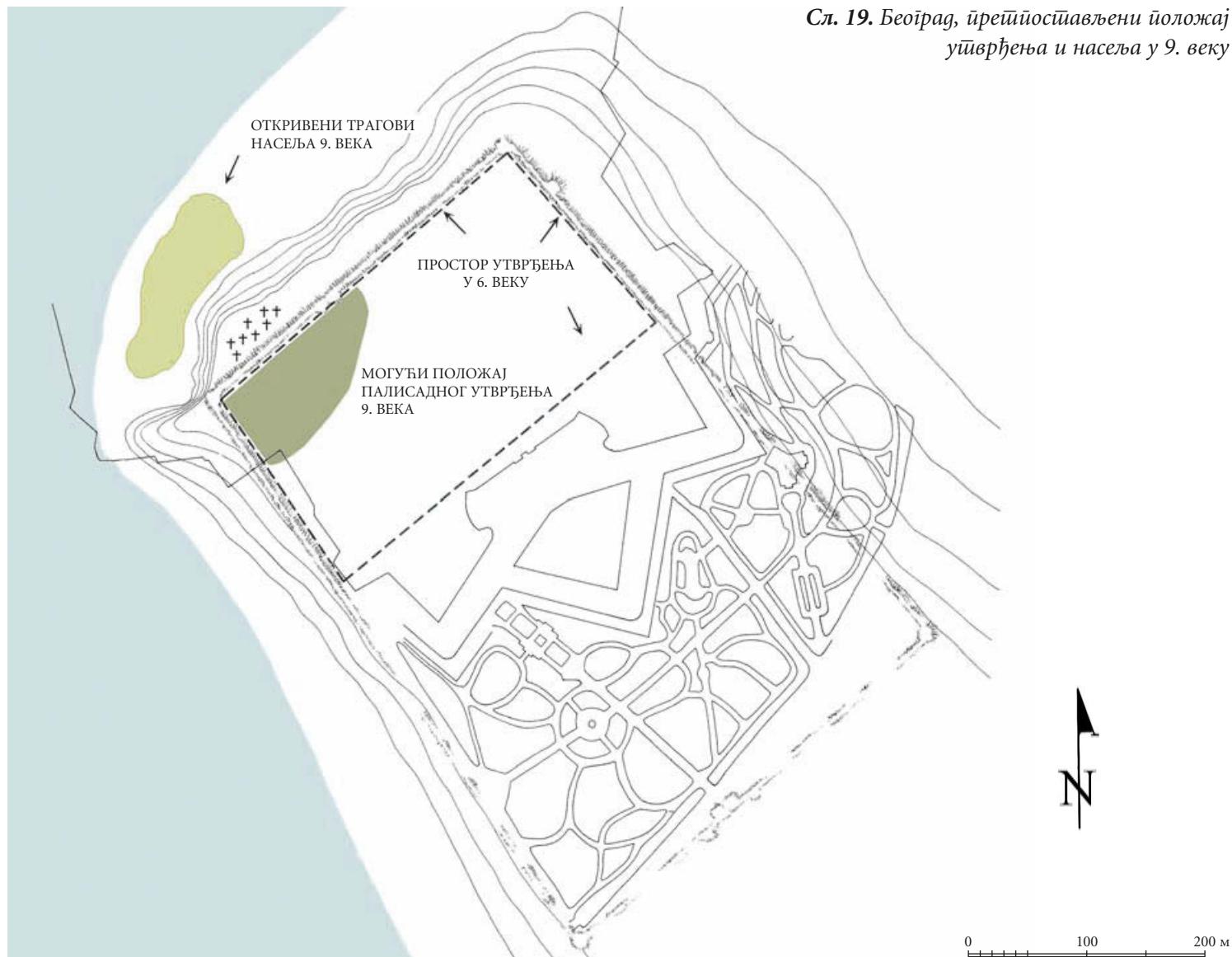
11] Kovačević 1969, 66.

12] Љубинковић 1978, 20–21.

13] Острогорски 1959, 140–141; Ковачевић 1977, 89–90.

14] Kovačević 1973, 49–55.

Сл. 19. Београд, претпоследњи положај утврђења и насеља у 9. веку

сти и непосредна близина Аварског каганата су чиниоци који указују да је за настанак средњовековног Београда од пресудног значаја била могућност да се на изабраном положају насеље може успешно бранити. Предности у односу према важној европској саобраћајници у време настанка средњовековног Београда нису могле имати већу улогу. Пут који је у доба антике представљао главну копнену везу између средње Европе и Блиског истока био је практично прекинут после аварских освајања крајем 6. века. У раном средњем веку он се углавном не користи. Ова важна саобраћајница почела је поново да добија свој некадашњи значај тек после христијанизације Угарске у првој половини 11. века.¹⁵

У тренутку насељавања Словени су на стеновитим литецама дрима изнад река затекли сигурно још увек добро очуване бедеме античког, односно рановизантијског утврђења. Постоји мишљење, које се не би могло прихватити без резерве, да је та слика затеченог касноантичког града, вероватно, одражена у новом словенском топониму – имениу Београда. Место старог утврђења представљало је најбољи положај за насеље, уколико је његов настанак био условљен потребама одбране. Ову претпоставку, међутим, не потврђују резултати досадашњих археолошких ископавања. На недовољно истраженим површинама Горњег

15] Калић-Мијушковић 1967, 59.

града, односно у оквирима бедема некадашњег рановизантијског утврђења, доста ретке и то најстарије средњовековне налазе чине уломци керамике, који би се могли временски определити тек у 10. век.¹⁶ За разлику од ових, на доста ограниченим површинама некадашњег приобаља, односно просторима каснијег Западног подграђа и јужног дела Доњег града, као што је већ истакнуто, откривен је нешто старији средњовековни културни слој са налазима керамике, који потичу из друге половине 9. и из 10. века.¹⁷ Стратиграфски млађи ниво овога слоја датован је налазом новца цара Романа I (931–944).¹⁸

Положај најстаријих до сада откривених средњовековних налаза указивао би на могућност да је насеље основано у приобаљу и да се тек касније проширило на простор некадашњег рановизантијског утврђења на горњоградској заравни. Према датовању археолошког материјала време његовог оснивања хронолошки би се поклапало са 878. годином, када се словенски Београд први пут помиње у историјским изворима. Међутим, као што је раније речено, овај закључак, заснован на досадашњим резултатима археолошких истраживања, не може се прихватити као коначна чињеница.

Уколико поћемо од изнете претпоставке да је настанак средњовековног Београда био условљен погодним положајем за одбрану, његова локација у приобаљу тешко би се могла прихватити. То је простор који се самостално уопште не би могао бранити без утврђења на брегу. Са друге стране, положај на обали не пружа ни друге значајније погодности које би му давале предност у односу на горњоградски плато. Стога је разложно претпоставити да се прва раносредњовековна насеобина образовала у оквиру рушевина старог римског утврђења, а затим ширила према обали реке.

О могућим видовима одбране средњовековног Београда, од времена настанка па све до обнове византијске власти 1018. године, нема археолошких података. Зарушени бедеми затеченог утврђења представљали су сигурно неки брањени оквир новог словенског насеља. Питање је само у којој мери су они задржали своју одбрамбену улогу. Инспиративан податак, у том смислу, забележен је у делу цара Константина VII Порфирогенита, средином 10. века. У опису граница подручја које насељавају Угри, цар-писац помиње и Београд, наводећи да се у њему налази: »пирг (кула) великог и светог Константина цара«.¹⁹ Ово изузетно сведочанство, који је тешко поуздано протумачити, захтева посебну анализу. Не улазећи у поједи-

ности, које завређују да буду прокоментарисане, задржћемо се само на оном што нам се чини да је неспорно. У Порфирогенитово време очигледно се знало да у Београду, који се тада налазио изван домаћаја власти римског царства, постоји старо утврђење, чији се настанак приписује првом хришћанском цару. Отворено је питање шта се подразумевало под поменутом кулом, будући да је она могла чинити само део некадашњих античких фортификација. С правом би се могло претпоставити да овде није у питању једна од кула у оквиру бедемске ограде већ неко посебно постројење, које се налазило у унутрашњости некадашњег каструма. Можда би требало помишљати на тетрапилон – масивну средишњу кулу, какве су иначе познате у касноантичкој градитељској баштини, о чему сведоче и примери са подручја дунавског лимеса.²⁰

За потребе и могућности одбране раносредњовековног насеља, старо утврђење, по свему судећи, било је исувише велико. За његову успешну одбрану требало је обновити затечене зарушене фортификације, а потом редовно одржавати бедеме. Поред тога, овакво релативно пространо утврђење изискивало је сталну посаду и знатан број бранилаца. Све су то били захтеви које досељено словенско становништво, бар у почетку, није могло успешно да испуњава. Имајући све то у виду нећемо погрешити ако претпоставимо да је брањени простор раносредњовековног насеља обухватао само мали део некадашњег античког утврђења. Ова појава није неубичајена. Уочена је на боље проученим примерима раносредњовековних градова који су настајали на касноантичком наслеђу, посебно у Галији и Германији.²¹

У односу на простор старог утврђења Сингидунума, одлике рељефа и положај према рекама, евентуално раносредњовековно утврђење могло се налазити најпре у његовом западном углу, који представља стратешки најзначајнији део горњоградске заравни. У том смислу веома је илустративан нешто каснији пример уочен код каструма у Дробети (Турн Северину) на левој обали Дунава. Ту је у југозападном углу, уз делимично коришћење старих бе-

16] Поповић 1982, 39, н. 15.

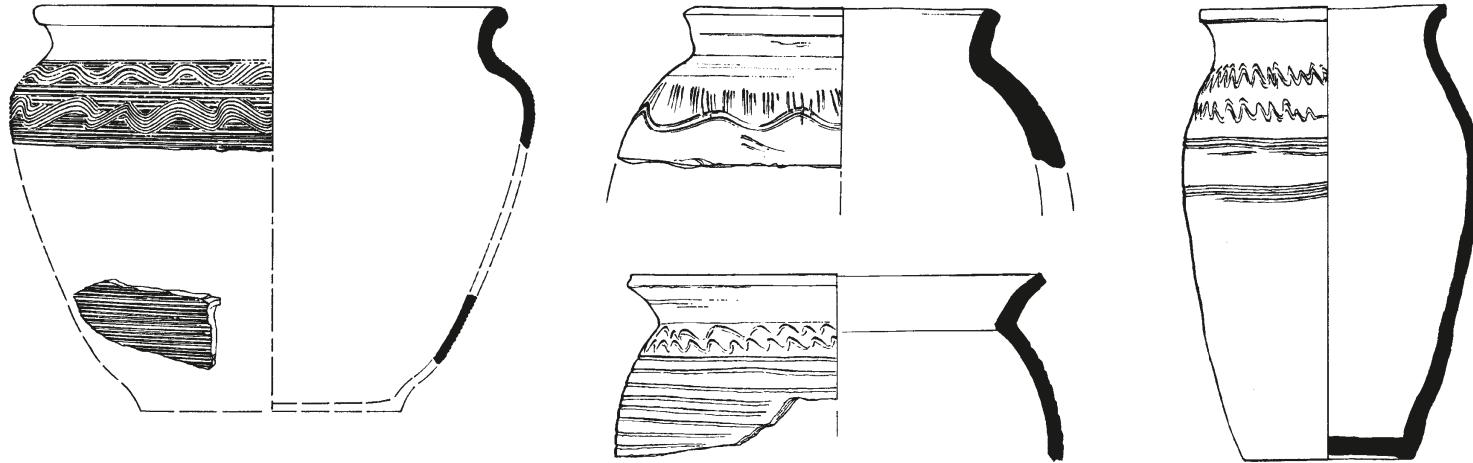
17] Поповић 1982, 40.

18] Иванишевић 1987, 90.

19] Const. Porph. cap. 40, 176; Калић 1993, 73–75.

20] в: Јовановић, А. 1998, 7–13, са образложеном функцијом и наведним примерима.

21] Goff 1974, 101.

Сл. 20. Београд, керамичке ѹосуде из слојева 9–10. века

дема, изграђено ново знатно мање средњовековно утврђење. Према напуштеном делу старог каструма оно је било драњено новим бедемом испред кога су се налазила три полуокружно постављена паралелна рова.²²

Претпостављено раносредњовековно утврђење у Београду могло је да на сличан начин користи део затечених старијих фортификација. Према напуштеном простору некадашњег каструма требало би замислити земљани бедем са палисадном оградом и ровом испред, што је у овом раздобљу представљало уобичајени начин утврђивања на подручју суседне Бугарске,²³ других словенских земаља,²⁴ као и већем делу Западне Европе.²⁵ Са друге стране не би требало искључити ни могућност да су раносредњовековне земљано-палисадне фортификације биле изграђене око претпостављеног касноантичког тетрапилона, односно пирга, који као београдску знаменитост помиње Константин Порфирогенит.

Изложене претпоставке о положају раносредњовековног утврђења за сада нису утемељене на поузданим археолошким доказима, будући да се неке од индикативних локација више не могу истражити. Као што је раније већ истакнуто, на целом средишњем простору горњоградске заравни нивелацијама током треће деценије 18. века уништени су сви културни слојеви са траговима старијих здања. Са друге стране, у току вишегодишњих истраживања на простору познијег Замка, откријена је веома сложена ситуација са остацима бројних грађевинских фаза и траговима великих разарања. Услед тога археолошки слојеви, посебно они старији, у великој су мери уништени, што не

омогућава сигуран увид у њихову стратиграфију, као и евентуалне трагове старијих земљано-палисадних фортификација. Ово може бити један од разлога што за сада нема откривених материјалних трагова претпостављеног првог средњовековног утврђења.

На истом положају, у западном углу некадашњег каструма, средином 12. века изграђен је византијски кастел, чији су бедеми једним делом могли да прате претпостављене трасе земљано-палисадног утврђења. Изградња зиданих, на месту старијих земљано-палисадних бедема, представља иначе честу појаву у развоју средњовековних фортификација.²⁶ У том случају би дубоки ров, који је одвајао кастел од горњоградске заравни, могао да представља траг старијег средњовековног утврђења.

Изнета размишљања представљају само покушај да се уоче могући путеви настанка и правци развоја Београда до оног тренутка када га у другој половини 9. века историјски извори помињу као градско насеље и седиште епископа. Без сигурних археолошких података време његовог застнивања за сада није могуће одредити. У односу на општи ток збивања у ширем географском подручју коме припада, средњовековни Београд је могао настати најраније у другој половини или крајем 8. века. Његово насеље и у најстаријој фази, с обзиром на место и време у коме настаје, вероватно је било утврђено. Претпоставка о могућем виду првог словенског утврђења заснована је само на

22] Florescu 1967, 150, sl. 7.

23] Рашев 1982, 17–95.

24] Hansel 1959, 82–83; Раппапорт 1967, 114–157; Vinski 1949, 223–239.

25] Toy 1955, 62–65; Bouard 1975, 76–108.

26] Bouard 1975, 110–113; Gerö 1969, 22–23.

истовременим аналогним појавама. Међутим настанак раносредњовековног Београда и прве етапе његовог развоја могле би се посматрати и кроз анализу историјских збивања, која су у овом случају сигурно била пресудна.

Почетком 9. века на подручјима у суседству Београда дошло је до великих промена. Са историјске позорнице нестао је Аварски каганат, а у деловима Паноније успостављена је франачка врховна власт.²⁷ На другој страни, источно од Београда развила се бугарска држава, која се у другој и трећој деценији 9. века шири према северозападу. Под њену власт тада долази и подручје Београда.²⁸ За бугарску државу положај Београда у граничној области према Францима сигурно је имао велики стратешки значај. Нове потребе су налагале присуство војне посаде и представника државне власти. То је највероватније био подстицај за развој претпостављене затечене словенске насеобине и њено трансформисање у војно-стратешко упориште за контролисање и одбрану западних области, које су се налазиле под бугарском влашћу. Настанак првих средњовековних фортификација, уколико до тога није дошло раније, без сумње је био подстакнут овом чињеницом.

Важан подстрек за развој града у поменутом раздобљу био је успостављање, односно обнова епископије. После покрштавања 864. године на територији Бугарске државе успостављена је црквена организација са седам епископија.²⁹ За седишта нових епископа изабрани су неки од стarih, традиционалних епископских центара. Међу њима налазио се и Београд, чији се епископ Сергије, Словен пореклом, помиње 878. године у писму папе Јована VIII.³⁰ Избор за епископско седиште могао би да укаже, поред традиције места, на неспорни значај који је за бугарску државу Београд тада имао, као и чињеницу да се крај ушћа Саве у Дунав, у то време, већ налазило развијено насеље.

Нешто касније, 885/6. године за Методијеве ученике, који су на путу из Моравске за Бугарску овуда прошли,

Београд је представљао најславнији град на Дунаву.³¹ Град се тада налазио на бугарској граници и имао је заповедника – хипостратега Боритакана, који је, без сумње, представљао врховну власт у Београду као пограничном граду.³²

За Методијеве ученике Београд је, на њима познатом делу Дунава, представљао најславнији град. Значајно је питање шта се у то време под овим појмом подразумевају. Сигурно то није могао бити средњовековни град у кансијем смислу те речи, нити просторно велико насеље. Пре би се могло рећи да се под појмом најславнијег града подразумевао збир његових функција. На првом месту то би било утврђење, као војноуправни центар,³³ а затим седиште епископије. Економска улога града, као места размене добара или средишта одређеног аграрног подручја, у овом раздобљу вероватно није била од већег значаја. Положај граничног града сигурно је давао предност утврђењу и његовој одбрамбеној улози.

О фортификацијама из овог раздобља нема археолошких података, те стога није познато до које је мере бугарска власт утицала на њихов развој. Очигледно је само да се насеље у другој половини 9. и у 10. веку шири на просторима у приобаљу. Откривени остаци полуукопаних кућа и огњишта пружају прве индиције о његовој структури, али не и функцији.³⁴ Такође, није познато да ли је део насеља на обали био уклопљен у систем одбране. То је могућност која се не би могла искључити.

Геополитички положај Београда у 10. веку мења се у извесној мери. Панонију крајем 9. века насељавају Угри. Њихов долазак у Подунавље изменио је ситуацију у Средњој Европи, што је у великој мери утицало на даљу историју Београда. До коначне пропasti бугарске државе, 971. године, Београд остаје важан стратешки положај на граници према Угрима. Сличну улогу град је вероватно имао и касније у оквиру Самуилове државе, све до њеног слома 1018. године.

27] Ковачевић 1977, 94–100.

28] Калић-Мијушковић 1967, 29.

29] Поповић, В. 1978, 34–35.

30] Fejer 1829, 202.

31] Виз. извори I, 299.

32] Калић-Мијушковић 1967, 31–32.

33] Слична ситуација је и са раносредњовековним градовима Централне и Западне Европе, упореди: Goff 1974, 101.

34] Marjanović-Vujović 1973, 1–15.

ВИЗАНТИЈСКО ГРАНИЧНО УТВРЂЕЊЕ

После покоравања Самуилове државе, у другој деценији 11. века, Византија је поново завладала целим Балканским полуострвом. У освојеним областима успостављен је управни систем са темама као војно-административним јединицама. Први пут после словенске сеобе, граница Царства била је на Дунаву. На територијама према новој северној граници образоване су, изгледа, две теме. На подручју доњег Дунава основана је тема Паристрион са седиштем у Силистрији. У пограничној области Дунава и Саве била је, вероватно, успостављена тема са центром у Сирмијуму.³⁵ Питање ове теме, односно организационе јединице којој је припадао и Београд, у науци је још увек спорно.³⁶ Међутим, остаје чињеница да је уређивању пограничних области била поклоњена посебна пажња. Организацију нове власти и успостављање система одбране у овим областима цар Василије II поверио је Константину Диогену, једном од својих најбољих војсковођа.³⁷ За даљу судбину Београда то је било од далекосежног значаја. У овом периоду он постаје једно од најзначајнијих византијских упоришта на северној – дунавској граници, што ће условити током наредног раздобља развој његовог утврђења, а потом и ширење градског насеља. За то су били испуњени главни предуслови. Истовремено са успостављањем границе и организовањем система одбране Београд, бар у првом тренутку, добија сталну војну посаду. За разлику од претходне епохе у којој је имао сличан положај и под бугарском влашћу, улога граничног византијског утврђења значила је битну промену. У поређењу са организацијом бугарске државе, управни и војни систем Византије је био знатно развијенији, што је морало имати и одраза на новоусpostављени систем одбране северне границе Царства. Град је сигурно добио бројнију посаду. За њен смештај било је потребно знатно веће и јаче утврђење него што је то раније био случај. У раздобљу од скоро два столећа, све до краја 12. века, Београд се налазио у средишту ратних забивања на византијско-угарској граници, а често је у тим сукобима имао кључну улогу.

35] Острогорски 1959, 296–297.

36] Калић-Мијушковић 1967, 35–36; Wasilevski 1964, 465–482.

37] Калић-Мијушковић 1967, 36.

Београдске фортификације у овом раздобљу, дугом готово два столећа, имале су значајну функцију у систему одбране дунавске границе, што је представљало поновни предуслов за њихов развој. Међутим, на судбину граничних утврђења, њихову обнову или изградњу, поред стварних потреба битно су утицале и унутрашње прилике у Византији, као и тренутна политика Царства. То се јасно уочава и на примеру утврђења у Београду. У његовом развоју, за време византијске власти, издвајају се две главне етапе, које су уско повезане са приликама у Царству. Првој етапи одговара раздобље до средине 12. века у коме Византија није била у могућности да посвети већу пажњу систему одбране на Дунаву. Друга етапа развоја утврђења у Београду, током шесте и седме деценије 12. века, била је условљена активном византијском политиком на северној граници и ратовима са Угарском.

БЕОГРАДСКИ ГРАД ТОКОМ 11. И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 12. ВЕКА

О развоју Београда у овом раздобљу веома подстицајне податке пружила су новија археолошка истраживања, која су омогућила да се у основним цртама стекне топографска слика града са правцима ширења насеља. Приликом ископавања, која су вршена у Горњем граду, на свим истраженим површинама откријен је културни слој 11. века.³⁸ Археолошки налази из овог периода, претежно уломци керамичких посуда, откриви су местимично и изван простора Горњег града, на истраженим површинама парка Калемегдан,³⁹ које су некада улазиле у оквир римског леђијског логора. Остаци некрополе у Горњем граду откријени су са спољне стране бедема античког утврђења, на релативно уском простору ка гребену падине. Према примерку новца угарског краља Андрије I (1046–1061), али и другим налазима, датована је у 11. век.⁴⁰ Јасну границу између горњоградског насеља и некрополе представљао је бедем античког, односно рановизантијског утврђења. У Доњем граду културни слој 11. века показује даље правце ширења насеља у подножју падине према истоку.⁴¹ То се стратиграфски веома јасно уочава на просторима од средњег дела Доњег града, према Североисточном бедему, где слој 11. века, сигурно датован налазима новца, лежи директно на античком културном слоју. Анализа културног слоја на истраженим површинама Београдске тврђаве, из раздобља византијске власти показује успон и

ширење насеља, посебно од средине 12. века. О напретку града у овом периоду сведочи и почетак оптицаја византијског новца. Релативно бројно су заступљени анонимни фолиси, који се приписују ковању цара Василија II, док су знатно ређи примерци једног од његових наследника, цара Михајла IV (1034–1041).⁴² Значајан налаз представља једна оловна була откријена у слоју 11. века у Доњем граду. У питању је печат са документа који је у Београд упутио неки византијски званичник, по имени Стефан.⁴³

Међутим, док о развоју насеља у 11. веку постоје основни археолошки подаци, о истовременом утврђењу – Београдском граду, резултати археолошких истраживања омогућавају само посредна закључивања. Приликом археолошких ископавања, посебно на платоу Горњег града, није откријено ништа што би указивало на изградњу бедема у 11. и током прве половине 12. века. Исказано мишљење једног од истраживача средњовековног Београда да је у 11. веку изведена дограма – проширење утврђења у сектору познијег кастела, односно Замка, није засновано на аргументованим доказима.⁴⁴

Ретки историјски извори, који говоре о збивањима у Београду у последњим деценијама 11. и првој половини наредног столећа, јасно указују на чињеницу да је у том раздобљу град имао утврђење са зиданим бедемима. Значајни подаци у том смислу, са најстаријим описима града, сачувани су у тексту *Бечке илустроване хронике*.⁴⁵ У делу који описује напад угарског краља Саломона и опсаду града 1071/72. године, Београд је приказан као типичан средњовековни утврђени град са насељем у оквиру бедема – *urbs*, и посебним утврђењем последње одбране – *arx*. У току опсаде, која је трајала преко два месеца, главни напади су били усмерени на бедеме градског насеља, односно подграђа. При томе су нападачи користили опсадне справе и осам дрвених кула двоструко виших од градских бедема. У току борби бедеми су били местимично порушени до темеља. Када су Угри успели да освоје подграђе (*urbs*) браниоци су се повукли у посебно утврђење

38] Поповић 1982, 43; Бикић, Иванишевић 1996, 262–264.

39] Поповић 1982, 43, н. 6.

40] Бајловић–Хаџи Пешић 1992, 39–47.

41] Поповић, Бикић 2004, 45–47.

42] Поповић 1982, 43, н.10–11; Иванишевић 1987, 93–94.

43] Калић 1982, 33–37; Maksimović, Popović 1990, 217–219.

44] Бајловић–Хаџи Пешић 1992, 47–52, сл. 25.

45] Динић 1951, 10–12.

Сл. 21. Београд, јрећиосављени положај утврђења и насеља у 11. веку

(*arx*). После уговорене предаје посада је са својим заповедником Никотом изашла из овог утврђења и предала се. То би значило да се *arx* налазио на дрежу, а *urbs*, односно подграђе ниже, вероватно у подножју дрежа.

Међутим, топографска слика Београда у 11. веку, према ономе што знаамо на основу археолошких података, не одговара у потпуности слици града коју налазимо у овом опису опсаде. У извесној мери то доводи у питање веродостојност самог извора. Овде се посебно мора водити рачуна о чињеници да је *Бечка илустрована хроника* настала 1358. године,⁴⁶ скоро три столећа после догађаја које приказује. Сматра се да је састављач хронике за описане догађаје у 11. веку користио изворни податак са краја

истога века, при чему га је вероватно прерађивао. То се може запазити и на терминологији коју користи.⁴⁷ Стога, није искључена могућност да је састављачу *Бечке илустроване хронике* половином 14. века била позната савремена топографија Београдског града у коју је сместио описани догађај из 1071. године. Ова могућност је утолико вероватнија јер описана топографија у великој мери одговара изгледу Београдског града у 14. веку. Али и поред тога што у *Бечкој илустрованој хроници*, изгледа, није

46] Macartney 1953, 133.

47] Калић-Мијушковић 1967, 342, н. 14; Поповић 1982, 44, н. 44.

приказана стварна слика града, сматрамо да би се могао прихватити податак о постојању зиданих бедема утврђења у време описане опсаде. То, уосталом, потврђују и други извори са краја 11. века. У делу Алберта Ахенског који описује пролаз крсташке војске 1096. године, забележе је податак да је Валтер звани »Без Имања« поставио своје шаторе код Београда, ван градских зидина (*extra muros*).⁴⁸ Знатно каснији писац, Бенедикт Аколти наводи да је византијски заповедник, пре доласка друге групе крсташа исте године, напустио Београд »не уздајући се у зидове града постављеног у равници и недовољно утврђеног против непријатеља«.⁴⁹ Овај веома значајан и, вероватно, тачан податак мора се ипак прихватити са резервом пошто је наведено дело настало тек у 15. веку на основу изворних описа преузетих претежно из дела Виљема Тирског.

Према вестима из историјских извора може се јасно закључити да је у 11. веку у Београду постојало зидано утврђење, које је било у функцији одбране града. С друге стране, резултати археолошких истраживања указују да од успостављања византијске власти, 1018. године, па све до средине 12. века у Београду није грађено ново утврђење. У тој ситуацији остаје једина могућност за претпоставку да је у овом раздобљу, дугом више од једног столећа, византијска посада користила старо античко утврђење, обновљено у 6 веку. Претпостављено палисадно или дрвеноземљано утврђење, које је овде вероватно затечено, није могло да одговара потребама одбране Београда као важног стратешког положаја на граници Царства. За ову сврху до изградње новог утврђења боље су одговарали стари антички и касноантички бедеми, под условом да су њихови остаци још увек били у довољној мери сачувани. На ову могућност указују и резултати археолошких ископавања. Приликом истраживања бедема Горњег града дошло се до неких веома значајних стратиграфских података. На деловима где су била могућа истраживања остатака античког утврђења запажено је наслојавање културних слојева 11. а делом и 12. века уз лице античког бедема.⁵⁰ Са друге стране никада није утврђено да непоремећени слојеви из овога времена прелазе преко порушене старије бедемске трасе. То допушта претпоставку да су се у 11. а можда и у 12. веку бедеми из времена Јустинијанове обнове, налазили очувани изнад нивоа терена. На нама познатом, данас најбоље очуваном делу, висина античког бедема износи око 4 метра. Може се, стога, претпоставити да су у 11. веку бедеми старијег утврђења још увек били довољно

Сл. 22. *Београд, Доњи град*, византијски оловни јечам из слоја 11–12. века

очувани, те да су као такви могли бити у функцији одбране. При томе треба имати у виду и могућност да су старији бедеми у овом периоду, у својим горњим зонама вероватно били обновљени, а можда и надзидани, што се при археолошким ископавањима сада тешко може утврдити.

Изнета претпоставка о могућем коришћењу бедема рановизантијског утврђења у функцији одбране Београда током 11. и у првој половини 12. века, не представља усамљену појаву на подручју северне византијске границе. После успешних ратова царева Јована Цимиска и Василија II, Византија је успоставила северну границу на Дунаву, која се највећим делом поклапала са некадашњим римским лимесом. На том простору био је затечен читав низ касноантичких граничних утврђења, која су још увек у доброј мери била очувана. Стога је и нормална појава да се за одбрану новоуспостављене границе користе нека од тих утврђења. Јасно сведочанство тог процеса пружила су археолошка истраживања касноантичког утврђења *Dinogetia* у Добруци. Ту је запажено да се у оквиру бедема дуго напуштеног старијег утврђења, одмах после византијског запоседања, крајем 10. века, образује насеље као војно упориште и локално управно средиште. У фортификационом смислу у целини је искоришћено затечено касноантичко утврђење уз минималне додградње.⁵¹ У складу са јачањем економских функција локалног средишта овде се ван утврђења образовало пространо подграђе. Сличне појаве коришћења старијих утврђења за потребе одбране нове границе, запажене су дуж целог некадашњег скитског лимеса у области Добруце. Исти случај је вероватно и са неким утврђењима касноантичког лимеса на подручју

48] Alb. Aquensis Hist, cap. VII, col. 39.

49] Benedict. de Acolt, V-2, 541.

50] Поповић 1982, 45, н. 21–22.

51] Stefan, Barnea, Comsa 1967, 389–403.

српског Подунавља.⁵² Извесне индиције у том смислу дали су резултати археолошких истраживања у кастелу *Taliata* код Доњег Милановца⁵³ као и на неким другим локалитетима у Ђердану.⁵⁴ Аналогна ситуација је уочена и у Виминакиону код Костолца – средњовековном Браницеву, где се на локалитету »Тодића црква« у оквиру рановизантијског утврђења налази културни слој 11. и 12. века.⁵⁵ Ово је утолико значајније када се зна да је Браницевски град у 11. а посебно током 12. века има сличну улогу као и Београд. Наравно, услед недовољне истражености наших локалитета о овом питању се још увек не могу доносити коначни закључци. Сама чињеница да постоји културни слој 11–12. века у оквиру касноантичког утврђења наговештава оживљавање војних функција, али се та улога може потврдити тек после истраживања већих површина локалитета и уочавања евентуалних поправки бедема.

Појава коришћења касноантичких утврђења за потребе одбране северне византијске границе, потврђена истраживањима у Добруци, показује да је слично решење могло да буде примењено и у односу на одбрану Београда у том периоду. Међутим, у систему одбране византијске границе на Дунаву, у време њеног поновног успостављања, поред коришћења касноантичких утврђења, сигурно је постојала потреба и за изградњом нових, нарочито на важним стратешким местима. Досадашњи резултати истраживања, ипак, не указују на грађење нових фортификација. Једини изузетак представља утврђење *Rasciuil lui Soare*⁵⁶ подигнуто крајем 10. века на једном острву уз леву обалу Дунава у Румунији. Разлог овој појави, која свакако не одговара стварним потребама одбране границе на Дунаву, треба пре свега, тражити у приликама које су владале у самој Византији током 11. века. Убрзо после коначног успостављања границе на Дунаву умро је цар Василије II, који је током своје дуге владавине Византију довео до врхунца моћи. Његова смрт означила је прекретницу у византијској историји и почетак наглог опадања. За време Василијевих наследника испољиле су се све унутрашње слабости ромејске државе што се, између остalog, одразило и на процес слабљења централне власти.⁵⁷ До обнове и поновног успона дошло је тек крајем 11. века када је на власт ступио цар Алексије I Комнин (1081–1114). Ова криза која је више деценија потресала Царство, без сумње је основни разлог што у току 11. века није било могућности да се посвети већа пажња организацији одбране границе на Дунаву. Стога је убрзо након коначног успостављања њено чување и одржавање било препуште-

Сл. 23. *Београд, Горњи ѣраг,*
оловни ћечани ўгарскої краља Саломона, из слоја 11. века

но ограниченим могућностима локалних магната.⁵⁸ У тим условима Византија више није имала довољно снаге да гради нова утврђења. Једино за сада познато ново утврђење на Дунаву, *Pacuiul lui Soare*, изграђено је непосредно после освајања цара Јована Цимиска, 971. године, када је власт Царства још увек била у успону.

Ови чиниоци су сигурно утицали и на судбину Београдског града у 11. веку. У годинама непосредно после запоседања у граду је била стационирана значајна посада, чији је број убрзо био смањен. На ово посредно указује анализа монетарне циркулације, будући да су у том смислу војничке плате представљале главни чинилац. Као што је већ поменуто, после емисија Василија II, ретки су налази новца његових наследника. У немогућности да изгради ново утврђење, релативно мала византијска посада у Београду је, по свему судећи, користила само делимично обновљене старије фортификације, као привремено решење. Такво утврђење сигурно није могло да пружи најбоље услове за одбрану града. О томе сведоче и поменути догађаји из 1096. године. Византијски заповедник није смео да се поузда у јачину утврђења тадашњег Београдског града, већ се повукао у боље утврђени Ниш и ту сачекао пролазак крсташке војске.⁵⁹ У том смислу значајан је познати податак из дела Бенедикта Аколтија да је Београдски град био постављен у равници и недовољно утврђен. Хроничар крсташког похода, односно очевидац

52] Јанковић, М. и Ђ. 1978, 41–55.

53] Јанковић 1981, 42–43.

54] Поповић 1993, 173–174.

55] Поповић, Иванишевић 1988, 126–132.

56] Diaconu, Popa, Vilceanu 1972.

57] Острогорски 1959, 283–304.

58] Stephenson 2000, 123–124.

59] Alb. Aquensis Hist. 292; Калић-Мијушковић 1967, 62.

догађаја од кога вероватно и потиче овај податак, веома је добро уочио топографску ситуацију, која одговара положају утврђења обновљеног у Јустинијаново време. При посматрању са јужне, најприступачније стране, из правца данашњег парка Ташмајдан и Теразија, касноантички бедеми су остављали утисак утврђења у равници. На том правцу, испред утврђења, пружао се простран, релативно раван плато на коме се некада налазило цивилно насеље античког Сингидунума.

време, крајем 11. века, на супротној страни границе, као противтежа византијском Београду, настаје угарско утврђење Земун.⁶¹ Међутим, све ово током вишевише наредних деценија није имало утицаја на развој и ојачавање београдског утврђења. Тако у 12. веку, у време царева Јована II и Манојла I Комнина, Византија се активније укључује у здивања у Подунављу.⁶² Сукоб интереса Византије и Угарске доћи ће овде до пуног изражажаја. У средишту догађаја нашао се и Београд, што ће пресудно утицати на јачање

Угарски напад на Београд 1071/72. године

Краљ (Саломон) и војсковође у друgom сајму њрешили су Саву и њосле зоре распоредили бојне редове и оисели ћраг са бројним љешаџима, који су у чејтама сви држали ћреог собом шийшијове... Пошто су се смесили на узвишењу које је најближе ћраду њочели су да доводе заробљене Бисене... што нису мојли да заврше све до чејтири сајма ујућро... Ускоро су краљ и вође, ојкравиши њојодна месама за најаг на ћраг, наредили дводесетама да ћамо изјраде осам дрвених кула двоструко виших од бедема, одакле би војници у средину ћрада бацали на људе камење и койља. Између кула ћак њодијли су штолико исто ојсадних сјрава за уништење бедема и дућачке надстремнице које ћребда да шийшије улаз у куле, а и осамале ратнне сјраве су начинили. На неким су ћако месама разрушили бедеме до ћемеља, али ћраг нису мојли да заузму, јер су ја унућра бранили веома храбри ратници... У ћрећем ћак месецу ојсаде нека девојка, Ујарка, која је ћу раније доведена и заробљена, у чејвртијом сајму зајала ћраг. А најжеће је ћорео источни гео ћрада и све зјраде захваћио је шожар. И ћако војска Ујара ћровали у ћраг на оној сјфани ђиге су ћрадски бедеми већ раније ратним сјравама разрушени, и Грке, Сарацене и Бугаре сурово су клали, а они щито су ћреосијали са вођом Никојом љобећиоше у ћврђаву. А Ујри заузеше ћраг следећеј дана њојито је шожар ујашен... Ускоро су они затворени у ћврђави молили краља и вође да им њодаре живот и слободу, одрекавши се ћврђаве и свећа. И њојито су ћако краљ и војсковође ћружили руке у знак вере да их неће више најадаћи, сви који су били у ћврђави сиђоше. А војвода Никоја носећи сребрену икону најсветије родитељице Богије вечне девиџе Марије, долазећи са великим мноштвом народа ћредао се...

Бечка илустрована хроника (Динић 1951, 10–11)

Последице унутрашње кризе у Византији и тешког пораза који је царска војска претрпела у бици код Манцикера, осетиле су се и на северној граници. Седамдесетих година 11. века, у време краља Саломона, Угарска озбиљно угрожава византијске пограничне области – заузима Срем, а привремено осваја и Београд, 1071. године.⁶⁰ После губитка Срема београдске фортификације добиле су још већи значај за одбрану границе Царства. Управо у ово

његове војне улоге као важног чиниоца одбране и базе за дејства византијских трупа.

Крајем треће деценије 12. века Угарска је започела напад на Византију опсадом Београдског града. После кра-

60] Калић-Мијушковић 1967, 43.

61] Калић 1971, 27–55.

62] Калић-Мијушковић 1967, 45.

ћих борби Угри су успели да га заузму. Према византијском хроничару Јовану Кинаму они су затим град »сравнили са земљом«, а камен од порушених бедема пренели у Земун за изградњу новог утврђења.⁶³ До које су мере овом приликом стварно били порушени бедеми, тешко је закључити. Разарања су сигурно била обимна, али рушење утврђења у целини представљало је знатан технички проблем и изискивало је велике напоре. Поред тога камен је требало лађама превести у Земун. Имајући све ово у виду, разложно је претпоставити да Мађари за то нису имали ни снаге, нити довољно времена будући да је Византија ускоро повратила изгубљени град.⁶⁴ После овог сукоба граница Царства на Дунаву је опстала, а положај Београда остаје неизмењен. Да ли су старе градске фортификације након ових разарања и даље остале у функцији одбране, тешко је рећи. У вестима савременика о томе нема сигурних података. Истина, у делу *Oga de Диоила* у коме се говори о путу краља Луја VII и француских крсташа према Цариграду 1147. године, помиње се утврђење – *castrum* у Београду,⁶⁵ али без детаљнијег описа. Податак би могао да се односи само на старе касноантичке бедеме, што би значило да они нису били у целини порушени већ да су остали у функцији одбране града. Међутим, и поред тога, сасвим је сигурно да је Београд, као значајно гранично упориште, у том раздобљу био слабо утврђен.

БЕОГРАДСКИ ГРАД У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 12. ВЕКА – ИЗГРАДЊА НОВОГ УТВРЂЕЊА

После ступања на престо цара Манојла I Комнина (1143–1180), северној граници почела се посвећивати знатно већа пажња него у претходном раздобљу. Византијско-угарски интереси су се јаче сукобљавали него ранијих година, што је био узрок честих ратних сукоба. У тој ситуацији дошао је до пуног изражaja изузетно важан стратешки положај Београда. У току ових борби утврђење над ушћем Саве у Дунав, било је полазна тачка за византијске операције против Угарске. У граду и његовој непосредној околини боравиле су војска и флота, а и сам цар Манојло I је одатле у више наврата лично командао ратним операцијама.⁶⁶ Пут према Земуну и Срему, на главном правцу византијских похода, водио је преко Београда. У таквој ситуацији било је неопходно да се Београд поново утврди изградњом нових фортификација. Стари

касноантички бедеми, који су град бранили у 11. и првој половини 12. века, разарани у два наврата, 1071. и 1127. године, више нису могли да одговоре новим потребама. При томе треба имати у виду и чињеницу да је у Београду више пута боравио цар лично, што је такође морало да има утицаја на обим градитељске делатности.

О изградњи новог византијског утврђења, односно о настанку првих средњовековних изданих фортификација Београдског града, јасно говоре вести из историјских извора. Ту су од прворазредног значаја подаци византијског хроничара Јована Кинама. Описујући догађаје са краја треће деценије 12. века, Кинам наводи да је угарски краљ од камена разореног београдског утврђења подигао Земунски град. Затим каже да се »*овај ѣраг, йосле ѡтоа дуio времена одржа све док не би ог цара Манојла из ѡтемеља разорен и као ѡн неком колу среће цео ѡ послужи за ѡодизање зидина ѣрага Беоѣрага*«.⁶⁷ У даљем излагању, говорећи о боравку цара Манојла у Београду 1163. године, Кинам ову вест још једном потврђује: »*Како ѡтоа је речено, овај ѣраг је, разоривши Земун, ѡодила ромејска војска уз учесћивање мноїх Хуна у радовима*«.⁶⁸ Код Кинама описани догађај није прецизно датован. Међутим, по току ратовања ова здивања се могу доста поуздано везати за 1151. годину, када је цар Манојло први пут заузео Земун. Том приликом је и велики број угарских заробљеника био предабен у Београд. Потврда овом закључку може да буде део Кинамовог текста, који се односи на 1151. годину,⁶⁹ где каже да се цар, после успешног похода, повукао на своју територију »*свршивши ово са усјехом и колико је било моћућно, утврдивши ѣридунавске ѣрадове, цар је ѡамо боравио на-меравајући да ѡново ѣреће Истар и сукоби се са краљем који се и сам улօрио на супротној сјеврани Истара*«.⁷⁰ Под појмом придунашких градова овде се, без сумње, подразумева и Београд.

О изградњи утврђења у Београду пише и византијски историчар Никита Хонијат, нешто млађи Кинамов савременик. Описујући догађаје после поновног византијског

63] I. Cinn, 10; Виз. извори IV, 7.

64] Калић-Мијушковић 1967, 45–47.

65] Diogilo P. L. 185, col. 1213.

66] Калић-Мијушковић 1967, 48.

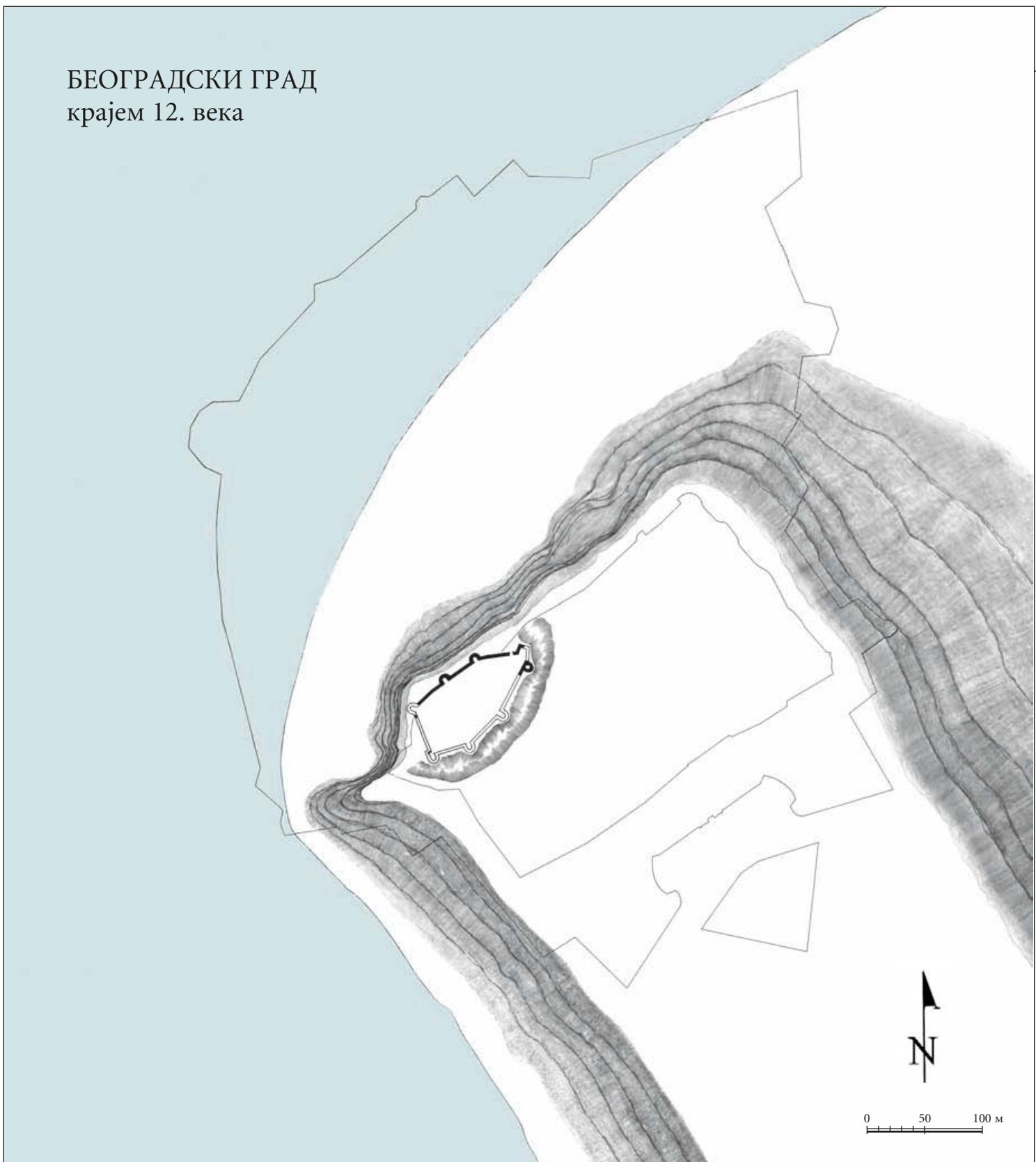
67] I. Cinn, 10; Виз. извори IV, 8, н. 7.

68] I. Cinn, 214; Виз. извори IV, 65.

69] Виз. извори IV, 65, н. 8.

70] I. Cinn, 118; Виз. извори IV, 44.

БЕОГРАДСКИ ГРАД
крајем 12. века

**Сл. 24. Византијски кастел у Београду,
пескиштуција йлан**

освајања Земуна 1165. године, он саопштава да је цар на граници оставио двојицу врло виђених људи, Константина Анђела и Василија Трипсиха, да обнове утврђења. Настављајући своје излагање Хонијат каже: »Извршавајући наређење они Земун утврдише и куле, које су биле йорушене йо-йравише, а и за осмали део утврђења се йобринуше ћа и утврђењу у Београду йоклонише највећу моју љажњу«.⁷¹

Веома значајни изворни подаци о изградњи утврђења Београдског града у време цара Манојла I Комнина, потврђени су, а и допуњени резултатима археолошких истраживања. На истраженим површинама Београдске тврђаве културни слој 12. века приближно обухвата исте просторе као и слој 11. века. Међутим, за разлику од старијег слоја, у стратиграфском смислу, слој 12. века је знатно дебљи и богатији археолошким налазима. Насеље и у овом периоду углавном обухвата простор данашњег Горњег града⁷² и неке површине у оквиру парка Калемегдана,⁷³ а у Доњем граду приобални појас у подножју падине.⁷⁴

Битну новину, у односу на затечену топографску ситуацију у Београду, половином 12. века, уноси изградња новог византијског утврђења – кастела. Његова просторна диспозиција, у западном углу Горњег града, поуздано је утврђена током вишегодишњих археолошких истраживања на месту фортификационе целине, која ће у каснијој подели Београдског града имати улогу Унутрашњег утврђења, односно Замка.⁷⁵ У оквиру веома сложене стратиграфске ситуације са бројним грађевинским фазама и траговима честих рушења, није било могуће у целини истражити остатке првог зиданог средњовековног утврђења, нити детаљно уочити трасе његових некадашњих фортификација. У покушају сагледавања првобитног облика новог кастела, мора се поћи од анализе откривених остатаца, допуњујући је посредним подацима који проистичу из еволутивног развоја ове фортификационе целине током више столећа, до коначног уништења крајем 17. века.

Прву средњовековну грађевинску фазу, која припада византијском кастелу представља део Северозападног бедема, чији су остаци откривени у дужини од преко 100 м.⁷⁶ У оквиру овог бедема налазе се остаци три куле, као и градске капије. Једна од кула на источном крају бедема била је, вероватно, правоугаоне основе. Остале две имале су полуокружну основу изнутра, а полигоналну споља. Други

бедем са супротне, југоисточне стране, откривен је у дужини од око свега 30 м.⁷⁷ Трагови осталих бедема, који би припадали најстаријој фази, делом су у целини уништени, а на неким просторима још увек нису истраживани. Откривени бедеми дају одређене индиције, али сами нису довољни за сагледавање првобитне основе византијског кастела. Може се претпоставити да је спољни облик његове основе у каснијим епохама остао неизмењен, осим у извесним детаљима. То се посебно односи на почетак 15. века када затечени кастел после, темељне реконструкције, добија нову функцију Унутрашњег града, односно Замка, у оквиру новоизграђених фортификација Београда. Ни касније, у периоду турске окупације, његова се просторна схема битно не мења. Имајући то у виду сматрамо да се при разматрању облика основе византијског кастела, у смислу просторне диспозиције, могу доста поуздано користити планови из 1688–1690. године,⁷⁸ настали пре коначног разарања Замка у експлозији 1690. године. На извесна решења у односу на облике и распоред кула могу да укажу и аналогне појаве уочене код византијских утврђења 11–12. века, која су се налазила у склопу јужне границе Царства у Малој Азији.⁷⁹

Имајући у виду све наведене елементе може се доста поуздано закључити да је новоподигнути византијски кастел у Београду имао неправилну издужену полигоналну основу, дужине 120 м, а ширине око 60 м. Њега су омеђивала три основна бедема Северозападни, Западни и Југоисточни. Остаци Северозападног бедема откривени су у целини приликом археолошких истраживања. Правци пружања Западног и Југоисточног бедема, који су откривили само малим делом могу се допунити на основу података са планова из 1688–1690. године, а делом и према положају рова, чији су трагови откривени приликом ископавања 1948. године.⁸⁰ Ови бедеми већим делом су разорени приликом експлозије барута, у јесен 1690. године.

71] Nic. Chon. 178; Виз. извори IV, 137, н. 98–99.

72] Бикић, Иванишевић, 1996, 262–265; Бикић 1993/94, 43–57.

73] Јанковић 1983, 9–19.

74] Поповић, Бикић 2004, 45–47.

75] Бајловић–Хаџи Пешић 1993/94, 13–39; Поповић 1982, 49, н. 50.

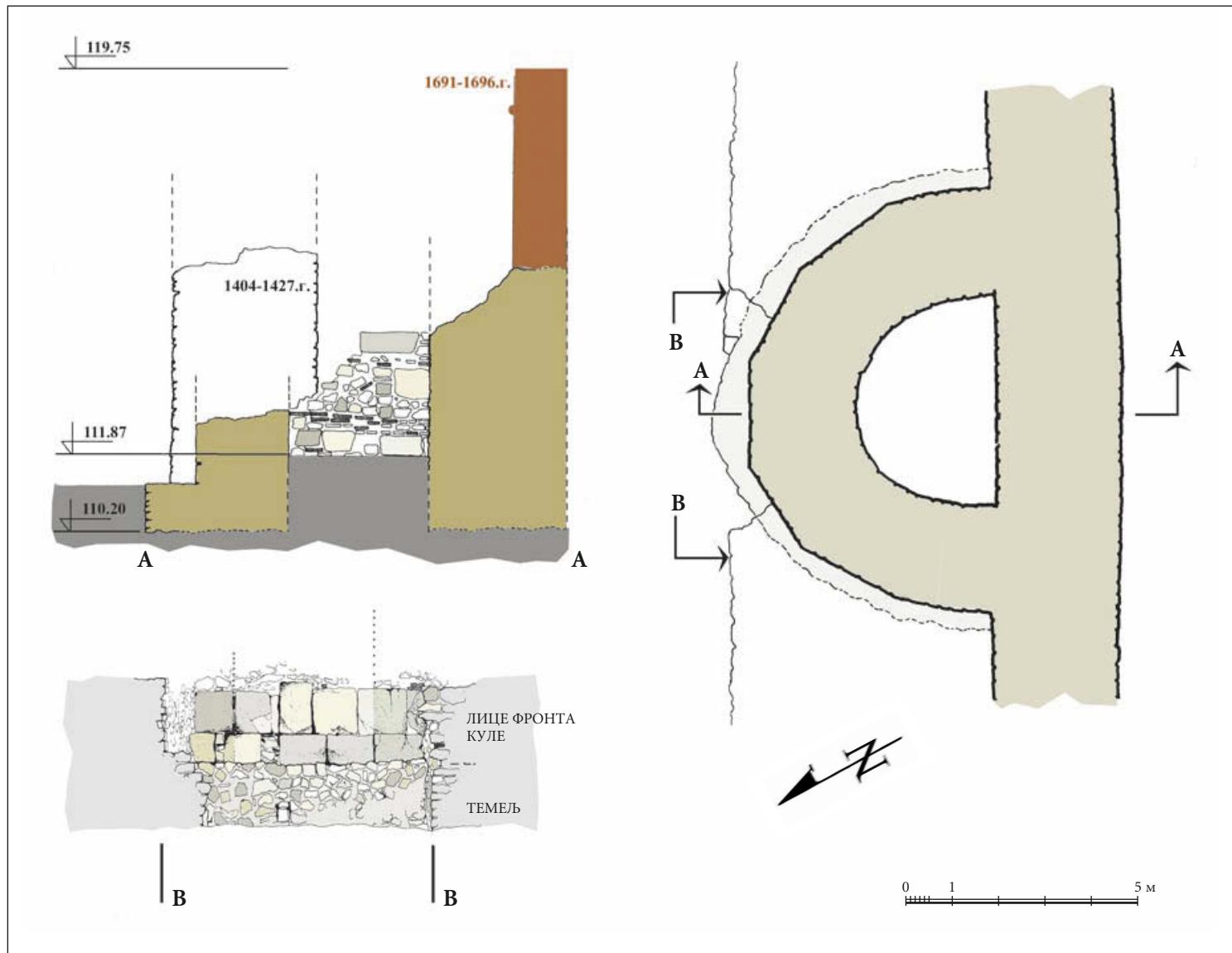
76] Бајловић–Хаџи Пешић 1993/94, 15–24.

77] Бајловић–Хаџи Пешић 1993/94, 27.

78] Поповић 1982, 49, н. 53.

79] Müller–Wiener 1961, 5–122; Meyer 1973, 21–36

80] Јовановић, Гарашанин Д. и М. 1951, 260–265.

Облици и распоред кула код утврђења у целини може само делимично да се одреди.

Са источне стране, на споју Северозападног и Југоисточног бедема налазила се једна већа, вероватно правоугаона кула, чији су остаци делимично очувани. У оквиру Северозападног бедема могу да се одреде положаји три куле полукружних, односно споља полигоналних основа. Као што је раније речено, откривени су остаци две од ових кула. Положај треће куле истог облика, која је у целини разорена, поуздано је утврђен према подацима са наведених планова.⁸¹ Од ове куле бедем је скретао према југу и завршавао се угаоном кулом на споју са Југоисточним бедемом. Траг темеља ове куле и неколико

дислоцираних квадера од њене надземне конструкције, који су померени услед експлозије, откривено је приликом археолошких истраживања 1980. године. Од западног бедема откријен је такође само траг темеља.⁸² Угаона кула, судећи по приказима на плановима са краја 17. века, била је полукружне основе са фронтом окренутим према југу. О положају и облику кула на Југоисточном

81] Бајаловић-Хаџи Пешић 1993/94, 21–25.

82] Као остатак овог бедема, од стране истраживача (Бајаловић-Хаџи Пешић 1993/94, 25–26), протумачен је знатно познији зид – куртина са потерном, која је настала у току једне од етапа реконструкција фортификација на овом простору, крајем 17. века, в: Поповић 2001, 21–23 сл. 6.

Сл. 25. Византијски кастел, османији куле на Северозападном бедему, основа са јресеком и изгледом

бедему постоји најмање података. У овом случају поменути планови из 1688–1690. године, вероватно, не одражавају распоред кула византијског кастела, већ пре одсликавају ситуацију насталу почетком 15. века. На основу сагледане просторне шеме кастела у целини на овом бедему би се могле замислiti само две куле, највероватније истог облика са кулама на Северозападном бедему.

Ова претпоставка једним делом се заснива и на сличним појавама, које су уочене код утврђења на јужној граници Царства. Као пример могло би се навести утврђење Кадикалеси (Анаија) на западној малоазијској обали, као и Јиланли-кале и Силифке у Киликији. Код ових утврђења најчешће је заступљен тип полуокружних кула које су распоређене на неједнаким растојањима, али тако да омогућавају успешну бочну одбрану бедема.⁸³

Главни улаз кастела у Београду представља капија, која се налазила у оквиру Северозападног бедема, постављена према падини.⁸⁴ Са лакше приступачне стране, ка горњоградској заравни, испред Југоисточног бедема кастела, налазио се дубоки ров.

Новоизграђени кастел, брањене површине око 0,5 ха, био је знатно мањи од старијег утврђења, за које смо претпоставили да је у 11. и током прве половине 12. века било у функцији одбране Београда. По просторној диспозицији нови кастел обухвата само западни угао некадашњег утврђења, али и део простора који се налазио изван стараг античког бедема. Посматран у схеми основе новог кастела правац овог бедема пролази кроз његову средину. Услед тога новоизграђени Северозападни бедем је пресекао простор некрополе 11. века и знатно се приближио стеновитом гребену падине. Са супротне стране, према Југоисточном бедему, кастел је дубоким ровом физички био издвојен из некада јединственог простора, који је обухватало античко и касноантичко утврђење.

Нови кастел је подигнут на стратешки најзначајнијем делу горњоградске заравни. То је положај, који је према северозападу и западу био брањен стеновитим литицама. Према приступачној југоисточној страни прилаз је брањио поменути дубоки ров. Положај капије кастела био је веома добро подређен потребама одбране. Она је била постављена према дунавској падини, на месту које није могло да буде изложено правцу непосредног напада. Да

би се пришло капији са главног комуникационог правца, који је ишао врхом »теразијског гребена« (положај данашње Кнез Михаилове улице), морала је да се заобиђе правоугаона кула на источном kraју кастела. Сличан случај је био и уколико се прилазило источном комуникацијом, на правцу касније Источне капије Горњег града. Са друге стране, положај капије на правцу Дунавске падине омогућавао је лакше комуницирање са насељем у подножју и обезбеђивао брзо повлачење у кастел у случају изненадног напада са реке. Између капије кастела и насеља на обали постојала је непосредна веза преко стена Дунавске падине. Ова комуникација је и у каснијим епохама, све до наших дана, уз извесне измене своје трасе, задржала улогу главне пешачке везе између Горњоградског платоа и насеља у подножју – каснијег Доњег града.

И поред чињенице да су бедеми византијског кастела слабо очувани, а делом и неистражени, могућа су извесна запажања о њиховом начину градње и заступљеним конструкцијивним решењима. Темељ бедема грађен је од ломљеног камена. Лица бедема у надземном делу су од полу-притесаног камена и, у мањој мери, од грубо обрађених тесаника. У спољном лицу зида местимично је коришћена танка опека за изравњавање редова, али без правилних либажних слојева. Језгро зида чини трпанац повезан јаким кречним малтером. Нешто правилнији слог зидања запажа се на очуваним остацима полигоналних кула. Ту се појављују редови обрађених камених квадера, а местимично и вертикално постављене опеке између два тесаника. Ширина бедема кастела, на очуваним деловима, износи између 2,60 и 2,80 м. Код кула ширина зидова је нешто мања и варира између 2,20 и 2,50 м. Према унутрашњости кастела обе полигоналне куле су у доњим, сада очуваним зонама биле затворене, можда само у равни најниже етаже. Судећи према резултатима истраживања Северозападног бедема, куле које одговарају најстаријој фази, грађене су истовремено са бедемом. Капија кастела је очувана само у висини од око 2 м, тако да јој се конструкција горњих делова не може поуздано да сагледа. Ширина њеног пролаза износи 2,80 м. За затварање капије, као што је то уобичајено, коришћене су дрвене вратнице са хоризонталном гредом – мандalom.

Пре него што се пређе на разматрање могуће улоге новоподигнутог кастела у систему одбране северне границе

83] Müller-Wiener 1961, 121; Meyer 1973, 30–36.

84] Бајловић-Хаџи Пешић 1984a, 69–71; и 1993/94, 20.

Сл. 26. Византијски касцел, осминаци кадије
са делом темеља, иерситетивни излег

Царства и његовог места у односу на развој савремене византијске фортификације, потребно је задржати се на питању прецизног датовања овог утврђења. Ту нам, поред наведених података из историјских извора, као основни елемент може да послужи један новији археолошки налаз. Приликом истраживања остатака темељне зоне Западног бедема, 1978. године, у малтерској маси откријен је чанкасти бронзани новац који припада ковању цара Манојла I Комнина (1143–1180).⁸⁵ Овај изузетно значајан затворени археолошки налаз пружа сигуран *terminus post quem* за настанак кастела, односно бедема који му је припадао. То значи да је изградња кастела могла почети после доласка на власт цара Манојла I, односно тек после 1143. године.

Подаци из историјских извора пружају још одређеније елементе за датовање. Радови на изградњи новог кастела у Београду могли су започети тек 1151. године, после освајања и разарања Земуна. Ову чињеницу у своме казивању Кинам истиче у два наврата.⁸⁶ Говорећи о догађајима из 1151. године он наводи да је цар Манојло I Комнин утврдио придунавске градове, међу којима, сигурно, и Београд, »колико је било могућно«⁸⁷ што значи не у оној мери колико је било потребно. Зато се може претпоставити да је тада започета изградња новог утврђења уз предузимање, вероватно, и неких привремених одбрамбених мера. Кастел је грађен и у току наредних година, обележених честим сукобима са Угрима и покушајима византијског заповедника пограничних области Андроника

85] Иванишевић 1987, 95, кат. бр. 59.

86] I. Cinn. 10 и 214; Виз. извори IV, 7–8 и 65.

87] I. Cinn. 118; Виз. извори IV, 44.

Сл. 27. Византијски кастел,
осмијаци кайије после археолошких ископавања

Комнина да узурпира царску власт.⁸⁸ Ови догађаји су вероватно успоравали изградњу. На новом утврђењу радило се и 1165. године,⁸⁹ али је готово сигурно да су то били завршни радови.

Крајем 1163. или почетком 1164. године у Београд је стигао са војском лично цар Манојло I припремајући се за нови поход против Угарске.⁹⁰ Његов долазак је сигурно утицао да се убрза изградња новог кастела, будући да је Београд био полазна тачка похода, али и утврђење у које се могло повући у случају неуспеха.

Према наведеним подацима могло би се закључити да је ново византијско утврђење у Београду изграђено у временском распону од 1151. до 1165. или најкасније 1167. године, када је закључен мир између Византије и Угарске.

Северна граница Царства током 12. века, а нарочито за владе царева Јована II и Манојла I Комнина, налазила се у сфери активне византијске политике. У одбрамбеном смислу сигурно јој је морала бити посвећивана посебна пажња. Међутим, о организацији северне границе, у фортификационном смислу, ми за сада располажемо крајње оскудним теренским археолошким подацима. Док за реконструкцију догађаја историјски извори дају доста података, за проучавање система утврђења на северној граници исти извори пружају тек по коју оскудну вест. Веома је тешко зато говорити о месту и односу новоизграђеног византијског кастела у Београду према систему утврђења на северној граници Царства. На основу досадашњих сазнања могло би се закључити да нови кастел у

88] Калић-Мијушковић 1967, 48–52.

89] N. Chon. 178; Виз. извори IV, 137.

90] Калић-Мијушковић 1967, 53.

Византијско-угарске борбе око Београда 1127–1129. и 1151–1163. године

Како (угарски краљ) није усјео да убеди цара, пређе реку Истар (Дунав) и ојсевши Београд, који лежи на реци, заузе ја и сравнивши ја са земљом, даде превести одатле лађама камење којим подиже траг Земун у Сирмијуму (Срему). Овај траг се йосле штоа дуго времена одржа, све док не би за владе цара Манојла из шемеља разорен и као ћо неком колу среће цео Јослузи за подизање зидина трага Београда...

...(цар Манојло) стијавши до трага Београда шамо се улодори. Као што је речено, овај траг је, разрушивши Земун подијла ромејска војска уз учествовање многих Хуна (Мађара) у радовима. Ира је то судбине која се увек изручује људским стварима. Јер човек би се моћа наслеђајиша тегајући како Јоново подижу траг они који су као некадашњи традиције (Земуна) били уништени. Управо збој штоа, мислим, ког људи је веома распросирана реч судбина. Несјособни да схватаје смисао дела Провиђења, они судбини Јријисују настајање ствари јер се њима чини да се тако дешава.

Јован Кинам (Виз. извори IV, 7–8 и 65–66)

Београду представља једино у целини новосаграђено утврђење на византијској северној граници од њеног коначног успостављања 1018. године, па до краја 12. века. То сигурно говори о изузетном значају који је утврђење у Београду имало за одбрану границе на Дунаву. Међутим, ако и прихватимо да је Београд имао можда и највећи значај за заштиту Царства са севера, он није могао представљати једино војно упориште те врсте. У систему одбране дунавске границе постојала су и друга, стратешки веома важна места која у овом периоду, колико се сада зна, нису ојачана новим утврђењима.⁹¹ Изузетак представља, изгледа, само Браничево, које је имало веома значајан стратешки положај за одбрану важне саобраћајнице кроз Моравску долину. Код Кинама постоји вест да је крајем треће деценије 12. века цар Јован II Комнин приступио »журном утврђивању трага«. Услед неповољног развоја ратне ситуације град је тада утврђен »јрема мојуноситима«,⁹² а не како је било замишљено. Обично се сматрало да се ова вест односи првенствено на обнову старијег касноантичког утврђења, у коме је византијска посада већ знатно раније била стационирана. Међутим, новија археолошка истраживања пружила су у том смислу нова подстицајна сазнања. Уз старији квадрибургијум из Јустинијановог времена уочена је дроградња бедема једног нешто пространијег утврђења која је, без сумње, изведена у окви-

ру византијских покушаја ојачавања одбране северне границе. Према анализи историјских извора, уз пратеће археолошке налазе, датована је у крај треће деценије 12. века,⁹³ мада није искључено да су овде били у питању нешто познији фортификациони радови истовремени са грађењем београдског кастела.⁹⁴

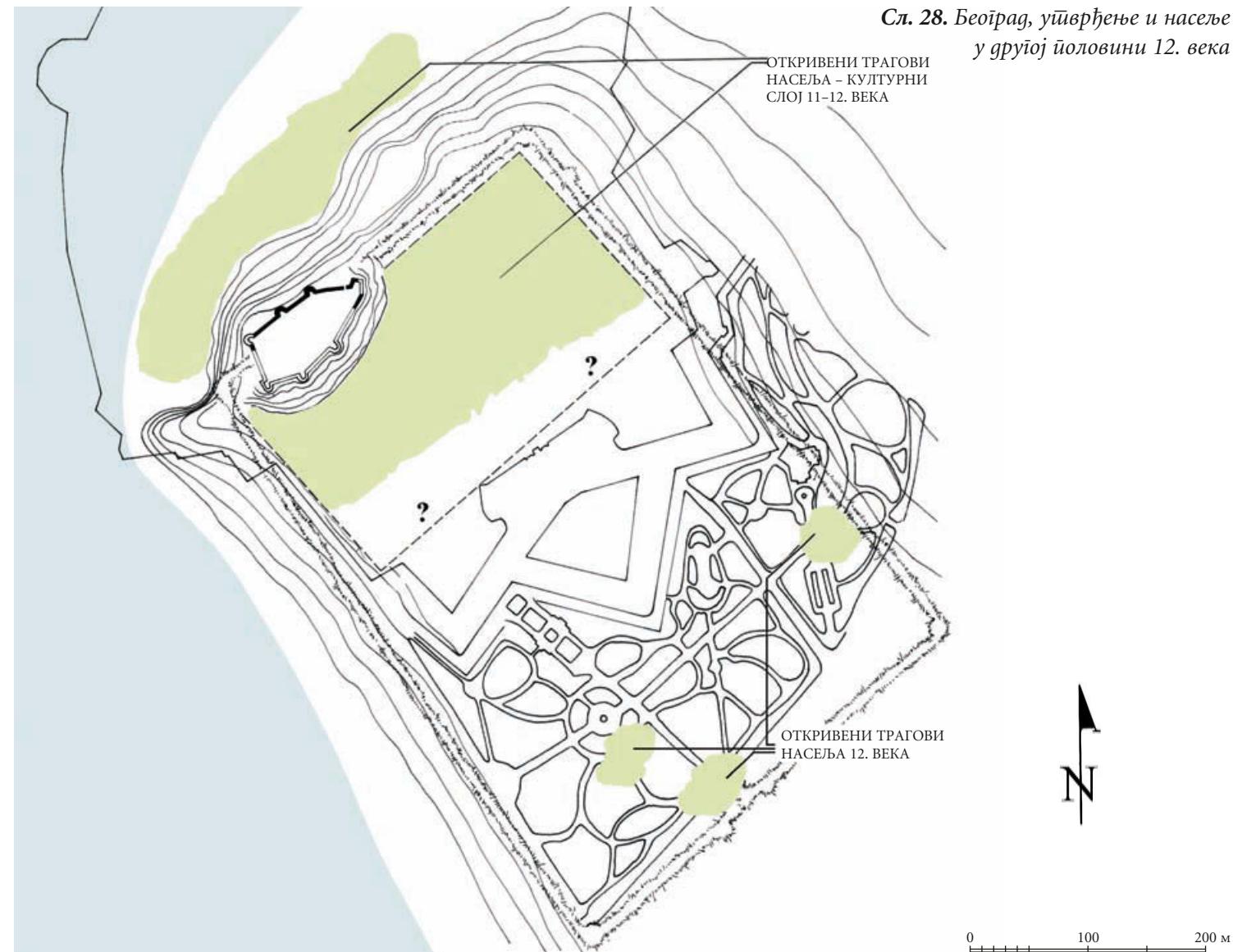
У односу на новоизграђени византијски кастел у Београду уочава се још један проблем који се тиче његове функције. У поређењу са утврђењем за које смо претпоставили да је коришћено у претходном периоду, новоизграђени кастел је знатно мањих димензија. У њему није могла да буде смештена сва војна посада која је, вероватно, била бројна с обзиром на значај Београдског утврђења у то време. За сада остаје отворен проблем где је могао да буде смештен остали део посаде. Не треба искључити претпоставку да је поред изградње новог кастела и старије, знатно веће утврђење задржало извесну фортификациону улогу. Тада простор остаје интензивно насељен све до краја 12. века. О томе поуздано сведочи стратиграфија археолошких културних слојева. Међутим, о даљој фор-

91] Поповић 1993, 169–176.

92] I. Cinn. 12–13; Виз. извори IV, 16–17.

93] Поповић, Иванишевић 1988, 126–132; Поповић 1993, 171–172.

94] Stephenson 2000, 241–245.

Сл. 28. Београд, утврђење и насеље у другој половини 12. века

тификационој функцији античких, односно касноантичким бедема у овоме периоду се, на основу података који су добијени при археолошким истраживањима, не може донети поуздан суд. За разлику од слојева 11. века, који су јасно наслојени уз ове бедеме, има индиција да слој 12. века прелази преко порушеног античког бедема. То је, истина, само случај са северном кулом каструма, чији остаци леже испод куле IX (Диздареве) Горњег града.⁹⁵ Стога се за сада у фортификационном смислу може само да разматра функција новоизграђеног кастела.

За разлику од северне границе Византије, где, осим за Београд, располажемо изузетно оскудним подацима, систем одбране јужне границе Царства је нешто боље познат.

Ту се такође запажа у функцији одбране коришћење античких и касноантичких утврђења. Међутим, на подручју ове границе у време династије Комнина подигнут је читав низ нових кастела. То су по правилу мала утврђења неправилних основа које су подређене облику рељефа.⁹⁶ Ови кастели су обично били брањени једноставним бедемом са неправилно распоређеним кулама правоугаоне или полукружне основе.⁹⁷ Уз неке од њих налазила су се и мања, слабо утврђена подграђа. Слична појава се запажа

[95] Поповић 1982, 53.

[96] Müller-Wiener 1961, 119–120.

[97] Foss, Winfield 1986, 145–150.

и код неких византијских утврђења дуж дунавске границе у данашњој Бугарској.⁹⁸ На нашем подручју, где су средњовековни градови још увек недовољно истражени, располаже се за сада фрагментарним подацима о византијским кастелима 11–12. века. Изузетак представља само тврђава Рас, која је систематски истражена. Подигнута је на стратешки важном и тешко приступачном положају. Захваљујући природним одликама места била је јаче утврђена само са своје западне стране. Према положају, примењеним елементима одбране и времену настанка утврђење у Расу представља пример кастела из епохе царске династије Комнина.⁹⁹

Појаву новог типа утврђења, која се од половине 11. века запажа на готово целој територији Царства, треба тражити у развоју византијске војне архитектуре. Нажалост, правци развоја византијских фортификација после 6. века још увек нису систематски проучени. Обрађени су само неки појединачни примери који не дају целовиту слику.¹⁰⁰ Међутим, на основу њих се ипак могу донети неки закључци. После веома обимних фортификационих радова који карактеришу јустинијанску епоху у наредном периоду, све до краја 10. века, нова утврђења се веома ретко граде. У смислу одбрамбене концепције и технике грађења наставља се касноантичка традиција. Последњи пример те врсте на подручју северног Балкана представља раније поменуто утврђење *Raciuil lui Soare*, подигнуто у осмој деценији 10. века, где је још увек заступљена геометријски правилна схема основе, карактеристична за античко и касноантичко наслеђе. И сам начин зидања са правилним тесаницима сложеним у редове понавља технику претходне епохе.¹⁰¹ Изградња већих утврђења правилних основа заснованих на касноантичкој фортификационој традицији изгледа престаје крајем 10. или почетком 11. века. Запажено је да се у наредном периоду, у другој половини 11. и током 12. века, ни у најугроженијим деловима Царства, на јужној и северној граници, више не подижу већа утврђења правилних основа, која су карактеристична за претходне епохе. Уместо њих се појављују кастели – мања утврђења неправилних основа изграђена на тешко приступачним, а стратешки важним местима. Коришћењем природних погодности изабраних места за одбрану, изградња бедема и кула сведена је на мању меру. Смањују се висине и дебљине бедема као и димензије кула. И начин зидања је знатно поједностављен. Уместо обрађеног камена и опеке, користи се претежно ломљени камен у неправилном слогу. Изградња утвр-

Сл. 29. *Београд, керамичке ћосуде из слојева 11–12. века*

ђења овога типа била је знатно бржа и неупоредиво јефтинија него што је то био случај са великим утврђењима у претходним периодима. До прелома у развоју византијских фортификација, изгледа, долази у време кризе коју Царство преживљава током 11. века. Опадање византијске моћи одразило се на смањење војне силе, а самим тим и на измену војне стратегије и тактике, као и система одбране градова.¹⁰² У доба поновног успона, под владом царева из династије Комнина, Византија изгледа више није имала економских могућности, нити времена да гради велика утврђења. Као последица таквог стања и као израз стварних могућности појављују се мања утврђења типа кастела. Једини изузетак у том смислу представљају велики фортификациони радови цара Манојла I Комнина на доградњи бедема испред Влахернске палате.¹⁰³ Међутим, ова Цариградска утврђења заснована превасходно на касноантичкој традицији не представљају нови домет у развоју византијске војне архитектуре.

Појава кастела, посматрана у контексту развоја европских средњовековних утврђења, представља знаке опадања војног градитељства на подручју Царства. Све до средине 11. века византијска утврђења су представљала највиши домет у развоју европских фортификација. Управо када у Византији долази до опадања, примат у развоју система одбране преузимају државе европског Запада. И док се током 12. века у Византији граде претежно мала утврђења – кастели, у крсташким државама на Блиском Истоку и широм Западне Европе подижу се велика утврђења уз примену знатно усавршенијих фортификационих решења. У наредним епохама тај раскорак између развоја византијских и западноевропских фортификација ће се све више повећавати.

Посматрајући новоизграђени византијски кастел у Београду, у односу на облик његове основе, величину и функцију, можемо закључити да он у контексту развоја византијских фортификација 12. века представља уобичајену

98] Џончев 1961, 206–209.

99] Поповић 1999а, 171–216.

100] В. Foss, Winfield 1986; Lawrence 1983, 171–227.

101] Popa 1969, 569–577.

102] Popa 1969, 576.

103] Janin 1964, 266.

појаву. Његове мале димензије, изгледа, нису биле одраз стварних потреба, већ реалних могућности, чиме је била ограничена и функција овог утврђења. У оквиру бедема Београдског кастела могао је да буде смештен, византијски заповедник града са једним делом посаде. Међутим, при његовој изградњи, по свему судећи, се рачунало и са могућношћу да у случају потребе послужи као рефугијум за цара, који је у Београду лично боравио, у неколико на врата. Присуство цара Манојла I Комнина за време изградње кастела можда указује и на испољени царев интерес за ове радове. Разложно је веровати да су у радовима учествовали неимари доведени из Цариграда. На то би могла да укажу извесна запажања о облику и начину градње полигоналних кула на Северозападном бедему кастела. Најближу паралелу овим кулама, каквих има и на другим комнинским утврдама, представљала би једна слична на

делу цариградског бедема, код Текфур сараја,¹⁰⁴ који је изграђен у време цара Манојла I. Ту се уочава подударност облика основе и исти опус зидања. Наравно, у складу са својим положајем, цариградска кула је знатно већих димензија од сличних кула Београдског кастела.

Функција коју је Београд имао у систему одбране северне границе Царства и подизање новог утврђења, битно су утицали на развој цивилног насеља. Већ у 11. веку запажа се његово просторно ширење, које постаје нарочито интензивно у раздобљу владавине цара Манојла I Комнина (1143–1180). Значајан подстрек у том смислу била је изградња новог утврђења, а посебно често присуство војске и повремени боравак цара, који је лично учествовао у ратним операцијама дуж северне границе. Према речима

104] Müller-Wiener 1977, 244–246, Abb. 279–280.

арапског географа Идризија, који је у Београду боравио средином 12. века, град је био у пуном развоју и са бројним становништвом.¹⁰⁵ Изгледа да је главну економску основу за напредак насеља у 11. и 12. веку, као што је то био случај и у доба антике, представљалостално присуство војске. Може се рећи да је то била директна последица важног војно-стратешког положаја Београда и његове улоге у систему одбране северне границе Византије.

Све до краја 12. века Београд остаје византијско грачично упориште. После смрти цара Манојла I Комнина, користећи несретене прилике у Византији, угарски краљ Бела III започиње ратна дејства и 1182. године у првом налету заузима Београд и Браничево,¹⁰⁶ чиме је био озбиљно угрожен систем одбране северне границе Царства. Не-

што касније Византија је поново успела мирним путем да поврати изгубљене градове, међутим, нарушени систем одбране више није могао да се обнови. Београдски кастел, који је приликом мађарског напада, изгледа, доста страдао, остао је полуразрушен. У том стању га је затекла крсташка војска Фридриха I Барбаросе 1189. године.¹⁰⁷ Крајем наредне, 1190. године, у Београду је боравио византијски цар Исак I Анђел, што је могло да утиче на обнову утврђења. Међутим, иако су чињени покушаји да се утврђења на северној граници обнове, то су могли да буду само мањи радови привременог карактера. За озбиљнију обнову није било времена, нити могућности. Неколико година касније, крајем 12. века, Византија је коначно изгубила Београд, а њене границе померене су далеко на југ.

Београд око 1430. године, детаљ са географске картице из Националне библиотеке у Паризу

105] Idrizi 1852, 102.

106] Nic. Chon. 347; Виз. извори IV, 151, н. 151.

107] Ansbert V, 26.

УГАРСКО-СРПСКО ПОГРАНИЧНО УТВРЂЕЊЕ

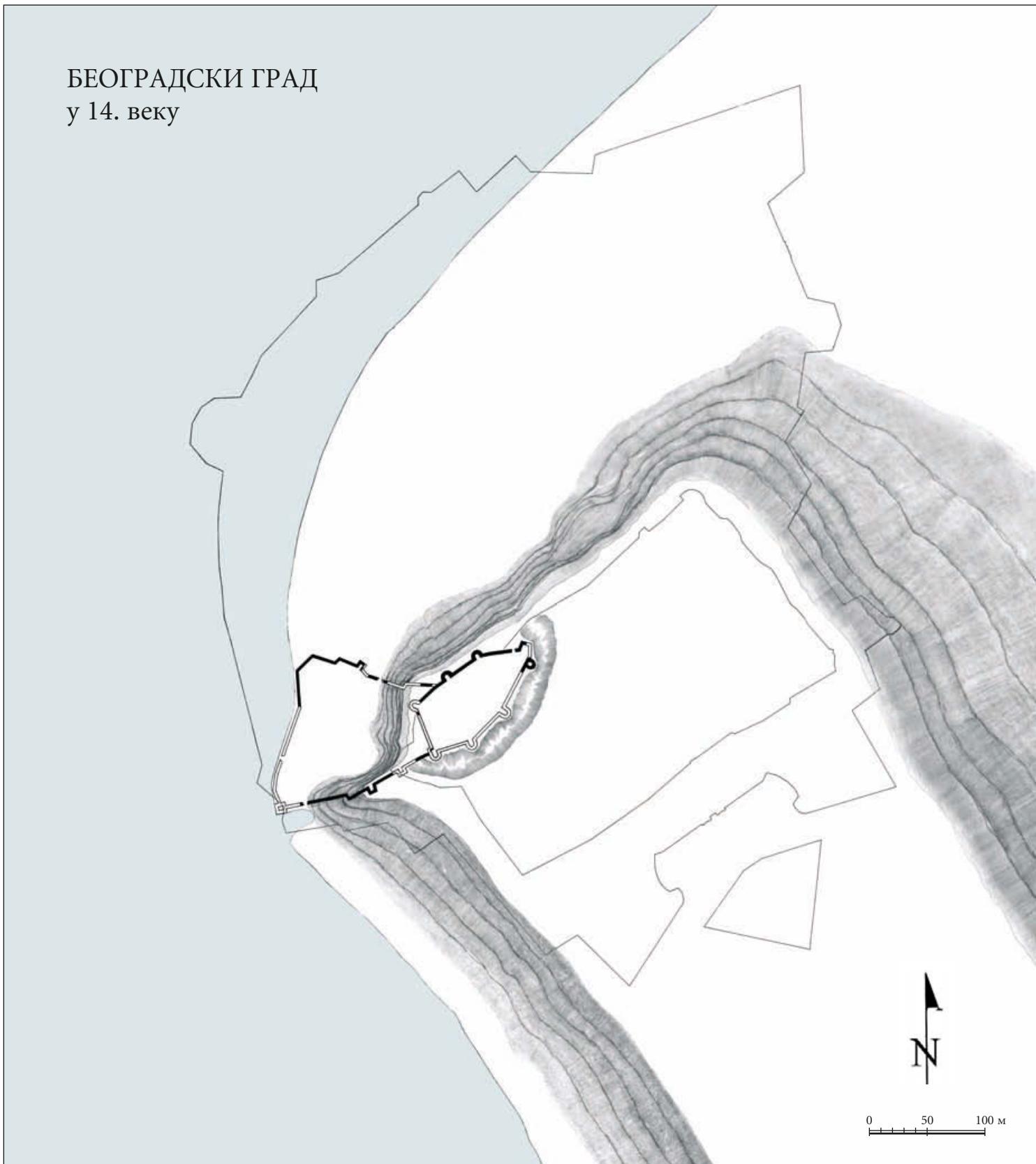
После распада одбрамбеног система на дунавској граници Царства и повлачења Византије са подручја северног Балкана, крајем 12. века, геополитички положај Београда се значајно мења. На некадашњим византијским територијама јужно од Дунава настају нове државе – Бугарска и Србија. Њихови интереси ће се убрзо сукобити са угарским тежњама ка ширењу према централним областима Балкана. Опет ће се у средишту тих здивања наћи подручје Београда у ширем смислу. Током 13. и 14. века то ће у великој мери утицати на његову судбину као градског насеља и утврђења. О здивањима у Београду у овом раздобљу не располаже се довољним подацима. Историјски извори, који описују догађаје на ширем подручју Београда, сам град обично не помињу. Ни хронологија ових догађаја није увек поуздано утврђена. Изгледа да у том периоду важан стратешки положај Београда није долазио до пуног изражaja. Развој утврђења Београдског града, током поменута два столећа у значајној мери потврђује ову претпоставку. Према подацима којима располажемо, могу дosta јасно да се уоче две основне етапе у развоју фортификација. Прва би обухватала период до средине друге деценије 14. века, а друга, наредне деценије све до почетка 15. столећа.

У првим деценијама 13. века за превласт над Београдом и ширим подручјем северне Србије боре се Мађари и Бугари. Смене власти су изгледа биле честе све до 1232. године, када Београд коначно улази у састав угарске државе.¹⁰⁸ О судбини града и његових утврђења у овом раздобљу веома се мало зна. Затечени византијски кастел сигурно је и даље имао известан одбрамбени значај, међутим, није познато у каквом се стању налазио. Може се само претпоставити да су на затеченом утврђењу вршene неопходне поправке, пошто знамо да је било доста оштећено крајем 12. века. Трагови евентуалних обнова, услед фрагментарне очуваности бедема, не запажају се на откривеним остацима византијских фортификација.

У току наредних пола столећа под угарском влашћу, Београд је био изван токова ратних здивања. Његова функција у оквиру јужних области Угарске није довољно јасна.

108] Калић-Мијушковић 1967, 59.

БЕОГРАДСКИ ГРАД
у 14. веку

Сл. 30. Београдски траг у јрвој половини 14. века, ресниција Јлана

Угарска граница према Србији налазила се у то време знатно јужније од Београда. У таквом положају Београдски град је могао да има само улогу позадинског утврђења, без неког већег стратешког значаја. При том треба имати у виду да у 13. веку српска држава још увек није угрожавала угарске поседе јужно од Саве и Дунава те, стога, није постојала стварна потреба да се систем одбране угарске границе посебно организује и утврђује, нарочито не у случају Београда, који се налазио у њеној позадини.

Године 1284. Београд је по одлуци угарског владара предат краљу Стефану Драгутину, као феудални посед, што је био резултат њихових међусобних сродничких веза.¹⁰⁹ Међутим, то није значило укључивање Београда у оквире српске државе, већ прикључивање областима у којима је владао краљ Стефан Драгутин после напуштања српског престола. Према угарском схваташтву Београд је и даље сматран поседом круне св. Стефана, односно делом угарске државне територије.

Период српске власти у Београду, који траје до краја друге деценије 14. века, имао је значајне последице за даљи развој града, што ће нарочито доћи до изражaja после смрти краља Стефана Драгутина, 1316. године.

Под влашћу »ијежде бившијеј краља« Драгутина Београд је био центар његових области и седиште српског епископа. Краљ, изгледа, није у њему стално боравио, већ само повремено, али је у српској традицији његово име остало везано за Београд.¹¹⁰ У овом раздобљу утврђење над ушћем Саве у Дунав, било је и даље изван токова ратних збивања. У војно-стратешком погледу његов значај је био сведен на локалне оквире области у поседу краља Драгутина. За самог краља Београд је могао имати превасходно значај релативно добро утврђеног замка. Обим затеченог утврђења одговарао је тренутним потребама, те услед тога није било нужно да се граде нове фортификације.

О Београду у 13. веку и раздобљу када се град налазио у поседу бившег српског краља, располаже се веома оскудним подацима. Једино непосредно сведочанство односи се на посету краљице Симониде,¹¹¹ док су остало углавном узгредне вести без појединости које би осветљавале развој града и живот у њему.

Нешто више података за упознавање топографске слике Београда у 13. веку дају новији резултати археоло-

шких истраживања. Културни слојеви из овог раздобља веома су танки и сиромашни археолошким налазима.¹¹² На већем делу истражених површина у оквиру Београдске тврђаве слој са материјалом 13. века није уопште могао да се поуздано стратиграфски издвоји. Нешто боља ситуација у односу на овај слој, откривена је у унутрашњости кастела и на неким површинама у Доњем граду. Овај, условно речено, негативан резултат археолошких трагања поуздано је сведочанство које указује, за разлику од стања у 12. веку, на опадање насеља, праћено значајним смањивањем броја становника. За сада се не може поуздано утврдити да ли је у том смислу дошло до неких промена док се град налазио у поседу бившег српског краља, будући да је раздобље од свега три деценије тешко могло да остави јасније трагове у стратиграфији слојева на сложеном локалитету какав је Београдска тврђава. Међутим, неке индиције о даљем просторном ширењу насеља у доба српске власти ипак постоје. Приликом археолошких истраживања на подручју данашњег Дорђола откривен је културни слој који се, према налазу новца, може сигурно датовати у крај 13. или почетак 14. века.¹¹³ Појава трагова насеља на овом простору указује на известно просторно ширење приобалног дела града у подножју дунавске падине.

Досадашњи резултати археолошких истраживања омогућавају да се наслuti, бар у својим основним цртама, просторна слика Београда у доба краља Драгутина. Једини утврђени простор и даље представља затечени византијски кастел, чији су бедеми у овом периоду вероватно само обнављани. О неким већим фортификационим радовима за сада нема података. Може се претпоставити да је у унутрашњости кастела тада био смештен двор краља Драгутина, који је он користио за време својих повремених боравака у Београду. Главни део цивилног насеља пружао се у подножју падине, на простору данашњег Доњег града, где се налазила и позната епископска црква Успења Богородице.¹¹⁴ Горњи град је у овом периоду, како изгледа, био веома слабо насељен.¹¹⁵

[109] Динић 1978, 123–147.

[110] Калић-Мијушковић 1967, 67–68.

[111] Даничић 1866, 97.

[112] Поповић 1982, 57, н. 7.

[113] Поповић 1978, 123; Ђелјаџ 1978, 133–144.

[114] Поповић, Бикић 2004, 213–228.

[115] Поповић 1982, 57, н. 10.

Посматрајући утицај положаја и функције Београда у овом раздобљу, у односу на развој утврђења и насеља, може се доћи до неких закључака. На првом месту треба истаћи да током 13. века и касније, све до смрти краља Драгутина 1316. године, Београд нема онај војно политички значај који би одговарао његовом стратешком положају. Он више није био гранично одбрамбено упориште, већ утврђење у позадини границе. У оквиру области краља Драгутина Београд, као њихов центар, могао је да има нешто већи значај. Међутим, нама данас није познат однос београдског кастела, могло би се рећи замка, према осталим утврђеним у Драгутиновом поседу, чији остаци нису истраживани. Зато се за сад не може ништа одређеније закључивати о функцији Београдског града у систему одбране области краља Стефана Драгутина. У току сукоба са млађим братом, краљем Милутином, утврђења на југу сигурно су имала далеко већи значај. Београдско утврђење на северу Драгутинових области није било угрожено током ратних дејстава. То наводи на закључак да у време док се град налазио у поседу краља Драгутина није постојала потреба да се у Београду граде нова утврђења. Затечено старо византијско утврђење, поправљано и одржавано, задовољавало је одбрамбене потребе у складу са улогом коју је Београд тада имао.

Изгледа да је опадање војно-стратешких функција града условило, поред стагнације утврђења, и нагло опадање насеља. На овај процес несумњиво су утицала разарања крајем 12. века и ратни сукоби у прве три деценије 13. века. У наредном, мирном периоду, који траје готово цело једно столеће, када војно-стратешке функције више нису биле примарне за развој насеља, искључиво економска улога града није долазила до јаснијег изражaja. То представља интересантан феномен у развоју Београда, који треба посебно истраживати. Неки наговештaji о могућем напредовању насеља у време краља Стефана Драгутина могли би да се повежу са растом економске улоге града. То је вероватно била последица јачег повезивања Београда са својим јужним, природним залеђем.¹¹⁶

После смрти Стефана Драгутина, марта 1316. године, читаву његову област запосео је краљ Милутин,¹¹⁷ што је за Београд значило велику промену. У време краља Драгутина Београд је први пут дошао под српску власт, али још увек није био укључен у оквир државе Немањића. После запоседања Драгутинових области српски краљ припаја Београд својој држави. Са угарског становишта у питању је било оружано освајање дела њене територије. Град је

сматран поседом угарског краља, који је он доделио, као вазалу, своме зету краљу Драгутину. Под влашћу краља Милутина положај Београда је био у потпуности изменењен. То је, поред повреде права, за Угарску представљало и нову опасност са југа.

За запоседање Београда краљу Милутину су на руку ишли несрћене прилике у Угарској. Краљ Карло Роберт, заузет борбом са крупним феудалним племством, у прво време није могао да се супротстави српском краљу, а то није могао да учини ни Драгутинов наследник Владислав, кога је краљ Милутин затворио.¹¹⁸ Тек три године касније, у пролеће 1319, пошто је средио прилике у Угарској, Карло Роберт је могао да крене у обрачун са Србима. После вишемесечних борби, које су трајале до јесени те године, Угри су успели да поврате Мачву, а после тога и Београд.¹¹⁹ Међутим, борбе на северној граници Србије настављене су и у наредним деценијама. Неки посредни подаци указују да се Београд налазио поново под српском влашћу и у првој деценији владавине краља Стефана Душана.¹²⁰

У релативно кратким раздобљима, од 1316. до 1319. године и касније, крајем четврте деценије 14. века, под влашћу српске државе војно-стратешка улога Београда је у односу на претходни период, била коренито изменењена. Београдско утврђење тада је поново добило велики одбрамбени значај. Припајањем области краља Драгутина српска држава је први пут успоставила своје границе на Сави и Дунаву.

У систему одбране нове границе Београд је сигурно имао кључну улогу. Његов изузетно значајан стратешки положај Србима је био добро познат. У покушају да се запоседнуте северне области Србије одбране од угарских напада морало се поћи од Београда. Ова чињеница није могла да остане без утицаја на даљи развој утврђења Београдског града.

О кратким раздобљима српске власти у Београду, током прве половине 14. века, зна се веома мало. Није познато како је изгледала нова организација управе и до које мере је она мењала затечено стање. Међутим, о изградњи утврђења у овом периоду поуздана сазнања пружају историјски извори, као и резултати археолошких истражива-

116] Поповић 1978, 128.

117] Калић-Мијушковић 1967, 68.

118] Јиречек 1952, I, 199.

119] Калић-Мијушковић 1967, 70–71.

120] Ђирковић 1981, 37–45

ња. У повељи, коју је 1347. године угарски краљ издао ердевском војводи Стефану Лацковићу, помињу се и његове заслуге за освајање Београда. Ту се каже: »... *после тоа* *шошто су шизматици Рашани били сили у Београа и шамо били израдили утврђење, исии Стефан војвода, борећи се жесико са тим исиим шизматицима сталио је ово утврђење...*«¹²¹ Ова значајна вест представља једни директни писани податак да су Срби градили ново утврђење у Београду пре 1347. године. Податак о изградњи утврђења и догађај који се у вези са тим помиње, у повељи није ближе хронолошки одређен. Раније се сматрало да се опис поменутог догађаја односи на познати угарски напад на Београд 1319. године.¹²² Недавно је аргументовано оспорено овакво датовање и изнета претпоставка да се напад на Београд, који је предводио војвода Стефан Лацковић, одиграо крајем четврте деценије 14. века.¹²³ То би значило да се град тада налазио у поседу српског краља Стефана Душана. Без обзира колико је датовање самог догађаја тешко тачно утврдити, остаје чињеница да је пре издавања повеље, 1347. године, у једном раздобљу српске власти у Београду подигнуто ново утврђење. Уопштено посматрано, то је могло да се деси у току претходних пет деценија. За ближе хронолошко одређивање изградње утврђења значајна је појава назива »шизматици Рашани«. Овај назив са погрдним значењем сигурно се не би могао односити на Србе, поданике краља Драгутина, јер је он био рођак и вазал угарског краља. Вероватније је да се под њим подразумевају поданици српског владара са којима се, у време описаног догађаја, ратује.¹²⁴ Ово потврђује и даљи податак да је у борби са тим истим »шизматицима« град спаљен. Тада је град бранила српска посада. На основу изнете анализе поменуте вести може се закључити да се податак о изградњи утврђења највероватније односи само на време кад се Београд налазио под влашћу српске државе, односно на раздобље од пролећа 1316. до јесени 1319. године, или касније крајем четврте деценије 14. века. То отвара значајно питање на које се утврђење или део утврђења односи ова вест.

У току вишегодишњих истраживања откривени су и већим делом испитани остаци бедема подграђа, које је у подели каснијих утврђења Београдског града означен као Западно подграђе.¹²⁵ На истраженим деловима бедема подграђа уочено је више грађевинских фаза од којих се јасно издвајају две основне. Прва одговара времену настанка овог утврђења, а друга његовој каснијој доградњи и обнови. При том су добијени и важни стратиграфски

Сл. 31. Београд, *предграђе на Дорђолу*, бронзана мајрица за мешталну икону са *представом Христом*, рани 14. век

подаци који дају основне елементе за датовање ових грађевинских фаза. Настанак утврђеног подграђа, односно његова прва грађевинска фаза, не би могла да се датује пре краја 12. века, нити после средине 14. века. Овај закључак проистиче из детаљне анализе стратиграфије слојева уз северни и јужни бедем подграђа и типолошко-хронолошке анализе покретног археолошког материјала.

У сонди 6/71, која је отворена уз унутрашње лице Северног бедема запажа се да је његова темељна зона укопана у антички и старије средњовековне слојеве, али и слој 12. века што је за наша разматрања посебно значајно. Изнад нивоа градње, где почиње лице бедема, налази се

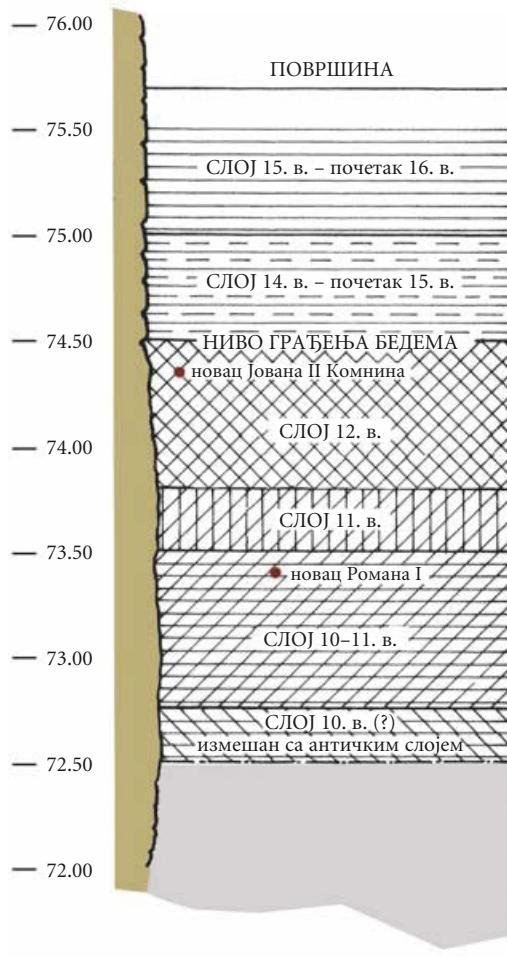
121] Nagy 1889, 199.

122] Калић-Мијушковић 1969, 70–71.

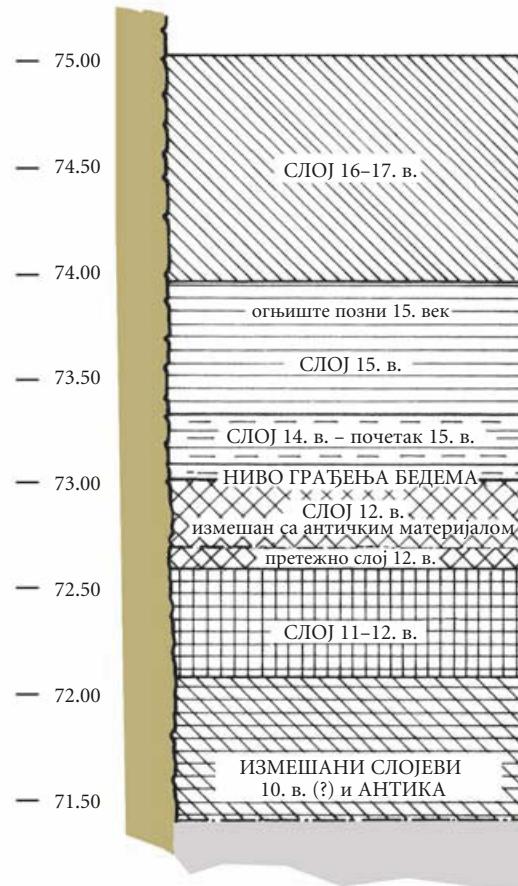
123] Ђирковић 1981, 37–45.

124] Динић 1978, 41–43.

125] Поповић 1982, 60, н. 22.

А

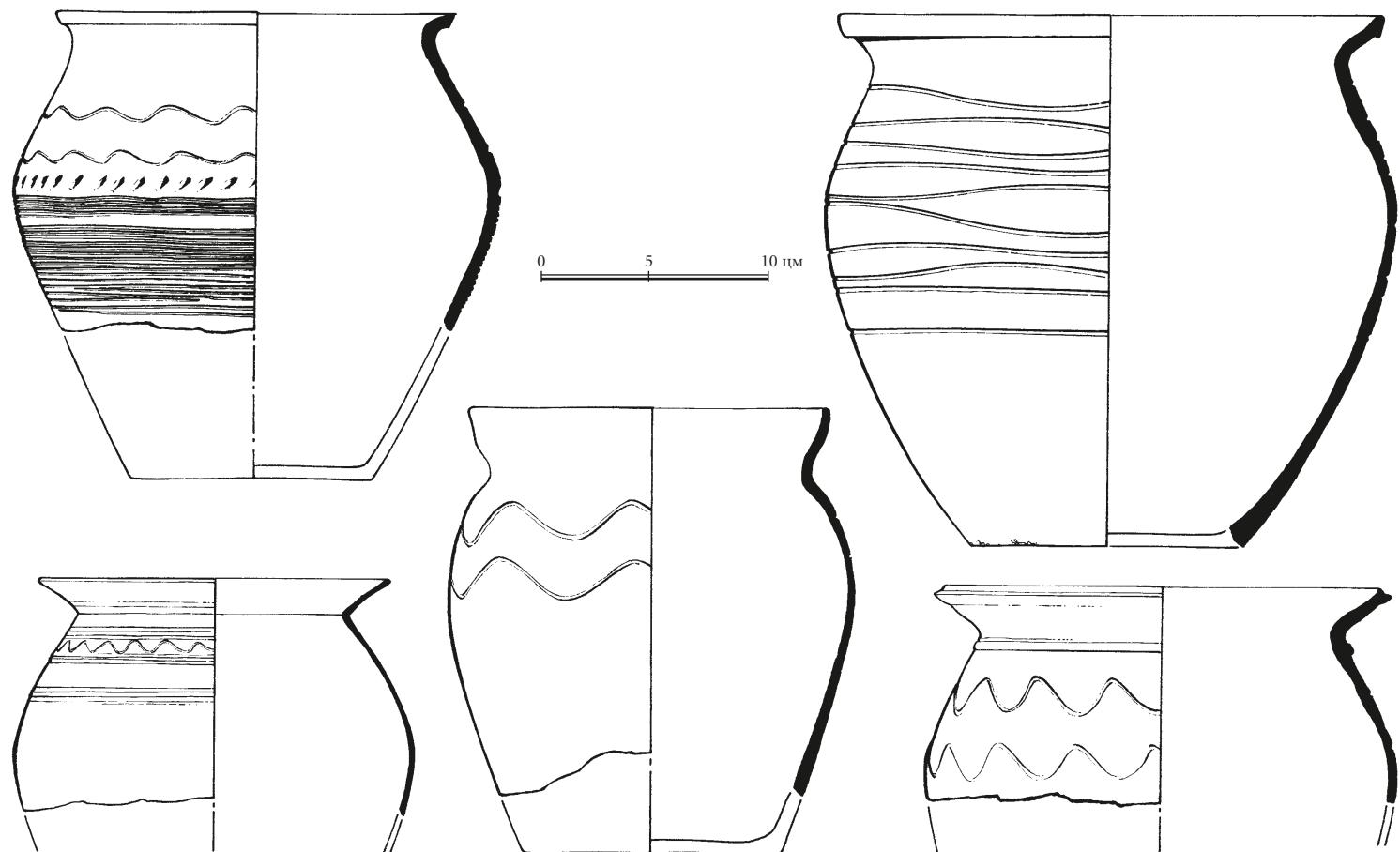
Сл. 32. Хронолошка схема археолошких слојева уз Северни бедем Подграђа:
А – сонда 6/71;
Б – сонда 2/73

веома танак слој са материјалом 14. века, који је већим делом измешан са млађим слојем из раног 15. века. Оба слоја су наслојена уз северни бедем, што значи да је он у време њиховог образовања већ постојао. Слична стратиграфска ситуација се налази у сонди 2/73, такође уз Северни бедем. И ту је темељ укопан у слој 12. века, као и старије слојеве. Занимљиво је да се овде, непосредно испод нивоа грађења бедема, уочава један слој где се керамика 12. века меша са античком керамиком у већем проценту него у низним слојевима. То наводи на помисао да је овај слој настао приликом ископа земље ради утемељења бедема. Изнад нивоа грађења бедема налази се тањи слој са измешаним налазима керамике 14. и раног 15. века.¹²⁶ Уз јужни бедем подграђа нису вршена обимнија ископавања. На једној мањој површини, која је делимич-

но истражена приликом заштитних ископавања 1978. године, такође је запажено да је темељ јужног бедема укопан у слој 12. века, који овде лежи непосредно на стени.

Анализа стратиграфије слојева и археолошких налаза потврђује раније наведени закључак да се најстарија грађевинска фаза бедема подграђа може датовати у хронолошки распон између краја 12. и првих деценија 14. века. Ближе датовање настанка утврђеног подграђа могуће је уколико се прихвати наведени податак из повеље издате војводи Стефану Лацковићу. У том случају се сасвим поуздано може закључити да је подграђе утврђено новим бедемима у време када се Београд налазио у саставу српске државе. Ово значајно сазнање може посредно да се оснажи анализом

126] Поповић 1982, 60–61, сл. 14.

Сл. 33. Београд, налази керамике из слојева 13. и 14. века

новоизграђених фортификација, као и разматрањем положаја и војно-стратешке улоге Београда у 13. и 14. веку.

Ново утврђено подграђе обухватало је југозападни део данашње Београдске тврђаве, односно део падине и равни приобални простор према ушћу Саве у Дунав. Два основна бедема подграђа, северни и јужни, пружала су се од кастела на брегу и спуштала низ падину ка реци. И западна страна према обали била је утврђена новим бедемом. Са источне стране утврђени простор подграђа се ослањао на бедеме кастела. У целини посматрана основа новог утврђења је имала облик неправилног трапезоида, приближних димензија 100 x 120 м, и површину нешто већу од једног хектара. Главну одбрамбену улогу у оквиру новог утврђења имали су бочни бедеми постављени према северној и јужној страни.

У току археолошких ископавања остаци Северног бедема подграђа готово су у целини откривени. Остао је неистражен само један мањи део на падини. У оквиру бедема првобитно се налазила једна правоугаона кула и Северна капија подграђа. Остаци бедема су очувани у висини од 1 до 4 м, а само на једном месту прелазе висину од преко 6 м. Северна капија је делом очувана до почетка спољног лука. Јужни бедем подграђа, само местимично добро очуван, истражен је у мањој мери. Његов изглед може се допунити према подацима са планова Београда из 1688–1717. године. Бедем је полазио од крајње Западне куле кастела и ивицом гребена се спуштао према реци.¹²⁷ На њему су се налазиле две правоугаоне куле и Јужна капија подграђа. Остаци једне од ових кула су археолошки истражени, док

[127] О споју западне куле кастела и овог бедема у извештају о истраживањима изнети су погрешни подаци и неутемељени закључци (Бајаловић-Хаци Пешић 1996, 44–46); в: Поповић 2001, 22–23, н. 51.

Сл. 34. Подграђе, део Северног бедема са капијом, изилег очуваних осимашака

је облик и положај друге познат према приказу са поменутих планова. Трагови Јужне капије су делимично откривени приликом археолошких ископавања. На споју Јужног и Приобалног бедема, према плановима из 1688. године, налазила се већа кула квадратне основе. Њени евентуални остаци нису археолошки истраживани, пошто сада залазе под железничке колосеке. Може се само претпоставити да је ова кула припадала првобитним утврђењима подграђа. Остаци трећег, приобалног бедема, откривени су само у дужини од око 40 м.¹²⁸ Остали, већи део бедема, чији су делови вероватно знатно слабије очувани, археолошки није истраживан, јер се данас налази испод Доњоградског булевара, а делом и испод бедема изграђених у 17. и 18. веку. У оквиру овог бедема налазила се капија која је служила за излаз на обалу. Њен положај је могуће доста поуздано одредити према плановима са kraja 17. века.

Нови бедеми су грађени од ломљеног камена у неправилном слогу. Само местимично, у лицу бедема, камен је грубо притесан, док се у језгру бедема налази ситнији камен – трпанац, повезан јаким кречним малтером. Обрађени камен је, изгледа, био коришћен једино за изградњу капија, а често и за углове кула. У лицу бедема местимично се налазе фрагменти танких опека, узиданих у неправил-

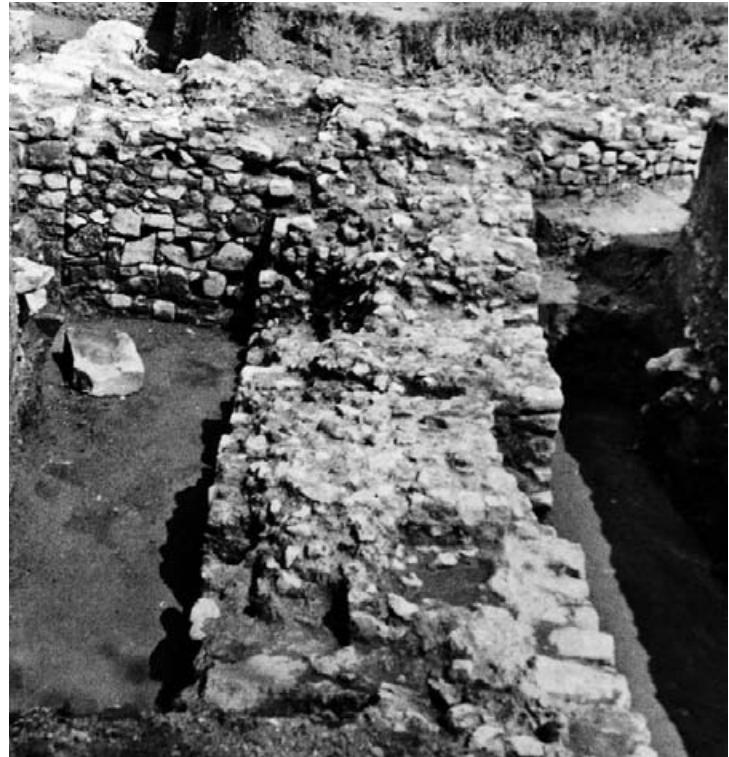
ном слогу. Особену појаву представљају већи, правилно обрађени квадери који се налазе у делу Северног бедема близу капије. Они, по свему судећи, потичу са остатака античког утврђења, што значи да су ради прибављања грађевинског материјала за изградњу новог подграђа, рушени делови бедема каструма, који су, очигледно, и у то време једним делом били очувани. Ширина нових бедема подграђа износила је око 2,10 м. Дубина темеља код куле на северном бедему је око 2 м. Темељ бедема је био грађен на роштиљу од дрвених греда спојених клиновима. На делу бедема уз северну капију, чији су остаци откривени у наслипу турског бедема барутног магацина, добијени су сигурни подаци о његовој висини. Запажено је да је бедем првобитно био висок око 5 м. У једној каснијој фази, можда почетком 15. века, бедем је надзидан. Испод зидне масе надзиданог дела откривени су остаци шетне стазе, а на спољном лицу трагови првобитних зубаца.¹²⁹ Податак јасно указује да је бедем имао круниште са зиданим зупцима, што иначе представља уобичајену појаву у средњовековним фортификацијама. Међутим, овде би се такође могло претпоставити да се на горњој површини бедема налазила дрвена конструкција којом је био проширен и наткривен простор шетне стазе. О појави ових дрвених конструкција на каснијим утврђењима Београд-

128] Поповић 1982, 61, н. 23–25.

129] Поповић 1982, 62, н. 28.

Сл. 35. Подграђе, шемељни део куле I

Сл. 36. Подграђе, осијац Приобалној бедема

ског града постоје сигурни елементи. Изнету претпоставку поткрепљује раније поменути подatak да је утврђење приликом освајања спаљено. Могућно је, да се то односило и на спаљивање ових дрвених конструкција на бедему.

Међу облицима кула углавном је заступљен тип истурене правоугаоне куле, отворене према унутрашњости утврђења. Само је угаона кула на обали, судећи по облику основе који је приказан на плановима са kraja 17. века, била са свих страна затворена. За обе првобитне правоугаоне куле подграђа, које су археолошки истражене, закључено је да су грађене истовремено са бедемом. Четири куле, колико их је првобитно било у оквиру фортификација подграђа није било довољно за бочну одбрану прилаза бедему. Да би се овај недостатак надокнадио траса бедема је била постављена тако да се на неким местима његов правац ломио образујући испадни угао. Северни бедем је имао два таква испадна угла, а јужни само један. Најслабије је изгледа био брањен бедем према реци, који првобитно није имао куле.

Поред радова на изградњи новог утврђења, у овом периоду су вршене и неке обнове на бедемима затеченог

кастела. Међутим, о томе се, услед слабе очуваности и недовољне истражености његових остатака не може ништа поузданije закључити. Могло би једино да се претпостави да је у овом периоду уз Југоисточни бедем кастела призидана једна кула скоро кружне основе.¹³⁰ Она је била подигнута на најслабије брањеном делу Југоисточног бедема кастела и веома је добро допуњавала систем одбране на том простору. Грађена је доста грубо и неправилно, тако да се битно разликује од првобитних кула кастела, али и од кула утврђеног подграђа.

Међусобна комуникациона веза између кастела и утврђеног подграђа није довољно јасна. Постојала је, сасвим сигурно, спољна комуникација низ дунавску падину, која је повезивала капију кастела са Северном капијом подграђа. Такође је била могућа и непосредна веза преко шетних стаза Северног и Јужног бедема. Међутим, мишљења смо да је морала да постоји и директна унутрашња комуникација, која је преко стена дунавске падине повезивала кастел са подграђем. То би значило да је у оквиру Северозападног

130] Бајловић-Хаџи Пешић 1996, 42–44.

Сл. 37. Подграђе, део једног јужног бедема, прва половина 14. века

или Западног бедема кастела приликом изградње бедема подграђа била отворена нова мала капија. Нажалост, остаци бедема су управо на том делу до темеља разорени, тако да евентуални остаци ове потерне нису откривени приликом археолошких истраживања. О постојању ове комуникације за сада једини наговештај пружају историјски извори из прве половине 15. века.¹³¹

После изградње нових бедема подграђа топографска слика Београда у целини је претрпела битне измене. Сада се први пут, у фортификационом смислу, појављује типична слика утврђеног средњовековног града са кастелом на брегу, односно »кулом« како су га савременици називали, и утврђеним подграђем у подножју на обали реке. Међусобни однос ова два дела утврђења у систему одбране, и њихов положај према граду у целини, потребно је посебно размотрити. Затечени кастел задржао је и даље осно-

вну војну функцију, добијајући, вероватно, и ново значење утврђене резиденције – замка. Са новоизграђеним подграђем је нешто сложенији случај. Његовом изградњом пресечен је простор некадашњег насеља у приобаљу. Један део ушао је у оквире бедема новог подграђа, док је већина затеченог насеља остала изван утврђења. Треба нагласити да је и црква Успења Богородице, као седиште српског епископа, takoђе остала изван нових бедема. То даје неке елементе за претпоставку о функцији новог утврђења. Оно, по свему судећи, није подигнуто са циљем да се бедемима брани насеље, већ да се омогући смештај знатно већој војној посади, која би град могла успешно да брани. За то је било довољно разлога у време када се Београд налазио под српском влашћу. Да је циљ био да се бедемима брани

[131] Јагић 1875, 286; Калић 1974, 451–452.

градско насеље у њихов оквир би морала да буде укључена и епископска црква, као једна од најзначајнијих институција у граду. То би сигурно изискивало знатно обимније фортификационе радове за које у том раздобљу није било стварних могућности. Утврђен је зато само онај део подграђа који је имао најбоље услове за одбрану. Тиме се наравно, не искључује могућност да је у оквиру новог утврђења остао део цивилног насеља са својим функцијама, које су у то време, у односу на положај града, биле секундарне. За српску државу Београд је тада несумњиво на првом месту био важно војно упориште.

За град у целини ново утврђено подграђе на обали представљало је важан елеменат одбране. Изградњом под-

грађа добијена је могућност да се кастел на брегу знатно успешније брани у случају напада са реке. Са друге стране утврђење на обали је пружало и читав низ других погодности. Омогућавало је контролу саобраћаја на Сави и лакше снабдевање града у случају опсаде. Осим тога, утврђено подграђе на обали решавало је проблем снабдевања довољним количинама воде за пиће, што је представљало такође важан елеменат одбране. Тим циљевима несумњиво је била подређена одбрамбена концепција новог утврђења.

Сл. 38. Београд,
утврђење и насеље у првој ћоловини 14. века

За његову изградњу одабран је најповољнији положај у приобаљу, који је омогућавао да се ново утврђење повеже са кастелом на брегу у јединствену одбрамбену целину. У том смислу ново утврђено подграђе је представљало добро фортификационо остварење.

У покушају разматрања порекла фортификационих решења, која су заступљена код утврђења новог подграђа Београдског града, мора се поћи од анализе евентуалних аналогних појава у развојном процесу фортификација са подручја угарске и српске државе. У Угарској до бржег развоја војног градитељства долази тек у другој половини 13. века, после монголске инвазије. У том раздобљу се подижу мање утврде, најчешће замкови, претежно правилних основа. Изузетак представљају само утврђења неких важнијих градова – Будима, Естергома и Вишеграда.¹³² Као једна од битних карактеристика у овом периоду, а и касније, током прве половине 14. века, код угарских утврђења се запажа појава увучених, односно унутрашњих кула, које не излазе изван равни бедема. По своме облику то су биле, готово по правилу, квадратне куле затворене са све четири стране. Појава истурених кула код градова Угарске уочава се тек крајем 14. века.¹³³ Посматрано у односу на развој угарских утврђења, новоизграђено подграђе Београдског града се од њих знатно разликује. То се посебно уочава код врло карактеристичног типа правоугаоних истурених кула, које нису уобичајене међу угарским фортификацијама.

Са друге стране, на подручју средњовековне Србије развој утврђења, који се заснивао на византијском наслеђу 12. века, ишао је другим токовима. Истина, о развојном путу српског војног градитељства, током 13. и у првим деценијама 14. века, услед недовољне истражености средњовековних градова, зна се врло мало. Међутим, неке појаве ипак могу да се уоче. Утврђења су увек неправилних основа, које су биле подређене облику терена уз коришћење његових предности. Као чест фортификациони елеменат јавља се управо правоугаона кула отворена према унутрашњости града, истог типа као и куле дуж бедема новог београдског подграђа. У том смислу хронолошки веома близку аналогију представља замак Маглич, подигнут вероватно почетком 14. века.¹³⁴ По облику, димензијама и начину зидања његове куле су исте као и код утврђеног подграђа Београдског града. Иста им је и ширина бедема од 2,10 м, односно 7 стопа, што представља такође важан елеменат у смислу анализе пропорцијских односа. Посматрани у овом контексту, бедеми подграђа Бе-

оградског града улазе у оквире српске војне архитектуре, следећи њене развојне токове. Сматрамо да нећемо погрешити ако се определимо за датовање ових радова у четврту деценију 14. века, односно раздобље када се Београд налазио под влашћу краља Стефана Душана.

После коначног угарског запоседања Београдски град остаје погранично утврђење или сада у оквиру ширег система одбране јужних граница угарске државе. У наредном раздобљу, то више није била мирна граница. Србија је временено изгубила Београд, али су њене тежње стално биле усмерене да изгубљено поврати и поново успостави границу на Сави и Дунаву. Током честих ратних сукоба, који ће трајати све до краја 14. века, Београдски град је имао онај значај који је одговарао његовом важном стратешком положају. За потребе тог времена, и у односу на остале угарске градове, био је добро утврђен. Угри, стога, и нису имали потребе да град даље утврђују. У овом периоду, све до краја 14. века, судећи према археолошким сведочanstvima, запажа се стално опадање цивилног насеља. О судбини града и приликама у њему током 14. века мало се зна. После распада српског царства, старе тежње покушао је да оствари кнез Лазар и да границе својих области помери до Саве и Дунава. У неким српским летописима је забележено да је кнез Лазар после 1382. године напао и разорио Београд.¹³⁵ Ту вест, међутим, други извори не потврђују. На подручју јужне границе у то време угарски краљ је морао да се бори са одметнутом властелом, која је у свом поседу имала и Београд. Тако да је град заузет и враћен угарском краљу.¹³⁶ У току ових сукоба утврђења Београдског града су, по свему судећи, доста пострадала. Обнови оштећених утврђења Угри тад нису посвећивали довољно пажње. Ову појаву је тешко разумети када се има у виду развој догађаја на ширем простору Балкана, крајем 14. века. Војно-стратешки положај Београда је постајао све значајнији, што ће доћи до пуног изражавања током наредног столећа. Ту чињеницу крајем 14. века Угри изгледа нису могли да схвате у довољној мери. Стога ће, према речима Константина Филозофа, почетак 15. века Београд дочекати, »разорен и зајусићео«.¹³⁷

132] Gerö 1975, 87–115, 153–163, 287–294.

133] Gerö 1969, 23–27.

134] Здравковић 1964, 46–55; Đorđević 1997, 124–127.

135] Калић-Мијушковић 1967, 79, н. 31 на ст. 364.

136] Калић-Мијушковић 1967, 72–81.

137] Мирковић, Л. 1936, 33.

СРПСКИ УТВРЂЕНИ ГРАД

У другој половини 14. века на Балкану долази до великих промена чије ће далекосежне последице утицати на судбину Београда у наредним столећима. После смрти цара Стефана Душана српска држава почиње да опада, ослабљена унутрашњим сукобима. У исто време на балканским просторима појављују се Турци као нова велика сила у успону. Разједињене српске земље и остаци некада моћне Византије нису могли да се одупру новим освајачима. После победе на Марици, 1371. године, Турци се коначно учвршују на југоистоку Балкана са тежњом за даљим освајањима у правцу средње Европе. Српска држава, обновљена у северним областима некадашњег Царства под владом кнеза Лазара, покушавала је да заустави даљи продор Турака, али без већег успеха. После Косовске битке, 1389. године, Србија је морала да се бори за свој опстанак. Природни савезник у овој борби била је угарска држава. Те чињенице је био свестан Лазарев наследник кнез, а касније деспот Стефан Лазаревић. Њему је, изгледа, убрзо после ступања на престо постало јасно да положај Србије у многоме зависи од повезивања са Угрима и другим хришћанским снагама. У том смислу интереси су били обострани. За Угарску опстанак српске државе је био важан пошто су на тај начин њене јужне границе биле заштићене од турских напада. Са друге стране, Србији је помоћ угарског краља била драгоценна у покушају да се турска освајања зауставе. Међутим, до приближавања са Угарском није могло доћи све до великог турског пораза у бици код Ангоре 1402. године. Тек после тога, пошто је турски притисак ослабљен, деспот Стефан је могао самосталније да води политику своје државе. Један од првих резултата тога процеса било је склапање споразума са Угарском крајем 1403. или почетком 1404. године. Према одредбама тог споразума српски деспот је прихватио вазалне обавезе према угарском краљу Жигмунду, а за узврат од краља је добио Београд и поседе у Угарској.^{138]}

Поновно укључивање Београда у оквире српске државе 1403/04. године било је од пресудног значаја за даљу судбину града, његов развој и прерастање у утврђено средњовековно урдано средиште у пуном смислу те речи. За то

138] Пурковић 1978, 74–75.

су били испуњени сви основни предуслови. Имајући у виду велики стратешки значај Београда за опстанак Србије, угрожене са југа растућом турском моћи, деспот Стефан га претвара у престоницу државе намењујући му, поред функције важног одбрамбеног упоришта и улогу економског и културног средишта земље.¹³⁹ У то време главни утврђени градови, Ново Брдо и Крушевач, налазили су се у јужним и централним областима Србије, које су биле највише изложене нападима. Услед турске опасности центар државе је морао да се помера према безбеднијем северу. Међутим, у северним крајевима, према Дунаву и Сави, Србија тада није имала већих утврђених градова. То је вероватно био један од основних разлога што је деспот Стефан од угарског краља тражио, а потом и добио Београдски град. Код избора Београда за ново средиште државе српски деспот је, несумњиво, на првом месту уочио велики стратешки значај положаја Београда у односу на тренутну геополитичку ситуацију. Град на крајњем северу државе пружао је најбоље услове за одбрану. Био је довољно удаљен за случај изненадних турских продора, што је омогућавало да се у случају потребе благовремено припреми за одбрану. Са друге стране у случају опсаде Београд је захваљујући свом положају могао лако да прими помоћ из Угарске на коју се тада сигурно рачунало. Па и у случају неуспеха из опсадног Београда српски деспот је могао да се преко реке повуче у Угарску. То је била значајна могућност, која није могла да остане без утицаја.

Међутим, у овом раздобљу, поред војно-стратешких функција које су биле пресудне за развој утврђења, јача и економска улога града. Београд се напорима српског деспота претвара у важан привредни центар државе. То није била спонтана појава већ процес подстакнут низом административних мера. Српски деспот је, у тежњи да насељи Београд становницима своје државе и створи економске услове за развој града, његовим новим грађанима дао читав низ повластица и привилегија. По први пут је у историји средњовековног Београда дошла до пуног изражaja и економска улога града. Поред тога, за процес развоја и ширења града од великог значаја била је и чињеница да он тада постаје управно седиште државе и њен културни центар.¹⁴⁰ Све су то били важни предуслови за прерастање Београда у средњовековни град са свим функцијама које се под тим појмом подразумевају. Стога се при разматрању развоја утврђења Београдског града у време деспота Стефана мора поћи од претпоставке да тај развој није био условљен искључиво војно-стратешким функцијама, као

што је то био случај у ранијим епохама. Сада се јасно наметала потреба да се и градско цивилно насеље, односно његов најзначајнији део, брани бедемима. То је била нормална последица наглог развоја и јачања насеља.

Као што је већ раније речено, Београдски град се током 14. века налазио у функцији пограничног утврђења на јужној граници Угарске. Градско насеље у овом периоду било је у сталном опадању, да би се изгледа у другој половини 14. века свело само на простор утврђеног подграђа. Услед честих ратних сукоба није било услова за развој урбане насеобине. У то време, посебно током последњих деценија 14. века, утврђење је, по свему судећи, доста страдало. Српски деспот је, према речима свог биографа, добио Београдски град »који је јо случају разрушен и зајусићео«.¹⁴¹ Може се претпоставити да су радови на изградњи града започели већ 1404. године. Град је изграђиван и утврђиван за своје време владе деспота Стефана, односно до његове смрти 1427. године и поновне предаје града Мађарима. Да су радови још увек били у току јануара 1427. године сведочи један подatak из Повеље светогорском манастиру Лаври светог Атанасија, где се дарована села не ослобађају обавезе да учествују у зидању Београда.¹⁴²

О великим радовима на изградњи утврђења Београдског града од 1404. до 1427. године, данас се раполаже бројним сазнањима, која су заснована превасходно на резултатима археолошких истраживања. Поред тога, за спознају опште слике града и његових утврђења, веома су значајни подаци забележени у делима Константина Филозофа и Бертрандона де ла Брокијера. То су сигурна сведочанства очевидаца који су у Београду боравили и оставили описе свога виђења града. Њихове податке потврђује и допуњује фрањеовац Јован Таљакоцо, који је у Београду боравио нешто касније, 1456. године.¹⁴³ Истина, у овим делима се не говори непосредно о изградњи града већ се даје опис Београда после великих радова изведенih за владе деспота Стефана.

Константин Филозоф описујући живот српског владара на више места помиње Београд и даје важне податке о граду. Ту се на првом месту сазнаје да је Београдски град, изградио деспот Стефан и посветио »Пресветој Богоматије-

139] Калић-Мијушковић 1967, 84.

140] Калић-Мијушковић 1967, 91–95.

141] Мирковић, Л. 1936, 36.

142] Анастасијевић 1922, 14.

143] Wadding 1931, 750–796; Калић 1974, 443–452.

Опис Београда у доба деспота Стефана

Овај (Београд) беше висину седмоврх. Јер највеће узвишење (у Београду) и најкрасније њој изледу слично Сиону (у Јерусалиму, било је слика) вишње Јерусалима, ради која и пророк шамо вайије: »Радуј се веома, кћи Сиона, проповедај кћери Јерусалимова, јер си на висинама и долазак царев уледала си«. А други (врх) био је ког река и у њему је пристаниште лађама са северне стране великоја трага који је сличан низијем Јерусалиму ако је химео са истоку да се рашири као што ћовораше: »Јер у васељени не видесмо сличности Јерусалиму«, као што и за овај траг ћоворећи нико неће уистину рећи друго само (што нема) Јелеон; овај (Београд) месец Јелеона има рајску реку која тече ка истоку. У овом трагу је велика сличност (са оним што је) њог Сионом, ће је живоносни троб. Трећи врх је ће је пристаниште царским лађама, а има и множину утврђења. Четврти врх је велика кула, слична самоме дому Давидову њој окојима, здањима и месецима. А пети (врх) је када се овај прође; у њему су сва царска скровишта. Шести је овоме са истоку, сиуј који дели обе куле, како заиста Соломон каже: »Сиуј Давидов, на коме виси тисују штитова и све стреле њихове«. Он се, као неко изванредно чудо са свију даљних предела види утврђен кулама. Седми (врх) је на западу са царским другим узвишеним домом. Кроз њих пролазаше блајочасниви овај (тј. деспот Стефан) ка лађама као шајним шутем...

А велики ћорњи траг има чејвора врати, на истоку и западу, северу и југу, а пета која воде унутрашњи траг. Велика на истоку и југу са великим кулама и мостовима који се дижу веријама; на западу (су) мала врати, а она имају шакоје мости; на северу (су) мала врати и та воде у доњи траг, ка рекама. А врати која воде у кулу имају шакоје мости преко рова на веријама. Имајаше приступ само са југа и истоком, (са) запада и севера (беше) онеј јако утврђен рекама.

И црква велика је са источне стране трага, ће се силази слично као на кедарском њојоку, ка Гејсиманији. Она је, дакле, митрополија Успеније грческог Владичиће и имајаше около окојежиће украшено разним раскињем, са мнојим бојасима, селима и другим обијељима, а била је пристоји митрополија београдској, ексарха свију српских земаља. А (деспот Стефан) начини и цркву од основа у Периволији прими великом свештијељима за сахрањивање архијереја те цркве. А сазида и странойјемницу за болне и цркву у њој у име светеја чудотворца Николе, на најслађој води; и насади вршове од свакој изабраној плоду; и приложи села и бојасима мнојој; у њој болне и странце храњаше и олакшање њима даваше.

Константин Филозоф, Житије деспота Стефана Лазаревића (Јагић 1875, 286–287)

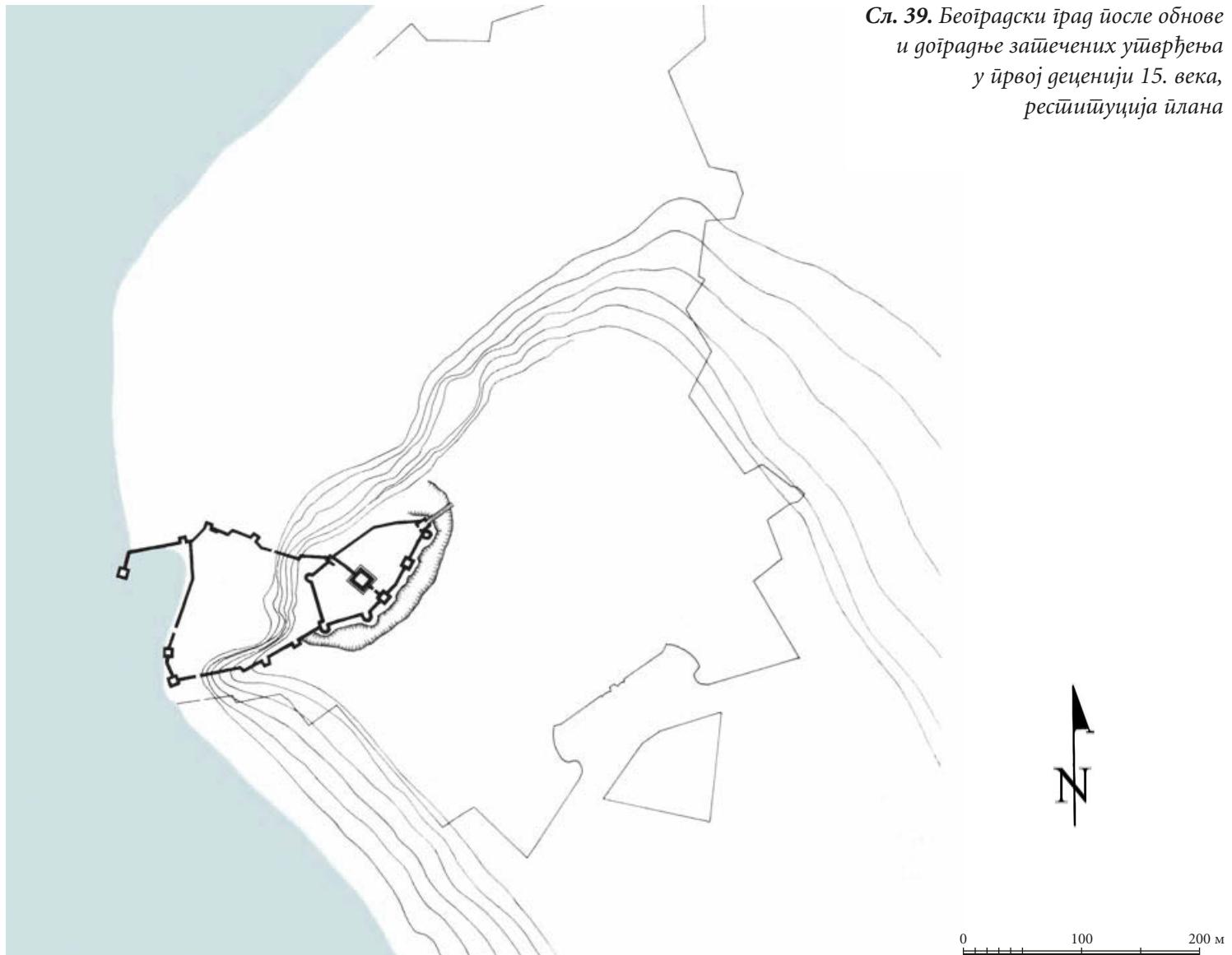
ри«.¹⁴⁴ За наша разматрања од изузетног је значаја опис града писан убрзо после деспотове смрти.¹⁴⁵ Говорећи о Београду Константин га пореди са Јерусалимом, покушавајући да га уклопи у схему идеалног града. Стога, он каже да је Београд »седмоврх«,¹⁴⁶ што би по нашем мишљењу требало схватити да се састојао из седам делова, са симболичним значењем седам брежуљака. Када се има у виду

реална топографија Београдског града, јасно се уочава да је таква подела нестварна и да заправо представља реторску фразу. То у извесној мери отежава препознавање стварних

144] Јагић 1875, 272.

145] Јагић 1875, 223–243.

146] Јагић 1875, 286.

Сл. 39. Београдски град јосле обнове и дојрагње затишених утврђења у првој деценији 15. века, ресимишћуја Јлана

делова утврђења која се крију иза ове поделе, јер се под појмом »врха« подразумева, како јасно издвојена фортификациона целина, тако и мањи део једне стварне целине. Међутим, иако у првом делу описа града Константин користи овакву поделу, подаци о сваком врху односе се на утврђење или делове утврђења који су стварно постојали у време када је он писао своје дело. Чини нам се да је могуће, и то са доста вероватноће, да се изврши препознавање стварних делова утврђења, описаних под појмом поменутих седам врхова (види сл. 61).

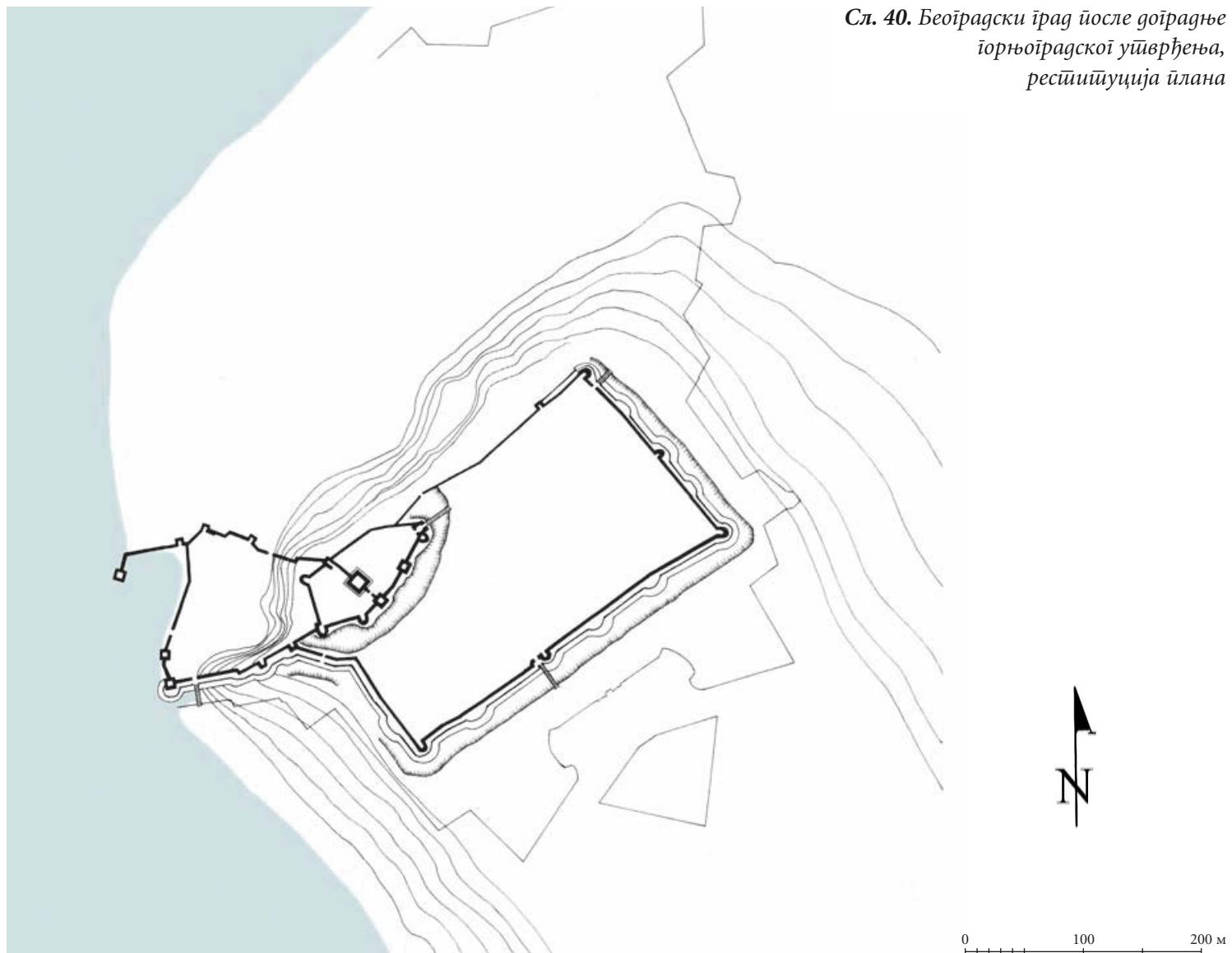
Први врх се несумњиво односи на утврђење Горњег града, док би други, северно од првог на обали реке, одговарао данашњем Доњем граду. Као трећи врх издвојено је

утврђено пристаниште, вероватно оно које се налазило у склопу утврђења Западног подграђа. На Унутрашњи град, односно »Кулу« – некадашњи византијски кастел, односе се подаци о четвртом, петом и шестом врху. Ту је простор Унутрашњег града или Замка јасно рашчлањен на две утврђене целине између којих је стајао велики пирг (кула), односно донжон.

За седми врх, који се налазио западно од Унутрашњег града, могло би се претпоставити да се односи на Западно подграђе.^{147]} Из а овог дела следи детаљнији опис капија

147] Неприхватљиво тумачење »седмог врха« износи: Бајловић–Хаџи Пешић 1997, 71–72.

Сл. 40. Београђски град јосле до грађења
горњојадаској утврђења,
пескишћујућа трансверзала

Горњег града где је Константинов текст сасвим јасан и прецизан. Он каже: »А велики Горњи град има четвора врати на истоку и западу и северу и југу, а њешица која воде у Унутрашњи град. Велика на истоку и југу са великим кулама и мостовима, који се дижу вертикално, на западу мала врата а и ова имају мости шакоће, а на северу мала врата и та воде у Доњи град ка рекама. А врата која воде у Кулу и ова имају шакоће мости преко рова на вертилама«.¹⁴⁸ Наведени опис представља, без сумње, најбољи приказ средњовековних утврђења Београдског града из пера савременика, а готово до детаља су га потврдили резултати археолошких истраживања, као и анализа очуваних остатака средњовековног утврђења.

Значајни подаци налазе се и у делу француског путописца Бертрандона де ла Брокијера који је прошао кроз Београд 1433. године. Његов опис утврђења и топографска слика града су веома јасни и несумњиво одговарају изгледу утврђења Београдског града у првим деценијама 15. века. То поред осталог у добро мери помаже да се боље разуме и протумачи Константинов текст. Пошто је претходно врло тачно описао положај града, Брокијер закључује да је Београдски град веома леп и јак и да је подељен на пет утврђења. Три утврђења се налазе на узвишењу, а два испод њих на реци. Једно од ова два утврђења на реци

148] Јагић 1875, 286–287; Мирковић, Л. 1936, 85.

је утврђено према другом и у њему постоји мало пристаниште. Описујући појединости утврђења Брокијер износи иста запажања као и Константин Филозоф – да је Београдски град имао подзидане ровове и двоструке бедеме са кулама »свуда окојрема сувом«.¹⁴⁹

Описе утврђења Београдског града, забележене у делима Константина Филозофа и Берtrandона де ла Брокијера, потврђује нешто каснији очевидац Ј. Тальакоцо, који је у Београду боравио за време турске опсаде града 1456. године. У функционалној подели утврђења јаснији је од својих претходника, будући да разликује утврђења на горњоградском платоу (*castrum*) од оних на обали реке (*civitas*). Он запажа да се горњоградско утврђење састоји из три утврђене целине и њих детаљно описује, док о утврђењима *civitas*-а посебно не говори.¹⁵⁰

Наведена сведочења савременика омогућавају да се до ста поуздано сагледа топографска слика Београда и његових утврђења после великих радова који су изведени у време владавине деспота Стефана, односно од 1404. до 1427. године. У поређењу са оним што је затечено 1404. године, уочава се огромна промена. Ту се први пут појављују нова утврђења Горњег и Доњег града, а и на старим затеченим целинама запажају се битне промене и нове просторне поделе. Ови подаци би већ сами били довољни за закључак да су у време деспота Стефана подигнута нова утврђења Доњег и Горњег града, а затечена старија у великој мери обновљена. Међутим, анализа очуваних остатака фортификација из тог времена, заснована на резултатима археолошких ископавања, доприноси доношењу још поузданијих закључака. У току вишегодишњих истраживања Београдске тврђаве, у великој мери су откриени и проучени делови средњовековних фортификација који потичу из овог раздобља. Поред тога и археолошки културни слојеви 15. века много су боље познати од слојева из ранијих епоха.

Приликом истраживања Унутрашњег града – Замка откривен је читав низ преградњи и дрогадњи које су извршene на бедемима некадашњег византијског кастела. Ту је на првом месту запажено да је Северозападни бедем целом својом дужином у горњим зонама био президан. Том приликом су порушене, или више нису обновљене, две раније поменуте полигоналне куле кастела. Уместо њих подигнута је, на споју Северозападног бедема кастела са Северним бедемом подграђа, нова кула квадратне основе чији су остатци делимично откривени. У исто време била је зазидана некадашња капија кастела. Испред

Северозападног бедема откривени су остатци спољног бедема, који је прешао преко остатака поменутих порушених кула. Велике измене су биле извршене и на источном углу некадашњег кастела. Изнад дела остатака старе угаче куле откривени су зидови једног објекта за које се може претпоставити да припадају кули подигнутој почетком 15. века, са новим улазом у Унутрашњи град. На простору Југоисточног бедема некадашњег кастела, чији су остатци знатно слабије истражени, уочене су извесне преградње, које би се могле датовати у почетак 15. века. То се односи на остатке једне куле која је само делимично проучена. На овом простору откривени су делови, вероватно, спољног бедема и део зидане контраескарпе рова према Горњем граду.¹⁵¹ У унутрашњости овог утврђења, у његовом предњем, односно источном делу, поуздано је утврђен ниво терена у 15. веку, а откривени су и остатци помоћних зграда, које би могле припадати комплексу деспотовог двора.

У току археолошких истраживања бедема некадашњег утврђеног подграђа, каснијег Западног подграђа, јасно је издвојена млађа грађевинска фаза, која може доста поуздано да се временски определи у почетак 15. века.¹⁵² На Северном бедему подграђа откривени су остатци једне веома порушене правоугаоне куле, која је накнадно изграђена, при чему је првобитни бедем на том месту био пресечен.¹⁵³ Северни бедем је у оквиру ове млађе фазе продужен даље према обали. Овај део зидног платна, са једном правоугаоном кулом, је само делимично откривен док је његов већи део остао неистражен, пошто залази под данашњи Доњоградски булевар и железничку прругу.¹⁵⁴ Утврђено је да се поменути део бедема наслења на старије зидно платно управо на месту споја Северног са Приобалним бедемом. У оквиру бедема према реци, чији су остатци слабо очувани, могле би се уочити само извесне преградње, али не и дрогадње. На истраженом делу Јужног бедема подграђа откривен је нижи спољни бедем, који није истовремен са главним бедемом из 14. века, већ припада млађој грађевинској фази.

149] Брокијер 1950, 131–133.

150] Калић 1974, 448–449.

151] Бајловић-Хаџи Пешић 1974, 296–301; Поповић 1982, 67–68, н. 16–22.

152] Марјановић-Вујовић 1974a, 302–306; Поповић 1982, 68, н. 23.

153] Поповић 1982, 68, н. 24.

154] Поповић 1986, 194–197.

Опис Београда почетком четврте деценије 15. века

Та варош и тврђава је у Србији и у врло лејом крају. Ту простирачески веома велика река, коју зову

Сава, која долази из Босне и тече ћореог једног дела зидина, а Дунав се дошичише на њену једну
у тврђеној дворишњици које је у њодножју тврђаве и ту се улива та речена река Сава у Дунав.
И та варош Београд је у сасашаву ових днеју река на местишу које је доспела узвишишено са три смиране,
а чејстврица, која је ћрема земљи, је њојуно равна и може се доћи до ивице јарка. И има једно село
са тим смиране које се простира од реке Дунава до реке Саве, око ћрада на један смиреномеј са њеа.
А настапањено је људима из расијске (тј. српске) земље. У тој селу слушао сам на Ускре службу,
на словенском језику, а покораваху се Риму и црквени обреди су им исти као наши. Ово речено
местиш је веома лејо и јако, а подељено је на њену тврђења. Три на узвишишту које сам њоменуо,
а два на реци истиод ших ћорњих. И једно од два доња је тврђено ћрема другом. У њему њостиоји
једно мало пристаниште у које моју смишти 15 до 20 ћалија по заштишту днеју кула, ће има један
ланац од једне до друге, како ми рекоше, јер је река била шолико велика да нисам мојао видети

речени ланац. Ово речено местиш је јако тврђено веома лејим њодзиданим јарковима и
дводесетруким бедемом, веома лејим, и са кулама свуда око ћрема койну. Задоведник овога местиша
је један ћлемић из Арајузе који се зове ћосиодин Матијко, а њомоћник му је њејов брат, која зову
јосиодин брат. И у тој местиш не улази ниједан Расијанац (тј. Србин), њошто је оно у рукама краља
Угарске, који ћа је добио од десиота Србије ћре щипири ћодине, из смираха да ћа не изгуби као што
је изгубио Голубац, што је била велика штете за хришћане. А била би истиш шолико или већа

штете за ово местиш јер у њему има простиора за смештај њене до шест хиљада коњаника.
И рекоше ми да су та варош и тврђава врло добро снабдевене артиљеријом. У сваком случају јују
сам видео у тој њоменутој тврђави щипири мешталне бомбарде, од којих су две из њоја дела.
А једна је највећа коју сам икада видео и има ћрло од 42 ћалца ширине, ће се смиравља камење,
али је њој мом мишљењу за своју величину исувиши крајка. И видео сам шест ћалија и њен
ћалијица, које су смијале ту на реци Сави крај њоја њоменутој доњеј дворишњици (тј. Доњег града),
у којем смијанује највећи гео људи из Србије и не улазе ни у једну другу од щипири тврђаве,
магда је и она врло јака, али не шолико јака као смијале.

Берtrandон де ла Брокијер, Путовање преко мора, 131–133.

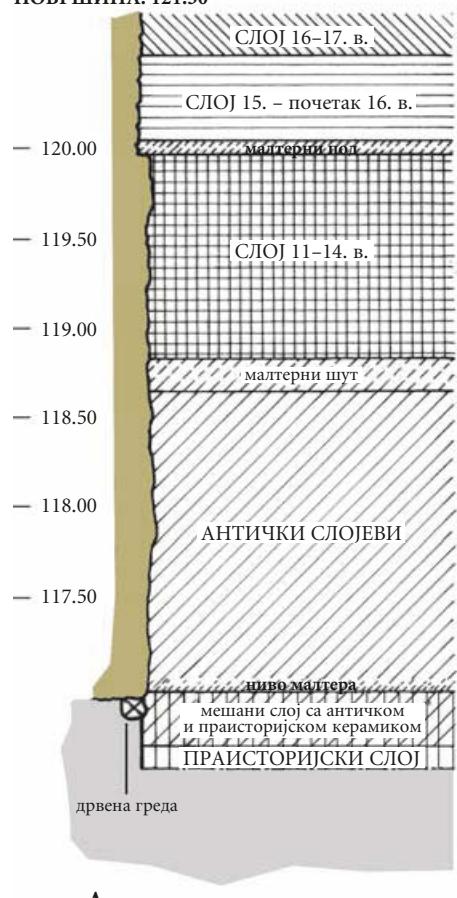
Средњовековни бедеми Горњег града до археолошких истраживања били су познати само са североисточне и мањим делом северозападне стране. На осталим просторима за њих се није знало, пошто су крајем 17. века уклопљени у структуре нових фортификација, те су тек у току археолошких истраживања већим делом откривени и истражени. При том је утврђено да је Горњи град имао двојне бедеме са косим каменим ескарпама према североисточној, југоисточној и југозападној страни. Према северозападу, испред главног бедема, очувани су делови спољног бедема, који није био у целини изграђен. У оквиру

Југоисточног бедема откривени су остаци пет од некадашњих седам кула, а истражена је и Јужна градска капија.¹⁵⁵ При томе је утврђено да све куле нису грађене истовремено, већ да су неке накнадно додате. Средњовековни Југоzapadni бедем Горњег града сондажно је истражен и том приликом му је јасно дефинисана првобитна структура са положајем капије и спољним бедемом у чијем се оквиру налазила једна бастаја.¹⁵⁶ Северозападни бедем је истра-

155] Поповић 2000, 71–96.

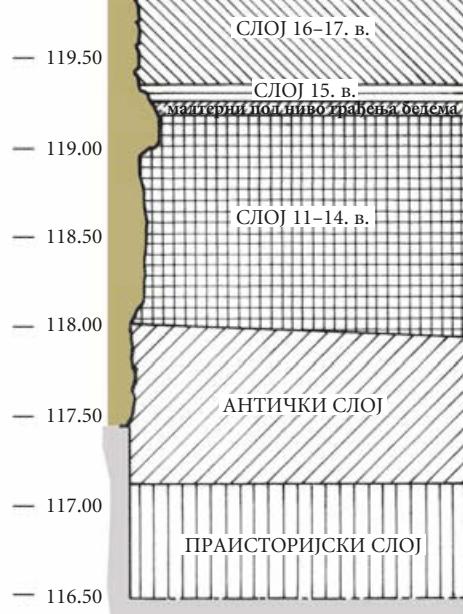
156] Поповић 1992, 177–192.

ПОВРШИНА: 121.30

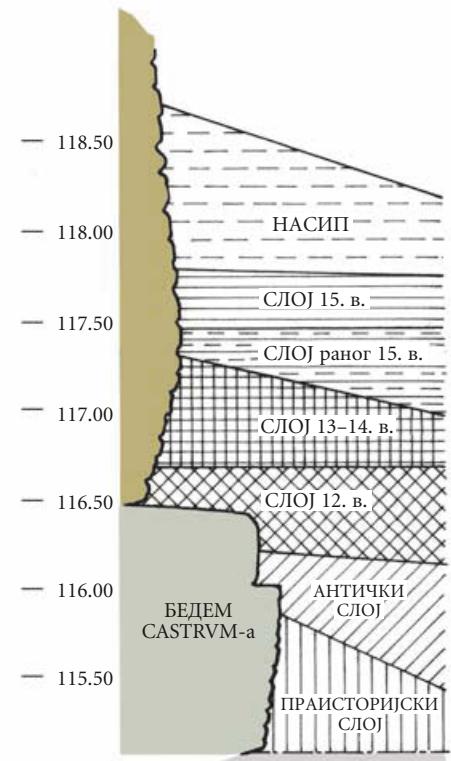

А

ПОВРШИНА (данашњи ниво терена)

Б

В

Сл. 41. Београдски траг 1404–1427, хронолошка схема археолошких слојева уз:

А – Североисточни бедем Горњег трада;

Б – Југоисточни бедем Горњег трада;

В – Северозападни бедем Горњег трада (спољна страна)

жен целом дужином са спољне стране,¹⁵⁷ а са унутрашње стране само мањим делом. Код Североисточног бедема, који је најбоље очуван, археолошки су испитане све три куле, а делом и простор уз унутрашње лице бедема. Поред утврђивања положаја, облика и конструктивних детаља средњовековних бедема Горњег града, добијени су веома значајни стратиграфски подаци на основу којих је настанак овог дела утврђења поуздано датован у почетак 15. века. Откривено је и више поуздано издвојених грађевинских фаза, од којих неке хронолошки одговарају овом раздобљу, док друге представљају трагове преградњи, које су вршене у каснијим епохама.

Од утврђења Доњег града, које су сачињавала два основна бедема, у целини су откриви и истражени оста-

ци Североисточног бедема, при чему су добијени и основни елементи за његово датовање у овај период.¹⁵⁸ Остаци Приобалног бедема, осим једног мањег дела уз кулу Небојшу, археолошки нису истраживани у већем обиму.¹⁵⁹ У оквиру Североисточног зидног платна откривени су остаци пет кула и две градске капије, које су истовремене са изградњом бедема.

Простор средњовековног пристаништа испред Североисточног бедема археолошки је истражен само са неколико сонди.

157] Unverzagt 1958, 271; Поповић 1982, 68, н. 31–32.

158] Поповић 1970, 9–10.

159] Поповић 1986, 185–194.

ИЗГРАДЊА УТВРЂЕЊА

Сводећи бројне резултате археолошких истраживања, уз анализу описа града који су настали убрзо после 1427. године, могуће је доста поуздано сагледати обимну градитељску делатност деспота Стефана на изградњи Београдског града. Кроз анализу односа затечених бедема и утврђења, према дроградњама које су на њима извршene, издвајају се поједине етапе грађења. Оне се посебно уочавају код новоизграђених утврђења, где се запажају и извесне измене првобитних планова и фортификационих замисли. Имајући све то у виду било је разложно да се ток изградње утврђења Београдског града, у раздобљу од 1404. до 1427. године, подели у три основне етапе, које, заправо одсликавају поступан процес израстања утврђења средњовековног града у кратком раздобљу од свега 23 године. У међусобном хронолошком односу ове етапе не могу сасвим прецизно да се разграниче. У појединим случајевима оне се чак међусобно пружају. Као прву етапу издвојили смо обнову и дроградњу затечених утврђења, која у овом периоду добијају и неке нове функције. Другој етапи би одговарала изградња утврђења Горњег града и спољних бедема Западног подграђа, а трећој подизање нових бедема Доњег града.

Затечено утврђење на брегу, некадашњи византијски кастел, темељно је обновљено већ у оквиру прве етапе радова. Оно је тада добило нову функцију Унутрашњег града или Замка – утврђеног двора деспота Стефана. У складу са овом улогом, поред обнове бедема, ту је изграђен и читав низ здања, која су сачињавала дворски комплекс. О изгледу овог утврђења, односно »велике куле« како су га савременици називали,¹⁶⁰ не располаже се довољним археолошким подацима. Његови остаци су, као што је већ раније речено, слабо очувани и недовољно истражени. Стога, у покушају сагледавања обима радова и коначног изгледа овог утврђења у доба деспота Стефана, неопходно је недостајуће археолошке податке допунити сачуваним описима савременика и приказима са најстаријих планова Београда.

Бедеми затеченог утврђења – византијског кастела били су, изгледа, у знатној мери президани,¹⁶¹ што се јасно уочава на истраженом делу Северозападног бедема. Његов основни правац је и даље задржан, али су уклоњене, односно нису обновљене, две некадашње куле. Уместо њих била је изграђена нешто даље мања кула правоугаоне основе. Улаз у утврђење је у потпуности измењен. Стара капија на дунавској падини је зазидана, а нови улаз је изгра-

ђен у непосредној близини, на источном kraју утврђења. Ту је делом изнад остатака порушене правоугаоне куле кастела подигнута нова улазна кула квадратне основе, са главном капијом Замка. Обим обнова на Југоисточном бедему за сада нијеовољно јасан. Изгледа да су овде биле изграђене две нове куле квадратних основа. То би могло да се закључи према приказу овог бедема на плановима са kraja 17. века. Бедеми западног дела утврђења са три старије куле, изгледа, нису битно мењани у току ових радова.

За разлику од спољног оквира утврђења, који је осим у неким мањим детаљима, у току ових радова остао готово неизменjen, извршene су велике промене у његовој унутрашњости. У просторном и функционалном смислу брањени простор некадашњег кастела био је подељен на две посебно браћене целине између којих се налазила велика донжон кула. Ову нову просторну поделу први је уочио и јасно описао Константин Филозоф, наводећи да »*сийу дели обе куле*«, односно два утврђења.¹⁶² Та подела се уочава и у Брокијеровом опису града кад каже да се на брету налазе три утврђења,¹⁶³ што се несумњиво односи на Горњи град и две утврђене целине у оквиру Унутрашњег града – »Куле«. У том смислу је још јаснији опис Ј. Тальакоца који разликује: као прво утврђење Горњег града, затим друго, које је мање, и од првог одвојено ровом и бедемима и треће утврђење у које се улази из другог, а које је најмање, али најбоље утврђено. У оквиру овог трећег утврђења Тальакоцо помиње кулу за коју каже да се зове Небојша.¹⁶⁴ Ова просторна подела Унутрашњег града остала је очувана и у наредним епохама, све до коначног рушења 1690. године, те је стога налазимо приказану и на плановима из овог времена. На тим плановима се види да је простор Унутрашњег града – Замка био подељен једном великим кулом и зидом на мањи, западни и већи, источни део. Појава велике куле – донжона представља у смислу разматрања развоја фортификација Београдског града доста сложен проблем. Њени остаци су сада у целини разорени па је стога веома тешко тачно утврдити када је подигнута и како је изгледала. Могуће је изнети само неке претпоставке засноване на очуваним описима. У хронолошком смислу кула је могла да буде подигнута најкасније почетком 15. века,

160] Јагић 1875, 286; упореди: Калић 1979, 15–24.

161] Бајаловић-Хаџи Пешић 1974, 298.

162] Јагић 1875, 286.

163] Брокијер 1950, 131.

164] Wadding 1931, 775.

када је први пут помиње Константин Филозоф. Теоријски посматрано она је могла да настане и знатно раније, у 13. веку у случају да су је градили Угри. У то време изградња донжон кула представља уобичајену појаву на подручју Угарске.¹⁶⁵ Међутим, у поменутим случајевима донжон кула обично представља зачетак око кога се тек образује утврђење.¹⁶⁶ Чини нам се да би, с обзиром на раније изнете закључке о положају и функцији Београда у оквиру угарске државе, ова теоретска претпоставка била мало вероватна. Београд је тада имао у складу са својом функцијом довољно јако утврђење. Имајући то у виду можемо претпоставити да је основни разлог за изградњу донжона могао да буде претварање некадашњег кастела у Замак – утврђени двор владара. У том случају би подизање донжон куле могло да се посматра у склопу радова на изградњи и утврђивању деспотове резиденције, што би одговарало сличним појавама на подручју српске државе. То је епоха када се у Србији подижу донжон куле у оквиру значајнијих утврђења, било да се ради о владарским и властеоским градовима – замковима или утврђеним манастирским комплексима.¹⁶⁷ У осмој и деветој деценији 14. века изграђене су донжон куле у Крушевцу и Раваници, а потом и Сталаћу. Нешто касније у другој деценији 15. века подигнута је донжон кула у оквиру утврђења манастира Ресаве. Главна кула сличног типа подигнута је у смедеревском

Малом граду 1428–1430. године. Изградња донжон куле у склопу утврђеног деспотовског двора у Београду, посматрана кроз развој српских фортификација, могла би до ста поуздано да се хронолошки определи у прве деценије 15. века.

У оквиру нове просторне поделе Унутрашњег града, у његовом западном, посебно брањеном делу, подигнуте су зграде деспотовог двора. Изгледа да је то, према Константиновој подели града, био пети врх у коме су »сва царска скровишића«.¹⁶⁸ И Тальакоцо у овом делу утврђења помиње владарске зграде – *regiae mansiones*, које су имале високе прозоре према Доњем граду.¹⁶⁹ То би значило да су се ови прозори налазили у оквиру Северозападног бедема Замка, а да су зграде двора биле прислоњене уз унутрашње лице овог зидног платна, као што је то био случај нешто касније са зградама двора у Смедеревском граду.¹⁷⁰ Тальакоцо помиње и задња врата кроз која се из комплек-

165] Gerö 1969, 20.

166] Погрешну претпоставку о етапама настанка Унутрашњег утврђења износи: Бајловић–Хаџи Пешић 1974, 297–298.

167] Поповић 1989, 72–73, са одговарајућом литературом.

168] Јагић 1875, 286.

169] Wadding 1931, 775.

170] Popović 1979a, 101–112.

са утврђеног двора могло сићи према пристаништу. У питању је, вероватно, према Константиновом опису, онај тајни пролаз, који је деспот користио за силазак ка лађама.

Источни део Унутрашњег града, према новој просторној подели, био је подређен функцији одбране западног дела утврђења са зградама двора. У овом простору, кроз који се прилазило самом двору, налазиле су се помоћне зграде резиденцијалног комплекса. Трагови ових објеката су делимично истражени у току археолошких ископавања, којом приликом је утврђено да се ради о остацима коњушница.¹⁷¹ Главни елеменат одбране поменутог дела утврђења представљала је улазна кула са капијом испред које се налазио покретни мост. Остаци куле су очувани само у најнижем делу испод равни некадашњег прага капије. Но, и поред тога, може се дosta поуздано претпоставити занимљива конструкција ове куле са капијом, која представља јединствен пример у склопу средњовековних фортификација Београдског града.¹⁷²

У оквиру прве етапе радова реконструисана су и до-грађена затечена утврђења подграђа (сл. 39). Постојећи бедеми, Северни и Јужни, овом приликом су обновљени, а можда и надзидани, при чему њихове трасе нису мењане. Једину измену представља доградња нове правоугаоне куле (кула II) на делу где је бедем скретао према обали. Ту је старије зидно платно пресечено и ојачано новом кулом.¹⁷³ Истовремено са изградњом куле, и са њом у грађевинској вези, уз унутрашње лице бедема прислоњено је зидано степениште, које је служило за излазак на штетну стазу. Изградња куле сигурно се може датовати у почетак 15. века, и то првенствено према археолошком материјалу из слоја непосредно изнад пода, међу којим има налаза новца угарског краља Жигмунда.

Посебна пажња у току прве етапе радова била је, изгледа, посвећена изградњи утврђеног пристаништа испред Приобалног бедема подграђа. То би, према Константиновом опису града, био трећи врх, односно, »*пристанишице царским лађама које има и множину утврђења*«. У оквиру радова на утврђивању пристаништа продужен је правац Северног бедема даље према обали реке. У склопу новог дела бедема изграђене су две куле. Прва – кула III, правоугаоне основе, отворена према пристаништу, подигнута је непосредно уз спој новог бедема са ранијим Приобалним

бедемом. Између старог дела бедема и новоизграђеног са кулом не постоји грађевинска веза, што јасно указује да се ради о одвојеним фазама грађења. Правац новог дела Северног бедема настављао се даље и залазио у реку где се на његовом kraју налазила једна већа кула (кула IV). Дограђени део бедема, чији су добро очувани остаци откривени у структури позније бастионе трасе, првобитно је био релативно низак. У једној познијој фази, вероватно, близкој времену грађења, надзидан је за око 2 м.¹⁷⁴ Кула на његовом завршетку, један од значајних елемената средњовековних утврђења Београдског града, археолошки није истражена. Њен положај је утврђен према подацима са планова из 1688. године. О изгледу куле може се стећи основна представа према неким ликовним изворима из треће деценије 16. века. Приказана је на Решовом дроврезу из 1521. године,¹⁷⁵ а такође и на низу гравира из 16. и 17. века. За наша разматрања о изгледу ове куле као доста поуздан извор може да послужи поменути Решов дроврез. Судећи по овом приказу кула IV је била подигнута већим делом у речном кориту. Имала је доњи, проширен и засведен део кроз који је протицала вода. Изнад се уздижала кула квадратне основе затворена са свих страна. Основна улога ове куле је била, по свему судећи, одбрана прилаза и заштита лађа у пристаништу. Поред тога она је изгледа имала још једну функцију. На једној гравири са приказом града 1521. године у легенди је означена као кула – воденица (*Mühlthurn*).¹⁷⁶ И на другим гравирама из 16–17. века често се среће ова ознака. Могло би се, стoga, претпоставити да је кула IV поред своје примарне, одбрамбене улоге, коришћена у доњој етажи и као млин. Ову функцију кула је, без сумње, добила још у време изградње. На то указује њена специфична конструкција у подножју са засведеним пролазом за воду.

У оквиру радова на утврђивању пристаништа обновљен је старији Приобални бедем подграђа. Том приликом је, по свему судећи, већим делом президан. Може се претпоставити да су тад у бедему били изграђени високи уски отвори за дејства стрелаца, чији су остаци откривени приликом археолошких ископавања. По свом облику

[171] Бајловић-Хаџи Пешић 1974, 299.

[172] Бајловић-Хаџи Пешић 1984a, 67–83.

[173] Марјановић-Вујовић 1974a, 303.

[174] Поповић 1986, 194–197.

[175] Бајловић-Хаџи Пешић 1978, 115, сл. 8.

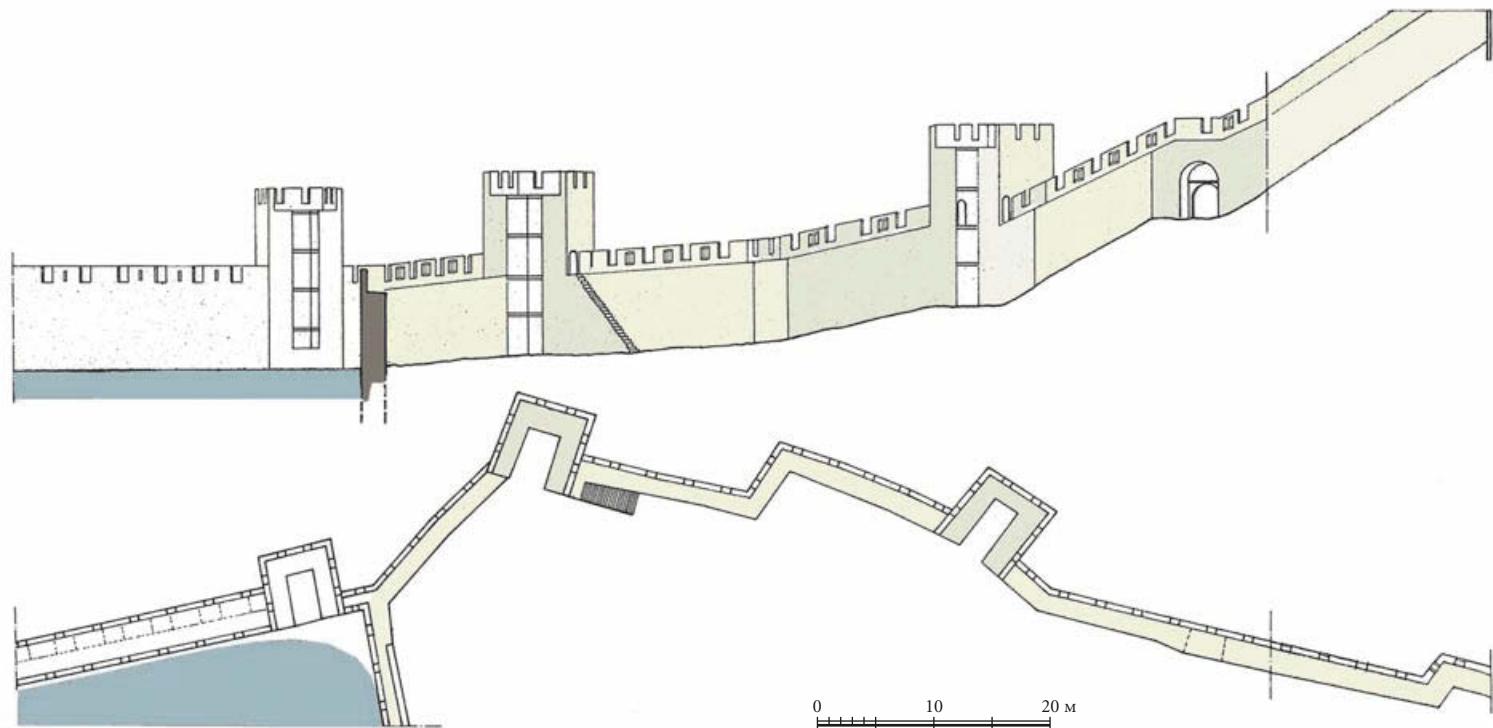
[176] Медаковић 1950, Т. 3.

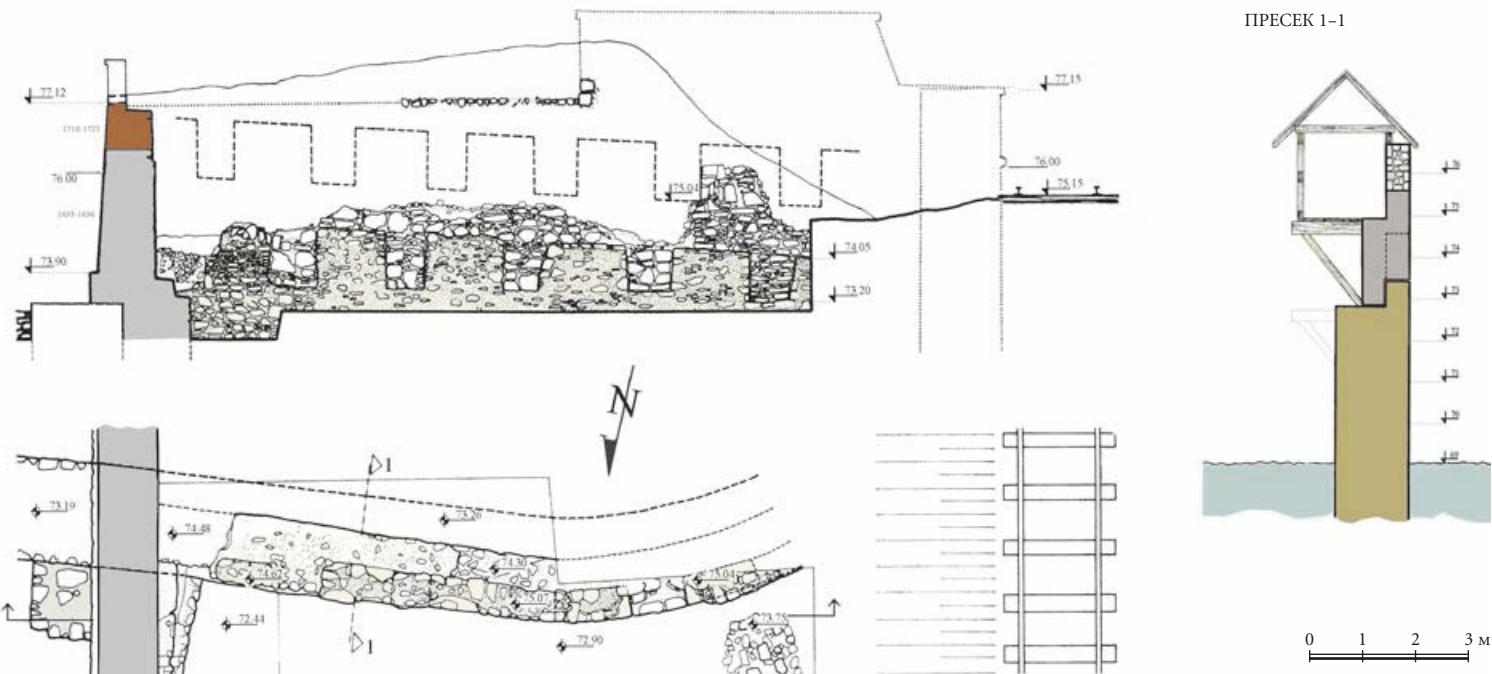
они су једнаки са стрелницама на Североисточном бедему Горњег града. У току ових радова бедем је, вероватно, био ојачан једном кулом квадратне основе (кула V), која је ојачавала одбрану новог утврђеног пристаништа. За сад то представља једини елеменат за њено датовање у ово раздобље. Кула V је са кулом IV на крају Северног бедема бранила прилаз пристаништу, а између њих се налазио ланац који је затварао улаз у луку.¹⁷⁷ У брањеном простору пристаништа, према процени очевица, Бертрандона де ла Брокијера, могло је да се смести између 15 и 20 галија.

Посматрајући у целини резултате обнове и изградње затечених утврђења, које смо издвојили у прву етапу радова, потребно је размотрити основне елементе за њихово хронолошко одређивање. Нећемо погрешити ако поћемо од логичне претпоставке да је било неопходно да се пре приступа изградњи нових утврђења претходно обнове и оспособе за одбрану стара утврђења. То је посебно важно када зnamо да је Београдски град предат деспоту Стефану веома оштећен и запуштен. Да би могао одмах да прими оне функције које су му биле намењене град је на првом месту морао да буде оспособљен за одбрану. У том смислу се вероватно почело од утврђивања и изградње владарске резиденције и оних утврђења која су служила за њену одбрану. Сматрамо да је тај циљ могао да буде постигнут обновом и доградњом затечених утврђења. После радова

које смо издвојили у прву етапу, утврђење на брегу и утврђено подграђе на обали образовали су у фортификационом смислу самостални чинилац одбране. Тек након тога, када је ова основна потреба била задовољена, могло је да се отпочне са изградњом нових утврђења. У прилог овој претпоставци говоре односи и положаји утврђења, која су обновљена или дограђена, према касније изграђеним фортификацијама Горњег и Доњег града. Северни бедем подграђа ојачан је и дограђен пре изградње утврђења Доњег града, што јасно показују положаји новоподигнутих кула, које су окренуте према простору који је касније обухваћен бедемима Доњег града. Да је доњоградско утврђење грађено истовремено или раније не би било разлога да се Северни бедем ојача новим кулама. Сличан случај је и са Југоисточним бедемом некадашњег кастела. Међутим, положај нове капије Замка указује да се у време њеног грађења већ рачунало са изградњом утврђења Горњег града. Не би се могла искључити ни могућност да су можда радови на изградњи бедема Горњег града започели пре коначног завршетка радова на обнови и доградњи затечених

*Сл. 43. Подграђе, гео Северног бедема
после дојрадње Ђочејиком 15. века,
ресипитација основе и унущрашиње изледа*

утврђења. У хронолошком смислу, радови завршени у току прве етапе могли би оквирно да се датују у прву деценију 15. века.

У оквире друге етапе радова, као што је напред речено, издвојена је изградња утврђења Горњег града и спољних бедема испред старих утврђења, која су обновљена у претходном периоду. У питању је био велики и добро осмишљен фортификациони подухват. Изградњом утврђења Горњег града поново је бедемима опасан део заравни на крају такозване »београдске греде« као простор од вишеструког значаја за одбрану и развој града у целини. То је био важан предуслов за даље ширење градског насеља и развој свих оних функција које је Београд имао као центар српске државе. Изградња овог утврђења, могло би се слободно рећи, означила је почетак процеса претварања Београда од пограничног и стратешки важног утврђења, у утврђени средњовековни град, који, за разлику од ранијих епоха, сада по први пут постаје престоница државе.

Ново утврђење је подигнуто на заравни гребена, управо на делу где се она завршава и стрмим стеновитим литецима спушта према обалама река. Просторно је обухватило северозападни део некадашњег античког утврђења и вероватно већи део површина на којима се пружало утврђење у доба касне антике. Имало је основу у облику релативно правилног правоугаоника, димензија 300 x 160 м, и површине око 4,2 ha. У западни угао новог утврђења

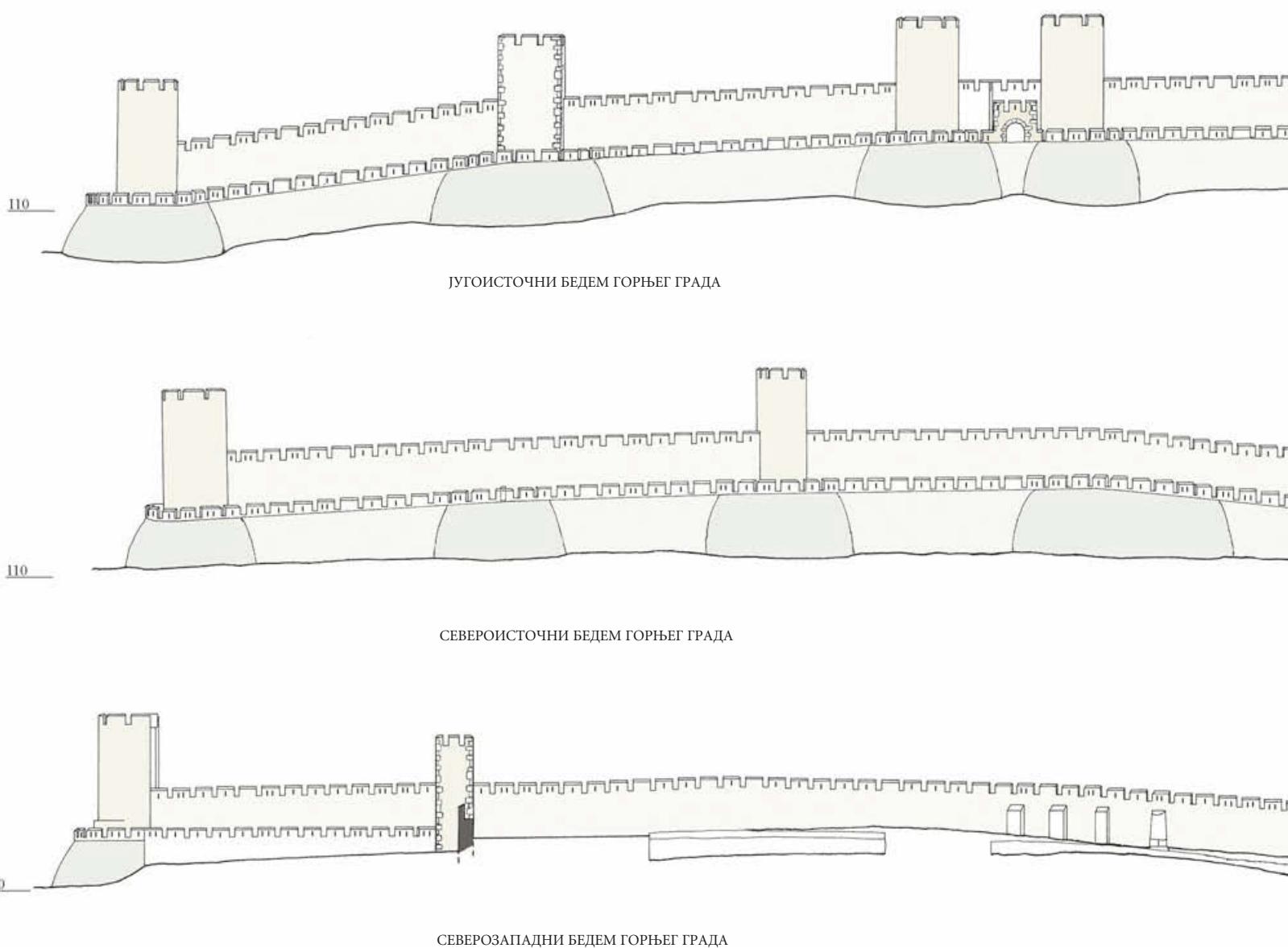
Сл. 44. Пограђе, дојрађени део Северног бедема у јарисанашу, дешаје основе са изледом носле ископавања и ресанација јареска

уклопљен је стари обновљени кастел са комплексом двора који сада, после изградње горњоградских утврђења, добија улогу посебно брањеног Унутрашњег града, односно Замка.¹⁷⁸ Готово правилна геометријска шема основе новог утврђења у великој мери је била условљена затеченим облицима терена обликованог према трасама порушених античких бедема. Изгледа да су у време изградње Горњег града остаци античких бедема били углавном очувани испод нивоа терена. Само местимично су могли да буду видљиви њихови надземни трагови. То се јасно уочава код анализе односа нових бедема према остацима фортификација античког каструма и старијим средњовековним културним слојевима, којима су ови били засути (сл. 40).

У покушају да се поуздано одреди време изградње новог утврђења Горњег града мора се поћи од сигурног податка из дела Константина Филозофа, који описује »велики

177] Брокијер 1950, 133.

[178] Константин Филозоф ово утврђење означава различитим називима: »Велика кула«, »Унущрашињи ћраг«, »Кула унущрашиња«, упореди: Калић 1979, 15–24.

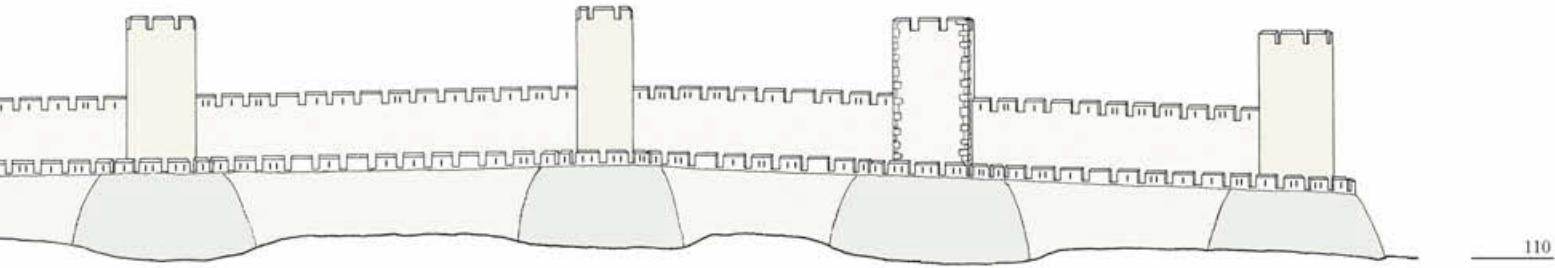

«Горњи град» као изграђено утврђење пре смрти деспота Стефана 1427. године. То је за датовање горњоградског утврђења сигуран *terminus ante quem*. За одређивање доње хронолошке границе поуздане податке пружају резултати археолошких истраживања. Они се заснивају на анализи односа темељних зона нових бедема према стратиграфији археолошких стратума, као и анализи слојева који су nastали после њихове изградње (сл. 41). На свим просторима који су истражени јасно је уочено да су нови бедеми Горњег града својим темељима укопани у слој 12. века и старије слојеве, као и у трагове слојева са материјалом 13. и 14. века, који се стратиграфски јасно не издвајају. Ниво

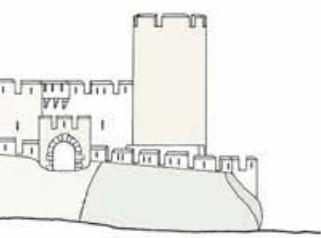
грађења према унутрашњости града одређује чврста малтерна подница у нивоу прелаза темеља у лице бедема.¹⁷⁹ Изнад ове поднице, која раздваја старије од млађих културних слојева, налази се слој који, према археолоским налазима, може поуздано да се датује у рани 15. век. У том смислу од посебног су значаја налази из горњоградских кула IV и X, које су подигнуте истовремено са новим бедемима, а где је најстарији, односно слој раног 15. века, на нивоу пода сасвим поуздано издвојен.¹⁸⁰

179] Поповић 1982, 74, в: н. 68.

180] Бикић, Иванишевић 1996, 265–266.

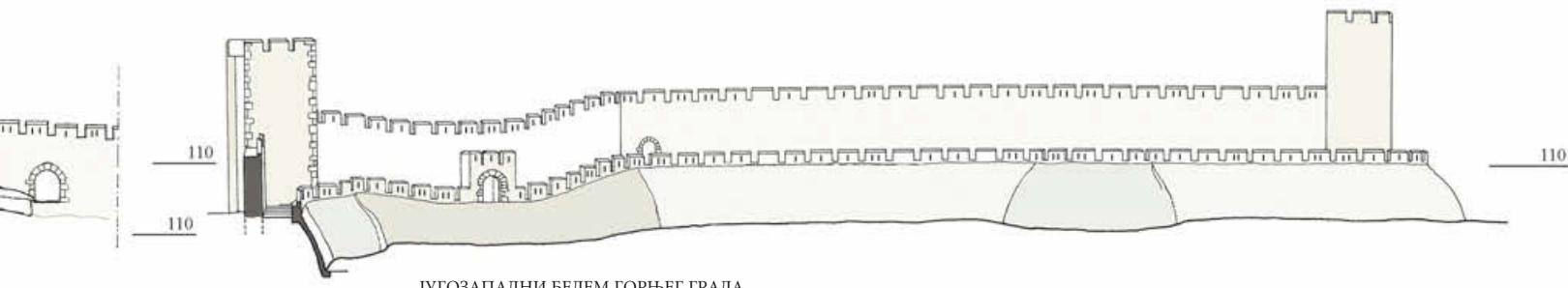
110

110

1427. ИЗГЛЕДИ БЕДЕМА

0 10 20 30 40 50 м

ЈУГОЗАПАДНИ БЕДЕМ ГОРЊЕГ ГРАДА

Керамика из овог слоја, по својим облицима и орнаментици одговара у потпуности сличним налазима са подручја средњовековне Србије, који су поуздано датовани у крај 14. и прве деценије 15. века. Овде су од посебног интереса налази сграфито керамике, којих нема у млађим слојевима из раздобља угарске власти.¹⁸¹ Поред керамике, из најстаријег слоја са пода у кули X потичу и уломци прозорских окулуса, који су датовани у прву половину или средину 15. века.¹⁸²

Наведени археолошки подаци јасно указују на чињеницу да бедеми Горњег града нису могли бити подигнути пре почетка 15. века, што омогућава њихово сасвим поуздано

Сл. 45. Горњи бедем, реситуијација изгледа бедема 1427. године

датовање у време владавине деспота Стефана, односно у шири временски распон од 1404. до 1427. године.

Истраживањем темељних зона бедема Горњег града утврђен је њихов однос према остацима старијих бедема античког легијског логора. Са североисточне и североза-

181] Бикић 1994, 66–72.

182] Хан 1972, 193–206.

Сл. 46. Горњи ћраг,
кула X на Североисточном бедему

падне стране, нови бедеми углавном прате трасе порушених античких фортификација. Дно темеља новог Северозападног бедема Горњег града углавном лежи на остацима старијег античког бедема, али не прати у целини његов правац, тако да се на неким местима антички остаци налазе делимично испред или иза новоподигнутог бедема. Ова појава је још израженија код Североисточног зидног платна, чији се правац не подудара потпуно са правцем античких остатака, који овде не леже под темељом главног бедема, већ се налазе испод ескарпе новог спољног бедема. Угаона кула IX лежи на остацима античке угаоне куле, али им се облик основе и оријентација не подударају.¹⁸³ Југозападни бедем Горњег града прати основни правац пружања античког бедема на тој страни, али им се трасе не подударају. Судећи према резултатима археолошких истражи-

вања, средњовековно зидно платно грађено је на потпуно новој траси, повучено ка унутрашњости античког утврђења, али и некадашњег простора насеља 11. и 12. века.¹⁸⁴ Све ово јасно наводи на закључак да приликом заснивања новог утврђења Горњег града положај античких бедема није био од пресудног утицаја, већ пре облик терена који је према тим рушевинама био обликован. У супротном, нови средњовековни бедеми би сигурно, дар већим делом, били утемељени на остацима античких бедемских траса, што углавном није био случај.

Ново утврђење Горњег града било је опасано системом двоструких бедема. Са североисточне, југоисточне и југозападне стране двојни бедеми су се састојали од унутрашњег, главног бедема, дебљине 2,10 м (7 стопа), а висине око 7 м (22 стопе) и нижег, спољног са косом каменом ескарпом. Изнад нивоа скривеног пута спољни бедем је имао само зид са зупцима. Са северозападне, теже приступачне стране према падини, систем двојних бедема је био нешто другачији. Овде је унутрашњи бедем био нижи тако да његова висина вероватно није прелазила 5 м. Испред овога бедема, с обзиром на његов положај према стеновитим литецама падине, није постојала потреба, нити могућност, да се гради спољни бедем са косом каменом ескарпом. Уместо тога била је замишљена изградња нижег спољног вертикалног бедема. И у овом случају спољни бедем, на делу где је у целини био изграђен, имао је изнад равни скривеног пута само зид са зупцима. Међутим, приликом изградње Северозападног бедема првобитна замисао није у целини остварена. Читавом дужином био је изграђен унутрашњи бедем, док је спољни завршен на једном мањем делу, између кула VIII и IX. Даље су биле озидане само поједине деонице бедема, док су међупростори остали неизграђени. Подигнути делови бедема остали су међусобно неповезани, што указује да је даља изградња ове фортификационе трасе била обустављена.

Степен утврђивања одређиван је према положају и функцији коју је сваки бедем имао у систему одбране града у целини. Од тога је посебно зависио број и положај кула на унутрашњем и бастаја на спољном бедему. Посматрајући положаје кула на бедемима Горњег града лако се уочава да је већа пажња била посвећена утврђивању Североисточног и Југоисточног бедема, који се налазе према лакше приступачним и теже брањеним прилазима граду.

183] Бојовић 1975, 71–83.

184] Бикић, Иванишевић 1996, 257–264; Поповић 1992, 181–182.

Насупрот томе, Југозападни бедем на падини према Сави и, посебно, Северозападни бедем над стеновитом литицом, били су мање утврђени.

У оквиру Североисточног бедема биле су изграђене три куле, две на угловима (куле IX и XI) и једна на средини бедема (кула X). Све три грађене су истовремено са бедемом. Оне су споља полукружне, а изнутра правоугаоних основа. Оваквом распореду кула на унутрашњем бедему био је подређен положај две бастаје на спољном бедему, које су биле изграђене тачно на половини растојања између кула главног бедема.¹⁸⁵ Њихов положај је допуњавао систем бочне одбране за бедем у целини. Исти распоред и облик основе првобитно су имале и куле на Југоисточном бедему. Ту се такође појављују угаоне куле и једна (кула IV) на средини бедема. Угаона кула на споју са Североисточним бедемом била је заједничка за систем одбране оба бедема, што јасно показује њен положај. Она је била постављена на правцу дијагонале правог угла под којим се секу ова два бедема. На тај начин служила је за бочну

*Сл. 47. Горњи ћраг, кула VIII са делом
Северозападног бедема, йосле делимичне обнове*

одбрану оба бедема што није био случај са осталим угаоним кулама VII и IX.

Код Југоисточног бедема првобитни систем одбране, највероватније, био је допуњен бастајама на спољном бедему. Њихов евентуални број и положај више се не могу поуздано одредити пошто је убрзо по окончању изградње овај бедем био допуњен са још пет кула. Нове куле, или неке од њих, по свему судећи, су заузеле положаје првобитних бастаја. Доградња нових кула на Југоисточном бедему поуздано је утврђена, а и доста тачно хронолошки одређена на основу резултата археолошких ископавања. За куле које смо определили у прву фазу, утврђено је да су у непосредној грађевинској вези са бедемом, што значи да

^{185]} Каначки 1965, 167, упореди: Поповић 1982, 75, н. 76.

су грађене истовремено. За кулу VII на споју са Југозападним бедемом, која археолошки није истражена, може се претпоставити на основу положаја и функције угаоне куле, да припада првобитној фази. Од пет дограђених кула четири су у целини или делимично истражене. У питању су куле II, III, V и VI, док кула I није истраживана, пошто је, изгледа, у целини разорена приликом опсаде 1688. године. Уочено је да оне нису у грађевинској вези са бедемом и да је ради њихове изградње на тим деловима бедем био просечен, што значи да су накнадно дограђене.¹⁸⁶ Њихово прецизније датовање може да се изврши на основу археолошких налаза уз разматрање облика основа и начина градње. На нивоу пода куле VI, откривен је културни слој који је, према археолошким налазима, подударан са првим

наслојавањем изнад равни пода куле IV, грађене истовремено са бедемом. У оба случаја ради се о налазима који се на Београдској тврђави, као што је раније речено, могу поуздано временски определити у прве три деценије 15. века. Исти материјал је откривен и у темељној јами куле V. Од поменутих пет кула три (куле II, III и V) су по облику основе и начину градње исте са раније поменутим првобитним кулама. Остале две дограђене куле, I и VI, су правоугаоних основа.¹⁸⁷ Оне су по облику и начину грађења исте са кулама Североисточног бедема Доњег града, а сличне по димензијама. Све ово наводи на закључак да је Југо-

186] Бикић, Иванишевић 1996, 264–266.

187] Поповић 1982, 76–77, н. 78.

Сл. 48. Горњи град, Источна капија, унутрашиња сјеверана

*Сл. 49. Горњи град, мала Задна капија
после обнове 1990. године*

источни бедем ојачан са пет поменутих кула пре 1427. године, односно још у току великих радова на изградњи београдских утврђења у доба деспота Стефана. Остаје отворено питање да ли су оне дограђене пре коначног завршетка послова на изградњи горњоградског утврђења, или можда нешто касније у оквиру радова које смо издвојили у трећу етапу. За правоугаоне куле I и VI могло би се претпоставити, с обзиром на облик основе и начин грађења, да су можда настале истовремено са сличним кулама утврђења Доњег града.

Југозападни бедем Горњег града, који се налазио пре ма теже приступачној страни није био ојачан кулама. Само на спољном бедему имао је једну бастају. Једним својим крајем овај бедем се насллањао на кулу VIII Јужног бедема

подграђа.¹⁸⁸ Најслабије је био утврђен Северозападни бедем. Он је имао само једну мању кулу правоугаоне основе (кула VIII), која је грађена заједно са бедемом.

У оквиру нових бедема Горњег града изграђене су четири капије, са сваке прилазне стране по једна. Најстарији опис горњоградских капија, као што је раније наведено, забележио је Константин Филозоф. Његова веома тачна и јасна запажања у целини су потврђена резултатима археолошких и архитектонских истраживања, а такође и анализом других извора. Положај градских капија, њихов значај и функција били су подређени комуникационим правцима на којима су се налазиле. Улогу главне капије Горњег града имала је, без сумње, Јужна капија која се налазила у оквиру Југоисточног бедема уз кулу IV.¹⁸⁹ Она је била постављена на главном комуникационом правцу, који се пружао трасом данашње Кнез Михаилове улице, даље према Цариградском друму.¹⁹⁰ Источна капија Горњег града уз кулу IX Североисточног бедема налазила се на другом важном комуникационом правцу према обали Дунава и делу насеља на подручју данашњег Дорћола.¹⁹¹ Обе ове капије биле су веће и боље брањене од осталих капија Горњег града, што је одговарало њиховом значају. Трећа капија Горњег града налазила се у склопу Југозападног бедема. Њени остаци су откривени приликом археолошких ископавања и након тога обновљени.¹⁹² Према казивању Константина Филозофа то је била »мала капија« што би одговарало њеном положају на правцу мање значајне комуникације према обали Саве. Четврта, такође мала Северна капија, која се налазила на месту данашње Дефтердарове капије, повезивала је горњоградско утврђење са насељем у приобаљу и утврђеним подграђем. По свом положају она је у односу на ново утврђење преузела функције, које је раније имала стара капија кастела.

Испред новоизграђених бедема Горњег града, према лакше приступачним странама, били су ископани ровови. Њихова дубина износила је око 5–7 м, а ширина, судећи по знатно каснијим подацима из 17. века, између 13 и 15 м. Приликом прокопавања рова, почетком 15. века, раван тла уз Североисточни бедем спуштена је за око 4 м

[188] Поповић 1992, 177–183.

[189] Поповић 2000, 71–96.

[190] Поповић 1975, 15–16.

[191] Поповић 1978, 125.

[192] Поповић 1992, 184–192, сл. 12.

у односу на некадашњи ниво уз антички бедем. Једну страну рова чинила је коса камена ескарпа спољног бедема. За изглед друге стране рова нема археолошких података. Према вестима савременика изгледа да су обе стране рова имале зидану облогу.¹⁹³ Очувани остаци зиданих контраескарпи запажају се код хронолошки блиских утврђења – Крушевачког града,¹⁹⁴ Ресаве,¹⁹⁵ и нешто каснијих фортификација Смедеревског града.¹⁹⁶ На основу ових паралела чини нам се да нећемо погрешити ако закључимо да су суви ровови испред Североисточног и Југоисточног бедема Горњег града имали сличне зидане контраескарпе.

У оквиру радова друге етапе, истовремено са изградњом Горњег града, спољним бедемима била су ојачана и затечена старија утврђења обновљена у току прве етапе радова. Усвојени систем одбране са двојним бедемима, остварен у Горњем граду, према првобитној замисли требало је да буде примењен на београдске фортификације у целини. У том смислу спољни горњоградски бедем са ескарпом континуирано је продужен и даље испред постојећег Јужног бедема подграђа, све до обале где се завршава једном великом полуокружном бастајом, која се налазила испред угаоне куле VI подграђа.

Замисао о изградњи спољног бедема испред северне стране градских утврђења, како су то показали резултати археолошких истраживања, није остварена у целини. Као што је већ раније речено, спољни Северозападни бедем Горњег града био је подигнут само на простору испред кула VIII и IX. Даље према Унутрашњем граду биле су делнично завршене само две неповезане деонице бедема, док у међупросторима изградња бедема није била ни започета. Даље испред Замка, на рубу падине, спољни бедем је, углавном, био озидан. Његова траса је том приликом прешла преко порушених кула некадашњег византијског кастела. Према очуваним остацима тешко је закључити да ли је спољни бедем на овом делу био у целини и завршен. Остаци ове спољне одбрамбене линије прате се и даље испред Северног бедема подграђа, али само до куле I у подножју падине. Очигледно је да спољни бедем испред северне стране града, од горњоградске куле VIII до обале, у целини никад није био завршен, што значи да није ни могао да буде укључен у систем одбране града. Обуставу даље изградње овог бедема сигурно је условила измена првобитно замишљене одбрамбене концепције, што се поуздано да уочити кроз анализу даљег тока изградње нових београдских фортификација.

Сл. 50. Кула VII Подграђа са спољним бедемом, после искојавања 1973. године

Радови на утврђењима Београдског града, које смо издвојили у оквире друге етапе, не могу се поуздано хронолошки издвојити од оних определjenih у прву етапу. Има се утисак да се они временски једним делом и прожимају. Стога би се могло претпоставити да су радови на подизању горњоградских фортификација у целини изведени у временском распону од средине прве до краја друге деценије 15. века.

193] Јагић 1875, 285; Брокијер 1950, 133.

194] Ковачевић, М. 1966, 138–139.

195] Бошковић 1928, 12.

196] Поповић 1979a, 101–112.

Сл. 51. Горњи град, спољни Северозападни бедем, јосле искривања 1971. године

Изградњу нових бедема Доњег града издвојили смо у трећу, односно последњу етапу изградње фортификација Београдског града у доба деспота Стефана. Ова етапа се од претходне две хронолошки јасно издваја. Она, по свему судећи, представља одступање од првобитних замисли са којима је започето подизање Београда, као средишта и главног упоришта одбране српске државе. Утврђења која су обновљена, односно изграђена у току прве две етапе радова, сигурно представљају остварење једног унапред смишљеног плана заснованог на одређеној концепцији одбране, која је одговарала тадашњим потребама. Том приликом, по свему судећи, није била предвиђена изградња бедема Доњег града, односно фортифицирање урбане

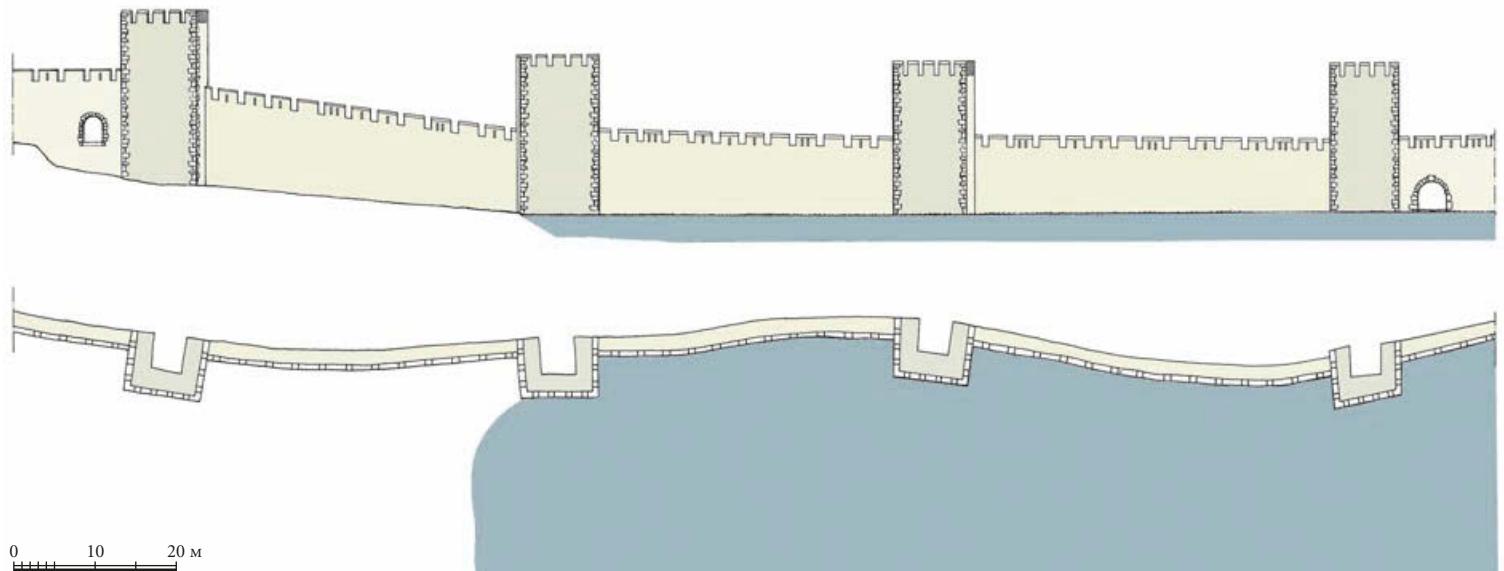
насеобине, на шта указује анализа положаја новог утврђења према претходно изграђеним фортификацијама, као и поменуте измене, које је његова изградња условила. На првом месту то показује раније поменута ситуација са спољним Северозападним бедемом, чије је даље грађење било прекинуто. Посматрајући положај новог утврђења Доњег града уочава се да је у његов оквир ушао цео онај простор на коме је спољни Северозападни бедем остао незавршен, што наводи на закључак да је управо одлука да се приступи утврђивању Доњег града била разлог за прекид радова на поменутом бедему, који у новој ситуацији више није био потребан. На мањем делу, који је остао изван новог утврђења, између кула VIII и IX Горњег града, спољни бедем је био у целини завршен.¹⁹⁷

На измену првобитне замисли и одлуку да се гради ново утврђење Доњег града сигурно је пресудан утицај имао нагли развој Београда. Велики прилив становништва и раст економских, као и других функција града, имали су за последицу брзо ширење насеља. Ту су се, поред сигурно знатног броја богатих трговаца и грађана, налазиле и важне институције које је требало заштитити. Обновљена и новоизграђена утврђења за то нису била довољна.

Напредак и раст града били су, изгледа, бржи од развоја утврђења, што је наметало потребу да се поред првобитно замишљених и изграђених утврђења, систем одбране прошири и на део градског насеља. Овог пута то није била искључиво војно-стратешка неопходност, већ тежња да се бедемима брани и цивилно насеље. Утврђивање дела града у приобаљу започето је сигурно после изградње бедема Горњег града. Радови су трајали, може се готово да са сигурношћу рећи све до деспотове смрти 1427. године и предаје града Угрима.

Ново утврђење обухватало је стеновиту падину и велики простор насеља на обали источно од старог утврђеног подграђа. Положај и облик основе Доњег града били су условљени положајем раније изграђених утврђења и обалом Дунава. Према југу простор новог утврђења затварали су бедеми Горњег града, Унутрашњег града, односно Замка и Западног подграђа. Нови бедеми су подигнути према обали Дунава и на правцу јединог копненог прилаза са североисточне стране. Простор новог Доњег града, са површином од 9,5 ха, био је већи од раније грађених утврђења. Његовом изградњом брањени ареал Београдског града био је готово удвостручен.

197] Поповић 1982, 79, н. 95.

Сл. 52. Доњи град, део Североисточног бедема, ресавијација основе са изледом 1427. године

У систему одбране Доњег града главну улогу имао је Североисточни бедем који је преграђивао простор од горњоградског утврђења до обале Дунава у дужини од око 330 м. Нови Североисточни бедем није представљао наставак истоименог бедема горњоградског утврђења, већ је, у односу на овај, био померен више према западу. Бедем је полазио од куле VIII Горњег града уз коју је призидан и спуштао се низ дунавску падину према обали. У оквиру бедема биле су истовремено изграђене две капије и четири правоугаоне куле (куле III–VI) међусобно сличних димензија и на приближно једнаким међусобним растојањима. Куле су биле постављене на делу бедема од подножја падине према обали, односно деоници која се налазила на главном правцу могућег напада. Ту је бедем имао ширину од око 2,60 м, док је део на падини био широк свега 2,10 м, што одговара дебљини бедема горњоградског утврђења. Првобитни изглед дела бедема према обали и његова веза са приобалним бедемом за сада нису познати.

Ту су касније, током 15. века, изграђене две нове куле (кула I, данас звана Небојша, и кула II) које су допуниле систем одбране на овом простору. Услед недостатка археолошких података, однос каснијих кула према првобитном бедему не може у целини да се утврди, што знатно отежава поуздано сагледавање првобитног изгледа овог дела утврђења.

Испред Североисточног бедема налазило се пристаниште у виду уског, дугог залива. Његов положај и облик познати су са најстаријих планова Београдске тврђаве из последњих деценија 17. века, што потврђују и резултати археолошких истраживања.¹⁹⁸ Најстарији податак о овом пристаништу сачуван је у оквиру Константиновог описа, који се односи на Доњи град. Он ту каже: »*A drugi (врх) био је код река и пристаниште је лађама у њему са северне стране великоја града...*«¹⁹⁹. То би могло значити да је настанак пристаништа, по свему судећи, истовремен са изградњом утврђења Доњег града, што искључује могућност његовог каснијег датовања. Међутим, остаје отворено питање у којој мери залив коришћен као пристаниште, представља дело људских рук. Приобални део Доњег града у време изградње новог утврђења представљао је низак, мочваран и често водоплавав простор. Након изградње бедема ниво терена у приобалном делу Доњег града вероватно је насыпањем био издигнут. Тежња ка насыпању терена уз Приобални бедем запажа се и током каснијих епоха, тако да разлика између некадашњег и садашњег нивоа тла на овом простору износи око 5 м. Могло би се стога претпоставити да је за ново пристаниште испред Североисточног бедема искоришћен затечени низак и мочваран простор који је само у мањој мери продубљен и обликован као залив. У односу на доњоградско утврђење то је било спољно неутврђено пристаниште, које је у систему одбране Севе-

198] Марјановић-Вујовић 1970, 22–29.

199] Јагић 1875, 286.

роисточног бедема могло да има улогу рова испуњеног водом. Ово је, вероватно, био један од разлога што испред овог зидног платна није никада изграђен спољни бедем.

За разлику од Североисточног бедема, који је већим делом очуван и проучен, Приобални бедем Доњег града археолошки није истраживан, осим на једном мањем делу уз данашњу кулу Небојшу. О његовом првобитном изгледу и евентуалним познијим доградњама могу се, стoga, изнети само неке претпоставке. На једином истраженом делу ширине бедема износи око 1,5 м, односно 5 стопа, што би указивало да је ово зидно платно било ниже и слабије утврђено.²⁰⁰ Начин грађења и одлике бедема, који је Доњи град затварао према обали, указују да је имао споредну улогу у систему одбране, у време када је подигнут. Положај кула на Приобалном бедему није поуздано утврђен и представља сложен проблем, који се без даљих археолошких истраживања не може разрешити. На најстаријим плановима са краја 17. века, основна траса бедема у целини је дosta тачно приказана као и положај две капије према обали. Међутим, код приказа броја и положаја кула подаци са ових планова су веома различити и међусобно неподударни. На неким плановима су приказане увучене куле, на другим истурене куле, а има планова где се појављују истовремено оба типа кула. За разлику од кула овог бедема, сви поменути планови су подударни у приказу распореда и броја кула на осталим деловима утврђења. Ову појаву је тешко протумачити без анализе очуваних остатака бедема. Могуће је да су то биле мале куле делом порушене, које у време настанка ових планова више нису имале битну улогу у систему одбране града, те су, као такве, занемарене или само сумарно приказане. На Решовом дрворезу из 1521. године у оквиру Приобалног бедема приказана је једна већа кула, али и више мањих различитих облика. Сличне податке о некадашњем изгледу Приобалног бедема пружа и један цртеж Београда, који је настао у оквиру турских припрема за освајање града 1492. године. Ту се такође на средини Приобалног бедема, слично приказу на Решовом дрворезу, налази и једна већа кула, а лево и десно од ње још пет мањих кула уз назнаку у легенди да је овде бедем »једноставан, низак«.²⁰¹ Сводећи ове, за сада једине податке о некадашњем изгледу Приобалног бедема у односу на положај његових кула, могуће су само неке претпоставке. На средини трасе бедема, на месту садашњег бастиона Св. Јакова, без сумње се налазила једна већа затворена кула, док се положаји пет до шест мањих, не могу поуздано одредити. Само за једну

Сл. 53. Доњи град, кула V на Североисточном бедему, после искојавања 1968. године

од ових кула могло би приближно да се одреди место, положај и облик основе, према сведочанству са плана Ј. Б. Гумпа.

У оквиру нових бедема Доњег града биле су изграђене четири капије. Главна, источна капија Доњег града, налазила се уз кулу VI Североисточног бедема на правцу старе комуникације, која је водила од Северне капије подграђа, подножјем падине према делу насеља на подручју данашњег Дорђола.²⁰² Друга капија, у оквиру Североисточног бедема Доњег града, налазила се уз кулу III и служила је за излаз на спољно пристаниште.²⁰³ Испред ње се налазила дрвена платформа над водом, уз коју су могле пристајати лађе. У Приобалном бедему су се налазиле две капије чији се положај, као што је напред речено, може само приближно да одреди, док о њиховом изгледу нема података.

200] Поповић 1986, 185–194.

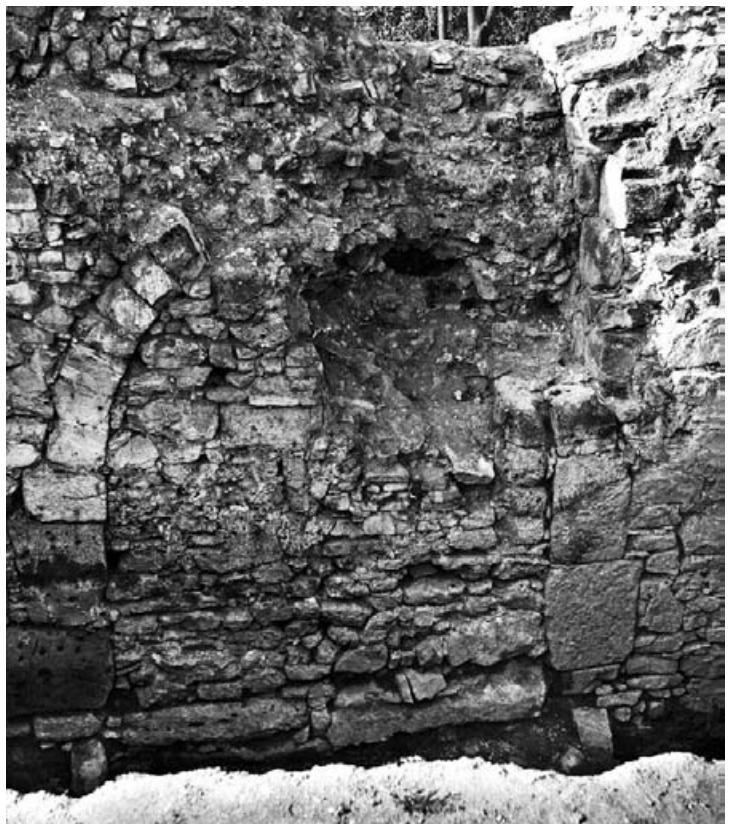
201] Елезовић, Шкриванић, 1956, 11.

202] Поповић 1970, 9–10.

203] Марјановић-Вујовић 1970, 27–28.

Сл. 54. Источна кайија Доњег града,
дештаљ конзоле висећег моста

Сл. 55. Доњи град, зазидана Приспанишна кайија
на Североисточном бедему, јасно после искојавања 1961. године

Изградња утврђења Доњег града, коју смо издвојили у последњу етапу радова на утврђивању Београда у доба деспота Стефана, изгледа није била завршена до његове смрти, јула месеца 1427. године. Ова претпоставка могла би се заснивати на једном раније наведеном податку из јануара 1427. године, где се јасно види да су радови на изградњи утврђења још увек били у току. То се највероватније односи на утврђења Доњег града, пошто је изградња горњоградских утврђења већ раније, по свему судећи, била окончана. Изградња утврђења у Доњем граду сигурно је започела радовима на новом Североисточном бедему као главном елементу одбране. Приобални бедем који је ново утврђење бранио од напада са река у то време није имао прворазредни одбрамбени значај, те стога није морао да буде грађен истовремено са Североисточним бедемом. При анализи очуваних остатака Североисточног бедема уочава се да готово целом дужином ово зидно платно са своје четири куле припада истој грађевинској фази. У кули V овога бедема слој изнад равни пода датован је новцем угарског краља Жигмунда (1387–1437). Поменути слој затварају налази угарске импортоване керамике сигурно датоване у шесту и седму деценију 15. века.²⁰⁴ Ови подаци

поуздано указују да је наслојавање изнад нивоа пода у кули V започето у току или при крају треће деценије 15. века. До сличног резултата се дошло и у другим сондама које су отворене уз унутрашње лице Североисточног бедема. На основу ових сазнања могло би се закључити да је Североисточни бедем, углавном, био завршен до 1427. године, осим раније поменутог дела према обали, који вероватно није био до краја уобличен.

О степену изграђености Приобалног бедема не распологаје се довољним подацима. Уколико је његова изградња започета нешто касније у односу на Североисточни бедем, могло би се претпоставити да Приобални бедем до средине 1427. године није био комплетно завршен. Но, и поред тога, глобално посматрана, нова утврђења Доњег града представљала су у тренутку смрти деспота Стефана обликовану фортификациону целину, укључену у систем одбране Београда. То би могао да потврди, више пута највећи Константинов опис града, где се под појмом »*группо врха*« јасно издваја Доњи град, као посебна целина у оквиру утврђења Београдског града.

204] Поповић 1970, 18–19.

НАЧИН ГРАЂЕЊА И ЗАСТУПЉЕНА ФОРТИФИКАЦИОНА РЕШЕЊА

Изградња нових утврђења Београдског града, која је трајала свега 23 године, представљала је у то време велики градитељски подухват. У поређењу са оним што је затечено, може се слободно рећи да је српски деспот изградио нови утврђени град. То је изискивало огромне напоре и велика материјална средства. Знамо да је утврђивању Београда била посвећена посебна пажња. Међутим, о организацији радова располажемо оскудним подацима. Не знамо ко је руководио радовима, нити ко су били неимари према чијим су замислима грађена нова утврђења. Изградња града била је, без сумње, резултат труда деспотових поданика. Радна снага је довођена из свих крајева тадашње Србије. Обавеза »градозиданија«, којој су подлегали сви зависни сељаци, била је доследно поштована тако да су и људи са манастирских поседа, који су обично били ослобођени те обавезе, морали да учествују у грађењу Београда,²⁰⁵ што јасно указује на значај који је придаван подизању престонице.

Бедеми нових утврђења грађени су од камена који потиче из каменолома шире околине града. Најчешће је коришћен камен са подручја северних падина Космаја. У нешто мањој мери заступљен је ташмајдански камен, који је иначе слабог квалитета. Постоји могућност да је један део камена вађен и у непосредној близини Тврђаве. Према подацима из 1587. године зна се да је на простору падине према Сави, изнад данашње Карађорђеве улице, постојао један каменолом.²⁰⁶ Поред новог камена коришћен је и грађевински материјал који потиче од порушених античких грађевина. Ова појава уочена је само код бедема Горњег града. Ту се налазе камени квадери, који потичу од бедема античког каструма, као и комади разбијених античких стела са натписима.²⁰⁷ У структурама зидних маса Североисточног бедема, како унутрашњег тако и спољног, откривени су већи комади разбијеног пода од водонепропутивог малтера, који сигурно потичу са неког порушеног античког здања. Такође је врло уочљива употреба уломака античких опека које се у једнакој мери не налазе само у зидној маси већ и у лицу бедема. Према количини овог материјала, који је утрађен у бедеме Горњег града, могло би се претпоставити да је обим рушења остатака античких објеката био велики. То су у првом реду били делови античких бедема, који су mestimично, управо тада, порушени и до дна темеља. Осим тога сигурно су рушени

и остаци грађевина са подручја некадашњег цивилног насеља Сингидунума.

Техника зидања нових бедема била је иста као и код других градова средњовековне Србије. Оба лица грађена су ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу. Унутрашњи део бедема попуњаван је ситнијим каменом – трпанцем и заливан јаким кречним малтером. На одређеним растојањима по висини зидна маса бедема ојачана је хоризонталним дрвеним затегама – сантрачима, које нису излазиле на лице бедема. Према очуваним траговима може се закључити су биле најчешће од храстових греда, спајаних дугачким гвозденим клиновима. Слог и величина камена у лицу бедема нису свуда једнаки. Код доњоградског Североисточног бедема јасно се уочавају, према различитом начину зидања, поједине деонице бедема одвојене вертикалним спојницама. Најчешће, то је слог ломљеног камена средње величине који је заступљен и на већем делу бедема Горњег града. Неке од деоница грађене су од дужег плочастог камена. Посебно занимљива техника зидања појављује се на делу бедема између кула V и VI. Ту је лице бедема грађено од већих блокова притесаног камена сложеног у неправилне редове, између којих се налазе мањи комади и ситне камене »чвије«. Овај доста специфичан начин зидања среће се код објекта манастирских комплекса у Кастаљану и Павловцу, а такође и на остацима зидова цркве у Стојнику.²⁰⁸ Сви ови објекти са подручја Космаја датовани су у прву четвртину 15. века. Могло би се претпоставити да се овде ради о некој локалној техничкој градњи.

Појава одвојено грађених деоница бедема уочена је и код Смедеревског града.²⁰⁹ Ово би се могло тумачити као потреба да се при слегању избегне пуцање бедема. Међутим, различит начин зидања примењен код поједињих деоница указивао би пре на могућност да је свака од њих била резултат рада одређене групе људи из поједињих села или области, ангажованих у оквиру обавезе »градозиданија«. У том смислу нећемо погрешити ако претпоставимо да је једну деоницу доњоградског Североисточног бедема зидала група људи из космајских села, применујући своју локалну технику грађења.

205] Калић-Мијушковић 1967, 95–96.

206] Зиројевић 1966, 54–55.

207] Поповић 1982, 85, н. 117.

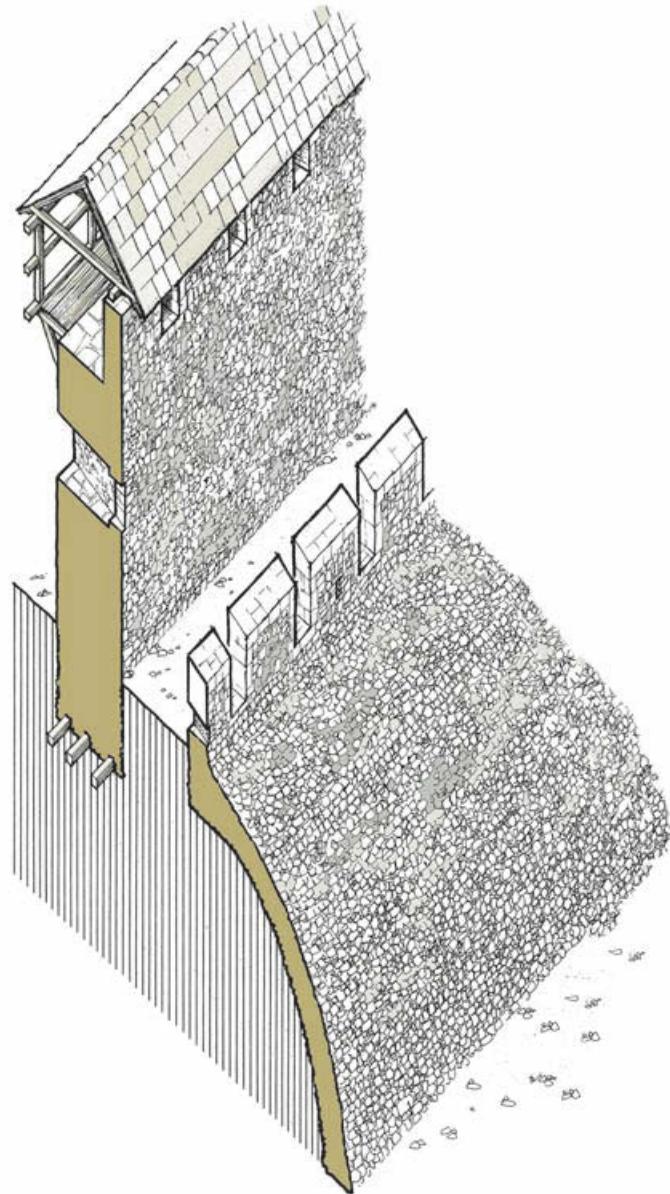
208] Поповић 1980, 75–81.

209] Поповић, П. 1930/1931, 54 и 113–132.

Употреба боље клесаног камена код нових утврђења Београдског града дosta је ретка и ограничена само на обраду капија и углове кула. Средњовековне опеке су такође само изузетно коришћене. На очуваним деловима бедема појављују се искључиво у конструкцији стрелница, а местимично и код обраде углова кула. Ту се појављују једна до две опеке између обрађених угаоних блокова камена. Иста појава запажа се и на нешто млађим кулама у Смедереву.

Код утврђења Београдског града, грађених у раздобљу од 1404. до 1427. године, уочавају се два основна типа бедема. Поред главног бедема који чини основну ограду, као новина појављује се и нижи, спољни бедем са ескарпом. Облици и димензије свих нових бедема били су у директној зависности од положаја и функције које су имали у систему одбране града. У том смислу ширина главног бедема се креће од 1,50 до 2,60 м. Највећу ширину од 2,60 м, или око 8,5 стопа, имао је Североисточни бедем, који је бранио прилаз Доњем граду са најприступачније стране. Ваља нагласити да испред овог зидног платна није постојао спољни бедем као предња линија одбране. Првобитна висина поменутог бедема није позната, али би се у односу на његову ширину могло претпоставити да је до равни штете стазе био висок преко 8 м. Услед нестабилног и подводног терена на коме је изграђен, темељ овог доњоградског бедема био је дубоко укопан и, вероватно, постављен на дрвене шипове. За разлику од одбрамбене линије на копненој страни Доњег града, бедем према обали био је знатно слабије утврђен. Његова ширина износила је свега 1,50 м, односно око 5 стопа, док му висина вероватно није прелазила 16 стопа (око 5 м), што је несумњиво одговарало положају који је овај бедем имао у функцији одбране града.

Горњи град је био утврђен системом двојних бедема. Ширина унутрашњег – главног бедема са све три јаче бранњене стране износила је 2,10 м, или 7 стопа, а висина до нивоа штете стазе, судећи према добро очуваним траговима код Источне капије, била је између 6,90 и 7,20 м, односно око 23 стопе. Бедем према падини имао је ширину од 1,80 м, а висину вероватно преко 5 м. Дубина темеља главног горњоградског бедема није свуда једнака, али се углавном креће у распону од 2,5 до 3 м. Дно темеља лежало је на хоризонтално постављеним храстовим гредама. Темељна зона обично је грађена врло неправилно, уливанијем зидне масе у темељни ров, тако да местимично чак и одступа од основне равни лица бедема.

Сл. 56. Североисточни бедем Горњег града, ресецијација дела излега са пресеком

У систему двојних бедема, као нови елемент код утврђивања Београдског града, појављује се спољни бедем у различитим варијантама. Спољни бедем горњоградског утврђења састојао се од косе камене ескарпе која се пружала од дна рова до нивоа скривеног пута, висине око 9 м, и круништа са зупцима, висине 2,30 м. Ескарпа спољног бедема представљала је, заправо, зидану облогу косо обликованог терена тако да њена зидна маса не прелази ширину од око 80 цм. Ширина скривеног пута између унутраш-

њег и спољног бедема била је 2,2 до 3 м. За комуницирање са скривеним путем и спољним бедемом постојали су пролази кроз унутрашњи бедем на правцу бастаја. Спољни јужни бедем Западног подграђа, који је као што смо већ раније истакли, изграђен у овом раздобљу, разликује се у извесној мери од горњоградских спољних бедема. Овде такође постоји, истина нешто нижа, коса камена ескарпа која је, у односу на ниво скривеног пута, надвишена једним зидом, односно бедемом ширине 1,40, а висине 1,60 м, изнад кога се тек налазило круниште са зупцима. Ради лакшег савлађивања успона, будући да је ова бедемска траса на падини, скривени пут је имао степениште од храстових греда са међупросторима који су били заливени јаком малтерном масом.

Сасвим различити тип спољног бедема појављује се са северозападне стране Горњег града где је у целини био изграђен само између кула VIII и IX. Овде је то вертикалано зидно платно неуобичајене ширине од око 3 м, и то без ескарпе. Према спољној страни бедем је био висок око 4,5 м у односу на ниво скривеног пута. И овде се, као што је то био случај код осталих спољних бедема Горњег града, изнад ове равни налазио зид са зупцима.

Сви новоизграђени бедеми, као што је то уобичајено, на својој горњој површини имали су шетну стазу и круништа са зупцима. О распореду и димензијама зубаца, као и конструкцији шетне стазе, до поузданних података се дошло приликом истраживања Североисточног бедема Горњег града, који је најбоље очуван. Овде је висина зубаца износила 2,30 м, а дужина између 2 и 2,60 м. Ширина зидне масе није прелазила 0,70 м, док су прорези између зубаца били око 0,60 м. У оквиру зубаца налазили су се отвори – стрелнице, чији је распоред врло неуједначен. Има зубаца који су без стрелница, док на појединим постоје и по два оваква отвора. Према унутрашњој страни површина шетне стазе била је проширења дрвеном галеријом за око 1,5 м, коју су чиниле хоризонтално постављене греде подвучене под зид круништа, како то сведоче очувани трагови код горњоградске Источне капије. На тај начин горња површина бедема је проширења на око 3 м, што је било неопходно ради неометаног кретања посаде и браниоца. Према неким ликовним изворима, а и на основу бројних аналогних појава,²¹⁰ могло би се претпоставити да је цела шетна стаза на бедему била покривена дрвеним крововима. Преко ових дрвених конструкција могле су да се налазе и оловне плоче. На шетну стазу бедема обично се излазило кроз куле. Осим тога, вероватно

су постојала и дрвена степеништа ослоњена на бедем. Само на једном месту, уз кулу II Западног подграђа, откривени су остаци зиданог степеништа, које је било призидано уз унутрашње лице бедема. Слично зидано степениште постојало је и у Малом граду Смедеревске тврђаве. На појединачним местима, у оквиру унутрашњег бедема, приближно на средини висине, налазили су се уски, високи отвори – стрелнице. Три стрелнице овог типа постоје очуване у оквиру Североисточног бедема, што дозвољава претпоставку да су се сличне стрелнице могле налазити и у склопу осталих бедема Горњег града.

Поред бедема, куле су представљале важан елеменат за одбрану утврђења. У овом периоду изграђено је преко двадесет нових кула које се, у зависности од своје функције, положаја, као и облика могу разврстати у више типова.

Међу новоподигнутим београдским кулама сигурно најзначајнија је била велика кула – донжон у склопу Унутрашњег града. У свом опису Београда Константин Филозоф посебно истиче ову кулу као »*струй*« који се види издалека.²¹¹ Донжон кулу помиње нешто касније и Ј. Таљакоцо као »*turris, que vocatur Noli timere*«, што представља први подatak о њеном имени.²¹² То је сигурно само латински превод српског назива »Небојша«, који највероватније потиче из времена изградње ове значајне куле. Под тим именом кула се помиње све до коначног рушења крајем 17. века. О изгледу и величини ове куле зна се веома мало. На бакрорезу са изгледима града Ј. Б. Гумпа из 1688. године она се истиче као највећа кула у Горњем граду. У вестима путописаца, који кулу помињу у 16. и 17. веку има веома мало података о њеном стварном изгледу, осим запажања да је била већа од осталих. Нешто одређенији опис забележио је један турски хроничар из прве половине 16. века који каже: »У средини Унутрашњеј трада сијоји кула Небојша, која је виша од осталих и у чијој су дубини држани утамничени мусимански затвореници«.²¹³ Сигурно о истој тамници у Унутрашњем граду говори и Евлија Челеби, истина не везујући је директно за кулу Небојшу. Он наводи да је то подземна просторија исклесана у стени у коју су сужњи спуштани конопцем. У његово време, значи средином 17. века, цела та просторија била је испуњена житом.²¹⁴

210] Piper 1912, 328.

211] Јагић 1875, 286.

212] Wadding 1931, 755.

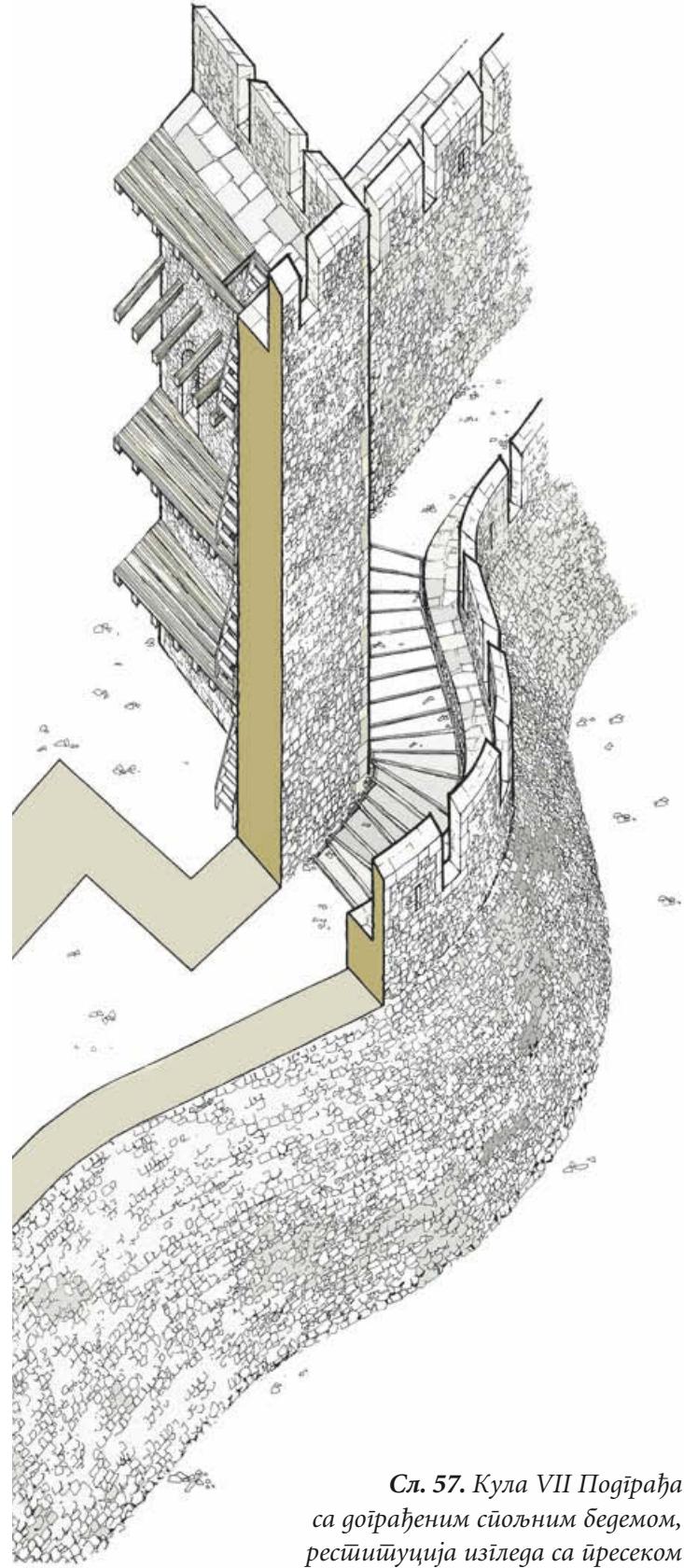
213] Feher 1976, T. VIII.

214] Евлја Челеби 1967, 81.

Наведени подаци дају неке елементе о некадашњем изгледу и конструкцији куле Небојше који, у поређењу са аналогним појавама, могу да укажу на извесна решења. Истовремено са изградњом Београдског града деспот Стефан је градио и утврђење манастира Ресаве, где је у целини очувана некадашња главна кула – донжон.²¹⁵ То би могла да буде најближа паралела за изглед београдске донжон куле, односно Небојше. Уколико прихватимо ову претпоставку о сличности главне београдске куле са донжоном ресавског утврђења, наведени податак турског хроничара могао би да буде извесна потврда у том смислу. То би упућивало на закључак да је главна београдска кула имала у приземном или подземном делу једну засведену просторију, по свему судећи намењену за складиште жита, у коју се спуштало кроз отвор у своду, на исти начин као и код добро очуване главне куле Ресавског града. Будући добро обезбеђен простор могла је повремено да се користи и као тамница.

Поред главне, донжон куле, која је у систему одбране имала посебну улогу, остале куле налазиле су се у саставу одговарајућих бедема Београдског града. Ту су у готово једнаком броју заступљене куле правоугаоних и полуокружних основа. Оба типа имају правоугаоно обликован унутрашњи простор и све су биле отворене према унутрашњости града. Са бочних страна кула, у равни штете стазе налазили су су засведени отвори кроз које се излазило на бедем. На остатцима кула Београдског града нема очуваних трагова ових пролаза. Тај тип комуникационе везе широко је примењен код боље очуваних утврђења Ресавског и Смедеревског града.²¹⁶ Унутрашњи простор кула по висини је био издељен на спратове дрвеним међуспратним конструкцијама. Спратне висине биле су различите. Судећи према очуваним лежиштима греда кретале су се у распону од 2,30 до 3,50 м.²¹⁷ Већина београдских кула имала је дрвене кровове. На то поуздано указују очувани ликовни извори. Неке куле су сигурно преко дрвених кровних конструкција имале и оловне плоче. За каснији раздобље то потврђују подаци Евлије Челебија, који тврди да су све куле Унутрашњег града биле покривене оловом.²¹⁸ Приликом истраживања Ресавског града уочено је да су и куле овог утврђења некада имале оловни кровни покривач.²¹⁹

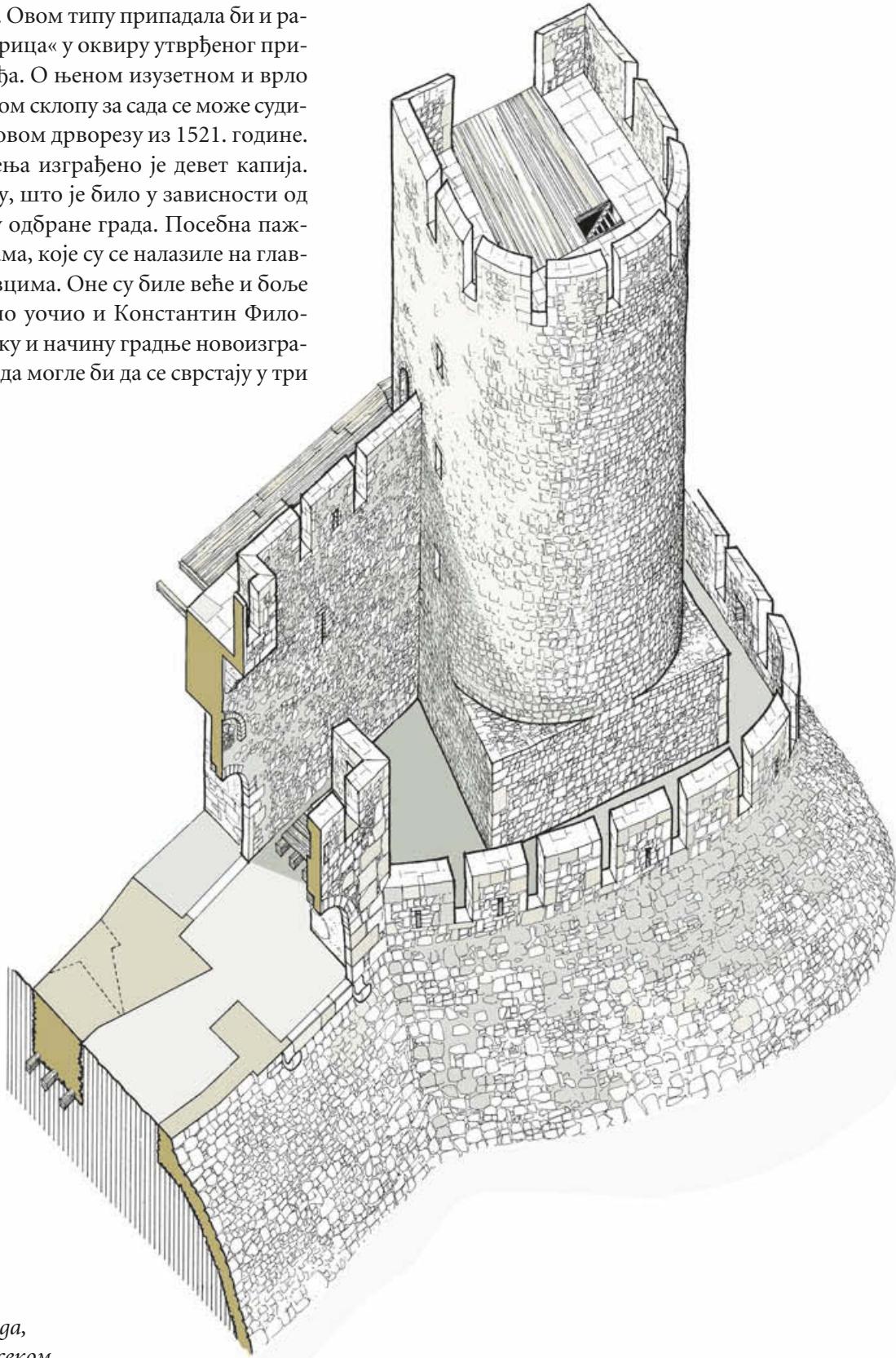
Код утврђења Београдског града, као знатно ређи тип, појављују се куле квадратне основе затворене са свих страна. До сада ни једна кула овога типа није археолошки истражена. Познате су само према плановима и приказима на ликовним изворима из 16. и 17. века, тако да се о њима

Сл. 57. Кула VII Подгора са дођарјеним стопљним бедемом, ресавски трујуција изледа са пресеком

ништа ближе не може рећи. Овом типу припадала би и раније поменута кула »Млинарица« у оквиру утврђеног пристаништа Западног подграђа. О њеном изузетном и врло занимљивом конструкцијском склопу за сада се може судити само по приказу на Решовом дрворезу из 1521. године.

У оквиру нових утврђења изграђено је девет капија. Оне се међусобно разликују, што је било у зависности од положаја и улоге у систему одбране града. Посебна пажња била је посвећена капијама, које су се налазиле на главним комуникационим правцима. Оне су биле веће и боље утврђене, што је врло тачно уочио и Константин Филозоф. Према величини, облику и начину градње новоизграђене капије Београдског града могле би да се сврстају у три основна типа.

*Сл. 58. Источна капија
са угаоном кулом Горњег подграђа,
ресавишућија изледа са пресеком*

Нова капија Замка изграђена је као пролаз кроз кулу, што представља јединствен случај у оквиру Београдског града, и уопште ређу појаву у српској војној архитектури средњег века. Једини хронолошки близак пример представља улазна кула утврђења манастира Раванице.²²⁰ Међутим, код европских средњовековних утврђења, овај тип улаза се знатно чешће среће.²²¹ Слабо очувани остаци улазне куле Унутрашњег града – Замка, не омогућавају да се замисли њен првобитни изглед у целини, већ само у детаљима. Познато је да се испред ове капије налазио покретни мост, који је имао важну улогу приликом опсаде 1456. године. Управо на том мосту, после тешких борби, бранитељи су успели да потисну Турке и спасу град.²²² О његовој конструкцији, на основу анализе очуваних остатака куле и уз разматрање аналогних појава, могле би се изнети неке претпоставке. Улазна кула имала је испод равни пролаза капије једну просторију преко које се морало прећи при комуницирању са унутрашњим делом Замка. Та чињеница указује на могућност да је преко овог дела у унутрашњости куле прелазила дрвена конструкција која је, без сумње, била у саставу, односно чинила део, моста испред куле. У овом случају то би могао да буде мост који је покретан на принципу ваге.²²³ Осовина моста се, вероватно, налазила испред довратника капије при чему се подизањем спољног дела моста преко рова спуштао део моста у унутрашњости капије.²²⁴

Другом типу припадале би капије Горњег града које су се налазиле у систему двојних бедема. Конструкција овог типа капија најбоље се уочава код Источне капије, која је скоро у целини сачувана. Ту се у оквиру главног бедема налази унутрашња, засвођена капија.²²⁵ На бедему изнад капије постојала је машикула, која је била постављена на три камене профилисане конзоле. На горњој површини бедема поред машикуле налазе се отвори два канала, који су се изливали изнад лука капије. Били су у функцији одбране улаза и служили су, у случају опсаде, за сипање врелог уља и воде на простор непосредно испред капије.²²⁶ Занимљив детаљ представља лучно обликован камени венац, који је чинио оквир за фреску патрона града. Могло би се претпоставити да се ту некада налазио лик Богородице, која је за владе деспота Стефана поштована као заштитница Београда. У оквиру спољног бедема налазила се предња, нешто нижа капија, која није била засведена већ је имала само спољни зидани лук и дрвену галерију изнад пролаза. Са предње и бочних страна ова галерија је била оивичена зидом са зупцима. Испред спољне капије посто-

јао је покретни мост чији трагови нису очувани. Уз Источну капију Горњег града налази се угаона кула IX, која је сигурно имала важну улогу у систему одбране. Са друге стране капије није постојала кула, већ само један испадни угао унутрашњег бедема, очигледно намењен бочној одбрани прилаза главној капији.

На једнак начин била је изграђена и утврђена некадашња главна, Јужна капија Горњег града, која је убрзо зазидана, а потом, крајем 17. века, са предње стране затворена новоизграђеном куртином Југоисточног бедема.²²⁷ Према пропорцијама она се у извесној мери разликује од Источне капије, на шта указују њени истражени остаци. Систем одбране Јужне капије, са покретним мостом преко рова, првобитно је био исти као и код претходне. Овде се са једне стране капије налазила кула IV, по положају и величини иста са кулом IX уз Источну капију, а са друге стране налазио се истоветан испадни угао унутрашњег бедема. Нешто касније, вероватно пре завршетка радова на изградњи утврђења Горњег града, са друге стране капије изграђена је нова кула V, тако да се капија нашла између две куле. Овим захватом њена одбрана је знатно ојачана, што је одговарало положају и значају Јужне капије као главног улаза у Горњи град. Исти систем одбране са две бочно постављене куле има и капија Ресавског града.²²⁸ Ове две капије, грађене у истом или блиском раздобљу током владавине деспота Стефана, представљају једине примере те врсте међу остварењима српске војне архитектуре, где је уobičajeno да се уз капију налази само по једна кула.

Западна капија Горњег града, чији су остаци откривени приликом археолошких истраживања, била је мања од претходне две и имала је једнокрилну вратницу. Издавају

215] Nenadović 1963, 305–310; Симић 1992, 63–80.

216] Поповић, П. 1930, 86; Бошковић 1928, 13.

217] Поповић 1982, 87, н. 137.

218] Evlija Čelebi 1967, 81.

219] Nenadović 1963, 312–313.

220] Вуловић 1960, 129–130.

221] Piper 1912, 292–315; Косточкин 1962, 261–272.

222] Wadding 1931, 776.

223] Piper 1912, 314.

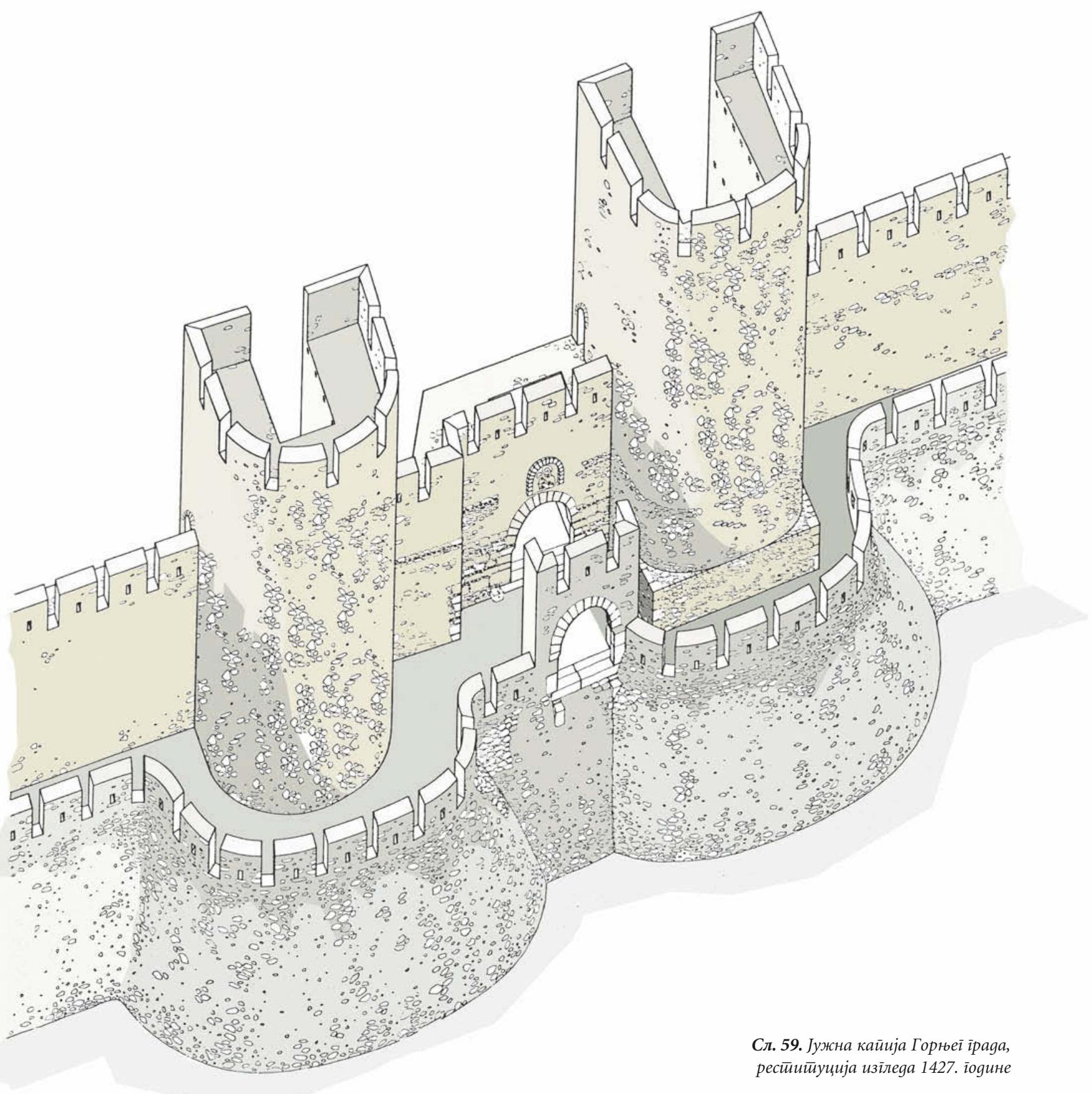
224] За пример из Будима в: Gerevich 1966, 243, сл. 267–268.

225] За димензије капије в: Поповић 1982, 88, н. 147 и 151.

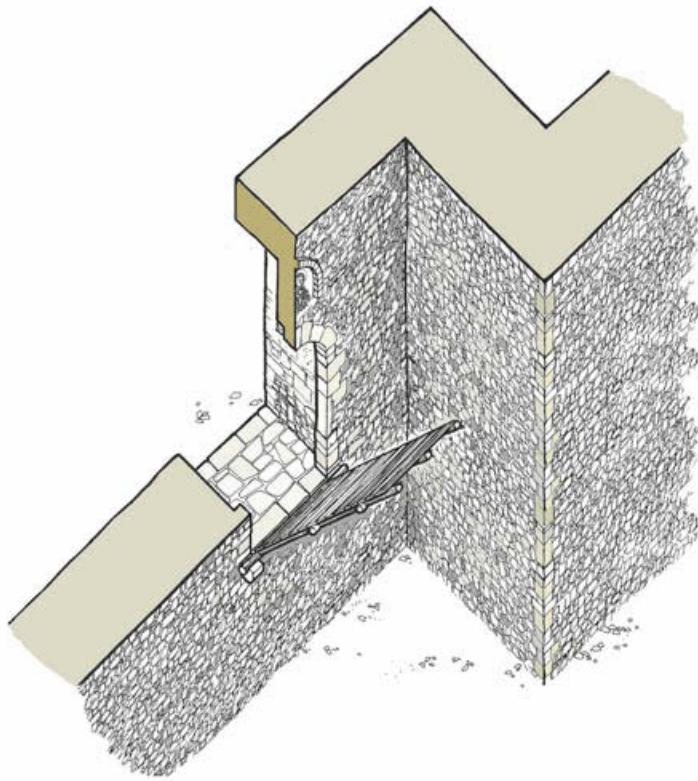
226] Поповић 1982, 88, н. 149.

227] Поповић 2000, 71–96.

228] Бошковић 1928, 12–13.

Сл. 59. Јужна кула Горњег града,
последија из 1427. године

**Сл. 60. Источна капија Доњег града,
делимична ресимишуција изгледа са пресеком**

се и особеним положајем у систему двојних бедема.²²⁹ Капија у унутрашњем бедему није у својој оси, као што је то уобичајено, имала и одговарајући пролаз у спољном бедему. Спољна капија, налазила се неколико десетина метара померена ка западу, приближно на положају садашње Краљ капије. То би значило да је западна горњоградска комуникација ка савској падини делом ишла скривеним путем до спољне капије, пред којом се налазио покретни мост преко рова. Будући од секундарног значаја за одбрану, ова капија није била додатно ојачана кулама, као ни бедем у чијем се саставу налазила.

Као трећи тип издвојене су оне капије у оквиру београдских бедема, који нису имали спољно ниже зидно платно. Ту спадају све доњоградске капије, као и Северна капија у Горњем граду, која је водила из рова Замка према комуникацији на падини. Најбоље очувани пример овог типа је Пристанишна капија доњоградског утврђења.²³⁰ По својој конструкцији она је иста са унутрашњом капијом на источном улазу у Горњи град, док је у односу на димензије била нешто већа.²³¹ Истог конструктивног скло-

па, без сумње, била је и Источна капија Доњег града, чији су остаци слабо очувани.²³² За разлику од Пристанишне, Источна капија је имала покретни мост. Уз обе ове капије у оквиру Североисточног бедема Доњег града, налазила се по једна кула, што јасно указује да је и овде био примењен исти систем одбране као и код већих горњоградских капија. О изгледу и положају капија на Приобалном бедему нема поузданних података. Према плановима са краја 17. века могло би се закључити да су према обали постојале две капије, по свему судећи, на истим положајима као и садашње капије из првих деценија 18. века. Биле су, вероватно, скромних димензија, близке потернама, што би одговарало њиховој споредној улоги, како за одбрану тако и функционисање доњоградског насеља.

У систему одбране нових капија Београдског града важан чинилац представљали су покретни мостови. Поред поменутог моста на улазу у Замак, испред све три спољне капије Горњег града, налазили су се такође покретни мостови. На овај закључак поуздано указују подаци из више пута помињаног Константиновог описа града, као и преостали трагови конструкције за покретни мост, најбоље очувани на доњоградској Источној капији. Ту су се испод доворатника капије, у равни са прагом, налазиле две лучне жљебљене камене конзоле, које су служиле за лежиште осовине моста. Сличне конзоле су се налазиле и код капија Горњег града, сада очуване само уз праг спољне Јужне капије.²³³

Све капије су имале дрвене вратнице, споља обложене металним плочама, које су биле постављене на вертикалним осовинама. Лежиште осовине од гвожђа или бронзе било је утрађено у камени праг, док је њен горњи крај улазио у надвратну греду.²³⁴ За затварање вратница коришћена је хоризонтална греда – мандал, што се види код очуване Источне капије Горњег града. Клизећа решетка као систем за затварање капије код београдских утврђења није поуздано утврђена. Појава тог система не би могла да се искључи једино код улазне куле Унутрашњег града, на шта би указивао аналогни пример из Будима.²³⁵

229] Поповић 1992, 177–192.

230] Марјановић-Вујовић 1970, 27–30.

231] За димензије капије в: Поповић 1982, 90, н. 156.

232] Поповић 1970, 9–10.

233] Поповић 2000, 84–85, сл. 9–10.

234] Поповић 1992, 186; за пример из Смедерева в: Поповић 1979, 217, сл. 2.

235] Gerevich 1966, 243.

СИСТЕМ ОДБРАНЕ И ПРОСТОРНЕ ПОДЕЛЕ БЕОГРАДСКОГ ГРАДА

После великих фортификационих радова, који су изведени у време владавине деспота Стефана Лазаревића, између 1404. и 1427. године, Београд је за појмове свога времена био добро утврђен средњовековни град. То је био резултат свесних напора да се град изгради и што боље утврди, како би могао да прими све оне функције, које су му биле намењене као центру српске државе. Изградњом нових утврђења остварена је просторна подела Београдског града у складу са новим функцијама и примењеним системом одбране. Према замисли српских војних неимара посебну и најбоље утврђену целину представљао је Унутрашњи град – Замак, као утврђени комплекс владарског двора. Ово, некада самостално утврђење, и у новом систему одбране је тако утврђено да је у случају потребе могло и посебно да се брани. Према просторној и функционалној подели имало је све елементе самосталног чиниоца одбране. У том смислу јасно се издвајају: источни део, у положају предње линије одбране, затим западни део, са зградама двора као основни брањени простор и Донжон кула као упориште последње одбране. У складу са својим аутономним положајем у систему одбране, Унутрашњи град је имао свог посебног заповедника – »кулској војводу«.²³⁶ На значај овога утврђења, као средишње тачке одбране града, јасно указују подаци о збивањима у Београду после смрти деспота Стефана. У тренутку долaska угарског краља са војском, заповедник Замка – Унутрашњег града, односно »Унутрашиће куле«, како га назива Константин Филозоф, није хтео да преда ово утврђење све до долaska законитог наследника српског деспота.²³⁷ Затварајући се у »Унутрашићу кулу« њен заповедник је заправо одбио да преда град угарском краљу. Поред стварног, то је имало и симболично значење. »Унутрашића кула« представљала је појам одрживости града.

Унутрашњи град је био окружен са три посебно брањена утврђења, која се међусобно разликују према основним наменама и улози у систему одбране града. Међу њима је, свакако, најзначајније било ново утврђење Горњег града. Оно је имало за циљ да град брани из правца који је за напад био најпогоднији. У функционалном смислу служило је за смештај главнине војне посаде, али и као простор где је боравила властела и личности блиске двору. Познато је да се ту налазила кућа деспотове сестре Оливере.²³⁸ Касније у Горњем граду своју резиденцију је имао

граф Урлих Цељски а, према посредним подацима, да се закључити да је негде у близини замка постојала и једна црква.²³⁹

За разматрање функције Горњег града у склопу утврђења Београда значајна су, истина нешто каснија, казивања фрањевца Ј. Таљакоца, који Горњи град заједно са Замком, према примарним војно-стратешким функцијама, означава као *castrum* јасно их разликујући од Доњег града, односно утврђеног дела насеља, које означава појмом *civitas*.²⁴⁰ При томе и он истиче да су се у оквиру Горњег града налазиле куће где је већином живело племство. Ово је вероватно било наслеђено стање из претходне епохе када се Београд налазио под влашћу српског деспота. У складу са примарном војно-стратешком функцијом утврђивања Горњег града била је посвећена посебна пажња. На првом месту то се огледа у применјеном систему одбране, који су сачињавали двојни бедеми, ојачани са једанаест кула, и дубоки ров испред целог утврђења.

За разлику од Горњег града ново утврђење Доњег града имало је функцију утврђеног насеља, односно подграђа. Новим бедемима обухваћен је сигурно најзначајнији део урбанизованог простора. То је била значајна мера у правцу даљег развоја града и пружања веће безбедности његовим грађанима. У оквир новог утврђења ушла је позната црква Успења Богородице, као једна од најзначајнијих институција у Граду, уз коју се налазила и резиденција митрополита београдског.²⁴¹ У средишту насеља постојала је и католичка црква, вероватно на месту нешто познијег фрањевачког самостана.

За систем одбране града изградња доњоградског утврђења представљала је појачање, посебно у просторном смислу, али и као предње линије одбране Замка. Међутим, чињеница да Доњи град није имао првенствено војно-стратешку улогу, већ функцију утврђеног подграђа, имала је великог утицаја на применјени систем одбране, те је у том смислу Доњи град био нешто слабије утврђен у поређењу са горњоградским фортификацијама.

Док су међусобни однос и функције утврђења Горњег и Доњег града углавном јасни, улога старог, сада Западног

236] Kalić 1979, 15–24.

237] Мирковић, Л. 1936, 75.

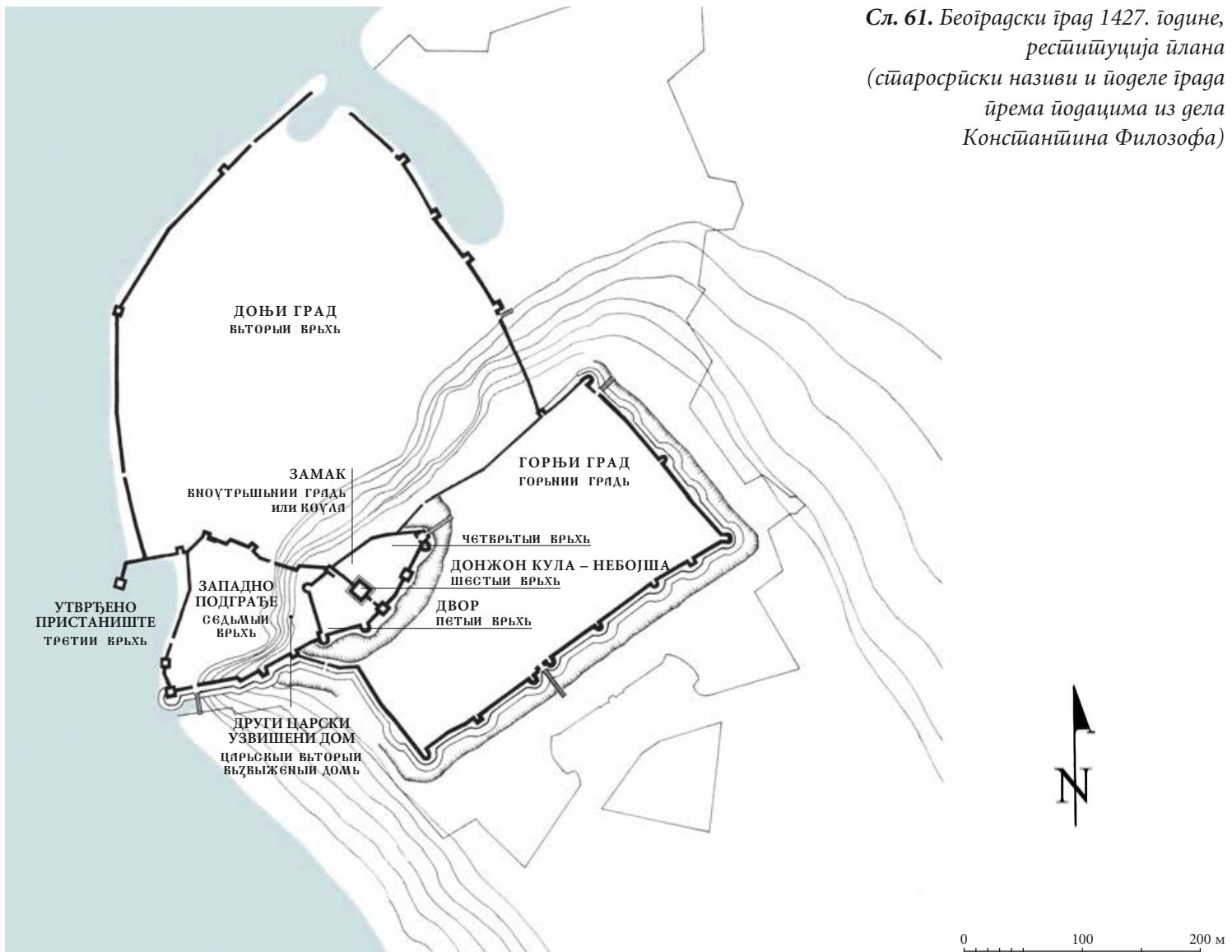
238] Јагић 1875, 321–322.

239] в: Калић-Мијушковић 1967, 175, н. 395–396.

240] Wadding 1931, 760; в: Калић 1974, 448–452.

241] Поповић 1979б, 497–511; Поповић, Бикић 2004.

Сл. 61. Београдски град 1427. године,
песништвујућа йлан
(старосрпски називи и једеле грађа
према подацима из дела
Константина Филозофа)

подграђа, у систему одбране средњовековног Београда, представља нешто сложенији проблем. По свом положају то би требало да буде утврђено подграђе, а према Доњем граду посебно брањена целина. Судећи према подацима J. Таљакоца, који га означава као *civitas*, не издвајајући га од Доњег града, могло би се закључити да се овде стварно ради о подграђу, односно утврђеном делу цивилног насеља.²⁴² Међутим, у систему одбране града Западно подграђе није могло имати само ту функцију. Пре би се могло рећи да му је она била другоразредна. То се доста добро уочава када се размотри његов положај према Замку и значај који је Западно подграђе имало за одбрану града у целини. Преко овог подграђа Унутрашњи град је био не-

посредно повезан са утврђеним пристаништем на Сави. За случај напада ово је било од изузетног значаја, што ће се нарочито показати приликом опсаде 1456. године. Константин Филозоф то наговештава када каже да је ту пролизио тајни пут ка лађама. О значају ове комуникације, а самим тим и Западног подграђа, као утврђења које је обезбеђује, Таљакоцо говори још одређеније. Он каже да се тим путем може повући према рекама у случају да Унутрашњи град – *castello* буде заузет, али и да се истим путем може

242] Wadding 1931, 775.

243] Wadding 1931, 775–776.

244] Јагић 1875, 286.

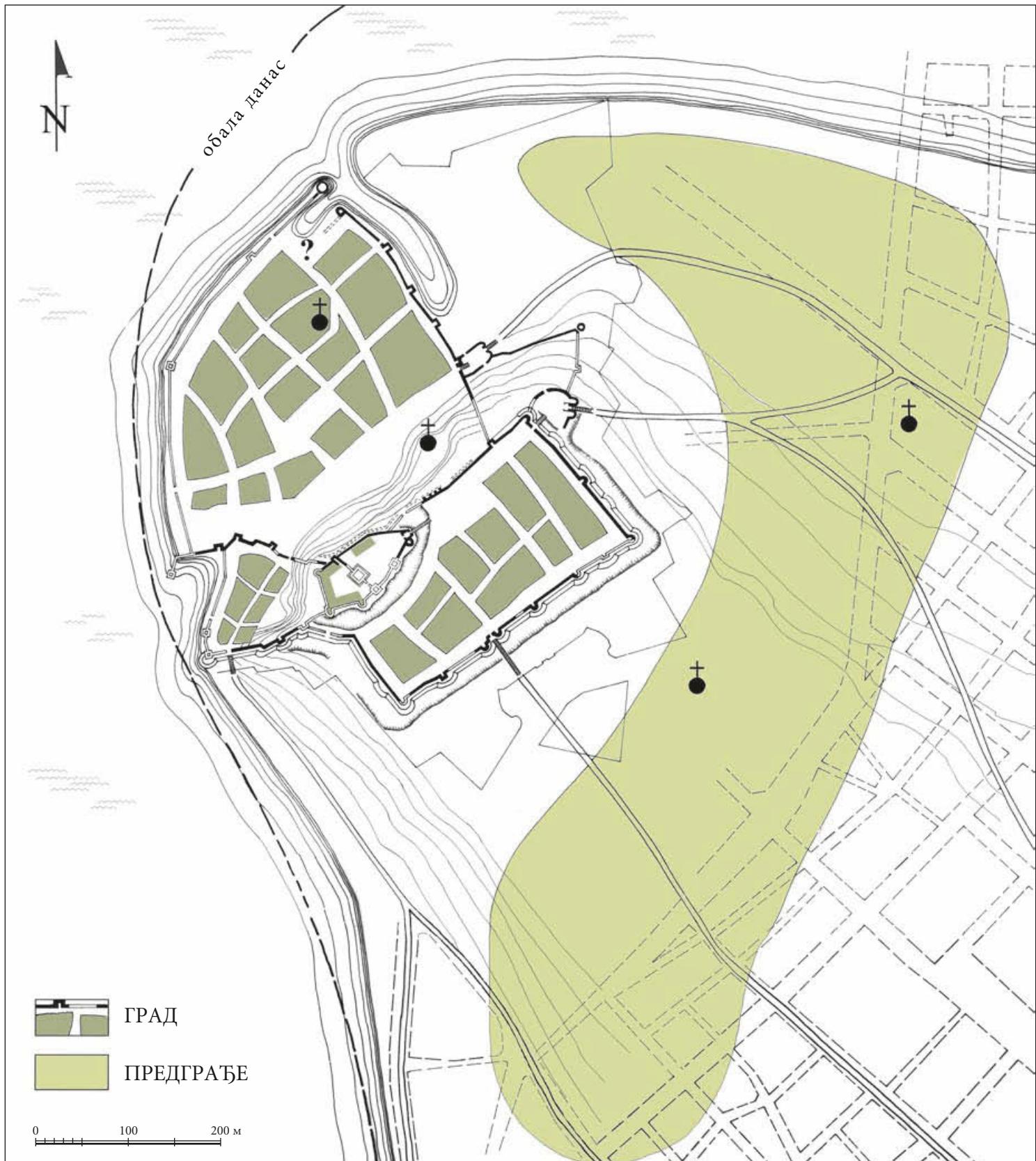
послати помоћ бранитељима Замка.²⁴³ То би значило да се Западно подграђе заједно са Унутрашњим градом – Замком налазило у функцији последњег упоришта одбране, под претпоставком да су утврђења Горњег и Доњег града могла бити заузета од стране непријатеља. Чак и у случају да главно упориште одбране, Унутрашњи град, буде освојено, Таљакоцо наглашава могућност повлачења градске посаде кроз Западно подграђе, што би значило да се тај део утврђења брани до краја. Све ово указује на посебан значај који је у систему одбране имало утврђење Западног подграђа, што би упућивало на његову првенствену војно-стратешку улогу, вероватно једнаку са горњоградским утврђењима. У том смислу инспиративна су известна запажања која проистичу из анализе Константиновог описа града. Помињући Западно подграђе, односно »седми врх« он наводи да се ту налази »други царски узвишиени дом«.²⁴⁴ У односу на комплекс двора у Замку то би значи-

ло да се у оквиру Западног подграђа налазила друга резиденција српског деспота, која би се могла препознати на Решовом дрворезу као веће здање на падини ниже Замка. Ова могућност, која захтева детаљнију анализу, такође би указивала на посебан значај који је Западно подграђе имало у оквиру утврђења Београдског града. Могуће постојање дела цивилног насеља у склопу Западног подграђа било је сигурно од секундарног значаја у поређењу са његовим претпостављеним примарним функцијама.

У време наглог развоја града, за владе деспота Стефана, дошло је и до великог просторног ширења насеља. Као што је напред речено, један део градског насеља био је обухваћен новим бедемима Доњег града. Међутим, знатно

Сл. 62. Доњи град, комплекс цркве Усиења Богородице са митрополитским двором, замишљени изглед у 15. веку

већи део урбане насеобине развијао се на просторима изван утврђења Београдског града. Основна просторна диспозиција и правци ширења овога дела насеља, односно предграђа, углавном су познати према резултатима новијих археолошких истраживања.²⁴⁵ Београдско предграђе помиње и Берtrandон де ла Брокијер као село настањено Србима, које град опасује од Саве до Дунава на удаљењу од једног стреломета.²⁴⁶ Према сада расположивим подацима, може се претпоставити да се предграђе развијало дуж саобраћајнице која је од Источних капија града излазила на правац данашње улице Цара Душана. Ту се, вероватно, налазио трг, као средиште дунавског дела предграђа. Са овог простора предграђе се ширило даље према западу, излазило на врх гребена и једним делом се спуштало према савској падини (простор Саборне цркве). Занимљива је чињеница да правац главне, јужне комуникације (данас Кнез Михаилова улица) није утицао на образовање и ширење предграђа, што представља појаву, која се за сада не може поуздано објаснити.

О структури и густини насељености предграђа има веома мало података. Може се само претпоставити да је оно у свом средишњем делу, око трга, где је постојала и црква, имало основне битне елементе урбане целине, док су остали делови предграђа, вероватно, задржали рурални карактер насеља.²⁴⁷ На то би указивао и наведени Брокијеров подatak, који овај део средњовековног Београда назива селом (*village*) имајући сигурно у виду његов општи изглед.²⁴⁸ Насељавање и развој предграђа били су у непосредној вези са јачањем привредних функција града. Важан елеменат за развој насеља у предграђу представљала су градска утврђења, која су у случају опасности пружала безбедност и грађанима који су живели изван бедема. То је била једна од значајних функција нових утврђења Београдског града, коју уочава и Константин Филозоф када каже да је деспот саградио у Београду многа утврђења (одбрану) за људе који живе у граду и ван њега.²⁴⁹

Општи положај Београдског града и распоред новосаграђених утврђења омогућавају да се уочи основна одбрамбена замисао градитеља. Она се заснивала на процени да граду прети опасност од напада са копнене стране из праваца југа и истока. При томе се сигурно полазило од уверења да ће, у случају опсаде, бранитељи владати рекама те да из тог праваца продор непријатеља не би требало очекива-

ти. Била је то веома значајна процена положаја Београда у време када је започета изградња нових фортификација. Град је требало бранити од Турака и то је био основни разлог за његово утврђивање. При томе се рачунало на помоћ из Угарске, јер је и њен витални интерес био да Београд постане јако упориште способно да задржи турске походе према северу. У то време турски напад се могао очекивати само са копнене стране пошто су реке још увек биле чврсто под српском и угарском контролом. Џео систем одбране Београдског града био је заснован на овим стратешким претпоставкама. Главна пажња била је, стoga, посвећена фортификацијама града према источној и јужној страни. На то јасно указује степен утврђености Југоисточног и Североисточног бедема Горњег града као и одговарајућег бедема у Доњем граду. Према рекама, као безбедном залежи, град је био знатно слабије утврђен. Са те стране се није очекивао напад, већ помоћ и подршка. То је био и правац повлачења у случају неуспеха одбране. Тачност ове стратешке претпоставке, која је условила и усмерила изградњу Београдског града почетком 15. века, потврдила су искуства током опсада 1440. и 1456. године. Док су бранитељи владали рекама град се тешко могао освојити само нападима са копнене стране. Тек када је била изгубљена превласт на Дунаву и Сави овако замишљен и остварен систем одбране Београдског града доживео је слом.

МЕСТО И УЛОГА БЕОГРАДСКОГ ГРАДА У РАЗВОЈУ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ВОЈНОГ ГРАДИТЕЉСТВА

Нова утврђења Београдског града, изграђена почетком 15. века, представљају дело српског деспота и његових поданика. То је био резултат великих напора да се изгради ново, јако утврђење од изузетног значаја за одбрану и опстанак Србије. Примењени систем одбране града сигурно је био условљен овим чињеницама. У разматрању питања порекла заступљених фортификационих решења у систему одбране Београдског града, стoga би се на првом месту морало поћи од анализе развојних токова српске

245] Поповић 1978, 125–128.

246] Брокијер 1950, 131.

247] Поповић 1978, 125.

248] Брокијер 1950, 130.

249] Поповић 1982, 92, н. 176.

војне архитектуре у претходним епохама. Ту се суочавамо са читавим низом проблема, који нису разрешени или су само делимично проучени. Процес настанка и развоја града као утврђене урбане насеобине у српским земљама средњега века још увек није у довољној мери познат. Без тога се не могу целовито разматрати ни примењени системи фортификације, којима су брањена градска насеља. Малобројни и недовољно истражени српски градови – Ново Брдо, Крушевач, Смедерево као и Сребреница, за сада не омогућавају целовито проучавање градитељског наслеђа, којем припада и Београдски град. Принуђени смо, стoga, да питање порекла примењеног система одбране у Београду и његово место у развоју српске фортификације разматрамо кроз анализу заступљених фортификационих решења.

Утврђени градови средњовековне Србије, у раном раздобљу развоја државе Немањића, представљали су већим делом византијско наслеђе 12. века.²⁵⁰ То су била утврђења неправилних основа, обично грађена на неприступачним местима, која су пружала најповољније услове за одбрану. Будући просторно мала, она су најчешће служила за смештај војне посаде и можда за збег околног становништва у случају опасности.²⁵¹ Током 13. и у првој половини 14. века, у Србији се не уочава појава утврђивања насеља. Изузетак у том смислу представљају само освојени византијски градови на југу, са својим затеченим фортификацијама.²⁵² У ситуацији када се граде мала утврђења на тешко приступачним местима, примењивана су једноставна фортификациона решења, која су се састојала од бедемске ограде и по потреби одређеног броја кула.

Средином 14. века у развоју српске војне архитектуре изгледа да долази до великих промена, које су сигурно биле директна последица изменjenih политичких прилика. После смрти цара Стефана Душана, 1355. године, нагло слаби централна власт и почињу међусобни сукоби племства и обласних господара. Убрзо се, као велика опасност појављују и Турци. У тој ситуацији утврђени град постаје неопходан за одбрану и опстанак. Започиње нагли развој утврђења, која се сада више не подижу само на тешко приступачним местима, већ и на стратешки важним положајима у равнијим пределима. У овом периоду такође се запажа још једна веома важна појава која ће утицати на развој утврђења. Услед опште несигурности изазване међусобним сукобима и све чешћим турским продорима, указала се потреба да се владарски и властеоски двор прејели у оквире утврђеног града, што није било уобичајено

Сл. 64. Североисточни бедем Горњег града, оштити излед, садашње стање

у претходним епохама. Процес развоја утврђених градова најбоље се уочава током друге половине 14. и првим деценијама 15. века у моравским областима обновљене српске државе.²⁵³

Изградња нових утврђења на стратешки важним, али теже брањеним местима у равници, често са комплексом владарског или властеоског двора, захтевала је јачање система одбране уз примену знатно сложенијих фортификационих решења. Стари начин утврђивања градова више није могао да задовољи нове потребе. Усавршавање система одбране српских средњовековних градова за сад се може пратити на појединачним, најзначајнијим истраженим примерима утврђења, која су изграђена током ове епохе. Код њих се на првом месту запажа тежња ка правилнијим облицима основа, како би се обезбедила равномернија одбрана из свих праваца. Појављују се најчешће елипсоидне или полигоналне основе са поделом унутрашњег простора на »трап« и »кулу«, односно унутрашњи град, као упориште последње одбране. У оквиру унутрашњег града налази се, готово по правилу, главна – донжон кула, као најбоље брањени део утврђења. По свом положају она се посебно истиче у Крушевцу и Сталаћу, затим утврђењу манастира Раванице, као и код нешто каснијег утврђења манастира Ресаве. При посматрању наведених примера хронолошким редом може се запазити да се облик и јачина главне куле усавршавају, при чему ресавски донжон представља најразвијенији тип.

До важних промена долази и у систему утврђивања градских бедема. Поред главног бедема, сад се појављује и нижи спољни бедем у улози предње линије одбране. У почетку то је изгледа био низак, вертикални зид са зупцима, који се налази испред главног бедема Горњег града у Новом Брду,²⁵⁴ а такође и код утврђења Крушевца²⁵⁵ и Раванице.²⁵⁶ Међутим, већ код ових утврђења, око донжон

250] Popović 1993, 169–185.

251] Deroko 1950, 44–46; Škrivanić 1969, 120–123.

252] Popović 1984/5, 15–17.

253] Поповић 1989, 71–87.

254] Кораћ 1956, 268.

255] Ковачевић, М. 1966, 138–139.

256] Истраживања Б. Вуловића, необјављено.

куле појављује се усавршенија варијанта спољног бедема. Овде се он састоји од косе камене ескарпе изнад које се, у равни скривеног пута, налази зид са зупцима. То је само наговештај једне појаве, која ће доћи до пуног изражaja код утврђења Београда и Ресаве.

Спољни бедем са косом каменом ескарпом, као нови елеменат у систему српских фортификација, појављује се изгледа први пут у осмој деценији 14. века. На подручју западне Европе овакво фортификационо решење, настало као резултат стечених искустава у време крсташких ратова, почиње да се примењује већ током 13. века. У српско војно градитељство овај одбрамбени елеменат вероватно долази преко Јадранског приморја, као утицај из Западне Европе, у време када су се тражила нова одбрамбена решења.²⁵⁷

Према облику и начину градње спољни бедем са ескарпом, примењен код српских утврђења, разликује се у извесној мери од западноевропских узорака. Косина ескарпе је неправилно обликована, а изнад ње се обично не гради бе-

дем већ само круниште са зупцима. Такође нису познати примери да су главни бедеми српских градова, крајем 14. века ојачавани ескарпом, што је иначе доста чест случај код западноевропских утврђења. Имајући то у виду, могло би се закључити да се спољни бедем са косом каменом ескарпом у Србији не појављује као готово, преузето решење, већ пре као одређени систем одбране. Занимљива је чињеница да се овај тип спољног бедема уопште не појављује код угарских утврђења, која су грађена током 14. века. Коса камена ескарпа, као елеменат фортификација, у Угарској почиње да се примењује тек у 15. веку.²⁵⁸ Близких аналогија типу спољног бедема, који се појављује код српских утврђења, за сада нема на подручју суседних земаља. Поред спољног бедема са косом каменом ескарпом, код утврђења Крушевачког града појављује се зидана

257] Поповић 1982, 96, н. 184.

258] Gerö 1969, 28–29.

контраескарпа рова према донжон кули.²⁵⁹ То је такође наговештај нове појаве у српској фортификацији, која је била условљена потребом да се бране утврђења подигнута на равном и лако приступачном терену.

Као најчешћи тип код српских средњовековних утврђења друге половине 14. века и даље се појављује истурена правоугаона кула отворена према унутрашњости града. Она се од истих кула грађених у претходном раздобљу по облику уопште не разликује, већ само по већим димензијама. У оквиру српских утврђења у кулама, које су грађене током друге половине 14. века и касније почетком 15. века, нема сводних конструкција. Оне се не запажају ни код кула из ранијих епоха (12–13. век) на подручју Балкана, док код западноевропских утврђења и градова суседне Угарске сводне конструкције не представљају ретку појаву.

Нова утврђења Београда, подигнута за владе деспота Стефана, посматрана у односу на развој српске војне архитектуре, током друге половине 14. века, представљају да-

љу етапу у њеној еволуцији и усавршавању. То се веома добро запажа, како код заступљених фортификационих решења у систему одбране, тако и код начина грађења и других конструкцијских детаља. На новим београдским утврђењима дошла су до пуног изражaja нека решења, која су тек била наговештена у претходном периоду. Изградња Београдског града и утврђења манастира Ресаве у развоју војног градитељства на подручју српских земаља значи велики напредак. Ова два утврђења, стога би у даљим анализама требало посматрати заједно.

Код основне просторне диспозиције нових утврђења Београдског града дошла је до изражaja већ раније запажена тежња ка правилним облицима основе утврђења. Трасе нових бедема овде су ојачане кулама, које су равномерно распоређене на приближно истим растојањима. Доста правилан распоред кула има и утврђење Ресаве.

259] Ковачевић, М. 1966, 139.

*Сл. 65. Источна кујија са угаоном кулом Горњег траха,
после делимичне обнове*

Просторна подела Београдског града знатно је сложенија у односу на српска утврђења претходне епохе, што је сигурно било условљено положајем затечених утврђења, али и важним функцијама које је Београд имао. Међутим, овде као и код старијих српских градова истакнуту улогу има унутрашњи град – »кула« У систему одбране београдског Унутрашњег града положај донжона, у средишту утврђења, у извесној мери се разликује од положаја кула истог типа код других српских градова, где се оне увек налазе у оквиру бедемске ограде. То је можда било условљено обликом затеченог утврђења и потребом функционалне поделе његовог унутрашњег простора. Као потпуно нови елеменат фортификација у Београдском граду се појављује утврђено пристаниште, које представља први и једини пример те врсте на подручју српских земаља.

Посебно значајну појаву на развојном путу српских фортификација представља систем двоструких бедема. Као наговештај ове иновације могао би се сматрати спољни бедем са косом каменом ескарпом уз донжоне крушевачког и равничког утврђења. Већ код утврђења Београдског града спољни бедем са ескарпом је широко заступљен и чини елеменат двојних бедема као основног система одбране. Према облику и начину грађења горњоградски спољни бедем са ескарпом једнак је са раније поменутим бедемом испред крушевачког донжона и сличан спољном бедему Ресавског града. Ова запажања указују на закључак да поменути тип спољног бедема треба посматрати у оквиру развоја српских утврђења претходне епохе, где се код нас први пут појављује, а не као непосредно преузето страно решење. Усвојени тип спољног бедема, широко примењен код утврђења Београда и Ресаве, послужиће као узор при изградњи фортификација Малог града – Замка у Смедереву, где се појављује у свом најразвијенијем облику.²⁶⁰ Капије Београдског града у систему двојних бедема биће такође узор за облик главне капије смедеревског Замка. Ту капија на спољном бедему, по положају и облику, подсећа на београдске капије, али је у конструктивном склопу нешто сложенија. Уместо дрвене платформе, изнад пролаза капије, налазила се сводна конструкција.²⁶¹

Међу различитим облицима кула, које су изграђене у оквиру нових београдских утврђења, може се издвојити тип правоугаоне, истурене куле, отворене према унутраш-

Сл. 66. Горњи траг, северна угаона (Диздарева) кула

њости града. То је и основни облик кула ресавског утврђења,²⁶² и касније Смедеревског града,²⁶³ што сигурно представља наслеђе из претходних епоха развоја српских фортификација. Исто би могло да се односи и на знатно ређе заступљени тип затворених кула квадратне основе. Тип полуокружних кула представља ређу појаву код ранијих српских утврђења. Међутим, он се често појављује у старијој византијској фортификацији, а бројно је заступљен и код замкова и тврђава Западне Европе. Ресавско утврђење нема такав тип кула, а у оквиру касније изграђеног Смедеревског града постоје само две куле са полуокружном основом. Једна од ових кула, грађена у декоративном слогу камена и опека, сигурно је настала под непосредним

260] Popović 1979a, 103–106.

261] Поповић 1979, 215–216, сл. 3.

262] Бошковић 1928, 13–14.

263] Поповић, П. 1930, 78.

византијским утицајем. Узор за њено грађење су могле бити цариградске куле на спољном бедему.²⁶⁴

У извесним детаљима фортификација Београдског града срећу се неки елементи, који немају свој узор у претходном развоју српских утврђења. Улазна кула Замка са специфичном конструкцијом покретног моста, има блиске аналогије међу фортификацијама Угарске и Западне Европе уопште. Сличан случај, изгледа, представља и појава одбрамбеног балкона – машикуле, истурене на каменим профилисаним конзолама. Судећи према расположивим подацима, машикуле се у систему одбране српских утврђења, изгледа, појављују први пут тек у овом периоду. Услед сладе очуваности средњовековних градова у Србији о могућој ранијој појави овог типа машикула нема поузданних података. Код Београдског града остаци машикуле очувани су само изнад Источне капије Горњег града. Може се претпоставити да су постојале и изнад других капија, а можда и на неким кулама. У систему одбране утврђења манастира Ресаве машикуле су бројно заступљене. Налазе се у оквиру бедема и кула, а при врху донжон куле

постоји читав низ машикула.²⁶⁵ Слична појава би могла да се претпостави и код београдске донжон куле. У Смедеревском граду машикула на каменим конзолама постојала је само изнад главне капије Замка, док је на делу бедема према Дунаву постојао, изгледа, већи одбрамбени балкон на дрвеним конзолама. Појава машикула у утврђењима Београда и Ресаве могла би се тумачити као утицај из Угарске, где се одбрамбени балкони, као и истурене галерије на каменим конзолама почину да прате већ од средине 14. века.²⁶⁶

Сводећи разматрања о примењеним решењима у систему одбране Београда може се закључити да су она заснована највећим делом на тековинама претходног развоја српских утврђења. У том смислу нове фортификације Београдског града представљају даљи значајан напредак на развојном путу српског војног градитељства. Поред нових

264] Müller-Wiener 1977, 286–308.

265] Nenadović 1963, 318–319.

266] Gerö 1969, 25.

Сл. 67. Београдски град, окоји су изграђени фортификациони објекти у 15. веку, ресавска утврђеност на макети

одбрамбених решења, која се први пут појављују, примењен је и читав низ усавршених искустава стечених у развоју српске фортификације током претходних епоха. Сличан случај је и са Ресавским градом. Међутим, упоређујући утврђења Београдског и Ресавског града, која најбоље показују дomete у развоју система одбране градова за владе деспота Стефана, уочавају се неке занимљиве појаве. У односу на начин грађења и поједине елементе одбране могло би се закључити да је Ресавски град био боље утврђен. То се огледа у појави виших и дебљих бедема, масивнијих и ближе постављених кула, и великог броја машикула. Међутим, код Ресавског града запажају се две фазе грађења које су хронолошки веома близке. Бедеми и куле изграђени у првој фази били су нижи и без машикула.²⁶⁷ Према првобитним висинама они приближно одговарају бедемима Београдског града. У следећој фази, изгледа, пре него што је утврђење било завршено изграђени бедеми и куле су надзидани и том приликом су добили машикуле. Ова измена побољшала је у великој мери систем одбране града. Појава великог броја машикула омогућавала је знатно лакшу одбрану подножја главног бедема и простора скривеног пута. На основу тога могло би се закључити да у детаљима система одбране Ресавски град представља даљи корак у развоју српских средњовековних фортификација. Слична појава регистрована је и на очуваним остацима Београдског града. На делу бедема уз горњоградску кулу X, уочена је хронолошки близка надградња новог бедема за мање од два метра. То сигурно није био једини случај ове врсте, те се може претпоставити да су такве или сличне надградње биле планиране и за неке делове нових утврђења Београдског града. Нагла деспотова смрт и прекид радова на утврђивању Београда могли су да буду разлог што није дошло до евентуалне надградње и ојачања нових бедема.

На искуствима стеченим при изградњи Београдског и Ресавског града, само годину дана после смрти деспота Стефана, започиње грађење новог утврђења у Смедереву. У првој етапи изградње која је обухватала само Замак, односно Мали град, уочљиво је даље усавршавање фортификационих решења примењених у претходној епохи. То се првенствено односи на спољни бедем, који је овде нешто сложеније конструкције. Косе камене ескарпе у Смедереву

бу добијају правилан геометријски облик, а појављују се сада и на појединим кулама, као и код делова бедема Великог града.²⁶⁸ Иста фортификационна решења, која су уочена као иновације код фортификација Малог града примењена су и касније приликом изградње Великог града – утврђеног градског насеља. Посматран у целини Смедеревски град је представљао најсолидније грађено српско утврђење са високим и јаким бедемима и кулама. Попава положаја за топове у оквиру предње линије одбране на спољним бедемима значила је, без сумње, даљи напредак у развоју српске средњовековне војне архитектуре, којој је то било последње остварење.

Нова утврђења Београдског града, изграђена у доба деспота Стефана, била су заснована на принципима ратовања хладним оружјем, као и сва дотадашња слична остварења. У другој половини 14. века, када у Србији долази до наглог развоја система одбране градова, опсадна артиљерија још увек није имала већи значај. Први топови, који у то време улазе у употребу, били су слаби и недовољно усавршени да би могли успешно да се користе за опсаду градова. У последњим деценијама 14. века артиљерија постепено почиње да улази у наоружање градских посада и то прво као одбрамбено оружје.²⁶⁹ Тек у првим годинама 15. века започиње бржи развој опсадних оруђа за ватрену дејству.²⁷⁰ Појава новог, јаког и разорног наоружања утицаје на систем одбране градова и условије настанак потпуно нових облика артиљеријских фортификација. Нагли развој опсадне артиљерије током 15. века прате брзе промене у начину утврђивања градова. Стара утврђења су прилагођавана новим потребама, а нова почињу да се граде по принципима заснованим на успешној одбрани од опсадне артиљерије. Процес усавршавања одбране градова, изгледа, није био довољно брз у односу на развој опсадне артиљерије. Прве измене код утврђених градова, које су биле условљене појавом новог оружја, утицале су на уређивање положаја за смештај топова у функцији одбране.²⁷¹ Тек после усавршавања почетних облика опсадне артиљерије и првих резултата, које је њена примена донела, током ратова француског краља Шарла VII, ојачавање старих утврђења постало је прека потреба.

[267] Nenadović 1963 318–319.

[268] Поповић, П. 1930/1931, 113–121.

[269] Petrović 1969, 65–67.

[270] Deroko 1963, 169; Toy 1955, 263.

[271] Toy 1955, 236–237.

Сл. 68. Горњи ћаф, Источна кайија, окошти излед и детаљ конструкције са конзолама машикуле

Посматран у том светлу, примењени систем одбране код утврђења Београда за време у коме је настало, представља је уобичајену појаву. На систему нових градских фортификација не запажа се утицај појаве опсадне артиљерије. Тип полуокружних кула, који представља облик боље подешен одбрани од топова, код Београдског града се не би могао тумачити као прилагођавање дејству опсадне артиљерије. Да је то био случај поменути облик кула би се пре могао очекивати код Североисточног бедема Доњег града, који је изграђен у току последње етапе радова у трећој деценији 15. века. Међутим, ту се појављују само правоугаоне куле. Истог су облика и две куле на Југоисточном бедему Горњег града, за које смо претпоставили да су последње добрађене.

О примени артиљерије у систему одбране Београдског града могу се изнети само неке претпоставке, пошто на очуваним остацима бедема из овог раздобља о таквој појави нема трагова. Као што је познато, после победе у Босни деспот Стефан је наредио да се највећи заплењени топ пренесе у Београд.²⁷² Неколико година касније Бертрандон де ла Брокијер каже да је град добро снабдевен артиљеријом.²⁷³ Мора се претпоставити да је тако било и у време српског деспота. То не би представљало неуобичајену појаву када се зна да је већ крајем 14. века Дубровник имао већи број топова – бомбарди, који су били укључени у систем одбране.²⁷⁴ Топови су, вероватно, били постављени, у том раном раздобљу примене артиљерије, на горњим површинама кула, као и на шетним стазама бедема,

272] Јагић 1875, 317.

273] Брокијер 1950, 133.

274] Petrović 1969, 79; Beretić 1960, 29.

*Сл. 69. Горњи град,
којо Северозадној бедема са угаоном кулом*

што сигурно још увек није захтевало посебно утврђивање њихових положаја. У развоју српских фортификација прва ватрена линија одбрамбених топова, на специјално грађеним положајима, појавиће се већ 1428–1430. године у оквиру спољног бедема смедеревског Замка, односно Малог града.²⁷⁵

На крају ваљало би се позабавити анализом дometа које је српска војна архитектура остварила изградњом утврђења Београдског и Ресавског града, у поређењу са истовременим утврђењима суседних земаља и Европе у ширем смислу. Ту, на првом месту, треба указати на упадљиве разлике, које се уочавају у развојним путевима фортификација у земљама Западне и Средње Европе, са једне и српског војног градитељства, заснованог на византијским традицијама, са друге стране. Непосредна поређења, стога се тешко могу вршити. У односу на утврђене западноевропске градове, током 13. и 14. века, византијска, а преко ње и српска војна архитектура показује видно заостајање, које се огледа у примени једноставних система

одбране за мала утврђења на неприступачним местима. Иста појава се да лако уочити и у суседним земљама, које су биле под византијским културним утицајем. Наглим развојем српске војне архитектуре крајем 14. века и до-метима који она достиже у време деспота Стефана, раскорак је био битно смањен. Пре свега, то би могло да се односи на основне стратешке поставке одбране и томе подређену просторну диспозицију нових утврђења, што се уочава на примеру Београдског града. У односу на технику зидања и заступљена конструктивна решења, која се запажају код развијенијих западноевропских утврђења, разлике су знатно веће.

Исходи развоја српских фортификација почетком 15. века, у односу на суседне земље могли би се, у првом реду, упоређивати са угарским утврђењима. У то време, у областима које су освојили Турци, нова утврђења се углавном не граде, док у суседној Босни и даље преовладава тип малих утврђења – замкова на теже приступачним местима, за чије утврђивање није била неопходна примена развијенијег система фортификација.²⁷⁶ Изградња угарских

275] Popović 1983a, 107–116.

276] Поповић 1995, 33–56.

фортификација током 14. века кретала се у оквирима истукстава војне архитектуре Западне и Средње Европе, али уз извесно заостајање. Тек за време владавине краља Жигмунда (1387–1437) у Угарској почиње бржи развој утврђења,²⁷⁷ који ће доћи до пуног изражaja у другој половини 15. века. Међутим, тада се већ појављују први елементи артиљеријских фортификација.

У време изградње Београда, угарски градови нису представљали посебно јака утврђења. Они су били грађени на принципима пасивне одбране, на шта посебно указује положај увучених кула.²⁷⁸ Тек почетком 15. века ту долази до значајне промене, када се системи фортификација у Угарској прилагођавају потребама активне одбране са истуреним положајем кула. У техници зидања угарских тврђава и замкова најчешће је заступљен ломљени, необрађени камен, као што је то случај и у Србији. Међутим, гради се и са клесаним каменом уз тежњу ка декоративном обликовању у стилу готике, што се посебно запажа код обраде градских капија.²⁷⁹ Примењују се и нека сложенија конструктивна решења, посебно сводне конструкције, која се у истовременом српском војном градитељству не појављују. При поређењу утврђења Београдског града, као одређени дomet у развоју српске војне архитектуре, са истовременим угарским фортификацијама, уочавају се извесне разлике у примењеном систему одбране. У случају Београда запажа се више линија одбране, како у функционалној подели утврђења, тако и у систему двојних бедема. Слична појава ће у Угарској доћи до изражaja тек нешто касније. Изгледа да је током првих деценија 15. века, у односу на угарска утврђења, у Србији примењиван боли и ефикаснији систем одбране, што је у односу на тренутну политичку ситуацију у Подунављу, вероватно,

била нормална појава. Српска држава морала је да се бори за опстанак. Утврђени град, тврђава или замак представљали су у то време основни елеменат одбране. Губитак утврђених градова значио је пропаст државе.²⁸⁰ Стога је било неопходно да се граде нова утврђења и усавршава систем одбране. У истој ситуацији Угарска се нашла нешто касније, у другој половини 15. и почетком 16. века, када је била принуђена да систему одбране градова посвети посебну пажњу, што ће нарочито доћи до изражaja за владе краља Матије Корвина.

На развојном путу утврђења Београдског града велики фортификациони радови изведени за владе деспота Стефана, представљају преломни тренутак. Од малог граничног утврђења, Београд је прерастао у утврђени средњовековни град. У односу на затечено утврђење из 1404. године, површине 1,6 ha, после изградње нових утврђења Београдски град је обухватао преко 15 ha. Брањена површина града десетоструко је увећана. Нове просторне поделе, које су остварене у овом раздобљу, задржане су током наредних епоха и сачуване све до наших дана. Свој највиши успон у средњем веку Београдски град је достигао 1427. године. Касније дограме, током 15. века, нису више представљале битан напредак у том смислу. После изградње нових утврђења, у трећој деценији 15. века, према примењеном систему одбране, Београд је представљао јако и добро брањено утврђење.

То је био уједно једини тренутак током средњег века када се Београдски град приближио развијенијим утврђењима Европе. Већ у наредним деценијама, које у развоју европских утврђења означава појава првих артиљеријских фортификација, Београдски град ће изгубити корак са временом.

277] Gerö 1969, 27–28.

278] Gerö 1970, 16–18.

279] Gerevich 1966, 227–252.

280] Новаковић 1893, 137.

УГАРСКО ГРАНИЧНО УТВРЂЕЊЕ

Према уговору, закљученом у Тати 1426. године, било је договорено да после смрти деспота Стефана, Београд са Мачвом буде враћен Угарској. За узврат угарски краљ Жигмунд прихватио је као наследника српског деспота, Ђурђа Бранковића. То је, несумњиво, била веома тешка одлука. Требало је предати град који је уз велике напоре више од две деценије изграђиван и утврђиван. За деспота Стефана било је, изгледа, најважније да угарски краљ прихвати изабраног наследника, што је пружало гаранцију за континуитет власти и безбедност државе. Тим вишним државним интересима био је жртвован утврђени Београд.

Само годину дана касније, после изненадне смрти српског деспота, 19. јула 1427. године, питање предаје Београда дошло је у први план српско-угарских односа. На вест о смрти деспота Стефана ка Београду су кренули угарски краљ Жигмунд и деспотов наследник Ђурђе Бранковић. Угарски краљ се већ 10. септембра налазио пред Београдом, а средином истог месеца стигао је и Ђурђе Бранковић.²⁸¹ У новонасталој ситуацији сваки отпор предаји града био је узалудан. Пред Београдом се налазио угарски краљ са војском, а и Турци су већ с југа продирали у Србију. Без обзира колики је губитак значила предаја Београда, у том тренутку била је важнија консолидација односа са Угарском и савез у борби против Турака. Београд је стога, поред нездовољства и оправданог отпора Срба, морао да буде уступљен угарском краљу. Предаја града обављена је, вероватно, у току октобра месеца. Већ 9. новембра краљ Жигмунд извештава Дубровчане да је примио Београд са замком и утврђењем (*cum arce et castro*), да би сачувао неповређене границе краљевства Угарске и могао шtitити краљевство Рашке.²⁸²

Под угарском влашћу положај Београда је био изменjen. Некадашњи центар српске деспотовине постаје сада кључно утврђење у систему одбране јужне угарске границе. То, међутим, у функцији система одбране није представљало велику промену. У претходном раздобљу град је био утврђиван ради одбране од Турака. Он је у то време

281] Калић-Мијушковић 1967, 101–102.

282] Динић 1958, 20.

представљао главно одбрамбено упориште српске државе. У новој ситуацији одбрана од Турака и заштита безбедности Угарске постају основне функције Београдског града. Ту улогу град је успешно вршио током целог наредног столећа.

Одмах по преузимању Београда угарски краљ је предuzeо потребне мере да се започети развој града настави. Привилегије грађана биле су, изгледа, проширене у тежњи да се подстакне трговина и створе економски услови за даље насељавање града. Краљ позива дубровачке трговце да долазе у Београд,²⁸³ а занатлије из Шопрона да се ту наслеле.²⁸⁴ Подстицање развоја и насељавања града, као и пограничних области уопште, поред економских користи доприносило је бољој одбрани државне границе. Становништво пограничних области представљало је важан чинилац у систему одbrane јер је било лично заинтересовано за пружање отпора Турцима.

У организационом смислу Београд је био припојен Мачванској бановини, као што је то био случај и током 14. века. Међутим, с обзиром на свој значај, имао је посебан положај у односу на друге градове ове пограничне области. Касније, почетком седме деценије 15. века, постаје центар посебне бановине која је обухватила и део Срема са градовима Земуном и Сланкаменом. То је била једна од мера краља Матије Корвина у циљу бољег организовања и ојачавања система одbrane јужне угарске границе.

Врховни заповедник града био је капетан. Поред капетана у граду је постојао и кастелан. Његова дужност је, по свему судећи, првенствено била везана за потребе чувања и одржавања утврђења, док је капетан командовао војном посадом. Међусобни однос ове две функције није у потпуности јасан. Често се иста личност појављивала у обема функцијама. У неким документима једна личност се назива капетаном, а у другим, истовременим документима, ту исту личност називају кастеланом. У доба краља Жигмунда постојала је изгледа посебна функција кастелана Унутрашњег града, односно Замка.²⁸⁵ Раније, за владе деспота Стефана, то је био »кулски војвода« – заповедник Унутрашњег града или »Куле«.

С обзиром на велики војно-стратешки значај Београда његов капетан је имао виши ранг у односу на заповеднике осталих угарских градова. Заповедника Београда постављао је лично краљ и то је увек била личност од изузетног поверења. Тај положај су заузимале често најзначајније личности краљевства. У почетку то су били браћа Таловци, затим Јанко Хуњади, Михајло Силађи и, касније, Павел

Кињижи.²⁸⁶ Рачунало се да то буду личности које ће у случају потребе моћи и сопственим снагама да организују одбрану града.

Ради боље организације одbrane на јужној граници у једној личности је обједињавано више функција. У доба краља Жигмунда капетан Београда био је у исто време заповедник Ковина, а повремено и Северински бан. Обједињавање команде у граничним областима знатно је доприносило успешнијој одбрани не само поједињих утврђења, већ и шире територије.

У време краља Матије (1458–1490) у оквиру реформе војне управе пограничних области уведена је нова функција провизора. Поред осталог, његова дужност је била и да се стара о наоружавању и оправци градских кула и бедема.²⁸⁷

Током 15. и почетком 16. века изразито важан геостратешки положај Београда дошао је до пуног изражaja, нарочито после слома српске државе, када је талас турских освајања стигао до бедема града. За Угарску Београд је тада представљао главно упориште одbrane јужних граница и гаранцију безбедности државе. Без освајања Београда Турци нису могли озбиљно да угрозе њен центар. С обзиром на ту чињеницу било би логично претпоставити да је утврђивању Београда посвећивана посебна пажња. Међутим, то се није додатило. Несрећене унутрашње прилике у Угарској и борбе за превласт високог племства током овог периода долазили су до пуног изражaja. Краљевска власт је била немоћна да им се супротстави. Одбрана границе често је препуштана случају или поверавана монголистима појединача. У тој ситуацији о озбиљнијим радовима на утврђивању града није могло бити ни говора. У Београду се мало гради чак и у време јачања краљевске власти за владе Матије Корвина, када је утврђивању угарских градова била посвећена велика пажња. У том раздобљу углавном су обнављана стара утврђења, док су нова грађена у малом обиму. То је било далеко од стварних потреба сталног јачања утврђења Београдског града, ради одbrane од Турака.

Радови на обнови и додградњи утврђења Београдског града у периоду угарске власти могу се, према резултатима археолошких истраживања, хронолошки поделити у

283] Динић 1958, 20–21.

284] Калић-Мијушковић 1967, 102.

285] Калић-Мијушковић 1967, 271–273.

286] Калић-Мијушковић 1967, 270–276.

287] Thallóczy, Áldásy 1907, 337–338.

три етапе, које су временски разграничене турским опсадама града 1440, 1456. и 1521. године. У бројним историјским изворима из овог времена, колико нам је познато, нема детаљнијих података о радовима на београдским утврђењима.

ДОГРАДЊА ГРАДСКИХ ФОРТИФИКАЦИЈА 1427–1440. ГОДИНЕ

После смрти деспота Стефана, у лето 1427. године даља изградња града била је вероватно обустављена. Као што је раније речено градска утврђења су до тада највећим делом већ била изграђена. Постоји могућност да су само радови на Приобалном бедему још увек били у току. После преузимања града угарски краљ је предузео читав низ мера да добијено утврђење што боље обезбеди. Том приликом је сигурно одлучено и да се прекинута градња настави. Није познато колики је био обим тих радова. Такође не знамо да ли је угарски краљ имао намеру да у целини заврши планиране радове према замисли српског деспота, или је циљ био да се изградња утврђења што приведе крају. Судећи по приказима на плановима са краја 17. века, могло би се претпоставити да изградња Приобалног бедема никада није била у целини завршена. То је остао најслабије брањени део утврђења са недовољно високим бедемима и, изгледа, малим бројем кула. И поред чињенице што се у то време могло сматрати да је Приобални бедем најмање угрожен у случају напада, остаје отворена могућност да је првобитно било замишљено да се он боље утврди.

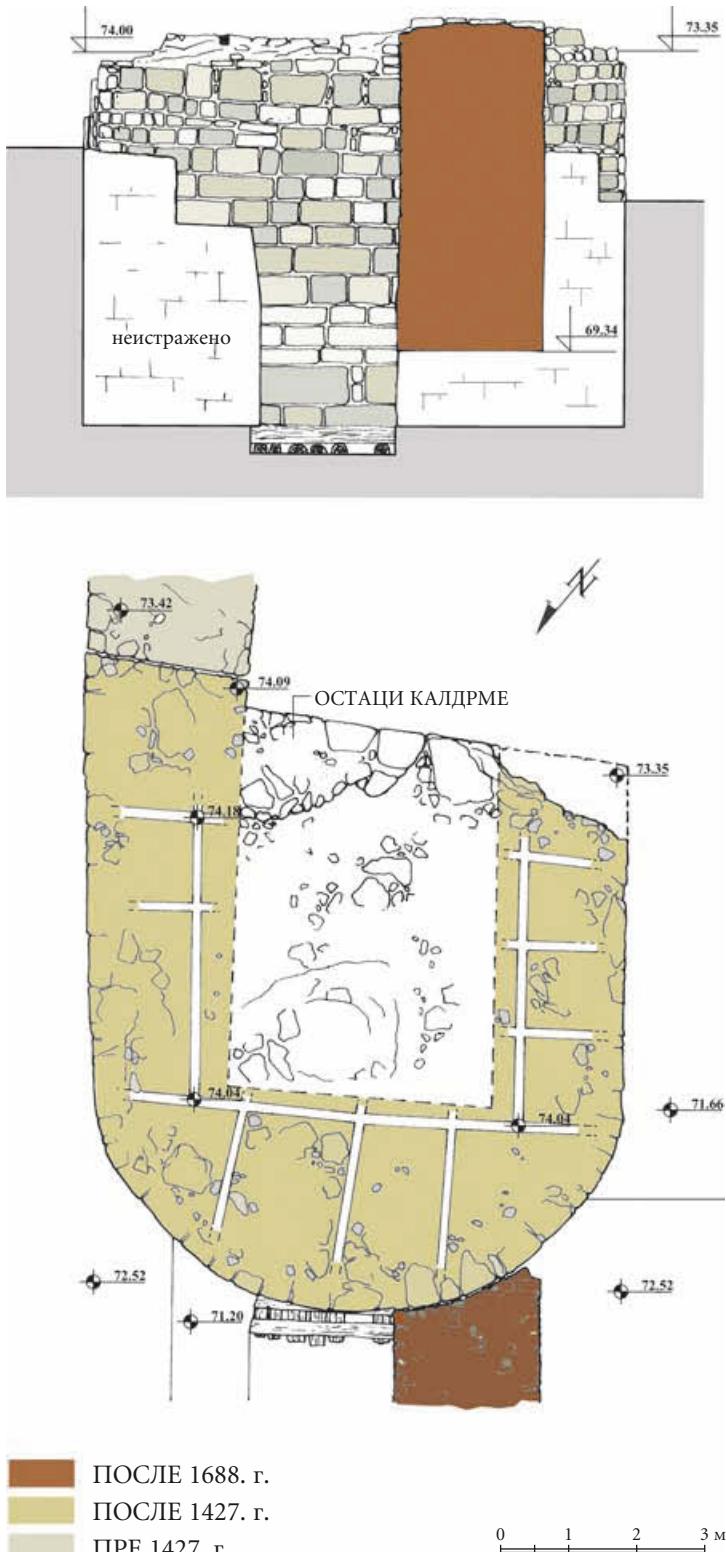
Доста сложен проблем представља питање даљих радова на утврђивању северногугла Доњег града, односно дела где се спајају Североисточни и Приобални бедем. Тај простор је остао недовољно археолошки истражен. Ту су у току археолошких ископавања, која су вршена у више на врата откривени остаци једне полукружне куле (кула II), која је у свом доњем делу грађена у пуној зидној маси.²⁸⁸ Зидана је обрађеним каменим квадерима сложеним у правилне редове. Темељ куле лежи на дрвеном роштиљу испод кога су се налазили вертикално постављени шипови. У равни прве етаже откривени су трагови пода и зидова, који су образовали правоугаони унутрашњи простор куле, отворен према унутрашњости града. Приликом археолошких ископавања, у муљу испред куле II, откривен је један бронзани топ из 15. века, који је сигурно припадао

њеном наоружању. Није познато где се овај топ могао првобитно налазити, пошто не располажемо подацима да је ова кула имала грађене топовске отворе, што се не би могло искључити. По свом положају кула II припада Североисточном бедему Доњег града и завршава његов правац пружања. Међутим, између ове куле и завршетка Приобалног бедема остаје међупростор од око 25 м, који није био преграђен бедемом. С обзиром да је управо према том простору била окренута предња страна куле може се претпоставити да је од куле II део бедема скретао под правим углом и имао паралелан правац пружања у односу на Приобални бедем. У том случају би се између куле II и Приобалног бедема могао налазити мањи залив у функцији брањеног дела пристаништа. Ово је само једна од могућих претпоставки, пошто сигурних података о изгледу тог дела утврђења у време грађења куле II за сада нема.

Судећи према начину зидања може се поуздано закључити да кула II није изграђена истовремено са Североисточним бедемом Доњег града. То би указивало на могућност да је настала после 1427. године. Правilan слог зида, који је примењен код ове куле, није заступљен на деловима утврђења, који су изграђени у току претходне епохе. Зидање кула обрађеним каменом не запажа се код српских утврђења, грађених у другој половини 14. и почетком 15. века. Ова појава ће у Србији први пут доћи, сасвим изузетно, до изражaja тек у петој деценији 15. века код кула на Дунавском бедему Смедеревског града, где се обрађени камен појављује у комбинацији са декоративним слогом опека, што није случај са кулом II. У угарској војној архитектури зидање бедема и кула обрађеним каменом представља ретку, али не и непознату појаву. На деловима утврђења Будимског града, који су подигнути у време краља Жигмунда, местимично се запажа начин зидања веома сличан ономе који је примењен код куле II.²⁸⁹ Поред осталог, и на основу ове аналогне појаве, могло би се закључити да је кула II настала у време након успостављања угарске власти у Београду. С обзиром на положај у оквиру Североисточног бедема Доњег града могућа је претпоставка да је ова кула изграђена највероватније у четвртој деценији 15. века у оквиру наставка радова на завршавању Приобалног дела утврђења Доњег града. Осим на ведених радова, остали делови Београдског града у овом периоду изгледа нису били даље утврђивани.

288] Поповић 1986, 181–185.

289] Gerevich 1966, 25–28.

Сл. 70. Доњи тораф, кула II Североисточног бедема, основа и изглед јосле искојавања

За радове на изградњи Београда у четвртој деценији 15. века, поред осталих, биле су ангажоване и занатлије из Дубровника. Ту је радио до 1433. године један дубровачки каменорезац. Нешто касније, 1437. године, заповедник Београда Матко Таловац, ангажовао је групу дубровачких занатлија, коју су сачињавали зидари и циглари као и мајстори за грађење пећи, цистерни и лукова.²⁹⁰ Они су у Београду радили шест месеци, али није познато које су објекте градили. Судећи по избору занатлија, вероватно, то нису били фортификациони објекти. Готово је сигурно да су том приликом грађене пећи у просторијама Замка, о чему сведоче налази пећњака са грбом краља Жигмунда.²⁹¹ Појава мајстора за грађење цистерни могла би да се доведе у везу са радовима на обезбеђивању утврђења у ширем смислу, будући да је располагање водом за пиће представљало важан елеменат одbrane.

За Београдски град снабдевање водом Горњег града и Замка представљало је доста сложен проблем. Ту нису постојала природна изворишта као ни могућност грађења бунара. За време опсаде ови делови утврђења снабдевани су водом из Доњег града и Западног подграђа. Међутим, за случај повлачења браниоца у Замак, као последње упориште одbrane, морале су се обезбедити довољне количине воде. То је било могуће решити једино изградњом цистерни. Стога је разложно претпоставити да је 1437. године, највероватније баш у Замку, грађена цистерна. То би могао да буде онај засведени »бунар« који почетком друге половине 17. века помиње Евлија Челебија.²⁹²

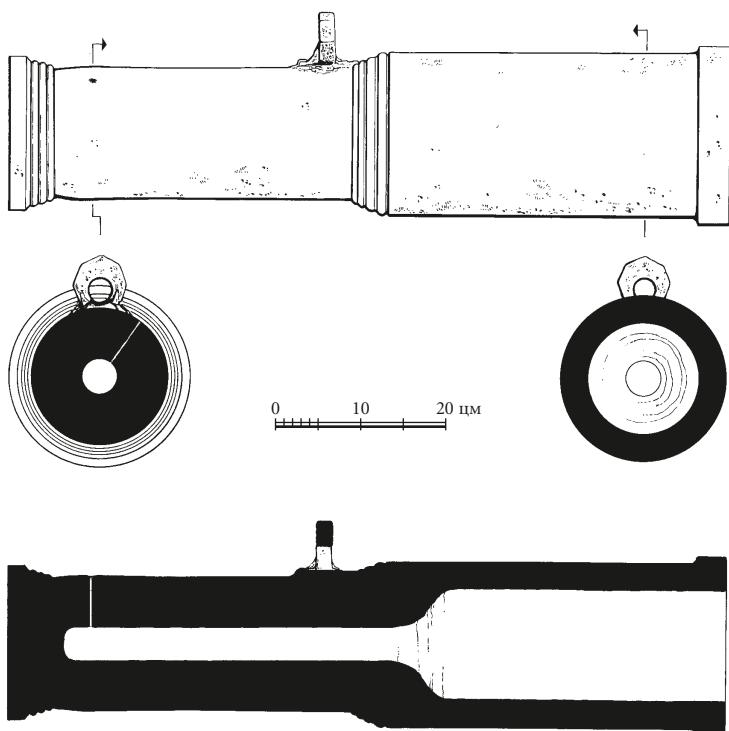
У току четврте деценије 15. века, као што је напред речено, није било већих радова на изградњи утврђења у Београду, што изгледа представља нормалну појаву. Град је у претходном периоду био довољно изграђен и добро утврђен. Одбрамбена концепција, замишљена и остварена за владе српског деспота, у целини је одговарала новој функцији Београда као главног стратешког упоришта одbrane на јужној угарској граници.

Са друге стране, у овом периоду град још увек није био изложен турским нападима. Његово јужно залеђе чиниле су земље српске деспотовине, која у то време гради ново велико утврђење на Дунаву – Смедеревски град. Међутим, страх од могућих турских напада постојао је нарочито у зимским месецима када је Дунав био зале-

290] Динић 1958, 28 и 41–45.

291] Бајловић–Хаџи Пешић 1976, 19–30.

292] Евлија Челеби 1967, 81.

*Сл. 71. Бронзани још са куле II
Североисточног бедема Доњег града*

ћен.^{293]} Тада је долазила до изражаваја основна слабост одбране града – могућност непосредног напада са залеђене реке на слабо утврђени Приобални бедем.

За владе краља Жигмунда одбрамби Београда била је, изгледа, посвећена велика пажња. Град је био добро снабдевен одбрамбеном артиљеријом, као што је то сигурно био случај и у претходном периоду, а имао је, вероватно, и јаку војну посаду. Поред осталих, београдску посаду су тада сачињавали и немачки ритери.^{294]} Примарне војно-стратешке функције града у овом раздобљу су се још јаче одражавале на унутрашњу поделу утврђења. То се може најбоље уочити кроз однос према грађанима Београда, који су у већини били Срби. Њима је био дозвољен боравак само у Доњем граду, као брањеном делу цивилног насеља. У остале делове Београдског града – Замак, Горњи град и Западно подграђе – Србима је био забрањен приступ,^{295]} што указује на јасно извршену поделу града на превасходно војна утврђења и утврђени део цивилног насеља. Елементи исте поделе, истина не тако јасно разграниченi, могли су се запазити већ у раздобљу српске власти.

ТУРСКА ОПСАДА ГРАДА 1440. ГОДИНЕ

Крајем четврте деценије 15. века Београд се нашао суочен са опасношћу од непосредног напада. Године 1438. Турци су заузели велике делове Србије, а у јуну следеће године, после тромесечне опсаде, заузета је деспотова престоница Смедерево. Београд том приликом није био нападнут, али се у складу са започетом турском експанзијом према северу напад могао ускоро очекивати. Томе су на руку ишли и несрћене прилике у Угарској, настале после смрти краља Алберта (1437–1439).

Турски поход на Београд, који је предводио султан Мурат II, започео је у пролеће 1440. године. Прве турске јединице су, по свему судећи, већ крајем априла стигле пред бедеме града. Није тачно утврђено колико је турских војника учествовало у нападу на Београд. Претпоставља се да их је било око 20.000.^{296]} Град је био опсаднут са копнене стране и према рекама. Више десетина турских бродова било је распоређено на Дунаву и Сави са циљем да се пресече веза са Угарском. Испред бедема града са копнене стране Турци су образовали опсадне положаје иза којих се налазио логор са шаторима за смештај војске. Положај логора опсадних трупа може се претпоставити на простору данашњег Ташмајданског виса. Предњу линију опсадних положаја сачињавао је, вероватно, ров са земљаним насипом, који је имао за циљ да спречи евентуални противнапад бранилаца.^{297]} Из ове предње линије, налазиле су се бројне опсадне справе намењене рушењу градских бедема.^{298]} Поред тога, опсадни положаји су, изгледа, били наоружани и топовима. Није познато како су изгледали, али судећи по домету који је у то време достигла турска опсадна артиљерија, може се претпоставити да још увек нису имали велику разорну моћ. Тек касније, у време султана Мехмеда II, Турци ће имати опсадне топове јаке разорне моћи.^{299]}

Београд је 1440. године за појмове свога времена представљао добро утврђен град. То су била нова утврђења

[293] Thallóczy, Áldásy 1907, 87–92.

[294] Брокијер 1950, 133.

[295] Калић-Мијушковић 1967, 106–107.

[296] Калић-Мијушковић 1967, 110–111.

[297] Бабингер 1968, 18.

[298] Динић 1951, 21 и 32.

[299] Deroko 1963, 170.

подигнута у доба деспота Стефана и касније вероватно ојачана у приобалном делу Доњег града. Град је, по свему судећи, био добро снабдевен одбрамбеном артиљеријом и пушкама »кукачама«. Утврђење је бранила угарска посада састављена од најамника међу којима су се вероватно налазили и ритери реда Св. Јована. Поред посаде, у одбране су учествовали и грађани. Није познато колики је био број бранилаца. Град је, према казивању Берtrandона де ла Брокијера, могао да прими посаду од 5 до 6 хиљада људи, међутим, у време опсаде број бранилаца је сигурно био мањи. Одбраном је командовао градски капетан Иван Таловац, витез реда Св. Јована.³⁰⁰

Услед несрћених прилика у Угарској и борби око престола, припреме за помоћ Београду започеле су када се град већ увељико налазио под опсадом. У тој ситуацији, бранчиоци су могли да се ослоне само на сопствене снаге.

Ток опсаде, која је трајала око пет месеци, није познат у свим појединостима.³⁰¹ После успостављања опсадних положаја, напад је изгледа почeo дугим бомбардовањем из опсадних спрava са циљем да се на бедемима отворе бреше, које би омогућиле јуриш пешадије. Бранчиоци су успевали током ноћи да затворе оштећења на бедемима и тако спрече стварање већих бреша за продор у унутрашњост града. Није познато до које мере су градски бедеми и куле страдали у току ових бомбардовања, пошто у већима савременика у том смислу има обично доста претеривања. Из тока опсаде могло би се претпоставити да бомбардовањем града нису били постигнути жељени резултати. Услед тога је извршен покушај да се поткопавањем и минирањем отворе бреше на бедемима. Турци су, наводно, тајно са великим бројем људи започели копање лагума. Када су бранчиоци за ово сазнали кренули су одмах са копањем ходника, у правцу турског лагума, који су напунили експлозивом. У тренутку када су опсађивачи копањем дошли до тога места, експлозив је запаљен и турски лагум разорен.³⁰²

Овај занимљив изворни податак мора се, међутим, примити са резервом. Бедеми Београдског града, колико нам је познато, великим делом својих темеља леже на стенама или у случају Доњег града, на подводном терену. У оба случаја копање лагума би представљало веома тежак и сложен посао. Имајући то у виду тешко се може поверовати у цео ток описаног догађаја. Турци су сигурно покушали копање лагума, али је отворено питање да ли су их у томе спречили бранчиоци или је то био технички тешко остварљив подухват.

У току бомбардовања Турци су повремено јуришали на бедеме, али без већег успеха. И бранчиоци су изгледа покушали да изврше један противнапад, који је претрпео неуспех. У борбама са турским лађама на Дунаву и Сави бранчиоци су имали више успеха. Користећи топове успели су да потопе или запале већи број лађа, а неке су чак и зародили.

После неуспешлог минирања бедема, Турци су ипак започели главни напад на град. Да би лакше пришли бедемима испунили су ровове разном грађом и дрветом. У току напада су успели да дођу до градских бедема, покушавајући да се на њих испнеју уз помоћ дрвених лествица.³⁰³ Ту су се изгледа водиле главне борбе. Градска посада је врло успешно користила ватreno оружје, посебно пушке које су долазиле до пуног изражaja у близкој борби.³⁰⁴ Нападачи су, изгледа, на појединим местима успели да се попну на бедеме, али су били одбијени. Преокрет је наступио када су бранчиоци запалили дрвену грађу, која се налазила у рововима. Услед пожара који се нагло ширио, нападачи су уз велике губитке морали да одступе. После овог неуспеха султан Мурат II одлучио је да прекине вишемесечну опсаду и да се повуче. Град је, сопственим снагама, успео да се одбрани.

Кроз анализу тока и резултата турске опсаде 1440. године може веома добро да се уочи вредност утврђења Београдског града изграђених у доба деспота Стефана Лазаревића. Главни напади вршени су са копнене стране према којој је град био најбоље утврђен. У условима напада опсадним спрavама, уз учешће још неусавршene опсадне артиљерије, систем двојних бедема није могао да у већој мери буде разорен. То се може поуздано закључити из чињенице да су у тренутку главног напада чињени покушаји да се на бедеме попне помоћу дрвених лествица. Да су бедеми били разорени, напад би био усмерен ка брешама, што у току ове опсаде, изгледа, није био случај. Са правца река град, вероватно није ни био озбиљније нападан. Основни задатак турске флоте био је да пресече речне везе Београда са Угарском и онемогући дотурање помоћи градској посади. Стратегија напада заснивала се на начелима ратовања хладним оружјем, док је одбрана већ

300] Калић-Мијушковић 1967, 112.

301] Елезовић, Шкриванић 1956, 24.

302] Динић 1951, 21–22 и 44.

303] Динић 1951, 32.

304] Ducae Hist. XXX, 221.

била у ситуацији да успешно користи ватрено оружје. То је, поред јачине самог утврђења, изгледа била и једина предност браниоца. У току опсаде дошла је до пуног изражаваја вредност одбрамбене концепције на којој су била заснована и изграђена утврђења Београдског града у првим деценијама 15. века.

ОБНОВА И ДОГРАДЊА УТВРЂЕЊА 1440–1456. ГОДИНЕ

После успешне одбране града било је хитно потребно да се оштећена утврђења што пре обнове. Турци су држали територије јужно од Београда и изненадни напади могли су се и даље очекивати. За њих је Београд значио »*кайију за улаз у земље Угарске*«.³⁰⁵ Иако је покушај заузимања града 1440. године претрпео неуспех, током наредног раздобља освајање Београда ће бити један од основних циљева турске политике. Са друге стране, београдско утврђење са угарском посадом представљало је опасност за тековине турских освајања на југу. То су били основни разлоги што су Турци користећи повољну прилику 1442. године утврдили тврђаву Жрнов на Авали, као предстражу угарском Београду.³⁰⁶

У ситуацији сталне угрожености одбрана Београдског града морала је непрекидно да се усавршава. Поред обнове порушених утврђења било је потребно да се град дограђује и прилагођава развоју ратне технике, посебно одбрамбене и опсадне артиљерије. Изгледа да су у току опсаде 1440. године уочене и извесне слабости у систему одбране града које је требало отклонити. До значајних сазнања о мерама које су тада предузете у циљу ојачања градских утврђења дошло се у току археолошких истраживања.

Систем одбране градских капија изгледа није био решен на најбољи начин. То се посебно односило на Јужну капију Горњег града, која се налазила на правцу главног напада са најприступачније стране. Сличан проблем је постојао и када су биле у питању капије на источној страни града. У време брзог усавршавања ватреног оружја, одбрана градских капија представљала је све сложенији проблем. Стога је било потребно да се систем одбране капија посебно ојача изградњом истурених фортификација – барбакана. Такав систем утврђивања прилаза капијама применяван је и раније,³⁰⁷ али до пуног изражаваја долази током 15. века у раној фази развоја артиљерије. То је време када се и код угарских утврђења граде барбакани.³⁰⁸

Сл. 72. Барбакон исйеред Источне капије Горњег града, дешајајши љубовској ојвору

Процес усавршавања система одбране градских капија веома се јасно уочава код утврђења Београдског града, у раздобљу између прве и друге турске опсаде (1440–1456). По свему судећи, тада је зазидана некадашња главна, Јужна капија Горњег града, која је за одбрану била најтежа.³⁰⁹ Њену улогу преузела је Источна капија, која се налазила на нешто лакше брањеном положају. Овом изменом главни прилаз утврђењу у целини је предаћен на источну страну града и сведен је на две капије. Одбрана тих капија – Источне капије Горњег и Источне капије Доњег града – ојачана је у овом периоду изградњом истурених утврђења у функцији барбакана.

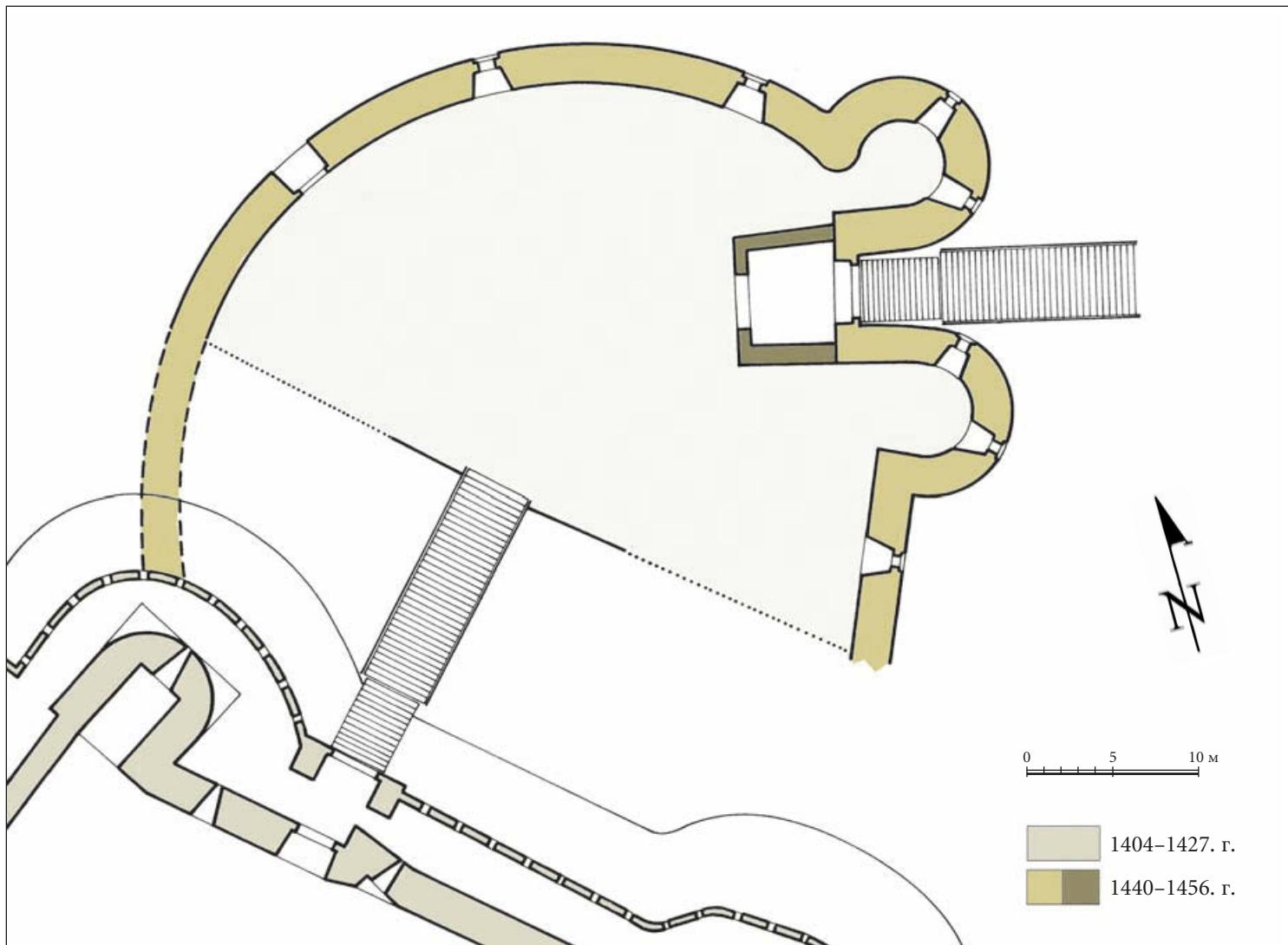
^{305]} Елезовић 1932, 67.

^{306]} Бабингтер 1968, 20; Бошковић 1940, 70–91.

^{307]} Toy 1955, 202–203.

^{308]} Gerö 1977, 44–46; в: Поповић 1982, 107, н. 49.

^{309]} Поповић 2000, 72–96.

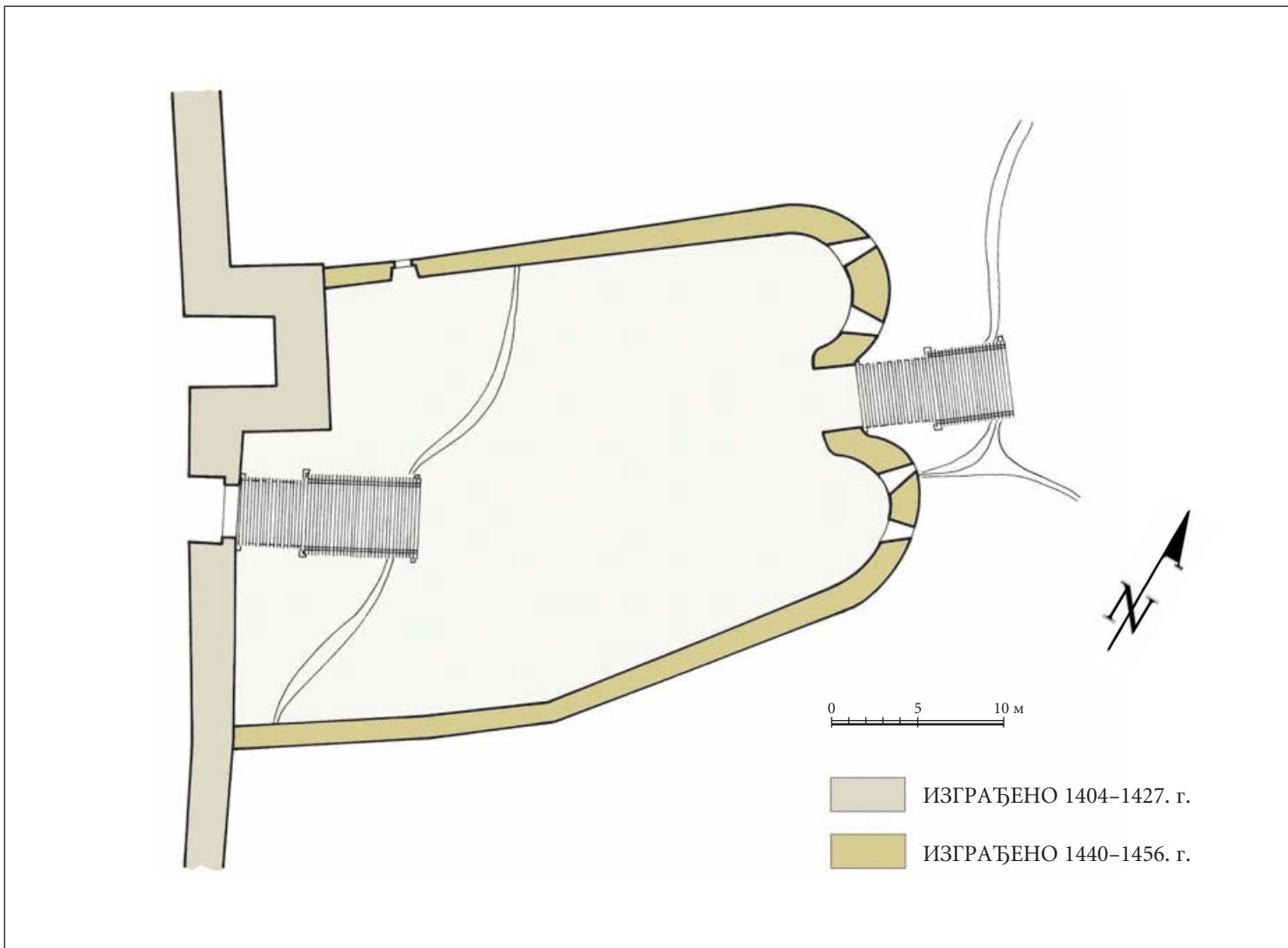

Сл. 73. Барбакан испред Источне капије Горњег града
(сага комплекс Зиндан капије),
реконструкција његових основа

Испред Источне капије Горњег града подигнуто је спољно, полуокружно утврђење, површине 0,18 ха – данас комплекс Зиндан капије, које је грађено у две временске блиске етапе.³¹⁰ Утврђење је образовао лучни бедем са две полуокружне куле између којих се налазила капија. Један крај бедема ослањао се на ескарпу испред куле IX Горњег града, док се други крај бедема завршавао у Североисточном рову. Није познато да ли је део овог бедема преграђивао ров и спајао се са спољним Североисточним бедемом, будући да у рову, на правцу његовог пружања,

нису откривени трагови темеља овог зидног платна. Пролаз капије у првој етапи био је брањен са две симетрично постављене полуокружне куле отворене према унутрашњости утврђења. Имале су круниште са зупцима које је можда било истурено на каменим конзолама. У унутрашњости нису постојали сводови већ само дрвене међуспратне конструкције. У једној нешто познијој етапи изнад пролаза капије утврђена је кула квадратне основе са засведеним приземним делом, кроз који се пролазило ка горњоградској Источној капији. На спрату, изнад овог свода налазила се просторија за смештај страже, надвишена, вероватно, дрвеном платформом, која је имала такође круниште

310] Поповић 1970, 34–37; допунска истраживања вршена 2003–2004, непубликовано.

са зупцима и пирамidalни кров. Испред капије је сигурно постојао покретни мост, чији трагови услед каснијих преправки нису очувани. Посебно значајан елеменат у систему одбране овог утврђења представљају зидани топовски отвори. Од седам топовских отвора, колико их је првобитно било, у свакој кули су се налазила по два, док су остали били распоређени у оквиру лучног бедема.

Нешто мање предутврђење површине, 0,11 ха, такође у функцији барбакана, било је изграђено и испред Источне капије Доњег града, сада Источна капија II.³¹¹ Њега су сачињавале две полукуружне отворене куле, које су преко два паралелна зида биле повезане са Североисточним бедемом Доњег града. Између њих се налазила капија са покретним мостом. Од конструкције моста постоје очуване камене конзоле. У северном зиду овог барбакана, који је

Сл. 74. Барбакан испред Источне капије Доњег града, ресимишујућа првобитне основе

преграђивао ров испред доњоградске куле VI, налазила се једна мала потерна, за излаз ка пристаништу. Ово предутврђење – барбакан првобитно је имало четири топовска отвора. Остати два топовска отвора откривени су у оквиру Јужне куле, док је слична два, вероватно, имала и Северна кула.

Оба нова предутврђења – барбакана, грађена су ломљеним, притесаним каменом, сложеним у доста неправилне редове. Довратници и лукови капија грађени су од

^{311]} Поповић 1970, 10–14.

већих обрађених камених блокова. Обрађене и профилисане су биле вероватно и камене конзоле круништа са зупцима од којих више нема очуваних трагова.³¹² Код утврђења Зиндан капије нови бедем је широк око 2,60 м, а сличне ширине су и зидови кула. Зидови барбакана испред Источне капије Доњег града имали су ширину од свега 1,30 м, док је ширина предњег зида кула била нешто већа, око 2,20 м. Њихова некадашња висина није позната. Једино се за лучни бедем комплекса Зиндан капије може претпоставити да је првобитно био висине од око 11 м. Занимљив детаљ представља једна добро очувана мала правоугаона ниша изнад спољног лука Зиндан капије, са посебно рађеним лежиштем за дрвену плочу, вероватно икону са ликом заштитника града.

Сви топовски отвори у бедемима и кулама ова два нова утврђења грађени су на исти начин. То је квадратни отвор у лицу бедема, димензија 0,80 x 0,80 м, уоквирен клесаним каменим блоковима (сл. 72). Према унутрашњости отвор се шири. Његов горњи део није био засведен већ је имао таваницу од хоризонтално постављених храстовых греда. Код утврђења Зиндан капије свих седам топовских отвора налазе се на приближно истој равни.

Према положају и улози коју су имала, као и начину градње, може се закључити да су оба барбакана испред Источних капија града грађена истовремено. Основни елементи за њихово датовање у раздобље од 1440. до 1456.

Сл. 75. Барбакан испред Источне капије Доњег града, изглед пре рушења 1944. године

Сл. 76. Барбакан испред Источне капије Доњег града, унутрашњи простиор после археолошких ископавања 1969. године

године, засновани су на резултатима археолошких истраживања. На простору Зиндан капије, после изградње овог утврђења, извршено је нивелисање и насилање терена до равни прага нове капије. У овом нивелационом слоју откривен је археолошки материјал, претежно фрагменти керамике, који се хронолошки сигурно могу определити у раздобље око средине 15. века³¹³ Код утврђења испред Источне капије Доњег града, у слоју испод темеља Јужне куле, нађен је новац краља Жигмунда (1387–1437). На делу јужног зида, који спаја ову кулу са Североисточним бедемом Доњег града откривени су трагови рушења који поуздано потичу из времена опсаде 1456. године. Ту су међу обрушеним деловима овог зида откривене велике камене кугле којима је град бомбардован у току ове опсаде.

О постојању спољних утврђења испред градских капија, крајем шесте деценије 15. века, говори и једна вео-

312] Поповић 1982, 108, н. 56.

313] Поповић 1970, 35–36.

ма инспиративна вест забележена у делу Ђорђа Сремца. Говорећи о заробљавању Михајла Силађија и турском покушају да у замену за његово ослобађање добију Београд, он наводи текст једног писма упућеног из Цариграда. У том писму Силађи поручује подбану Београда како да избегне предају града, следећим речима: »*Налажем ти и поверавам да будеши окретан и съреман за борбу када уђу Турци, и ей съюзина Турака кроз съюзна традска врати, а та да ти разбојнике сравни са земљом да ниједан не зна исказани новости ...*« (мисли се на предају Београда).³¹⁴ Овај подatak поред чињенице о постојању спољних капија указује и на једну важну функцију ових утврђења. У случају продора градска посада је на том простору могла лако да изврши опкољавање и уништавање непријатеља.

Топовски отвори у оквиру нових спољних утврђења представљају прву појаву прилагођавања фортификација Београдског града примени артиљерије као новог оружја. То је појава која управо у ово време, односно током прве половине 15. века, долази до изражaja и код осталих европских утврђења. Познати примери топовских отвора сличне конструкције код угарских утврђења, попут оних са ронделе Будимског града, потичу претежно из друге половине 15. века. У српској војној архитектури први зидани топовски отвори појављују се већ 1428–1430. године у оквиру система одбране спољног бедема Малог града, односно Замка у Смедереву. Ту је била образована ватрена линија са положајима заоко 20 малих топова.³¹⁵ Замишљено је да се дејством ових топова брани цео предпростор

Турска опсада Београда 1456. године, детаљ описа горњоградског утврђења и Замка

...Овде шешко може да се ојази да је то утврђење Београда /castrum Nandoralbe/ проделно; прво обухвата велику (бедемима) окружену зараван, ту су куће где живи већином Јемсиво, и овоја првоја утврђења бедеми су (током опсаде) порушени; и како се кроз њеја прилази или силази у траг /ad civitatem/ и прилази другим двама доњим утврђењима и без која нико не може да осијала освоји, Турци су покушали да ћа се докопају, да уђу у њеја и зајоседну њејов простиор. Друго је мање, и ог првој овијено са предње стране, великим рововима и шешко присијућачним кулама и бедемима, и у њеја се може ући са велике заравни (тј. Горњег града) само кроз једну кайију и преко прокрећног моста; из овоја другој се улази у преће мнојо мање или најней присијућачније (за опсаду). У њему је она кула коју зову Небојша /»Noli timere«/; у њему су краљевска здања, шакорећи на најсјурнијем месецу; овде су према трагу (тј. Доњем граду) високи прозори; ту је задња кайија којом се може сићи у траг и сићи до Дунава; овде су књије блаженој оца (тј. Ивана Капистрана), овде су реликвије, овде су велике бомбарде; кроз ову кайију у случају љада замка, може да се сјасе људсиво; кроз њу ојседнућима може да се пошаље помоћ када је траг урожен.

Johannes de Tagliacotio, Relatio de victoria Belgradensis (Wadding 1931, 744–745)

Изградњом спољних утврђења одбрана главних градских капија била је знатно ојачана. Капије, као најслабија места у одбрани града, на овај начин су биле добро заштићене од могућности директног напада артиљерије и пешадије. Посебно важан елеменат за одбрану спољних утврђења представљају грађени положаји за смештај одбрамбене артиљерије. Дејством топова са ових положаја био је бранњен прилаз градским капијама, што указује на све већу улогу коју је артиљерија добијала у систему одбране Београдског града.

на прилазима Замку са копнене стране. Приликом поређења овог старијег фортификационог решења са оним које је применето код нових спољних утврђења Београдског града уочавају се извесне разлике. На првом месту то се односи на саму конструкцију топовских отвора. Код Београдског града они су већи и потпуно различите конструкције, што дозвољава претпоставку да су се на тим

314] Динић 1951,66.

315] Поповић 1983a, 107–116.

положајима налазили већи и јачи топови. Овде је топовима био брањен прилаз градским капијама, док је у Смедереву било предвиђено да се брани цео првобитни прилаз Замку. То упућује на закључак да између старијих топовских отвора у Смедереву и оних који су изграђени у оквиру нових спољних утврђења Београда, не постоји непосредни међусобни утицај. Стога се појава топовских отвора код утврђења Београдског града мора посматрати као резултат развоја и усавршавања угарских утврђења, где има сличних, истине нешто каснијих, аналогних примера.³¹⁶

После неуспеле опсаде 1440. године Турци нису нападали Београд дужи низ година. Доласком на престо султана Мехмеда II (1451–1481) започео је нови талас освајања балканских земаља. Први на удару налазио се Цариград, који је запоседнут у пролеће 1453. године. Из тога уследили су походи на земље српске деспотовине, а припремао се и напад на Београд, као предстражу угарских земаља.

Сл. 77. Зиндан капија, ойшићи излег

ОПСАДА БЕОГРАДА 1456. ГОДИНЕ

У зиму 1456. године султан Мехмед II започео је обимне и темељне припреме за опсаду Београда. Из свих крајева Османског царства прикупљала се војска у околини Једрене, да би већ у пролеће исте године кренула ка северу. О бројности турске војске, која је учествовала у походу на Београд, постоје различити подаци. У вестима савременника број турских војника често је преувеличаван. Према реалним проценама, султан Мехмед II је опсаду извео са највише сто хиљада војника. Било је планирано да се град нападне са копна и са река. За ту сврху опремљена је флота, која се прикупљала у Видину.³¹⁷ У припремама за напад посебна пажња била је посвећена опсадној артиљерији. Према султановом наређењу велики опсадни топови ливени су у Скопљу и Крушевцу, а за њихову израду употребљена је бронза са опљачканих византијских споменика у Цариграду. Израда и касније руковање топовима било је поверено странцима – Немцима, Италијанима, Мађарима и Босанцима.³¹⁸ Припремљена опсадна артиљерија, уз

велике напоре и доста споро, превожена је према Београду. Поред топова за напад су биле припремљене и опсадне справе.

Док су турске трупе полако напредовала према северу у Угарској је, уз велике тешкоће, прикупљана војска за одбрану. Јанко Хуњади, као врховни заповедник угарске војске, успео је да окупи известан број људи. Међутим, помоћ угарског краља и племства је изостала. Уз учешће папског легата, а посебно фрањевца Ивана Капистрана, током пролећа 1456. године прикупљана је крсташка војска из суседних европских земаља, коју су чинили сиромаси, слабо опремљени и невични ратовању. Укупан број хришћанске војске, која је притекла у помоћ Београду, цени се на око 60 хиљада, међутим, стварни број учесника у борбама био је знатно мањи.³¹⁹

Претходнице турске војске стигле су под Београд у току јуна 1456. године, а опсада града отпочела је првих дана јула месеца. У међувремену, Турци су пљачкали околину града. Том приликом је вероватно страдао део насеља у предграђу. Почетком јула стигли су и први одреди хришћанске војске, која се улогорила у Земуну. Једна група крсташа успела је да уђе у град другог јула. Већ следећег дана град је био у целини опкољен. Турска флота је блокирала речне токове и пресекла везе Београда са главним крсташким војском у Земуну.³²⁰

Главни положаји турске опсадне војске налазили су се на јужним прилазима граду, који су били најпогоднији за напад. Изгледа да су већ крајем јуна месеца били уређени опсадни положаји, вероватно по истом принципу као што је то био случај и приликом опсаде 1440. године. Испред градских бедема налазила се прва опсадна линија са топовима и справама за бомбардовање града. Иза њих, вероватно на месту данашњег Ташмајдана, био је постављен логор главнице трупа одакле је султан лично командовао опсадом. Логор је био за случај контранапада бранилаца утврђен земљаним бедемом и опкопима. У оквиру предње опсадне линије налазило се око 20 великих и више мањих топова. Највећи део опсадне артиљерије био је усмерен ка бедемима Горњег града. Велики топови су груписани на три положаја, највероватније на равном простору, југоисточно од града.³²¹

Према анализи тока опсаде, заснованој на подацима очевидаца, могу се у главним цртама уочити турске намере и основна стратегија напада. И овог пута било је замишљено да се Београд заузме на јуриш са копнене стране. Главни правац напада је, изгледа, требало да буде усмерен

ка Југоисточном бедему Горњег града. Бедем се претходно морао разорити јаким бомбардовањем из топова и опсадних спрava, да би се омогућио продор пешадије кроз отворене бреше. Опсада града са река имала је првенствено за циљ да спречи дотурање помоћи браниоцима. Са те стране није било замишљено да се град напада јачим снагама. Предности напада са река, где је град био најслабије бранео, једини је, изгледа, уочио румелијски беглербег Караџа. Он је предлагао да се запоседну супротне обале река, разбију хришћанске снаге које су се ту налазиле, а затим изврши напад на град из тог правца. Султан Мехмед II, међутим, овај предлог није прихватио.³²²

Пошто су успостављени опсадни положаји и опкољен град са свих страна, започето је жестоко бомбардовање утврђења. При томе су главну улогу имали велики опсадни топови јаке разорне моћи. Утврђења Београдског града, грађена неколико деценија раније, нису била предвиђена за одбрану од дејстава усавршене опсадне артиљерије. После десетодневног бомбардовања утврђења су била знатно оштећена. У једном писму деспот Ђурђе Бранковић, 13. јула 1456. године, извештава о току опсаде Београда наводећи да је, услед даноноћног бомбардовања, у целини порушена једна кула.³²³ Очевици опсаде говоре, међутим, о огромним разарањима.³²⁴ Стање у опсаднутом граду, без сумње, било је тешко. Многи браниоци том приликом су први пут били суочени са појавом и дејством великих опсадних топова, што је поред стварних разарања имало и јако психолошко дејство. Поред тога, почела се осећати и несташница хране. За успешну одбрану опсаднутог града неопходна је била помоћ хришћанске војске, која се налазила на подручју Земуна.

Преокрет је наступио 14. јула, када је хришћанска флота у борби на Дунаву победила турску ескадру и разбила опсаду са река. То је било одлучујуће за даљи ток борби. Задобијена је превласт на рекама што је за одбрану било

316] Gerevich 1966, 240–241.

317] Бабингер 1968, 117–118.

318] Елезовић 1932, 76 и 97; Thallóczy, Áldásy 1907, 382.

319] Бабингер 1968, 118; Калић-Мијушковић 1967, 139–142.

320] Thallóczy, Áldásy 1907, 381; Wadding 1931, 421.

321] Thallóczy, Áldásy 1907, 381–382; Wadding 1931, 759; Бабингер 1968, 121.

322] Елезовић 1932, 76 и 97.

323] Thallóczy, Áldásy 1907, 205.

324] Wadding 1931, 422 и 770–771.

судбоносно. У град су стигла појачања у људству, наоружању и храни. Одмах се приступило обнављању оштећених бедема и затварању бреша, пошто је главни турски напад на утврђење тек предстојао. Лађе, које су превозиле помоћ бранцима, користиле су утврђено Савско пристаниште. Одатле је кроз Западно подграђе водио најкраћи пут према Замку.³²⁵

ком претходне опсаде. После обављених припрема, главни турски напад отпочео је увече, 21. јула 1456. године. Основни правац јуриша био је усмерен ка Југоисточном бедему Горњег града. Турци су јуришали више пута. Жестоке борбе вођене су у подножју бедема и на брешама. Нападачи су покушавали да се попну на бедеме уз помоћ дрвених лествица. У покушају да одбију турске нападе

Детаљ из описа турске опсаде Београда 1456. године.

Вече пред главни турски јуриш... И када се приближавало бдење (на празник свете) Мајдалене и йошто су се обавиле молитве ио обичају иоанои Мухамеда, око вечерњеј час, Турци зајочну битку са хришћанима, и начинивши јуриши љокушаваше да уђу у ѡрви касиел (Горњи град). Насиља дивљи и сурови љоколь; најуни се јарак Туџима; са обе су се сјране борили све до ѡрвој часа ноћи. Најодважнији Турци докопаше се ѡрвих великих зидова (тј. главног унутрашњег горњоградског бедема)... Око средине ноћи, када је сво мноштво Турака окружило цео касиел, зајоденула се врло сурова битка. Турци су заузели целу раван (тј. унутрашњост) ѡрвој касиела, и слизали су до мосића другој утврђења (тј. замка) које је заштићено великим јарковима и врло масивним кулама и бедемима... А Турци не ојажајући да је још мнојо хришћана осијало около, ѡрво навале на мосић који није био љодић, мучећи се да уђу у други утврђење (замак), јаче од ѡрвој. Они љак, који су осијали на ѡрвим зидинама (тј. горњоградским бедемима) бацали су зажарене свежњеве љрућа у јарак љун Турака, који су љокушавали да уђу у утврђење. И тако Турци, видећи да су са свих сјрана окружени ватром, окрену се у бекство, али не моћући изаћи или су изгорели у ватри или су са леђа настрадали од мача хришћана, који су изашли љеко мосића (из замка), – борило се наиме храбро све до јутра. Међућим, шолико је велики био љоколь Турака да се на све сјране видела љроливена крв, а у рововима је било шолико њихових лешева да се хришћани ниси мојли људа слободно крећаји... (следећег јутра после хришћанског контранапада и битке испред утврђења) ...Насиљао је најзаг сурови љоколь Турака док су људи љоштоваоци Христија узвикували: »Исусе, Исусе«. Нејријајељи окренуше леђа хришћанима који чудесно их љодећују јер се Бој борио за њих. Иду неславно они који су славно дошли са 120.000 (војника). Наиме љошени снажним љоразом и ојромним сјрахом обузети збој нейрекидној узвикувања имена Исусовој, најустијивши утврђења и осијавивши 24.000 љојинулих и осијавивши мноје велике сјраве (тј. топове) и рађну ојрему, дали су се у срамотино бекство. Пућем којим су весели дошли вратили су се у своје (крајеве) љужни сјојину и више кола рањених.

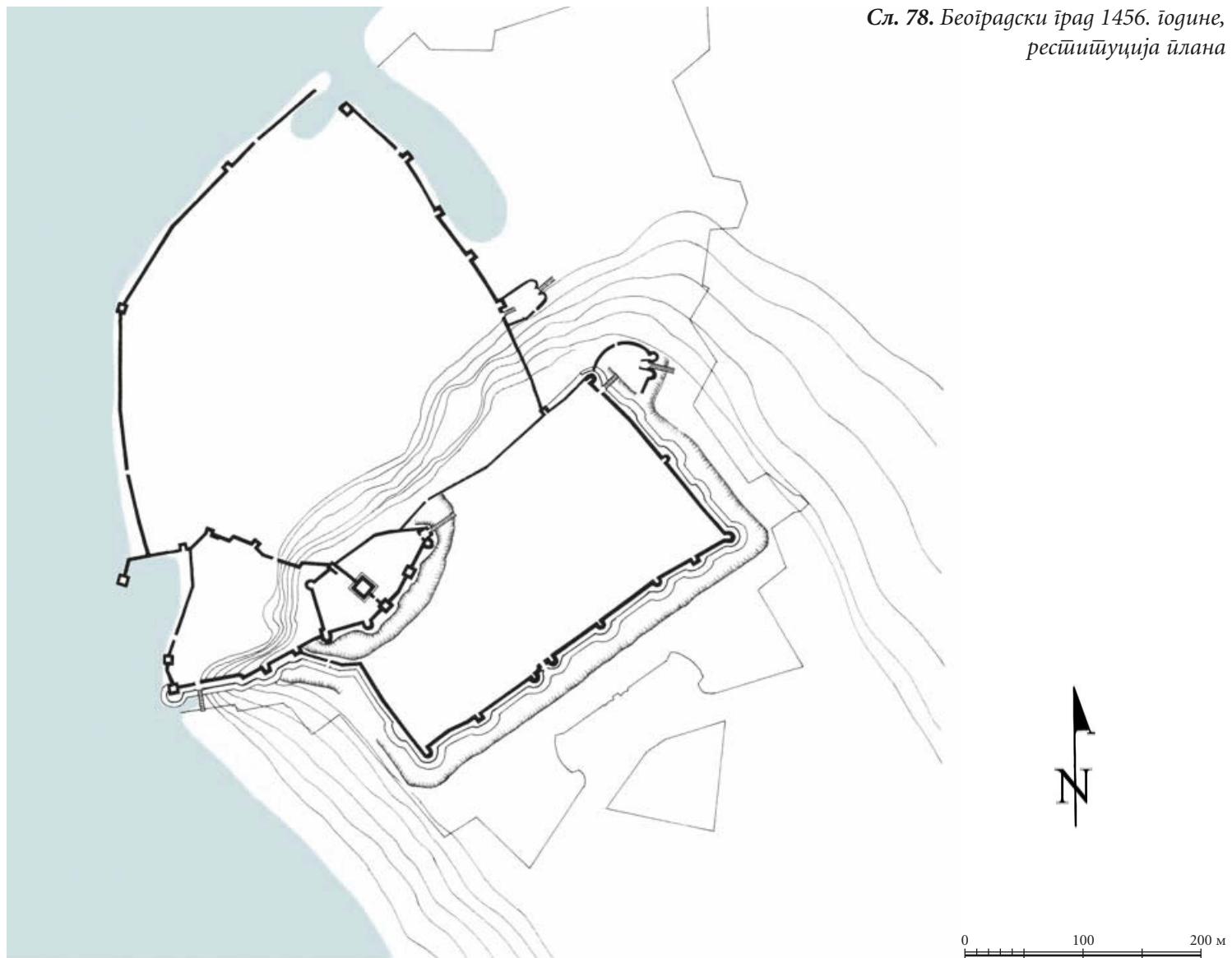
Nicolo de Fara (Wadding 1931, 422–423)

После пораза на рекама, Турци су убрзали припреме за јуриш на утврђење. Бомбардовања су настављена, а интензивно је рађено и на засипању градског рова како би се омогућио што лакши прелаз пешадије. Ров је претежно засипан дрвеном грађом, као што је то био случај и прили-

браниоци су, поред стрела и копаља, користили пушке и лаке топове. Са бедема је бацано камење, а поред осталог и растопљено олово. При трећем покушају Турци су успе-

325] Wadding 1931, 774–775.

Сл. 78. Београђски град 1456. године,
реконструкција плана

ли да продру у утврђење и заузму већи део Горњег града.³²⁶ Даљи правац напада био је усмерен ка Замку. Ту су на по-кретном мосту испред улаза у ово утврђење, после жестоке борбе, Турци били потиснути. У међувремену, преостали браниоци на бедемима Горњег града успели су да запале дрвену грађу, која се налазила у градском рову. На тај начин спречен је даљи продор нападача, као и одступница онима који су већ били продрли у Горњи град. Неколико стотина јаничара, опкољено је и побијено. У зору 22. јула, после борби које су вођене током целе ноћи, главни напад био је одбијен.³²⁷

Турци су имали велики број погинулих, међу којима се налазио и румелијски беглербег Караџа. После успешно

одбијеног напада браниоци су кренули у противнапад. То је изгледа била спонтана акција изведена и поред противљења главног заповедника војске Јанка Хуњадија. У жестоком окршају, на равном простору испред утврђења, крсташка војска је имала тешке губитке. Међутим, и турски редови су били поколебани. У овим борбама погинуо је и заповедник јаничара, а султан Мехмед II био је

326] Раније мишљење (в: Калић-Мијушковић 1967, 150–156) да је том приликом заузет Доњи град, након детаљне анализе топографског положаја фортификација мора се кориговати.

327] О току опсаде в: Елезовић 1932, 77 и 99; Wadding 1931, 442–443 и 773–776; Jorga 1915, 161.

лакше рањен. После претрпљених неуспеха Турци су напустили даљу борбу и у току ноћи између 22. и 23. јула 1456. године су се повукли. Београдски град био је успешно одбранјен. Победа је оставила дубок утисак широм хришћанске Европе.

За наша разматрања од посебног је значаја анализа одбрамбене улоге утврђења Београдског града у току опсаде, нарочито у односу на дејства артиљерије. О току опсаде и разарањима града постоје бројна сведочанства савременика, који дају своја, често различита, виђења дogaђaja. Археолошким истраживањима и проучавањем очуваних делова средњовековних бедема дошло се до неких података који употребљавају сазнања о степену разарања утврђења. На основу сачуваних података, забележених од стране очевидаца и учесника у одбрани града, јасно се уочава да су најјачи напади били усмерени на Горњи град. Према њиховом виђењу дogaђaja у току турског бомбардовања, бедеми овог утврђења били су сравњени са земљом. То истиче и Хуњади у једном писму које је упутио непосредно после опсаде.³²⁸ Вести о разарањима бедема Горњег града сигурно су претеране у тежњи да се искаже храброст бранилаца и увећа значај победе. Реалнији приказ дogaђaja, према речима очевидаца, забележио је Бернард од Крајбурга. Он каже да су Турци град »разбили« само са једне стране, али ни ту нарочито.³²⁹ У описима опсаде, који потичу од турских хроничара, нема података до које мере су градски бедеми били разорени услед дејства опсадне артиљерије.

Трагови рушења, који сигурно потичу из времена опсаде 1456. године, за сада су поуздано утврђени на неколико места и то углавном код куле VII Западног подграђа, затим на деловима Северозападног бедема Горњег града и у комплексу барбакана испред Источне капије Доњег града. У штуту од обрушених бедема су откријене велике камене топовске кугле. Приликом недавних истраживања комплекса Сахат капије на остацима средњовековног Југоисточног бедема уочен је траг једне веће обновљене бреше, која би могла потицати из овог раздобља.³³⁰ Слој рушевина са каменим куглама, према стратиграфији старијих и млађих слојева, може да се датује у средину 15. века.³³¹ Кугле су пречника између 0,46 и 0,54 м, тежине између 200 и 250 кг, али има и већих, што јасно указује на калибар турских опсадних топова коришћених за напад на Београд 1456. године. Ови подаци се у целини уклапају у ранија сазнања о развоју турске опсадне артиљерије у време султана Мехмеда II. Приликом опсаде Цариграда

коришћени су топови који су избацивали кугле тешке од 290 до 320 кг,³³² а сличним топовима бомбардовани су и наши градови – Ново Брдо, Сmederevo и Ресава.

На основу разматрања положаја откривених кугли и трагова рушења, може се доћи до неких закључака о распореду и начину дејства турских топова у току опсаде. У односу на топографску ситуацију, најпогоднији положај за постављање великих опсадних топова био је на равном простору јужно од града са правцем дејства према Југоисточном бедему Горњег града. Поред тога, могли су бити постављени и на простору Дунавског предграђа са правцем дејства према делу Североисточног бедема Доњег града, између кула I и III.³³³ Трећи положај за дејство евентуално само једног великог топа могао би се претпоставити на правцу Јужне капије Западног подграђа. За бомбардовање бочних бедема Горњег града велики опсадни топови нису се могли поставити на погодне положаје. Будући да је главнина опсадне артиљерије била распоређена на простору јужно од града, могло би се очекивати да је Југоисточни бедем овом приликом био у великој мери разорен. Међутим, на деловима који су археолошки истражени, не запажају се трагови великих разарања и каснијих поправаки, осим на поменутом делу код Сахат капије. То не искључује могућност да су на више места могле бити пробијене бреше, али бедем сигурно није био разорен у оној мери како нам то саопштавају очевици дogaђaja. У том смислу најближи истини је, изгледа, наведени податак Бернарда од Крајбурга, који се, према ономе што знамо о току опсаде, сигурно односи на Југоисточни бедем Горњег града. Да није био у већој мери разорен сведочи и поменути податак Дурсун-бега, који каже да су се Турци приликом главног јуриша уз помоћ лествица пели на бедеме. За разлику од Југоисточног бедема, знатно већа разарања запажају се код Северозападног бедема Горњег града који није био на правцу директног напада. Сличан случај је и са јужним зидом барбакана Источне капије Доњег града. Разлоге овој занимљивој појави сигурно треба тражити у начину дејства великих опсадних топова.

328] Jorga 1915, 134.

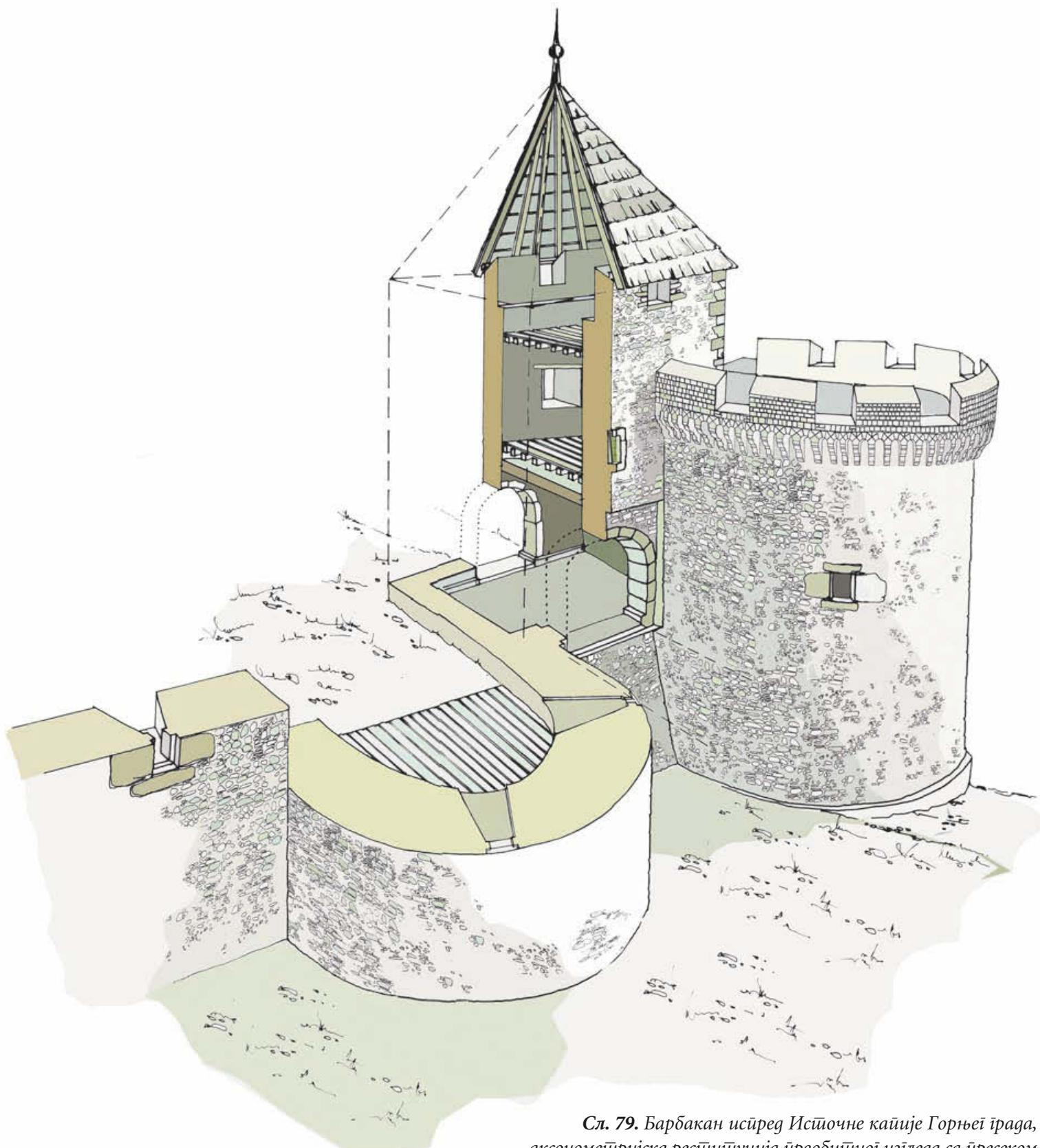
329] Jorga 1915, 146; Бабингер 1968, 122.

330] Истраживања 2004–2005. г., није објављено.

331] Поповић 1982, 114, н. 94–97.

332] Petrović 1966, 164.

333] Елезовић, Шкриванић 1956, 11–13, в: Поповић 1982, 114, н. 102.

Сл. 79. Барбакан исйред Источне кайије Горњећарада,
аксонометријска ресимиштуција јрвобићиног излегда са јресеком

Сл. 80. Ојсага Београда 1456. године,
турска минијатура (Feher 1976, Т. VI)

У време напада на Београд турска опсадна артиљерија имала је велику разорну моћ, али систем нишањења и маневрисања топовима још увек није био усавршен. Опсадни топ је на положају укопаван и обезбеђиван од трзаја дрвеним дирецима, тако да се у току дејства није могао лако померати. Положај цеви топа био је под углом, што значи да се испаљена кугла, у зависности од нагиба цеви, ређе кретала праволинијски према циљу, а чешће је имала криволинијску убацну путању. Услед тога може се претпоставити да је већина испаљених кугли прелетала главни циљ – Југоисточни бедем Горњег града – и крећући се криволинијски погађала супротни, Северозападни бедем и објекте у граду. О оваквом начину кретања камених кугли сведоче и открића из Доњег града.³³⁴ Две камене кугле су погодиле митрополитову резиденцију, крај цркве Успења Богородице, и пробивши кров доспеле до пода приземља.³³⁵ Забележено је и сведочанство да је на сличан начин била погођена и једна црква, где је пострадала маса верника која је ту потражила спас.³³⁶ Директним поготком била је, по свему судећи, оштећена кула VII Западног подграђа.

Сводећи ово разматрање може се закључити да су утврђења Београдског града углавном издржала бомбардовања из великих топова у току опсаде 1456. године. За то постоји неколико основних разлога. На првом месту то је погодан положај београдских утврђења која су, са изузетком јужне стране, неподесна за дејства опсадне артиљерије. Други разлог је сигурно био неусавршени систем руковања опсадним топовима, што је онемогућавало да дође до пуног изражaja њихова разорна моћ. Бедеми Београдског града, најчешће дебљине од свега седам стопа (2,10 м), нису могли да буду довољно отпорни на дејство артиљерије. Међутим, нека решења примењена при изградњи утврђења у првим деценијама 15. века овом приликом су, без сумње, показала своја добра својства. Спљани бедем са косом каменом ескарпом онемогућавао је директне поготке у подножје и темељ главног бедема, а са мимим тим и разарања већег обима.

У току ове опсаде, као што је то био случај и 1440. године, поново се показала вредност система одбране Београда, који је био замишљен и остварен у време српског деспота. Главни правац напада извршен је са јужне, копнене стране, што се предвиђало и у време изградње утврђења, па је град на том месту био најбоље утврђен. Опсаду са северне стране браниоци су успели да разбију и сачувавају превласт на рекама. Ово је било од пресудног значаја.

Са те стране налазила су се најслабија утврђења. Осим тога преко река град је био чврсто повезан са Угарском, одакле је стизала помоћ. Међутим, и поред чињенице да је град успешно одбрану захваљујући залагању бранилаца и јачини утврђења, резултати опсаде јасно су показали и сладе стране система одбране Београдског града. Велика разорна моћ опсадне артиљерије представљала је основну опасност за градске бедеме, грађене према принципима ратовања хладним оружјима. Нови захтеви одбране од дејства опсадне артиљерије, која се све више усавршавала, указивали су на потребу ојачавања утврђења Београда.

ОБНОВА И ДОГРАДЊА УТВРЂЕЊА 1456–1521. ГОДИНЕ

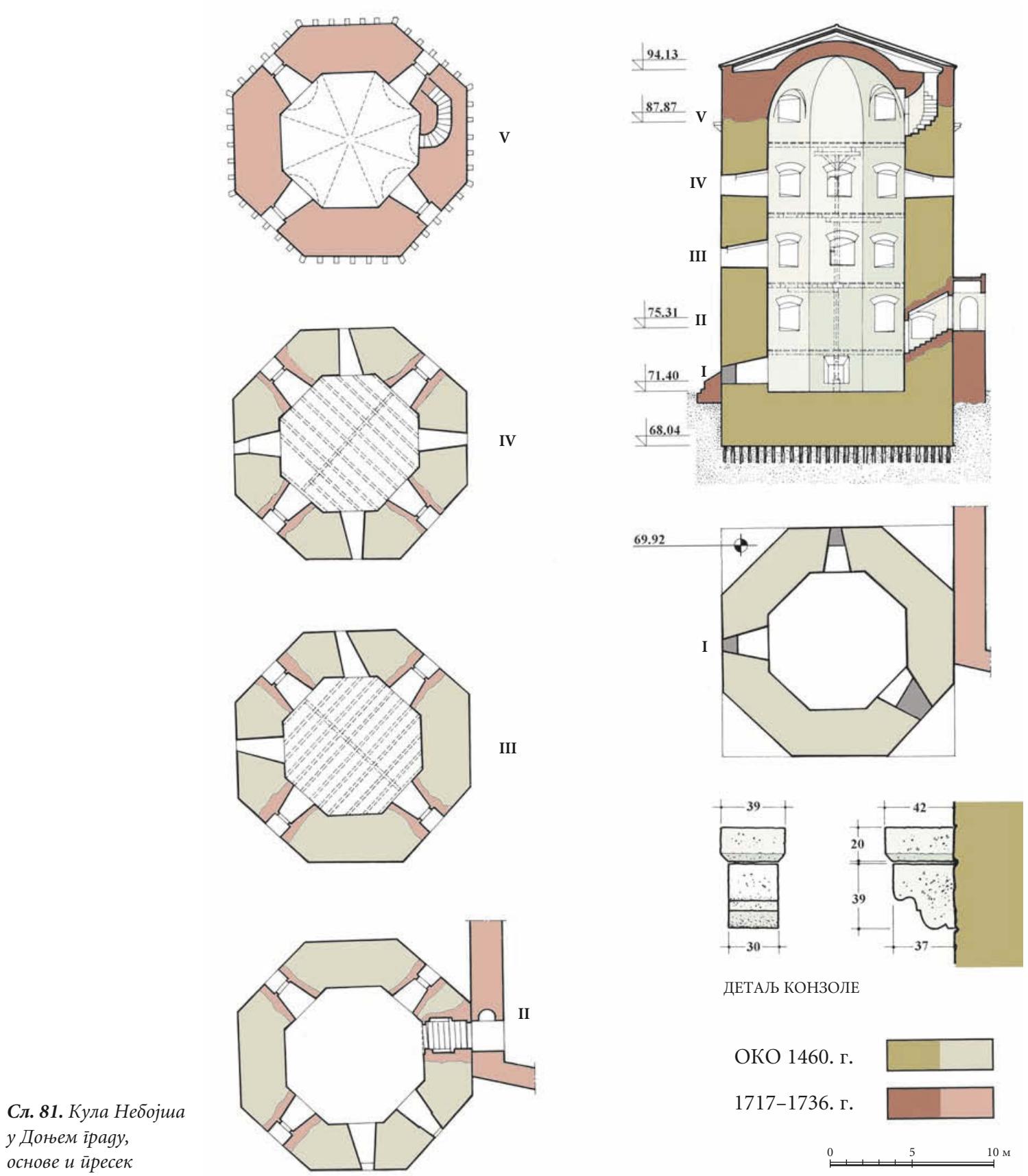
После успешне одбране града и повлачења турских опсадних трупа, требало је да се приступи обнови оштећених и порушених утврђења. То је била хитна потреба јер се знало да се Турци неће помирити са поразом и да се нови напади могу очекивати већ у близкој будућности. Од јачине утврђења зависила је судбина града, који је сада био не само кључно утврђење на јужној угарској граници, већ и предстража хришћанске Европе. Свестан те чињенице, врховни заповедник угарске војске Јанко Хуњади предузео је одмах неопходне мере да се уклоне рушевине и обнове обрушене куле и бедеми. Међутим, то за одбрану града није било довољно. Хуњадију је, по свему судећи, било јасно да се поред обнове, утврђења Београдског града морају ојачати и дограмити, како би се успешно могла супротставити дејству опсадне артиљерије. То је сигурно превазилазило његове могућности. Претходно је било потребно да се изради програм радова за усавршавање и ојачавање система одбране града и за то прикупе потребна средства. Стога се Хуњади већ 24. јула обраћа писмом угарском краљу са молбом да му пошаље једног Немца, вероватно стручњака за фортификацију, који би прегледао оштећена утврђења и предложио мере за њихову реконструкцију.³³⁷ Није нам познато да ли је Хуњади успео у својим тежњама да се град што пре обнови. Неки неопходни радови сигурно су били започети, међутим, за озбиљнију

334] Поповић 1970, 12–15.

335] Поповић, Бикић 2004, 84 и 100.

336] Wadding 1931, 760.

337] Jorga 1915, 135–136.

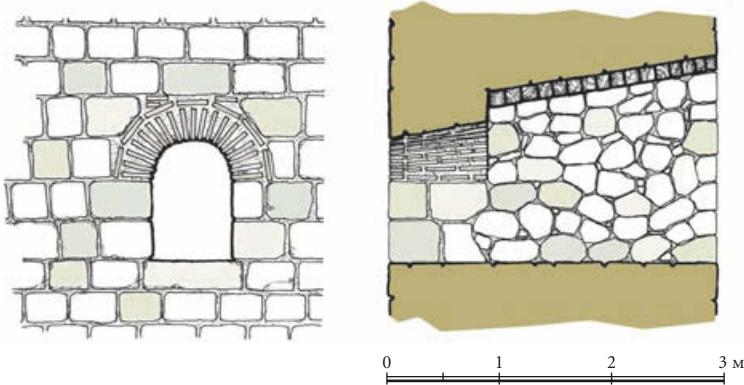

обнову тада није било повољних услова. Већ следећег месеца, заражен кугом, Хуњади умире, а у Угарској започињу унутрашњи немири. У јесен 1456. године Београд је, још увек у рушевинама, постао средиште страначких борби и разрачунања између Хуњадијевих присталица и грофа Урлиха Цељског. Несрећене прилике трајале су и током следеће године, све до јануара 1458. године, када на угарски престо долази Хуњадијев син Матија Корвин.³³⁸ Тек пошто су срећене унутрашње прилике, могло је више пажње да се посвети организацији одбране на јужној граници. У међувремену Турци су освојили готово целу територију српске деспотовине, осим утврђеног Смедерева, а већ половином 1458. године заузет је и град Жрнов на Авали, који се од 1444. године налазио под влашћу деспота Ђурђа.³³⁹ После ових освајања Београд је био са копнене стране окружен непријатељским територијама.

У новонасталој ситуацији Београдски град је дошао у први план угарских одбрамбених припрема. Током 1458. године, под руководством кастелана Михајла Силађија, град је, изгледа, интензивно утврђиван. У октобру исте године у њему је боравио краљ Матија Корвин, посвећујући посебну пажњу утврђивању границе.³⁴⁰ На изградњи града радило се и наредних година. У пролеће 1465. године у Београд је упућено дрво и други материјал потребан за градњу утврђења.³⁴¹ Међутим, осим чињенице да се у овом периоду радило на утврђивању града, у изворним документима нема ближих података који је био обим тих радова и шта је тад грађено. У том смислу нешто више података пружају резултати истраживања и анализа очуваних делова средњовековних фортификација.

Први радови, који су могли започети одмах после опсаде, били су сигурно усмерени ка обнови порушених делова бедема и кула. Неки трагови ових радова запажају се и данас на деловима очуваних средњовековних бедема, који су археолошки истражени.

Као што је раније речено, јужни зид барбакана испред Источне капије Доњег града знатно је оштећен у току опсаде. Био је, услед бомбардовања, растрешен и накривљен према унутрашњем простору утврђења. Да би се избегло презиђивање, оштећени део је ојачан једним контрафором и делом зида под нагибом.³⁴² Нови контрафор је у доњем делу петоугаоног, а у горњем делу полукружног облика. На сличан начин ојачан је и оштећени део Северозападног бедема Горњег града близу Северне капије. Овде су подигнута четири контрафора на међусобним растојањима од 4 до 6 м. Један од њих је по облику и ди-

Сл. 82. Кула Небојши у Доњем граду,
делија топовске ојачање

мензијама једнак са оним у комплексу Источне капије Доњег града.³⁴³

Приликом опсаде 1456. године била је оштећена и кула VII Западног подграђа. У току радова на обнови ојачана је са предње стране једним троугаоним додатком који је имао за циљ да спречи директне поготке у равни фронт куле. Темељна зона ојачања укопана је у шут на простору скривеног пута који је остао засут рушевинама. Нови ниво скривеног пута испред куле постављен је у равни са штетном стазом спољног бедема.

Осим ових обнова, које су у току археолошких истраживања уочене, сигурно је да се у овом периоду радило и на осталим деловима порушених утврђења. Који је обим тих обнова био, није познато. Сви бедеми су сигурно поправљени, као и већина кула. На турском цртежу из 1492. године забележено је да једна кула у приобалном делу града, оштећена 1456. године, није била поново подигнута до своје некадашње висине.³⁴⁴

Поред радова на обнови порушених бедема и кула у истом раздобљу изграђена је велика топовска кула на обали Дунава (данас кула Небојша)³⁴⁵ и ново, истурено утврђење на североисточној страни града – Источно подграђе.

338] Калић-Мијушковић 1967, 171–179.

339] Бабингер 1968, 179.

340] Nagy, Nyári 1875, 10–12; Калић-Мијушковић 1967, 181–184.

341] Franknói 1983, 83.

342] Поповић 1970, 12.

343] Unverzagt 1958, 271.

344] Елезовић, Шкриванић 1956, 13.

345] Костић 1931; Поповић 1982, 116, н. 119.

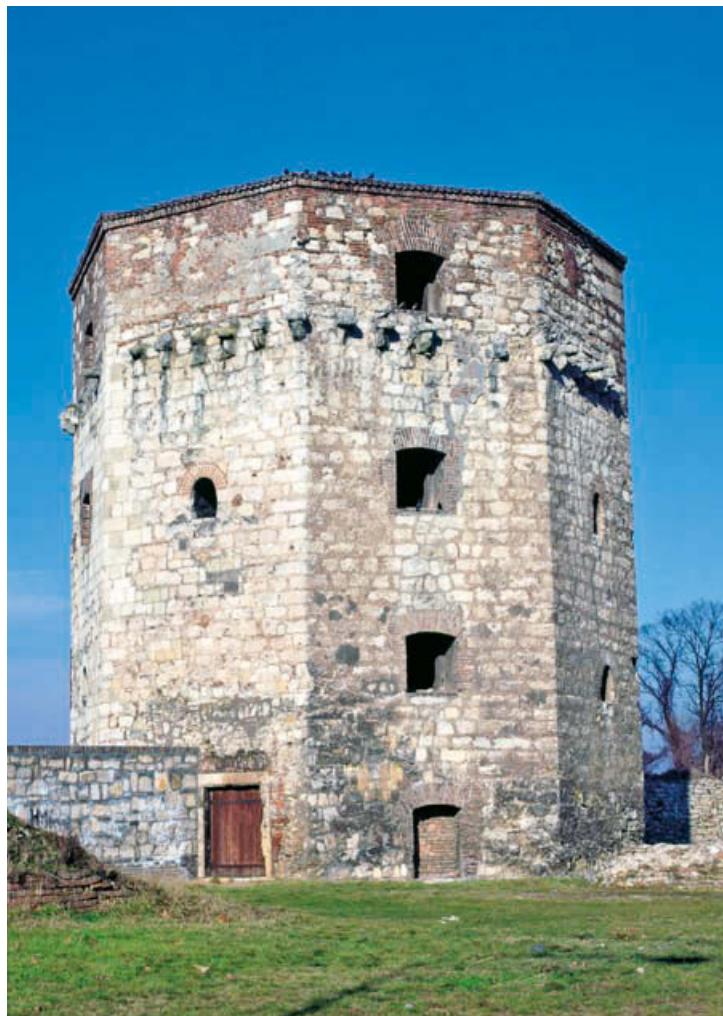
*Сл. 83. Кула Небојша у Доњем ћраду,
аксонометријска реситијација са разрезом*

Нова топовска кула подигнута је на завршетку Приобалног бедема према улазу у Дунавско пристаниште.³⁴⁶ Кула је правилне осмоугаоне основе са пречником унутрашњег простора од око 8,50 м. Димензије спољних страна су око 6 м, а дебљина зидова 3 м. Спољно лице зида је грађено правилним тесаницима, а унутрашње ломљеним каменом уз местимичну употребу опека. Темељ чини зидана компактна плоча, која је била постављена на дрвеним шиповима. Зидна маса темеља ојачана је и роштиљем од дрвених греда. Изнад темељне плоче изграђен је осмоугаони надземни део. Услед каснијих преправки, кула није очувана у свом изворном облику.³⁴⁷ Првобитно је била висока преко 20 м. Унутрашњи простор био је издељен дрвеним међуспратним конструкцијама на приземље и четири спрата. Са нивоа последњег спрата излазило се на одбрамбену галерију, истурену на каменим профилисаним конзолама. Некадашњи прилаз кули налазио се, по свему судећи, на правцу Приобалног бедема. У равни свих етажа куле постојали су топовски отвори, чији првобитни број и распоред, услед каснијих проградњи, не може поуздано да се утврди. Према спољној страни топовски отвори су били широки око 0,80 м и у горњем делу завршени луком од обрађеног камена или танких опека у декоративном слогу.

Изградњом ове куле коначно је, у фортификационом смислу, уобличен простор на споју Приобалног и Североисточног бедема Доњег града. Међутим, услед недовољне истражености још увек се не могу доносити поузданији закључци о коначном изгледу овог дела утврђења после изградње садашње куле Небојше, као и о њеном односу према раније изграђеним бедемима. Једино је сигурно утврђено да између куле II и новоизграђене топовске куле првобитно није постојао бедем. То говори у прилог раније изнете претпоставке да се на том простору налазио улаз у део пристаништа, који је у виду малог залива зализио у простор Доњег града. О систему одбране овог дела градске луке и евентуалном постојању бедема, који су га могли окруживати, за сада нема поузданих података.

У исто време са радовима на изградњи приобалне топовске куле грађено је и ново истурено утврђење Источног подграђа. Ово просторно мало утврђење, површине око 0,75 ха, изграђено је на најистуренијем, северном делу Дунавске падине. На његовој крајњој тачки била је подигнута осмоугаона топовска кула, данас позната под именом Јакшићева кула. Она је, судећи према очуваним остатцима и приказима на ликовним изворима,³⁴⁸ у свему била јед-

Сл. 84. Кула Небојша у Доњем граду

нака са приобалном кулом Небојшом, али знатно мањег волумена – пречник унутрашњег простора куле је 4,90 м, дужина спољних страна око 3,75 м, дебљина зидова око 2,25 м, док првобитна висина није позната. Унутрашњи простор куле је подељен дрвеним међуспратним конструкцијама на, вероватно, пет етажа. У равни сваке етаже и овде су се налазили топовски отвори истог облика као и код приобалне куле Небојше.

Од Јакшићеве куле полазио је Северни бедем утврђења који се пружао до барбакана испред Источне капије

346] Јовановић 1939, 111–121.

347] Поповић 1982, 116, н. 121.

348] Поповић 1982, 118, н. 122–123.

Сл. 85. Источно подграђе, Јакшићева кула

Доњег града, и Источни бедем који је ишао у правцу комплекса Зиндан капије. Са јужне и западне стране простор новог утврђења затварале су раније изграђене фортификације. Северни бедем у свом подножју био је ојачан косом каменом ескарпом. Сличну ескарпу имао је, вероватно, и Источни бедем, који је на средини био ојачан и једном правоугаоном кулом. Нови бедеми Источног подграђа прислоњени су својим крајевима уз раније подигнута спољна утврђења испред Источних капија без међусобне грађевинске везе. Бедеми су грађени од ломљеног камена повезаног јаким кречним малтером. Њихова дебљина је 2,10 м, а првобитна висина између 10 и 12 м. Северни бедем овог утврђења једним делом је президан крајем 18.

века. Првобитни део бедема очуван је само на деоници према Јакшићевој кули, и ту су очувани остаци једног правоугаоног топовског отвора, који се налазио око 4 м испод равни штетне стазе. Могуће је претпоставити да је првобитно у оквиру овог бедема постојао читав низ сличних топовских отвора.

Ради повезивања новог утврђења са осталим деловима града у лучном бедему комплекса Зиндан капије била је изграђена једна мала капија кроз коју се преко дрвене рампе, силазило у Источно подграђе. Нова капија је отворена и у јужном зиду барбакана испред Источне капије Доњег града. На тај начин остварена је још једна саобраћајница између Горњег и Доњег града кроз Источно подграђе.³⁴⁹

Ново утврђење Источног подграђа грађено је истовремено са топовском кулом на улазу у Дунавско пристаниште. На овај закључак сасвим јасно указује истоветност облика и функција нових топовских кула, те се стога, у покушају прецизнијег датовања, ови радови на доградњи утврђења Београдског града, морају посматрати заједно. Основни елеменат за временско опредељивање Источног подграђа представља чињеница да се његови бедеми прислањају на зидна платна раније изграђених барбакана испред главних градских капија. Нови северни бедем подграђа прислоњен је на Јужну кулу барбакана доњоградске Источне капије, при чему је заклоњен једним делом затечени топовски отвор. Призивањем овог бедема кула је у знатној мери изгубила своју првобитну одбрамбену функцију, што поуздано указује да се ради о две хронолошки одвојене етапе грађења. Будући да су барбакани грађени сигурно пре турске опсаде, грађење Источног подграђа, а такође и приобалне топовске куле могло би се оквирно датовати после 1456. године, а свакако пре турског запоседања града 1521. године.

Међутим, има елемената и за прецизније временско опредељивање. На турском цртежу Београда из 1492. године приказана је схематска подела града на пет издвојених утврђења од којих једно, сасвим поуздано, представља Источно подграђе.³⁵⁰ Не може се искључити могућност да се на истом цртежу приказана »Врачарева кула« поистовети са данашњом кулом Небојшом. Источно подграђе, као посебан део утврђења јасно се уочава и на турској минијатури са приказом опсаде 1521. године. Ту су једнако приказане две куле, које по положају одговарају кули Небојшом.

349] Поповић 1970, 13 и 36.

350] Елезовић, Шкриванић 1956, 5–16, сл. 1.

бојши и Јакшићевој кули. За разлику од других београдских кула, ове две имају истурене одбрамбене галерије.

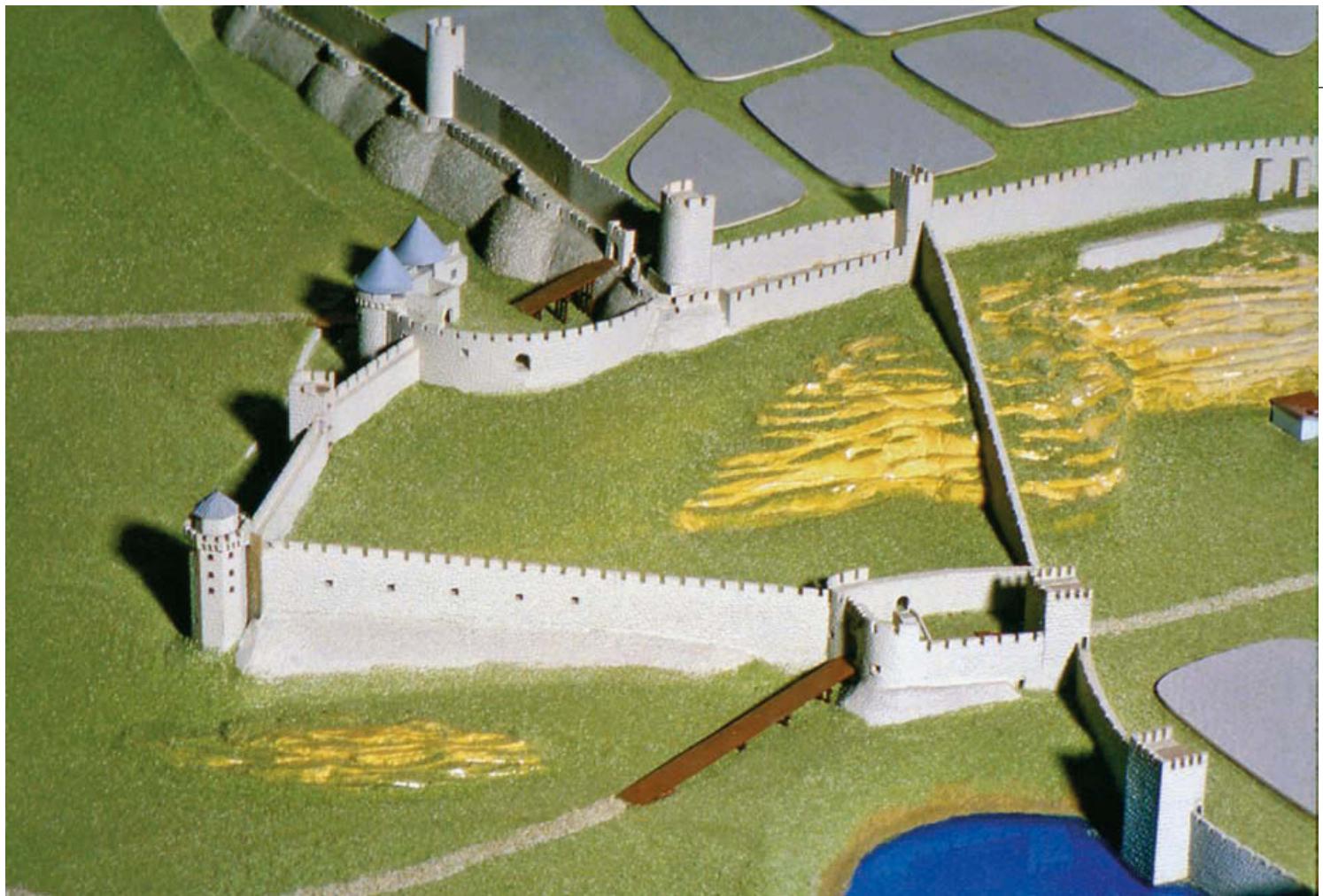
Према наведеним подацима, изградња утврђења Источног подграђа и куле Небојше, може поуздано да се датује у шири временски распон од 1456. године до краја 15. века. У оквиру тог раздобља могућа су и нешто прецизнија датовања, уколико прихватимо да се подаци о радовима на утврђивању града 1458. године односе на изградњу ових утврђења. На осталим очуваним деловима средњовековних бедема Београдског града, који су до сада већим делом истражени, нема трагова доградњи и већих радова, који би се могли датовати у другу половину 15. века. Имајући то у виду, може се претпоставити да су радови на изградњи утврђења Источног подграђа и куле

Небојше започети 1458. године, а изведени у току првих година владавине краља Матије Корвина (1458–1490).

Посматрајући у целини радове на обнови и доградњи утврђења Београда, који су изведени у овом раздобљу јасно се запажа тежња ка ојачавању система одбране североисточне стране града. Изградњом новог, истуреног утврђења знатно је побољшана одбрана прилаза главним градским капијама. Поред тога остварена је могућност да се дејством топова са бедема и угаоне куле новог утврђења бочно брани прилаз Североисточном бедему Доњег града

*Сл. 86. Источно подграђе,
Северни бедем са Јакшићевом кулом*

и Дунавском пристаништу. У систему његове одбране, као што је већ истакнуто, главну улогу је имала артиљерија. На најистуренијем углу Источног подграђа налазила се топовска Јакшићева кула у коју је могло да буде смештено 10–15 топова. Поред тога дуж Северног бедема такође су се налазили положаји за 6–8 топова.

Изградња велике и јаке топовске куле на улазу у Дунавско пристаниште указује на покушај да се организује одбрана овог, раније слабо утврђеног, пристаништа. У другој половини 15. века, посебно после турског освајања Сmedereva, Београд је био главно угарско ратно пристаниште на дунавској граници. За смештај већег броја ратних лађа, које су дејствовале на Дунаву, а служиле и за одбрану града, старо утврђено Савско пристаниште није било доовољно. Стога се управо у овом периоду указала потреба да се за смештај ратне флоте обезбеди и Дунавско пристаниште које почетком 15. века није имало примарне војне

функције. То је сигурно био основни разлог за подизање топовске куле на његовом улазу. Дејством топова, којих је у овој кули вероватно било између 15 и 20, могло је успешно да се брани не само пристаниште већ и прилази Приобалном и Североисточном бедему Доњег града.

Изградња истурених топовских кула представљала је покушај прилагођавања система одбране градова применени артиљерије. Ово је процес, који се током 15. и почетком 16. века запажа и код осталих угарских утврђења.³⁵¹ У раној фази то су биле вишеспратне куле кружних или полигоналних основа, грађене на истуреним и стратешки важним местима за одбрану градова. Високе топовске куле, као рани и неусавршени облик фортификација те врсте, имале су читав низ слабости. Биле су слабо брањене од погодака опсадне артиљерије и изложене великим разарањи-

351] Gerö 1969, 31.

ма, а приликом дејства већег броја одбрамбених топова, испуњавале су се димом што је ометало рад браноца.³⁵² Отклањање ових недостатака условило је појаву новог, усавршенијег типа низких и масивнијих кула. Овом типу припадају турске топовске куле Смедеревског града изграђене 1479/80. године³⁵³ и слична кула у Голупцу, а у Угарској кружна топовска кула утврђења у Ђули, подигнута почетком 16. века.³⁵⁴ Анализирајући нове топовске куле Београдског града, које су, по свему судећи, грађене крајем шесте или почетком седме деценије 15. века, јасно се уочава да оне припадају раном типу те врсте фортификација. Њихова појава представљала је даљи покушај прилагођавања Београдског града за дејства артиљерије, као нове врсте наоружања. Изградњом куле Небојше и Источног подграђа са положајима за више десетина топова, знатно је ојачана одбрана града, посебно на сектору Дунавског пристаништа.

У овом раздобљу то су били једини већи радови на даљем утврђивању града, али ипак недовољни у односу на стварне потребе одбране Београда. Остали делови утврђења били су тада само обнављани. Бедеми Горњег града нису ојачани нити боље обезбеђени. Остали су релативно мале дебљине и слаби на дејства опсадне артиљерије, која се све више усавршавала. И поред неоспорних ојачања, које је одбрана добила изградњом новог утврђења Источног подграђа, град је у целини остао недовољно утврђен. Раскорак између стварних потреба одбране града и мера које су у том циљу предузимане, долазио је све више до изражaja крајем 15. и у првим деценијама 16. века.

После фортификационих радова, за које смо претпоставили да су изведени у првим годинама владе краља Матије Корвина, током наредног раздобља радило се само на одржавању градских бедема и кула, и то, изгледа, у малом обиму. Године 1505. било је предвиђено да се за оправку београдских бедема издвоји из краљеве благајне суму од 1000 форинти.³⁵⁵ То, изгледа, није било довољно јер неколико година касније, почетком 1511. године, у једном писму угарски краљ Владислав II (1490–1516) истиче потребу да се обнове обрушени и запуштени бедеми Београда.³⁵⁶ У тренуцима непосредне опасности од турских напада предузимане су нешто опсежније одбрамбене припреме. Тако је, 1492. године, када се очекивао напад

султана Бајазита II (1481–1512), рашишћаван простор испред града за потребе одбране. Том приликом су, по свему судећи, морали да буду порушени и неки делови предграђа, који су се налазили близу градских бедема. Таква мера је била сигурно неопходна да би се спречило коришћење зграда у предграђу за опсадне положаје у случају евентуалног напада. Занимљив је подatak да су у исто време у утврђењу грађене земунице као склоништа за случај бомбардовања из топова.³⁵⁷

ТУРСКА ОПСАДА И ОСВАЈАЊЕ БЕОГРАДА 1521. ГОДИНЕ

После неуспешне опсаде 1456. године Турци, током наредних деценија, нису јачим снагама нападали Београд. Мањи сукоби на прилазима граду били су уобичајена појава. У њима је најчешће учествовала турска посада из Жрнова на Авали.

До велике промене, судбоносне за даљу историју Београда, дошло је почетком треће деценије 16. века, када је на власт у Цариграду дошао млади ратоборни султан Сулејман II (1520–1566). Један од првих циљева његове владавине био је заузимање хришћанских упоришта, која су спречавала даља освајања на северу и у областима Медитерана. Први на удару те политике налазио се Београд, који су Сулејманови преци безуспешно покушавали да заузму. За даљи продор према северу постојали су тада веома повољни услови. Угарска се за владе краља Лажоша II (1516–1526) налазила у тешкој ситуацији раздирана честим унутрашњим сукобима. Краљевска власт је била немоћна да земљу припреми за одбрану. Није било ни појединача који би, као некада Јанко Хуњади, могли сопственим снагама да пруже отпор Турцима.

Почетком треће деценије 16. века систем одбране јужне угарске границе налазио се у веома лошем стању. Утврђења су била запуштена и недовољно наоружана. Није било новца да се градови опреме јаким посадама. Ни Београд се није налазио у бољој ситуацији. Његова

352] Gerö 1969, 29; Дероко 1961, 17.

353] Поповић, П. 1930, 110.

354] Parádi 1975, 170–176.

355] Thalóczy, Horvath 1915, 188.

356] Thalóczy, Áldásy 1907, 337–338.

357] Thalóczy, Áldásy 1907, 288–289.

БЕОГРАДСКИ ГРАД
1521.

Сл. 88. Београдски југ 1521. године, реситилијација йуана

утврђења, која од времена краља Матије Корвина нису даље дограђивана, вероватно су у великој мери била запуштена. Град је имао малу посаду коју је, према различитим проценама, сачињавало 400 до 900 људи.³⁵⁸

Припреме за напад на Угарску и опсаду Београда отпочеле су у пролеће 1521. године. Велика турска војска кренула је из Цариграда у другој половини маја месеца.³⁵⁹ Тачан број учесника у овом походу није познат. Може се само претпоставити да их је било око 100 хиљада, рачунајући и људе који су војску пратили. Био је опремљен и већи број ратних лађа, које су кренуле из Цариграда уз Дунав према Београду. Султан је 24. јуна са главнином трупа стигао до Крушевца. Четири дана касније упућен је Пири паша са делом војске да отпочне опсаду Београда. Остали, већи део трупа, предвођен султаном лично, кренуло је према Шапцу.

Стратегија турског напада на Београд 1521. године разликовала се од ранијих, неуспелих покушаја освајања града. Искуства претходних опсада указивала су на чињеницу да је град са копнене стране добро утврђен и да се из тог правца тешко може заузети. Тада је већ сигурно било уочено да се напад може успешно извести једино са река где су утврђења била најслабија. Да би се то могло остварити било је потребно да се претходно овлада Сремом и спречи могућност пружања помоћи граду. Ова стратегија опсаде, разрађена још крајем 15. века, приказана је на раније поменутом турском цртежу, који је несумњиво настао у оквиру припрема за неостварени поход на Београд 1492. године (сл. 4).³⁶⁰

Према плану напада 1521. године главнина турских снага, коју је предводио лично султан кренула је да заузме Шабац, освоји Срем и са те стране приђе Београду. У исто време Пири-паша је вршио припреме за опсаду. Град је прво опседнут са копна, а после освајања Земуна, крајем прве половине јула, утврђење је опкољено са свих страна. Након успостављања опсадних положаја и размештања артиљерије, у другој половини јула почело је бомбардовање града. У међувремену главнина турске војске заузела је Срем и стигла у Земун 31. јула, тако да је главни напад на Београд ускоро могао да отпочне. Султан је са пратњом остао у Земуну одакле је командовао опсадом.

Главни правац напада био је усмерен на приобална утврђења – Доњи град и Западно подграђе. Левим крилом

опсадних трупа са правцем напада на Североисточни бедем Доњег града командовао је Мустафа-паша. На десном крилу, према Јужном бедему Западног подграђа, налазио се Пири-паша. Са оба крила опсадне трупе су другог августа кренуле у јуриш на градске бедеме, који се завршио неуспехом. Ни следећег дана бочни напад на град није успео. После овог султан је наредио Ахмед-пashi да са делом трупа и топовима запоседне положаје на Ратном острву и отпочне бомбардовање најслабије утврђеног Приобалног бедема. То је био добро осмишљен потез, а први резултати указали су се већ наредног дана. Дејством топова, по свему судећи, управо са положаја на Ратном острву, запаљена је једна важна кула на обали из које су браниоци ометали прилаз Североисточном бедему Доњег града и наносили велике губитке Мустафа-пашиним трупама³⁶¹.

Судећи по описаном положају и правцу дејства браниоца, може се претпоставити да се наведени подatak односи на данашњу Небојша кулу. На ову претпоставку указује и један, веома значајан, археолошки налаз. Приликом истраживања ове куле, на њеном првобитном појду откривен је слој гари и угљенисаног дрвета, дебљине око 15 цм, који сигурно потиче од изгорелих међуспратних конструкција.³⁶² Налаз јасно указује на чињеницу да је кула у раној фази свога постојања изгорела, што би се хронолошки у потпуности подударило са описаним до-гађајем од 4. августа 1521. године. Осим тога, то је била једина кула на обали са које су браниоци могли топовима да туку положаје на левом крилу турских трупа. У том смислу је значајно запажање анонимног турског хроничара, аутора дневника о Сулејмановом походу на Београд, када каже да је спаљивањем ове куле »неверницима пребијена кичма« и омогућен јуриш са Мустафа-пашиних положаја.

После овог успеха настављено је даље бомбардовање града, посебно Приобалног бедема. Према приказу на Решовом дрворезу, у овом бедему је пре главног напада била пробијена велика бреша, коју су браниоци покушали да затворе дрвеним палисадама. Главни јуриш на Доњи град и Западно подграђе започео је 8. августа 1521. године из

358] Калић-Мијушковић 1967, 239–241.

359] О турској опсади в: Елезовић, Шкриванић 1956 (*Дневник Сулејмановој похода*); Tauer 1924, 49–61; Калић-Мијушковић 1967, 246–268.

360] Шабановић 1970, 17.

361] Елезовић, Шкриванић 1956, 57; Tauer 1924, 53.

362] Марјановић-Вујовић 1970, 24.

Фрагменти из Дневника похода султана Сулејмана на Београд у лето 1521. године

...(1. август) Првој дана месеца рамазана блајословеној јод. 927 – недеља. Чамци којима је било издајо наређење оштоловише уз Дунав. У доњој кули (тј. утврђењу Доњег града) Београда на Дунаву, врема йоловају Мустафа-пашином, била је једна кула. Та кула је неверницима служила као упориште. Онемоћавала је јуриши. Када је јуче извршен јуриш из тие куле су оружјем (тј. топовима) мноће од њих љубили. Ту кулу је данас љосле ићиндије један тазија зајалио. Неверницима је пребијена кичма, савили су се. Са йоловаја Мустафа-пашиних најправи се збога за јуриши.

...(5. август) Четвртиак. Срећни султан свечано љојахао, па је уз пратњу дошао на обалу Дунава и стао преко јула првогаве. На праја је извршен јуриш са три месеца. На десном крилу, са обале Саве, Пирит-паша, са левој крила на месецу близу Дунава, Мустафа-паша, из средишта, пронтално, преко јула праја (тј. са Ратног острва) Ахмед-паша. Навалише, не даоше ока оштовориши. Горњи праја сачува се. Божијом добром вароши (тј. Доњи град) је освојена. Неверници који се спасоше од мача и стрела... љубеоше у кулу (тј. Замак). Вароши зајалише. Кад је било љубово са прајом неверник из куле (тј. Западног подграђа), која је била време Пирит-пашиним йоловајима, још се задујо борио. Све до мрака љуцало се из љубова и борба није преспајала. Ахмед-паша дође па се саспаје са царем. Доведе један добар »језик«. Када је исипан о свима приликама и околностима, он извести: Ми се нисмо бојали док су била два крила; чим су са пронталом начинили брешу, више нисмо имали снаје ни моћиностима за борбу. Принуђени смо били да бежимо у кулу.

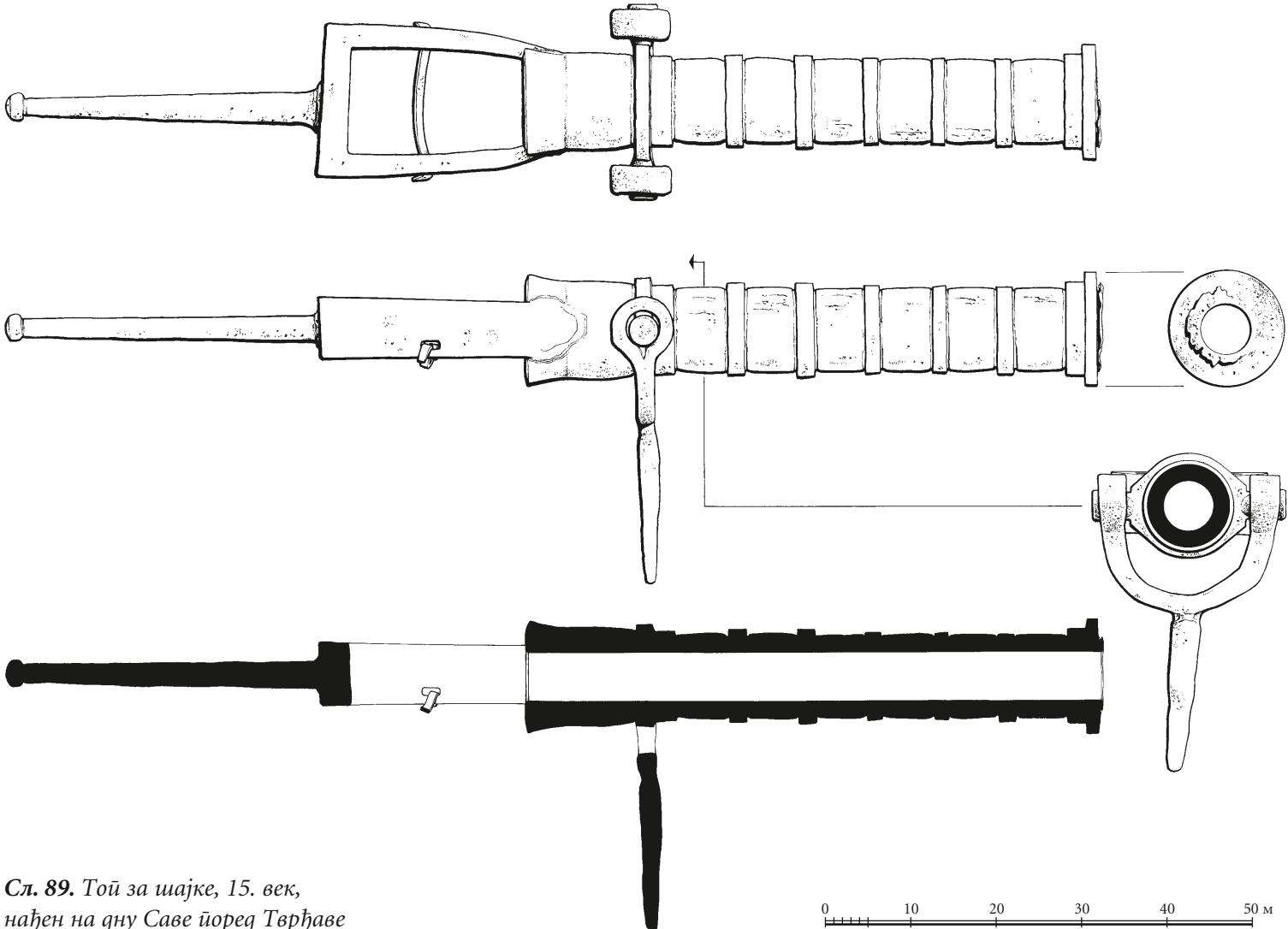
... (26. август) Четвртиак. Божијом љомоћи првогава Београд је данас заузета. После љодне кайија на прају је оштворена. Неверници љочеше да се селе са спаварима, са женама и децом. Јаничари љоше у прају. На првогави љубодоше алајдарјак своја аје. Царски мујезин са праја оштвојаше езан. Пирит-паша са дефтердаром Мехмед Челебијом уђе у кулу (тј. Замак) да узайтие ризницу. Одмах љосле њих љојави се барјак Хусрев-беја смедеревској санџакбеја... Музика је свирала. После ићиндије одржан је диван... На високом дивану се три љутија бубњало у бубањ којим су се објављивале радосне вести. Јаничарски жутоцрвени барјак уз свирку развијен је у прају. У љочасни штоме чину одсвирана је пройсна музика.

...(27. август) Петак. Данас је одржан диван. Чесити султан је срећно преко саирађеној (тј. понтонског) моста прешао и дошао у Београд. Оштаклањао је службу од љејика. Доњу цркву (тј. храм Успења Богородице) претворише у цамију...

Из Зборника Феридун-бега (Елезовић, Шкриванић 1956, 39–66)

три правца. Са бочних страна нападали су Мустафа-паша и Пирит-паша, а у средишту, на Ратном острву, налазио се Ахмед-паша. Његове трупе јуришале су на већ делом разорени Приобални бедем. После борби, које су трајале цео

дан, Турци су успели да заузму Доњи град и Западно подграђе. Браниоци су били принуђени да се повуку у горњоградска утврђења. Истог дана Турци су покушали напад и на Источну капију Горњег града, али су били одбијени.

Сл. 89. Топ за шајке, 15. век,
нађен на дну Саве поред Тврђаве

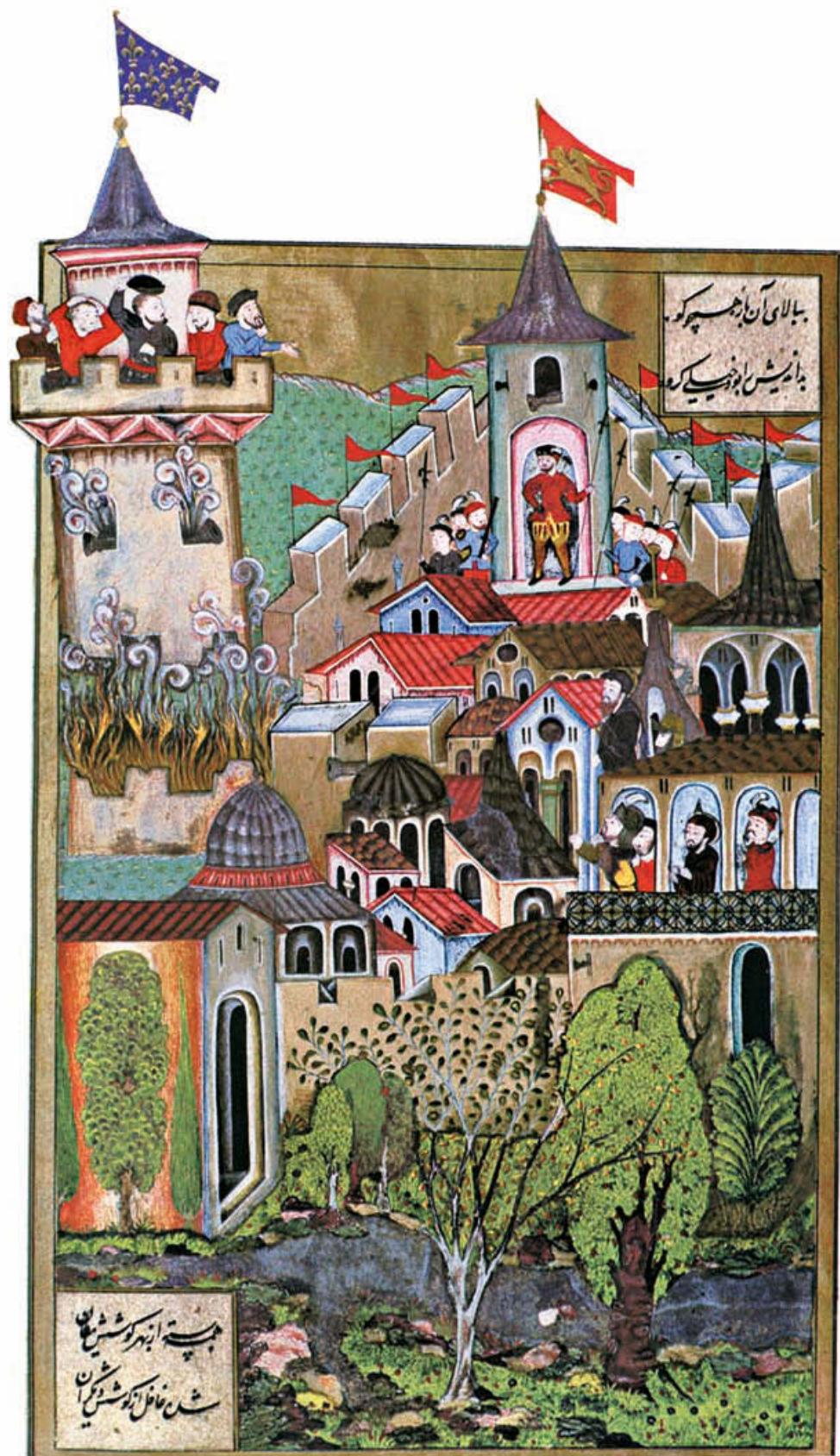
Следећих дана настављено је бомбардовање утврђења која су још увек држали брањиоци. Положај заузетог Доњег града био је неподесан за постављање топова. Да би и са те стране тукли Горњи град Турци су поставили један мањи топ на торањ Фрањевачког манастира који се налазио у Доњем граду.³⁶³ Поред бомбардовања започето је и копање лагума испод бедема и кула. Све су то биле припреме за напад у циљу коначног освајања града.

Шеснаестог августа део трупа под командом Ахмед паше кренуо је, изгледа, из Доњег града, у јуриш на горњоградска утврђења. Нападачи су се на бедеме пели дрвеним лествицама и уз помоћ клинова. Градска посада успешно је одбила овај напад, који није био праћен садејством трупа са левог и десног крила опсадних положаја. И наредних

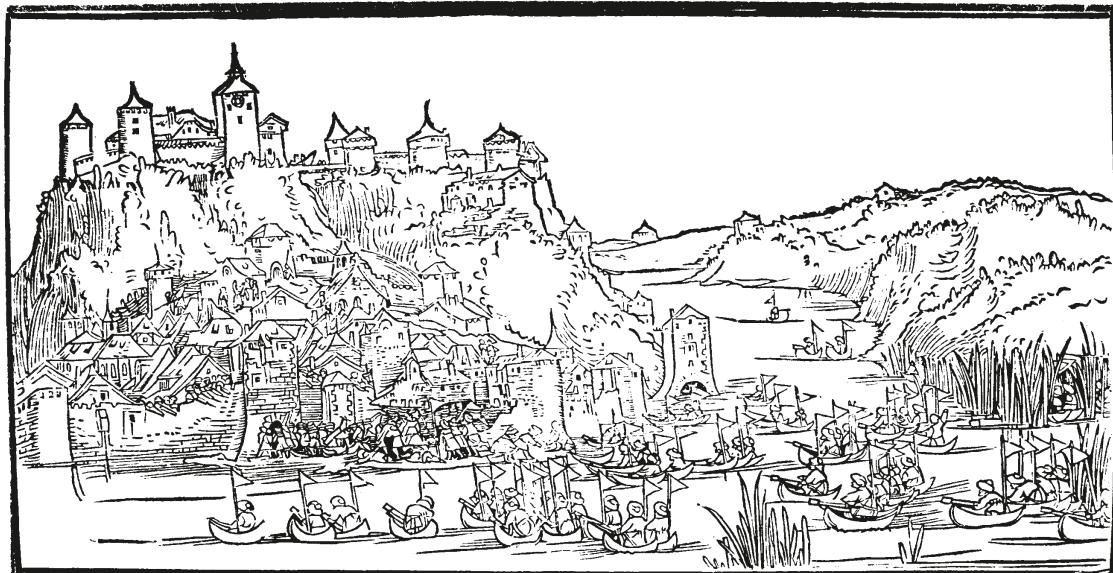
дана Турци су безуспешно јуришали на неосвојени део утврђења. У међувремену вршene су даље припреме за главни напад. Преко понтонског моста на Сави успостављена је директна веза са трупама, које су се налазиле код Земуна. Настављено је и даље копање лагума, тако да је 27. августа дигнута у ваздух једна кула. То је био знак за јуриш на отворену брешу. После жестоких вишечасовних борби брањиоци су успели да одбију и овај напад.

Значајан проблем у оквиру разматрања стратегије и то-ка опсаде представља откривање места на коме се ова кула налазила. Постоје елементи који указују да је разорена кула била у саставу утврђења Замка. Према топографској

363] Поповић 1982, 124, н. 154.

Сл. 90. Ојсага Београда 1521. године,
турска минијатура (Feher 1976, Т. VIII)

Сл. 91. Турци освајају
Београд, дрворез В. Реиша,
Нирнберг 1522. године

ситуацији најпогодније место за копање лагума било је са северозападне стране града на Дунавској падини. На то указује и подatak да је копање лагума започето тек пошто су освојена приобална утврђења и омогућен прилаз падини, према којој није постојао градски ров. Изгледа да је копање лагума било усмерено само према бедемима и кулама Замка, који је као упориште последње одбране, сигурно представљао главни циљ напада. Да овом приликом Северозападни бедем Горњег града није био миниран све доче сазнања стечена у току археолошких истраживања. Међутим, за западни део Замка археолошки подаци би могли да укажу на претпоставку да је део бедема са кулом према падини био разорен минирањем.³⁶⁴ Према ономе што се сада зна, није могуће сигурно утврдити да ли су Турци припремили за минирање и друге делове утврђења. Вести из турских извора наводе на закључак да је на овај начин била разорена само једна кула. Сам чин рушења, вероватно ове куле, приказан је на једној минијатури из хронике о султану Сулејману (сл. 90).³⁶⁵

Минирање и разарање куле, која је изгледа имала важну улогу у одбрани Замка, представљало је тежак ударац за браниоце. Малобројна посада, исцрпљена, без довољно хране и наоружања, све теже је могла да одбија нападе. Пошто је даљи отпор био узалудан, јер очекивана помоћ из Угарске није стигла, браниоци су одлучили да се предају. Турци су коначно 29. августа 1521. године ушли у град који су у протеклом стоећу безуспешно покушавали да освоје.

Пад Београда значио је слом система одбране на дунавској граници. Угарска је била немоћна да то спречи. Од времена краља Матије Корвина граничним утврђењима на јуту није поклоњана довољна пажња. Цео систем одбране поверијан је често ограниченим могућностима појединаца, иако је од тога зависио опстанак државе. У тренутку турског напада 1521. године браниоци Београда могли су да се ослоне само на сопствене снаге. Угарски краљ није успео да прикупи војску и помогне опсаднутом граду. Без те помоћи малобројна посада није могла да се успешно супротстави далеко надмоћнијим турским снагама. Па ипак, и у тој ситуацији, град је успео да се одржи готово шест недеља. Освајање Београда за Турке је представљало тежак подухват. То је чињеница која се јасно уочава кроз анализу ове опсаде. Важан чинилац у том смислу, поред храбости и залагања бранилаца, представљала је утврђења Београдског града.

Основни систем одбране града, успостављен у доба деспота Стефана Лазаревића, био је касније ојачан изградњом барбакана и топовских кула, што је пружало могућност за знатно успешнију примену новог ватреног оружја. Међутим, у раздобљу угарске власти није изменењена одбрамбена концепција према којој су грађена београдска утврђења почетком 15. века. И даље се рачунало са претпоставком да ће Турци град напasti са копнене стране, а

364] Поповић 1982, 124, н. 160–161.

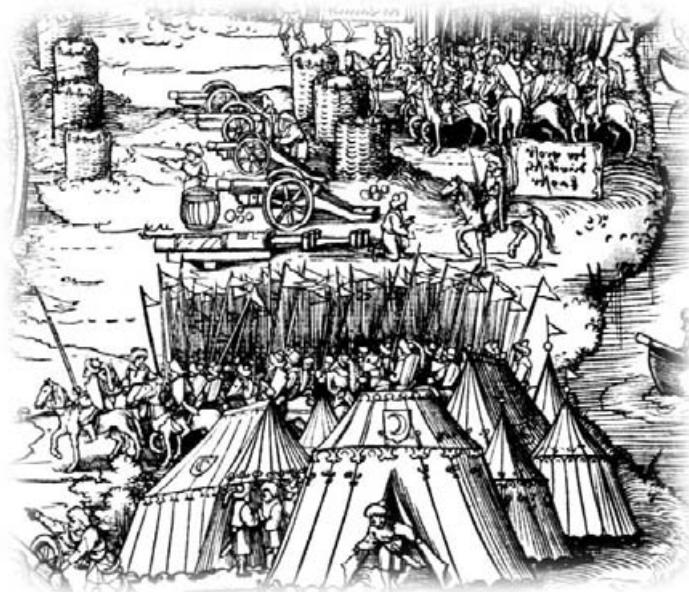
365] Бајаловић-Хаџи Пешић 1978, 112, сл. 6.

да ће угарска флота успети да сачува превласт на рекама и обезбеди неометано слање помоћи браниоцима. Стога ни у овом раздобљу град није значајније утврђиван према речним обалама. Овако замишљена одбрана Београда могла је да буде успешна само у садејству са целокупним одбрамбеним системом на јужној граници. Без тог предуслова град се тешко могао бранити сопственим снагама. Ток и резултати опсаде 1521. године то управо најбоље потврђују.

За одбрану Београда било је судбоносно турско запосења Срема и освајање Земуна. Без заштите флоте и помоћи из Угарске најслабија северна страна града била је директно изложена нападу. Пробијањем бреша на Прио-

балном бедему, нападачима је био отворен пут у утврђење. О томе веома речито говори један заробљени бранилац: »Ми се нисмо бојали док су била два крила, чим су са фронта најравили брешу, више нисмо имали снаје ни моћућности за борбу. Принуђени смо били да бежимо у Кулу«.³⁶⁶ Повлачење бранилаца у Унутрашњи град – Замак и даљи отпор представљали су само покушај да се опстане у узалудном очекивању угарског краља са војском. Тако да су све наде биле изгубљене посада се предала.

Неуспех одбране града, као што се из целог тока турског напада може видети, није искључиво зависио од јачине градских утврђења. Пресудни су били и други чиниоци.

Лојор турских ојсадних трупа,
дешавају правире Ханса Бехама 1522. године

366] Елезовић, Шкриванић 1956, 59.

БЕОГРАДСКИ ГРАД ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ 1521–1688.

Турско освајање 1521. године значило је велику прекретницу у даљем развоју Београда. Први пут после више столећа Београдски град губи примарну војно-стратешку улогу важног граничног утврђења. Тежиште ратних сукоба ускоро по запоседању града је пренето далеко на север. У изменењима условима мирног развоја Београдски град добија нове војне функције – постаје база за прикупљање и снабдевање турске војске, која је одавде упућивана према удаљеним ратиштима. Услед тога утврђење је изгубило свој некадашњи одбрамбени значај, што се неминовно морало одразити на његов даљи развој. Све до последњих деценија 17. века није било стварних разлога да се београдска утврђења даље просторно шире и осавремењују. Оно што је затечено, обнављано и одржавано, у потпуности је одговарало новим потребама.

Истовремено са опадањем одбрамбених функција у овом раздобљу стално је јачала економска улога града. То је дало велики подстрек за наглу изградњу и просторно ширење насеља, тако да већ половином 16. века оно по својој површини вишеструко премашује некадашњи брањени оквир града.³⁶⁷ Развијају се занати и трговина, првенствено ради снабдевања војске, која је овде често боравила, припремајући се за даље ратне походе.

У војном и административном погледу, одмах после освајања, Београд је припојен Смедеревском санџаку и тако поново повезан са својим природним јужним залеђем. С обзиром на значај освојеног града овде је из Смедерева пренето седиште санџака. Утврђење је добило нову посаду коју су сачињавали *мустахфизи* – стални чувари тврђаве, тобције и *цеберције*, који су се старали о чувању оружја, муниције и осталог ратног материјала. На њиховом челу налазио се *гиздар* (кастелан), односно заповедник утврђења.³⁶⁸ У првим деценијама после освајања град је имао велику посаду, да би се њен број померањем турских граница према северу све више смањивао. Тако је, на пример, 1560. године градска посада бројала 553 војника. Од тога 182 мустахфиза у Горњем и 34 у Доњем граду, 42

367] Шабановић 1970, 9–38.

368] Шабановић 1974, 335–341.

Сл. 92. Изглед Београда 1521. године, ириеж према дешављу са савремене турске минијатуре

тобџија и свега четворицу цеберџија. Остали део посаде сачињавали су *маршолоси*, односно помоћне хришћанске трупе, *лиманије*, *азаи* (лака пешадија у приобалним тврђавама) и други. У оквиру београдске посаде половином 16. века налазило се и шест зидара, чија је дужност била да врше оправке на бедемима и кулама. Они су сачињавали посебан *џемајт*, односно групу, на челу са *мимар-башом* – главним неимаром.³⁶⁹ Међутим, 1577. године, немачки путописац Салмон Швигер примећује да је утврђење готово без посаде, јер Турци немају кога да се плаше.³⁷⁰ Један век касније, 1681. године, у граду се налазила посада од само 500 јаничара.³⁷¹

О стању градских утврђења у 16. и 17. веку постоје бројна сведочанства европских и турских путника, који су у пролазу забележили своја виђења Београда. Драгоценна изворна грађа из турских архива, која би могла да до-

пуни податке савременика, за сада је само делимично истражена и обрађена. За проучавање развоја града у овом раздобљу од изузетног значаја су најстарији планови утврђења, који су настали током девете деценије 17. века. У току вишегодишњих археолошких истраживања Београдске тврђаве на неким деловима утврђења откривени су трагови обнова и доградњи које се могу датовати у шири временски распон од 1521. до 1688. године. Међутим, у оквиру овог раздобља уочавају се поједине етапе радова, које су предузимане у зависности од развоја политичких прилика у Средњој Европи. То је утицало на јачање или слабљење одбрамбене улоге града, а самим тим и на паж-

369] Шабановић 1964, 451–458.

370] Matković 1893, 86.

371] Станојевић 1975, 136.

њу која је посвећивана утврђењима Београдског града. У току прве две деценије, све до заузимања Будима 1541. године и померања границе на север, Београд је за Османско царство имао изузетан војностратешки значај. Стећи ће га поново тек после пораза турске војске под Бечом 1683. године, када су европски поседи Османлија били озбиљно угрожени дрзим напредовањем аустријских трупа.

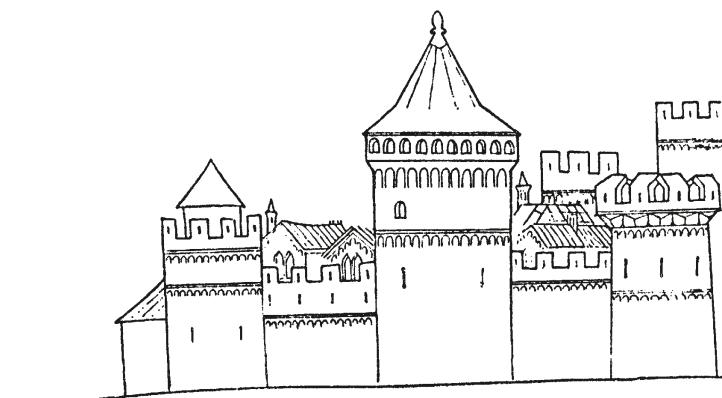
ОБНОВА УТВРЂЕЊА 1521–1541. ГОДИНЕ

Одмах по заузимању града Турци су предузели неопходне мере да се утврђење што пре оспособи за одбрану и организује у складу са новим потребама. Тековине освајања требало је обезбедити за случај евентуалног угарског противнапада. С друге стране Београд је тада представљао главно турско војно упориште за даље походе према северу. Све то је захтевало да се освојеном утврђењу посвети изузетна пажња.

Међу првим мерама, које су предузете, било је исељавање целокупног хришћанског становништва из утврђеног града. У складу са турским потребама затечена утврђења су добила нове намене, које се у функцији система одбране нису битно разликовале од оних из времена српске и угарске власти.

Унутрашњи град – *Нарин* постао је седиште диздара, односно заповедника града. Ту се налазио арсенал оружја и житни магацин. Уз стан диздара, који је био у некадашњој згради деспотовог двора, постојао је и један месџид (мала џамија).^{372]} Није искључена могућност да је за ову сврху била употребљена стара дворска капела.

Горњоградско утврђење остало је и даље намењено само за смештај војне посаде. Од затечених приобалних утврђења, Западно подграђе је посебно издвојено као део са искључиво војним функцијама. У турским документима оно се помиње као посебна тврђава *Болма хисар*, коју је подигао султан Сулејман.^{373]} Према резултатима досадашњих истраживања дошло се до поузданних закључака да овде није подигнута нова тврђава, већ да је само старо затечено утврђење Западног подграђа обновљено и добило нову намену.^{374]} Циљ је био да се јасно разграниче функције приобалних утврђења, чија је целокупна посада била смештена у *Болма хисару*, док је Доњи град и даље остао утврђени део цивилног насеља са искључиво муслиманским становништвом. У утврђења Београдског града хришћанима је био забрањен приступ. Затечени објекти у Доњем

Сл. 93. Београдски град, део утврђења средином 16. века, приказ према дештаљу са савремене турске минијатуре

граду прилагођени су турским потребама. Тако је одмах по освајању Београда, 30. августа 1521. године, стара српска црква Успења Богородице претворена у џамију султана Сулејмана.^{375]} Остале цркве претворене су у месџиде који су касније, са порастом броја муслиманског становништва, прерастали у џамије. Убрзо је почела и изградња нових јавних објеката, како у самом граду, тако и на подручју старог подграђа. У непосредној близини сада бивше митрополијске цркве подигнут је караван сарај Пир Мехмед-паше, који је касније називан и ханом султана Сулејмана.^{376]} Ове промене намена затечених објеката, као и грађење нових поуздано су сведочанство да је Доњи град већ 1521. године био одређен за насељавање муслиманског цивилног становништва, иако први подаци о доњоградским махалама потичу тек из 1536. и 1560. године.

Савско пристаниште, сада у оквиру *Болма хисара*, и даље је остало намењено само за војне потребе, а ту је било и седиште капетаније. За трговачки промет коришћено је веће, Дунавско пристаниште. У његовој непосредној близини налазила се и зграда царинарнице.

У току опсаде 1521. године градска утврђења су била знатно оштећена, али не и разорена. У већој мери био је порушен Приобални бедем као и делови Замка. Радови на обнови порушених или оштећених бедема и кула започети

^{372]} Evlija Čelebi 1967, 80; в: Поповић 1982, 126, н. 8.

^{373]} Шабановић 1964, 442; Evlija Čelebi 1967, 77.

^{374]} Поповић 1982, 127, н. 13.

^{375]} Поповић 1979, 504–507.

^{376]} Поповић, Бикић 2004, 109–112.

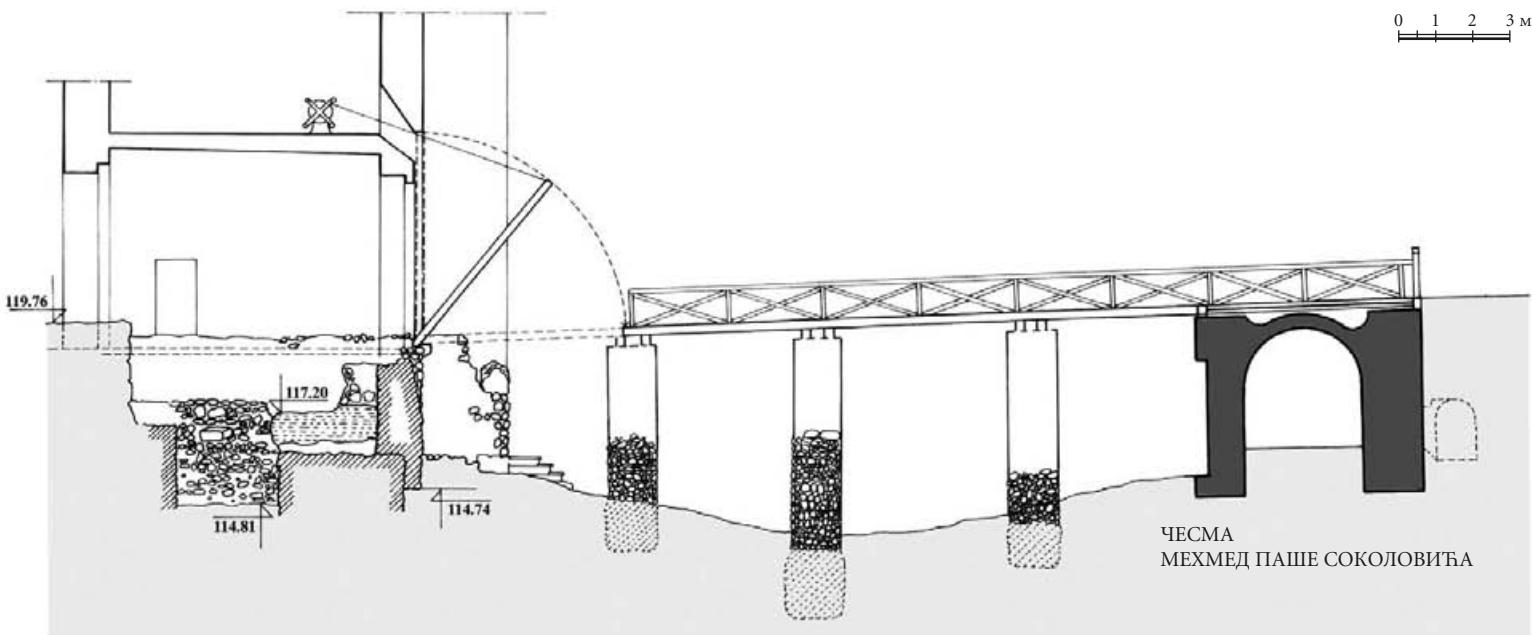
су већ 30. августа. Било је наређено да се обнове и порушене зграде у граду.³⁷⁷ За те послове султан је дао из своје ризнице 20 хиљада дуката. На обнови града у почетку је радила војска. Касније су доведени мајстори – градозидари из села Милошевца код Смедерева, који су имали обавезу да одржавају Смедеревски град.³⁷⁸ У току прве половине септембра обнову града надгледао је лично султан Сулејман. Радови су изгледа били добро организовани, тако да је до краја септембра месеца било обновљено 11 кула.³⁷⁹ Није познато које су куле овом приликом обнављане. Може се претпоставити да се међу њима нала-

Сл. 94. Замак, улазни комплекс након турских преурадњи, очувани остаци

зила и спаљена кула на улазу у Дунавско пристаниште – данашња кула Небојша.

Према сећању, које је забележио средином 17. века турски путописац Хаџи Калфа, изградња ове куле приписивана је султану Сулејману,³⁸⁰ што се не би могло прихватити као тачно. Међутим, повезивање ове куле са именом султана, освајача града, вероватно указује на обнову која је извршена по његовом наређењу. Обимни радови, вероватно већ у овом периоду, вршени су и на фортификацијама Замка, које су у току опсаде претрпеле највећа разарања. На месту пробијене бреше обновљена је порушена кула са делом бедема. По овом облику она је, изгледа, била иста као претходно разорена кула. То се може закључити на основу упоредне анализе изгледа овог дела утврђења према Решовом дрворезу из 1521, и изгледу са

плана Ј. Б. Гумпа из 1688. године. У оба случаја на том месту приказана је кула истог облика.

Велике измене претрпео је источни део Замка. Стара улазна кула, која је у току опсаде, вероватно, била знатно порушена, није више обновљена у свом првобитном облику. Уместо тога је уз њу, нешто северније, изграђена нова капија са једном зградом правоугаоне основе, која се само условно може назвати кулом. У току археолошких ископавања од ове капије откривен је само део подзида према рову, који се налазио испод нивоа прага. Њен правац пролаза означавају остаци шест округлих зиданих стубова, пречника 1,40 м, који одговарају мосту преко рова.³⁸¹ О некадашњем изгледу и конструкцији ове капије нема сигурних података. Евлија Челеби у свом опису града, око 1660. године, наводи да се испред ње налазио дрвени покретни мост који је свако вече подизан »на точак«. То би значило да су се раније поменути зидани стубови налазили у продужетку покретног дела моста.

Зграда северно од капије имала је приземље, сада у целини очувано, у које се улазило из рова, и вероватно само један спрат у нивоу са пролазом капије. Зидови зграде и подзид капије грађени су од мањих, обрађених камених квадера сложених у правилне редове. Дебљина зидова износи између 0,80 и 1 м. На каменим квадерима у приземљу зграде открирано је 11 накнадно урезаних записа са именима заробљеника. Немаца и Мађара који су ту били затворени. Најстарији датовани запис потиче из

Сл. 95. Замак, улазни комплекс
након турских преградњи, реституција са пресеком
(према М. Бајаловић-Хаџи Пешић)

1602. године.³⁸² У овој згради је вероватно био затворен, крајем 1664. године, и пожунски племић Ј. Ф. Ауер. Описујући свој боравак у Београду он наводи да се у источном делу Унутрашњег града налазила капија са стражаром и три куле од којих су две служиле као тамнице. У штути, током археолошких ископавања откријена су још два записа некадашњих затвореника на каменим блоковима, који можда потичу са неке од ових разорених кула. Оба су из 1539 године. Један је писан српским језиком, урезао га је сужањ *Кослајин дјјак*, док је други на латинском.

Приликом опсаде 1521. године фортификације Горњег града биле су, по свему судећи, најмање оштећене. Стога се може претпоставити да у току обнове овде нису изврђени већи радови. У овом раздобљу изгледа да је само Северозападни бедем био ојачан једном кулом квадратне

377] Tauer 1924, 108.

378] Шабановић 1974, 389; в: Зиројевић 1974, 196–197.

379] Калић-Мијушковић 1967, 266.

380] Новаковић 1892, 64.

381] Бајаловић-Хаџи Пешић 1984a, 75–83.

382] Бајаловић-Хаџи Пешић 1984, 35–53.

основе, која је изграђена на половини растојања између Северне капије и куле VIII. Од ове куле остао је очуван само темељни део источног бочног зида, између унутрашњег и спољног бедема, са којима није у грађевинској вези. Њена предња страна, сада у целини порушена, лежала је преко спољног бедема.³⁸³ Услед сладе очуваности сигурно датовање ове куле представља доста сложен проблем. Њен положај поуздано указује да је изграђена ради ојачања бочне одбране бедема. На ту потребу могла су да укажу искуства из опсаде 1521. године, када је после освајања Доњег града овај, иначе слабо брањени бедем, био изложен директном нападу. Међутим, не би могла да се искључи ни могућност њеног нешто ранијег датовања. У темељну зону куле утврђени су комади једне разбијене, велике, камене топовске кугле која потиче из времена опсаде 1456. године. То би могло да наведе на претпоставку да је кула можда грађена у току радова на обнови града после ове опсаде, што би значило у другој половини 15. века.

У оквиру ових радова можда су извршене и неке мање интервенције на горњоградском спољном бедему. Судећи према добро очуваним траговима, уоченим на Североисточном бедему, могло би се претпоставити да су управо тада отвори између зубаца зазидани и замењени стрелницама, односно пушкарницама, које су биле примереније употреби ватреног оружја.³⁸⁴

Радови у јесен 1521. године били су превасходно усмртени само на обнову делова утврђења оштећених за време опсаде. Међутим, за одбрану града то није било довољно. Још у току друге половине 15. века утврђења Београдског града почела су заостајати за развојем ратне технике. Приликом последње опсаде уочен је читав низ слабости у већ застарелом систему градских фортификација. Да би се оне отклониле била је потребна темељна реконструкција утврђења уз примену савременијих система одбране. Тешко је закључити које су биле даље турске намере и да ли су се можда после обнове предвиђали и неки већи радови. Постоји подatak да је још за време свог боравка у Београду султан Сулејман наредио да се око доњоградских утврђења изгради још један нови бедем и да се про-дубе градски ровови.³⁸⁵ Према резултатима досадашњих истраживања могуће је претпоставити да се ово сведочанство делом односи на ојачавање бедема у приобаљу. Откривени остаци уз кулу Небојшу указују на значајну обнову Приобалног бедема, која би се могла датовати у раздобље непосредно после турског освајања. Том прили-

СД
ТАГЫКОС ПЛАНДАННІКЪПН
КАКОМЕСВЕ 74·КДРАКАШ
НІКІПР НАХ*НДДЕ·
ПР О ТЪПНСАСЕ·
ВДЛЕ Т · 2·М· 2МЦ
8·11 · 14

DOMINE ADIVVA
15. МИХ. 3.9.
NICOLA OMASCI

J. 6.0.2.
PAVSCHREYER.
VON SIV WCG
SENZI GUL:
·TCHITOS.BCHM
CHRISTOFF. STAFLER'
·VON BOZENI
PAPAY
MIHAL
1618

Сл. 96. Записи у камену сужања заточених у кулама Замка, из 1539, 1602. и 1618. године (према М. Бајаловић-Хаџи Пешић)

ком је уз постојећи бедем, са његове унутрашње стране, подигнут један паралелни зид, а међупростор попуњен земљаним насыпом. На тај начин бедем је био знатно ојачан и проширен са 1,50 м на преко 5 м. Горња површина ојачаног бедема, била је веома погодна за постављање топова, који су ефикасно могли да бране прилаз граду са реке.³⁸⁶ За проучавање београдских утврђења ово је појава од посебног значаја, јер представља најранији пример ојачавања бедема према принципима који ће бити приме-

383] Поповић 1982, 128, н. 33.

384] Истраживања у току конзерваторских радова 2005. године, није објављено.

385] Tauer 1924, 66.

386] Поповић 1986, 191–192.

њивани при грађењу басионих артиљеријских фортификација. Отворено је питање да ли је на тај начин бедем на обали био ојачан целом дужином. Такође нема никаквих трагова, који би указивали да је тада нешто рађено на доњоградском Североисточном бедему. Посматрано у светлу ових сазнања нећемо погрешити ако закључимо да је султанова одлука о ојачавању бедема Доњег града, само делимично спроведена у живот. Од даљих радова, вероватно, се убрзо одустало.

БЕОГРАДСКИ ГРАД У РАЗДОБЉУ ОД 1541. ДО 1683. ГОДИНЕ

После освајања Будима 1541. и Темишвара 1552. године од ранијег одбрамбеног, Београд постаје све више значајно позадинско утврђење. У другој половини 16. и током 17. века то је, поред Будима, највеће складиште оружја и муниције у европском делу Турске.³⁸⁷ Ту се сакупљала и опремала војска за све походе према северу.

Аустријско царско посланство у Београду на путу за Цариград 1608. године

...Ту (тј. у Београду) се налази једна љилично чврстна и велика утврда саграђена по старинском стилу од зидова и јаких кула, а има љилично дубок јарак, поред која су њоре изграђени врло високи зидови. Изнутра има још једна мала чврстна ћутрјава (тј. замак) окружена са неколико јаких кула, врло наблизу и са јарком љеком која иде мост. Али изнутра скоро ни нема станова до једног стодесетак кућица, је смоји двадесет великих ћутова задобијених све ог хришћана у бици код Јејре и другдје. У великој ћутрјави (тј. Горњем граду) има много станова, али су све по ружне мале кућице ог иловаче, као и другдје по њиним ћутовима и ћутрјавама. И на кайији у главној кули има фини немачки сај за ојкуцавање, као и у Будиму. Исјерег ћутрјаве најолу поједи јарком лежи око чвртесет лејих великих ћутова, што су људи ћувачењу ог Канџиже штамо остављени, као што су и сами Турци изјавили, а по доказују и ћутови и зидови. Поред ове ћутрјаве, по воде, налази се ћут по брејом (тј. Доњи град), такође окружен рђавим љесенасним зидом и са рђавим становима, је се саспају Сава и Дунав. Исјерег ћута има врло велико предграђе, а у њему леј велики дућан који зову безистаном; по је дућачка кућа високозасвојена као црквица, у којој ћутови продају свакојаку леју робу, по ћутова одела и друго. Иначе има и много дућих улица, најкравених даскама, у којима продају разне сировари мноштви мали ћутови, занатлије и други...

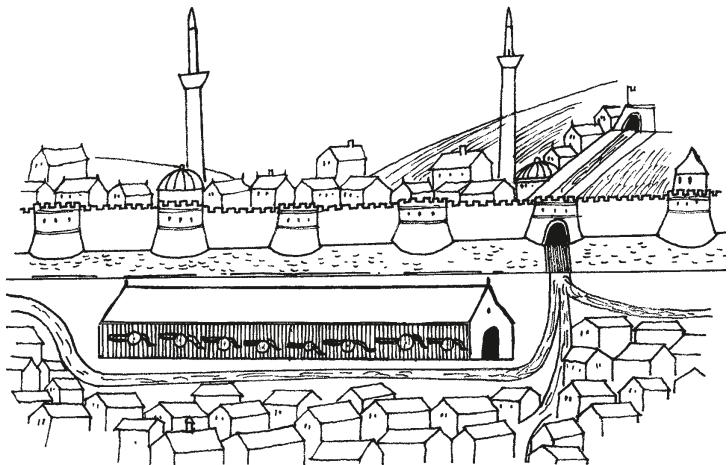
Из Путописа Максимилијана Прандштетнера (Богићевић 1931/32, 67)

За судбину утврђења Београдског града од великог значаја била су даља збивања у Подунављу. Турске трупе су све дубље продирале у Угарску, која није била у стању да организује успешну одбрану. Са те стране град више није могао бити угрожен. За Османско царство, које се ближило зениту свог успона, није постојала стварна потреба да утврђивањем освојених градова организује систем одбране. Убрзо после освајања Београда турска граница је померена далеко на север. Утврђење над некада граничним рекама тако губи свој ранији смисао. Уколико су у првом тренутку и били предвиђени обимнији радови на реконструкцији утврђења, од тога се касније сигурно одустало. Догађаји су их учинили сувишним.

За смештај војне опреме и хране у Београду су, у овом раздобљу, изграђена велика складишта. Већ у првој деценији после освајања, сигурно пре 1536. године, на савској падини, поред пута који је водио од Јужне капије подграђа, подигнути су пространи царски амбари за жито. О њиховом чувању и одржавању старали су се повлашћени хришћани, који су били насељени у три махале на простору око данашње Саборне цркве. То су били велики дрвени објекти ограђени зидом. Касније, у току 17. века, пре 1660. године, они су замењени зиданим зградама.³⁸⁸

387] Шабановић 1974, 344.

388] Шкаламера, Поповић 1976, 48.

Сл. 97. Топхана испред Североисточног бедема Горњег града, према дештаљу са плана из 1683. године

Арсенал оружја и један део топова налазио се у Замку – Нарину. Топови су чувани у предњем делу овог утврђења испод једне дрвене надстрешнице, док су залихе оружја и барута биле смештене у кулама. Приликом археолошких истраживања у рушевинама раније поменуте зграде, поред капије Унутрашњег града, откривен је део од преко 7.500 врхова стреле за самостреле, неколико копаља, фрагменти панцир кошуља и мноштво лопата. Из турског пописа од 1536. године видимо да је у главној кули Унутрашњег града – Небојши, чуван барут као и извесна количина пушака, стреле и алата.³⁸⁹

Осим арсенала у некадашњем Замку, за смештај топова била је изграђена, најкасније до средине 17. века, топхана која се налазила испред рова Североисточног бедема Горњег града. Била је то зграда издужене правоугаоне основе ограђена палисадама.³⁹⁰ Порушена је тек уочи аустријске опсаде 1688. године.

У Београду је у 16. веку постојала и посебна тополивница, подигнута изван утврђења на савској падини, недалеко од царских амбара. У њој су ливени мањи топови за кугле тежине 4–8 ока. Године 1608. услед дотрајалости ливница је обновљена и наставила је са радом. У пролеће 1663. године у Београдској тополивници произведено је 30 већих и 200 мањих топова.³⁹¹

Негде изван утврђења и вароши, половином 17. века, налазила се и радионица барута. Према Евлијиним подацима ту се годишње производило 1.000 кантара барута – око 56 тона.³⁹²

Посматрајући положај топхане, ливнице топова као и стоваришта за жито и храну, уочава се једна занимљива појава. Сви ти објекти били су подигнути у непосредној близини, али изван утврђења, што очигледно показује да је Београд, као позадински град, важио за сигурно место. Стога није било потребе да се ова веома важна складишта граде у оквиру градских утврђења, као што би се то у другом случају логично могло очекивати.

На опадање одбрамбене улоге Београдског града указује и постепено ширење постојећих и оснивање нових махала у оквиру градских утврђења, која су раније била искључиво намењена за смештај војне посаде. Још средином 16. века у Горњем граду се налазило свега неколико кућа и колиба, које је користила градска посада.³⁹³ Пре 1560. године овде је подигнута царева џамија,³⁹⁴ око које се врло брзо образовала истоимена махала са 22 куће. Била је насељена претежно цивилним становништвом које је, изгледа, радило за потребе градске посаде. У првој деценији 17. века у Горњем граду је постојало мноштво кућа грађених од блата. У време турске власти, највероватније средином 16. века, изградњом водовода било је решено питање снабдевања водом за пиће. Водоводна линија је полазила од мокролушких извора и завршавала се у Горњем граду. На њеном kraју подигао је чесму Мехмед-паша Соколовић, 1578. године.³⁹⁵ Ова чесма, која још увек постоји, саграђена је у рову испод моста на улазу у Замак, односно Нарин.

Нове махале настају и у доњоградском утврђењу Болма хисар. Прва је основана још пре 1536. године, а нешто касније, 1560. године овде постоје три махале.³⁹⁶ Број махала се повећава и у Доњем граду. Ту је у 16. веку био подигнут амам у непосредној близини Североисточног бедема. За владе султана Сулејмана у Доњем граду је основана ковница царског новца, коју је половином 17. века запазио и Евлија Челеби. Ковница се налазила у Доњем граду, у подножју падине близу Источне капије.³⁹⁷

389] Поповић 1982, 129, н. 37–40.

390] Поповић, Шкаламера 1976, 49.

391] Шабановић 1974, 341.

392] Евлија Челеби 1967, 89–90.

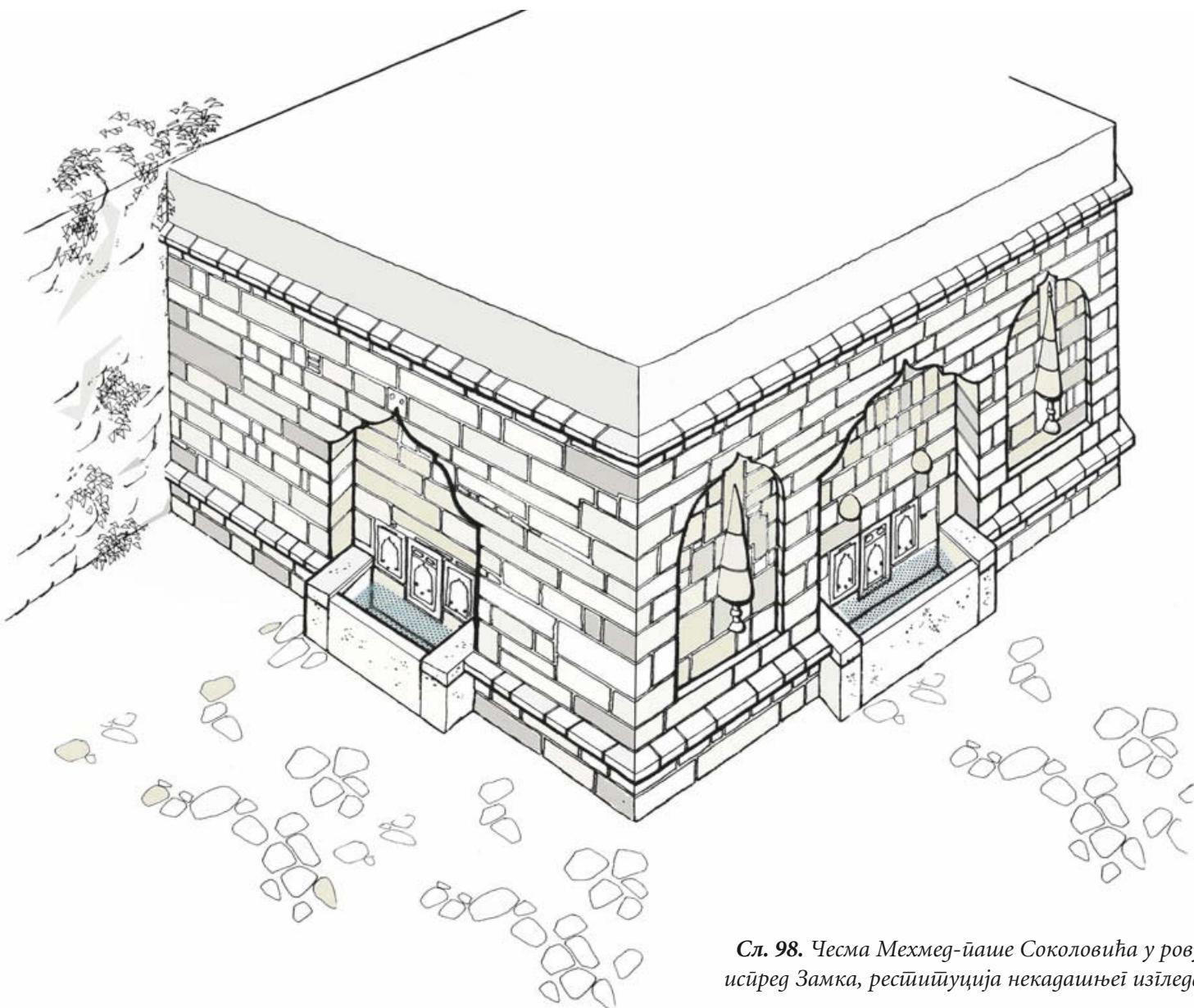
393] Матковић 1884, 19.

394] Шабановић 1970, 18.

395] Поповић 1980, 71–83.

396] Шабановић 1970, 17–18.

397] Шкаламера, Поповић 1976, 48.

Сл. 98. Чесма Мехмед-паше Соколовића у рову исједре Замка, ресимињујуја некадашњеј изгледа

У овом раздобљу, све до почетка девете деценије 17. века на градским утврђењима није било већих радова. Обављане су, изгледа, само неопходне поправке. Негде у току шесте деценије 16. века, услед удара грома, експлодирао је барут који се налазио у једној кули Замка. Од експлозије ова кула је порушена, као и неке зграде у њеној близини. Радови на обнови вршени су у току 1567. године, али ни пет година касније кула још није била обновљена.³⁹⁸ Судећи према вестима путописца, ова кула се налазила преко пута старе куле Небојше, вероватно у сastavu Југоисточног бедема Замка.

Око 1660. године пожар је уништио већи део зграда и војне опреме у Замку и Горњем граду. Три године касније, у време боравка немачког путописца X. Отендорфа, од кога потиче ова вест, Замак је већ био обновљен, док је у Горњем граду постојала само цамија са неколико кућа.³⁹⁹

О стању у коме су се налазила утврђења Београдског града у току 16. и 17. века може се доста поуздано судити на основу вести европских путника. Они су забележили

398] Matković 1892, в: Поповић 1982, 130, н. 57–59.

399] Рукопис NBW, део, превод »Политика«, 26. 3. 1933.

Фрагмент из описа Београда, око 1660. године

Град Нарин (тј. Замак) – Ова тврђава налази се у западном улу Горњег града. Сазидана је сасвим тврдо од клесаног камена, а саграђена је у облику четвороугаоника. То је засебна јака тврђава са двоспратним одвојеним бедемима; у њој сматрују само градски заповедник, имам и мујезин. Ту се налази једино тачка, житни мајацин и цистерна за воду.

По сјеверним зидовима диздар-атине диванхане, која се налази између две чврсте демир-капије, што су окренуте према истоку, повешани су разни оклопи, шипови, танцир кошуље, каџиће, танцири, шлемови и танцир-капе, секирастии ножеви, бодежи, кратка копља или сулице, дуга копља, пушке, стреле и лукови, мачеви, дуге сабље, самострели, буздовани, обешени златници шипови и још много тачко скупоценој оружја и алатака за оружје. Тиме су ови зидови тачко украсени да се овако нешто у Османском царству може видети само у Байдагу.

Преко окоја, испред капије, налази се дрвени висећи мост, који се свако вече диже на тачак и тачко ствара брана испред капијом. Устаљен је обичај да се свако јутиро, док се ова капија отвара, закоље ћој један курбан и подели сиротињи, са благодарењем и молитвом за Сулејман-ханову душу.

Око испред овога града (тј. замка) јако је простран и дубок, па изледа тачко да се у овој цистерни (тј. Горњем граду) налази још једна цистерна. Мало смо видели градова у овоме царству са тачко много окоја, али су још ређи градови у којима су окоји тачко савршено чврсто изграђени.

Око града Нарина налази се пет високих округлих и мајсторски изграђених кула, које су покривене оловом и које се дижу небу под облаке. Свака од њих висока је као кула Галаја у Цариграду. Између осмалих испаштице велика кула Небојша (»Небојсе«), Црвена кула, Крвава кула – ту заштитају кривце и оне који су окрвавили руке – Зиндан-кула и Сахин-кула. Оружје, топови, муниција, и све што се налази у њима тачко су победа султана Селима I.

У тачки Нарину има један бунар који је дубок педесет лаката. Он је каналом спојен са Савом.

У овом граду има трамница стварна као тајклени тонор... Кажу да су неверници својевремено конопцима стушили муслимане у овај најнижи тајклени тонор, а да су сужње из њеа у жејима извлачили на тачак. Та је јама усечена у кремен-камену... Сада, после стогодина једина, овај је тонор збој ствара огњене најуњен до врха тросом и неољуштеним тиринчем.

То жито изледа као да је испом донесено са њиве и сасуди у амбар.

Евлија Челеби (Путопис I, 91–92)

своја виђења града која се понекад међусобно доста разликују. У топографском смислу њихови описи су доста тачни и у великој мери подударни са slikom града коју су оставили савременици, током 15. века. Сви они истичу да је град изграђен на старински начин.⁴⁰⁰ За појмове њи-

ховог времена као и представе о утврђеном граду, Београд је био слабо фортифициран. Анонимни путописац, пратилац француског посланика, 1621. године примећује

[400] Влајинац 1927, 100; Matković 1897, 67 и 126; Самарџић 1961, 200.

да је утврђење опкољено само зидом и кулама без бедема (*rampart*) у смислу артиљеријских фортификација. Он даље наводи да Турци град сматрају неосвојивим и закључује да они нису способни да суде о снази утврђених места.⁴⁰¹ Неки путници су, међутим, задивљени положајем и општим изгледом градских утврђења, иако примећују да је град запуштен и да су му бедеми делом обрушени.⁴⁰²

Описујући делове утврђења већина путописца посебну пажњу указује Унутрашњам граду – некадашњем Замку. Они истичу да је то посебно утврђење са пет до седам оловом покривених кула међу којима се као највећа издваја кула Небојша.⁴⁰³ За Горњи град се обично каже да је опасан двојним бедемима испред којих се налази обзидан ров.⁴⁰⁴ Значајан је подatak француског путописца А. Пулеа да је Горњи град опасан двоструким бедемима неједнаке висине »који су један испред другог високи за једну команду«.⁴⁰⁵ Према резултатима археолошких истраживања то у целини одговара првобитном изгледу горњоградских бедема подигнутих почетком 15. века. Ханс Дершвам тачно примећује да бедем према »цариградској стирани«, односно Југоисточни бедем Горњег града, има осам кула, док Антун Вранчић истиче да се улаз у Горњи град налази са источне стране.⁴⁰⁶

О Доњем граду у описима путописца најчешће се највида да је то посебно утврђење слабије брањено од Горњег града. О насељу у Доњем граду европски путописци не дају детаљније податке. Неки од њих примећују да се ту налазе лоше грађене куће и неколико дућана, истичући при том да је варош изван бедема много лепша.

Најдетаљнији опис Београда, око 1660. године, потиче из пера турског путописца Евлије Челебија. За разлику од европских савременика он о граду пише са пуно похвала и њему својствених претеривања. Евлијини топографски подаци о утврђењу нешто су детаљнији и допуњавају вести других путописаца. За наша разматрања, поред раније навођених података, занимљива су његова запажања о Југоисточном бедему Горњег града. Он каже да се у Горњем граду са југоисточне стране налази обрушени бедем подигнут још пре опсаде султана Мехмеда II, а испред њега још један бедем у добром стању који су хришћани, наводно, подигли после ове опсаде.⁴⁰⁷ Поменути податак се сигурно не може прихватити као тачан, јер представља траг сећања о догађају који се десио два столећа раније. Међутим, он указује на стање Југоисточног бедема у Евлијино време. Судећи по томе, могло би се закључити да су Турци одржавали само спољни бедем са косом каменом

ескарпом, док је главни, унутрашњи бедем био запуштен и делом обрушен. То потврђују и нешто ранији подаци Р. Лубенауа (1587. г.), који је запазио да су двојни бедеми Горњег града још од турског освајања остали порушени, односно нису били у целини обновљени.

Сводећи ова разматрања могу се донети неки закључци. Утврђења Београдског града у раздобљу турске власти, све до почетка девете деценије 17. века, нису даље добрађивана и ојачавана. Остале су, уз веома мале измене, у оном стању у коме су се налазила почетком 16. века. После неопходних обнова 1521. године градски бедеми и куле су само поправљани и одржавани, али не у довољној мери. Утврђење је, судећи по вестима путописца, било запуштено што је, изгледа, била општа одлика турских градова.⁴⁰⁸

ПРИПРЕМЕ ГРАДА ЗА ОДБРАНУ 1683–1688. ГОДИНЕ

У другој половини 17. века, после успешно окончаног Кандијског рата, Турска је могла да посвети више пажње здивањима на својој северној граници. Требало је коначно решити питање Ердеља и остварити даљи продор у правцу Средње Европе. Нови рат против Аустрије започео је 1683. године походом на Беч.⁴⁰⁹ Међутим, Османски царство није више било на врхунцу своје моћи као у претходном столећу. Трупе великог везира Кара Мустафе биле су побеђене. Пораз под Бечом означио је почетак слома турске власти у средњој Европи. Удружене снаге Светог савеза, који је закључен марта 1684. године између Аустрије, Польске и Венеције, брзо су напредовале кроз Угарску. Две године касније ослобођен је Будим и настављено даље напредовање према југу.

Средиште ратних операција веома брзо се приближавало Београду, који тако поново добија свој некадашњи

401] Самарџић 1961, 164.

402] Зиројевић 1966, 54.

403] Поповић 1982, 131, са наведеним изворима, в: н. 65.

404] Зиројевић 1966, 54; Матковић 1897, 126.

405] Самарџић 1961, 200.

406] Матковић 1884, 19.

407] Евлија Челеби 1967, 80.

408] Зиројевић 1974, 115.

409] Веселиновић 1974, 456–509.

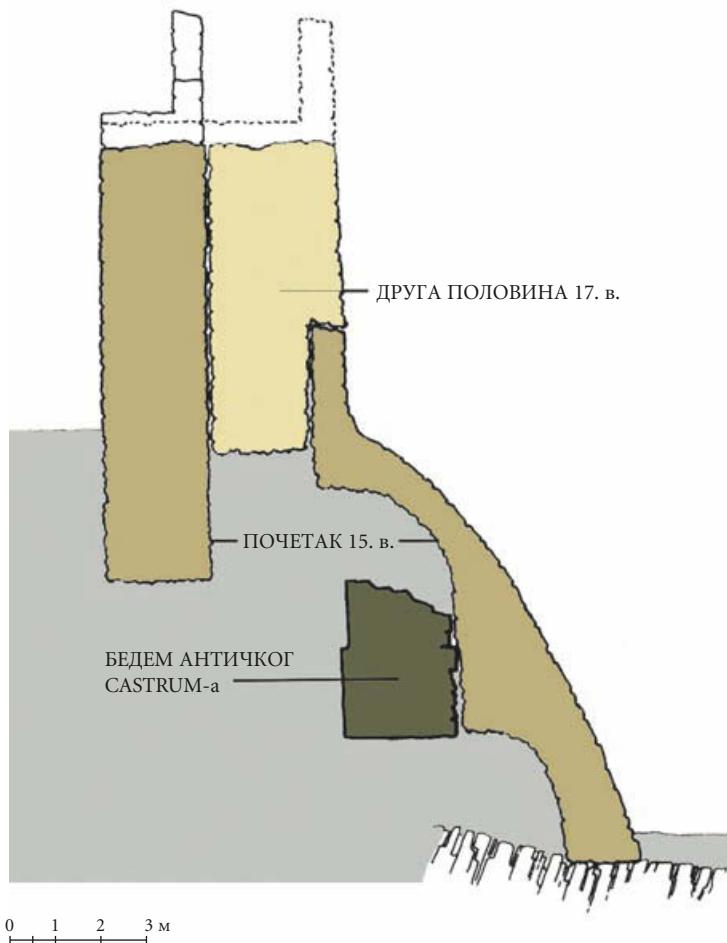

војно-стратешки значај. Београдски град сада постаје главно турско одбрамбено упориште, које је требало да заустави даљи прородор аустријских снага. Међутим, град за ту функцију није био припремљен. Од краја 15. века утврђење није даље дограђивано и ојачавано. У међувремену у развоју европског одбрамбеног градитељства остварен је огроман напредак. Системи артиљеријских фортификација стално су се усавршавали пратећи развој ратне технике. Београдски град са својим средњовековним утврђењима налазио се готово два столећа иза развоја европских фортификација. Та чињеница је, и поред врло повољног географског положаја, умањивала изгледе за успешну одбрану утврђења и указивала на потребу предузимања хитних мера ради ојачавања старих фортификација.

О радовима, који су предузети вероватно одмах после пораза под Бечом и трајали до аустријске опсаде града 1688. године, сведоче подаци са најстаријих планова утврђења из овог раздобља, као и они до којих се дошло у току археолошких истраживања.

*Сл. 99. Североисточни бедем Горњег града
после дојградње у 17. веку, дешајући зидни й лајтна*

Највећа пажња била је посвећена утврђењу Горњег града за које се, без сумње, сматрало да ће у случају будуће опсаде бити главна мета напада. Североисточни и Југоисточни бедем према лакше приступачним странама ојачани су изградњом још једног бедема. Нови бедем подигнут је на простору скривеног пута, између унутрашњег и спољног бедема. На тај начин уместо некадашњих двојних бедема образован је јединствен бедем, чија је укупна ширина сада износила око 5,5 м, док му је висина задржана на нивоу штете стазе старог унутрашњег бедема. На новом бедему изграђено је круниште са зупцима. Све стваре куле у оквиру ојачаних бедема порушене су до равни штете стазе. У исто време у унутрашњости Горњег града паралелно са бедемом, на одстојању од око 23 м, изграђен је један нови зид дебљине око 2,20–2,50 м.⁴¹⁰ Веро-

Сл. 100. Североисточни бедем Горњег града
после дојрагње у 17. веку, пресек

ватно је било замишљено да се међупростор испуни земљаним насыпом, што није остварено. На тај начин два најзначајнија бедема Горњег града, била би знатно ојачана и обезбеђена од дејства опсадне артиљерије, а на горњој површини бедема добио би се простор за одбрамбене батерије топова. Међутим, то није учињено, будући да је аустријска опсада прекинула даље радове.⁴¹¹ Остали бедеми утврђења овом приликом нису ојачавани. На њима су вероватно биле извршене само неопходне поправке.

Обновљени и ојачани бедеми Горњег града приказани су на свим плановима из 1688. године. Систем двојних бедема последњи помињу А. Пуле 1658. и Евлија Челеби 1660. године, што даје сигуран шири временски распон за датовање ових радова. У том смислу постоје и археолошки подаци. На делу скривеног пута уз кулу II Горњег града,

испод новог бедема, где су услед каснијих рушења била могућа истраживања, откривен је слој са турском керамиком чији се најмлађи примерци могу датовати у средину 17. века, што је поуздано сведочанство које указује да је нови бедем могао бити подигнут тек после образовања поменутог културног слоја. Међутим, ако се размотрити развој политичке ситуације приближавамо се закључку да су радови на ојачавању бедема Горњег града могли да почну тек после 1683. године, јер раније за то није било стварних разлога.

У овом временски кратком раздобљу Турци су покушали да побољшају и спољну одбрану утврђења. Испред горњоградског рова изграђена је нова палисадна ограда, а ојачана је и одбрана прилаза Источној капији (сл. 102). Овде је подигнута земљана контрагарда са положајима за батерију од шест топова.

Спољна одбрана Доњег града и Западног подграђа ојачана је изградњом палисадне ограде испред Приобалног бедема. Улаз у некадашње утврђено Савско пристаниште, које је у току друге половине 17. века изгледа било у целини засуто, преграђено је између кула IV и V, двоструким редом палисада. На сличан начин преграђен је и улаз у Дунавско пристаниште, које је такође у ово време већим делом било засуто.⁴¹² Ту је подигнут један земљани грудобран са положајима за два топа, који је требало да дејствују у случају напада речне флоте. Са истим циљем подигнута су још три мања грудобрана за смештај топова у оквиру палисадне ограде испред Приобалног бедема Доњег града.

На плановима из 1688. године приказан је бедем између куле II и данашње куле Небојше, који до 1521. године није постојао. У току археолошких истраживања ту је откривен један зид ширине 1,50 м, грађен од камена и опеке аустријског формата (сл. 70). По начину зидања и посебно због употребе аустријских опека, овај зид није могао настати пре 1717. године.⁴¹³ О старијем зиду – бедему на овом месту нема археолошких података. Стога се не може поуздано утврдити када је први пут затворен улаз у претпостављени део пристаништа у Доњем граду. Није искључена могућност да је то учињено у време припрема

410] Бикић, Иванишевић 1996, 268–270, сл. 1.

411] Поповић 1982, 133, н. 75–76.

412] Подаци са плана Ј. Б. Гумпа из 1688. године; в: Поповић 1982, 133, н. 75–76 и 79–80.

413] Поповић 1986, 182–185.

БЕОГРАДСКИ ГРАД
1688.

Сл. 101. Београдски трај 1688. године, реситилијација ћелана

за одбрану града уочи 1688. године, мада је овај простор могао бити преграђен и раније.

Истовремено са радовима на ојачавању утврђења Београдског града Турци су вршили припреме и за одбрану вароши. Главни део насеља опкољен је палисадном оградом и шанчевима, а било је изграђено и неколико мањих посебних земљаних утврђења. Ови радови су још увек били у току јула месеца 1688. године, када је започела аустријска опсада.⁴¹⁴

Мерама које су биле предузете после 1683. године систем одбране Београда био је само незнатно побољшан. За веће радове и реконструкцију утврђења није било до вовоно времена, а изгледа ни могућности. Почетак аустријске опсаде 1688. године Београдски град је дочекао са својим старим и давно застарелим средњовековним утврђењима, која у фортификационом смислу више нису одговарала потребама одбране.

ОПСАДА И ОСВАЈАЊЕ ГРАДА 1688. ГОДИНЕ

После низа турских неуспеха аустријске трупе су стигле близу Београда. Почетком лета 1688. године вршене су припреме за напад на град. Војска и дунавска флота окупљале су се у Петроварадину. Главнином аустријских трупа командовао је Максимилијан Емануел, изборни кнез Баварске. Део војске, која је наступала низ Саву, предводио је принц Лудвиг Баденски. Аустријанци су располагали са око 38.000 војника међу којима су се налазиле и три регименте упућене као помоћ из савезних, односно немачких држава.⁴¹⁵

Турским одбрамбеним припремама руководио је Јеген Осман паша, под чијом се командом налазило око 10.000 војника. Исти број људи био је смештен и у утврђењима Београдског града.

Припреме за опсаду града започеле су 6. августа преласком аустријских трупа преко Саве код Остружнице. Пребацивање је завршено у току два наредна дана. Осмог августа трупе Јеген Осман паше напале су Аустријанце, који су се већ налазили на десној обали Саве. Пошто ни следећег дана нису успеле да зауставе продор нападача, ове турске јединице су се повукле према Смедереву и Нишу. Претходно су опљачкале и попалиле Београдску варош.

У утврђењима Београдског града остала је турска посада под командом Оки Алдур Ахмеда.

После повлачења дела турских трупа, Аустријанци су 10. августа ушли у напуштену варош и започели уређивање опсадних положаја за напад на утврђење. На простору од Саве до Дунава, нешто јужније од турске палисадне ограде око вароши, успостављена је циркумвалациона линија. Она је требало да штити логор опсадних трупа од евентуалног напада турске војске са југа, која је могла доћи у помоћ опсаднутом граду. Предња, контравалациона линија била је постављена испред Југоисточног бедема Горњег града. Сачињавале су је четири паралеле повезане приближницама. У оквиру ових линија била је смештена главнина артиљерије за бомбардовање утврђења. Првих дана опсаде Аустријанци су располагали недовољним бројем топова. Нарочито се осећао недостатак тешких опсадних топова за рушење бедема. У међувремену из Будимског арсенала пристизала су појачања. Крајем августа стигао је и велики опсадни топ.

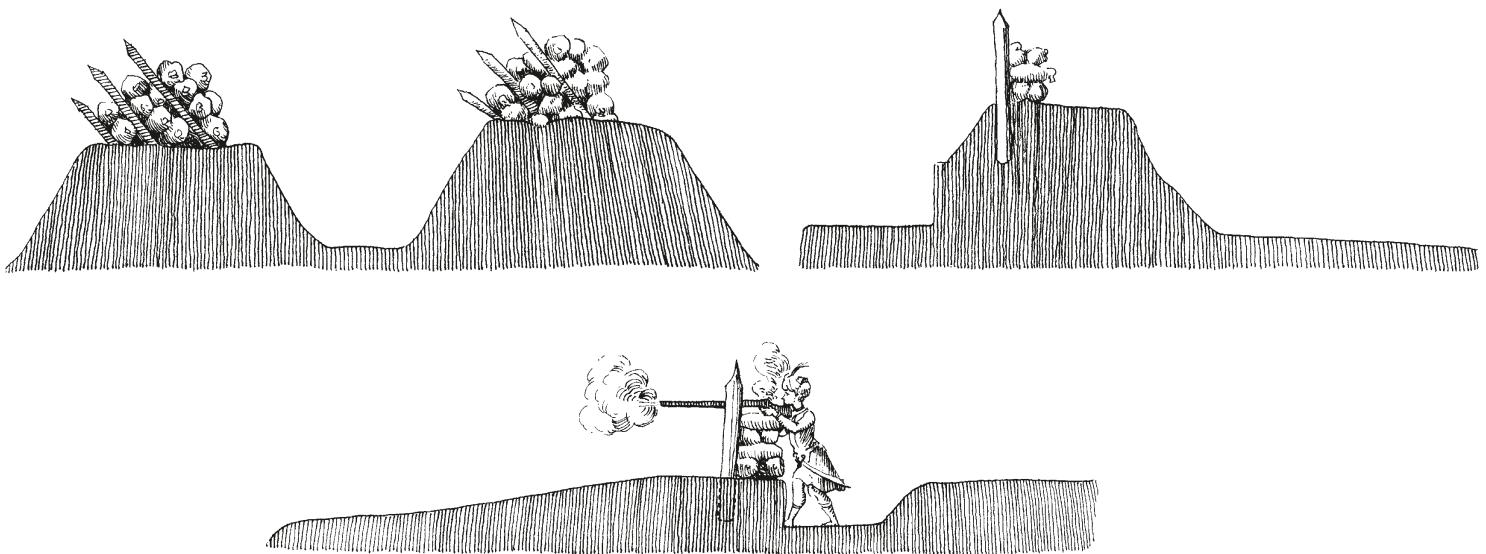
Судећи према положају приближница и распореду опсадне артиљерије, главни правац напада био је усмерен ка горњоградском Југоисточном бедему, на делу од угаоне куле XI до куле IV. На овом сектору требало је снажним дејством артиљерије пробити бедем, како би се омогућио јуриш пешадије. Најиступенија опсадна линија налазила се свега око 130 м удаљена од бедема. У њен оквир била је уклопљена и стара цамија на Ат Пазару, некадашња католичка црква подигнута вероватно у 15. веку.⁴¹⁶ Сада је служила за смештај барута намењеног дејству опсадне артиљерије. Из ове, најиступеније паралеле, полазиле су две минске галерије. Изгледа да је то био покушај да се разарање бедема убрза и минирањем.

До првих борби са градском посадом дошло је 12. августа, непосредно после успостављања опсадних положаја. Два дана касније Аустријанци су започели бомбардовање града из 40 топова и 15 мерзера. У току друге половине августа неки делови бедема су оштећени, али још увек недовољно за продор пешадије. Пошто је допремљен велики опсадни топ, бомбардовање је настављено већим интензитетом, што није остало без резултата. Тако су 1. септембра аустријски артиљерци коначно успели да пробију две бреше на Југоисточном бедему Горњег града.

414] Веселиновић 1974, 470.

415] О току опсаде в: Веселиновић 1974, 456–509.

416] Шкаламера, Поповић 1976, 44–46.

Сл. 102. Врсће турских ѡалисадних ојрада
исјед Тврђаве 1688. године, према Ф. Л. Марсиљију

Главна бреша отворена је на простору куле I, која је том приликом, изгледа, порушена до темеља. Истовремено су знатно оштећене угаона кула XI и кула II. Друга, нешто мања бреша, пробијена је на простору између кула III и IV, близу данашње Сахат капије, како је то приказано на неким од сачуваних планова.^{417]}

Турци су у међувремену повременим испадима из града покушавали да омету дејство опсадних трупа, али без већег успеха. У одбрани је учествовала и градска артиљерија. Крајем августа бранчиоци су успели да погоде складиште са двадесет тона барута, које се налазило поред једне истурене аустријске батерије. Неколико дана касније, 4. септембра, погођена је и стара цамија на Ат Пазару где је била склоњена извесна количина аустријског барута. Услед експлозије знатно је оштећена предња опсадна линија, као и минске галерије, а било је и доста људских жртава. Међутим, то није омело припреме за главни јуриш на утврђење.

После успешно завршене артиљеријске припреме и пробијања бреша, на ратном савету је одлучено да се главни напад изврши на југоисточну страну Горњег града са две ударне колоне, које ће јуришати на пробијене бреше. У исто време са главним нападом требало је да се изведу привидни напади на Доњи град, како би се ту привукao један део посаде и ослабила одбрана Горњег града.

Општи напад на утврђења Београдског града започео је 6. септембра 1688. године. Аустријске трупе успеле су да продру кроз бреше где су бранчиоци пружали жесток отпор. Велико изненађење нападачи су доживели када су иза порушеног Југисточног бедема нашли на још један зид. Био је то резултат турских одбрамбених припрема, о којима Аустријанци нису имали поуздана обавештења. Простор између бедема и поменутог зида који је, као што је раније речено, требало да буде испуњен земљаним насыпом, Турци су сада искористили као своју предност у одбрани. Сабијени на уском простору Аустријанци су имали велике губитке.^{418]} Међутим, када су у борбу биле укључене и резервне трупе, бранчиоци су морали да се повуку у некадашњи Замак, који су Турци звали Нарин. У међувремену опсадне трупе на споредном правцу напада успеле су да продру у Доњи град.

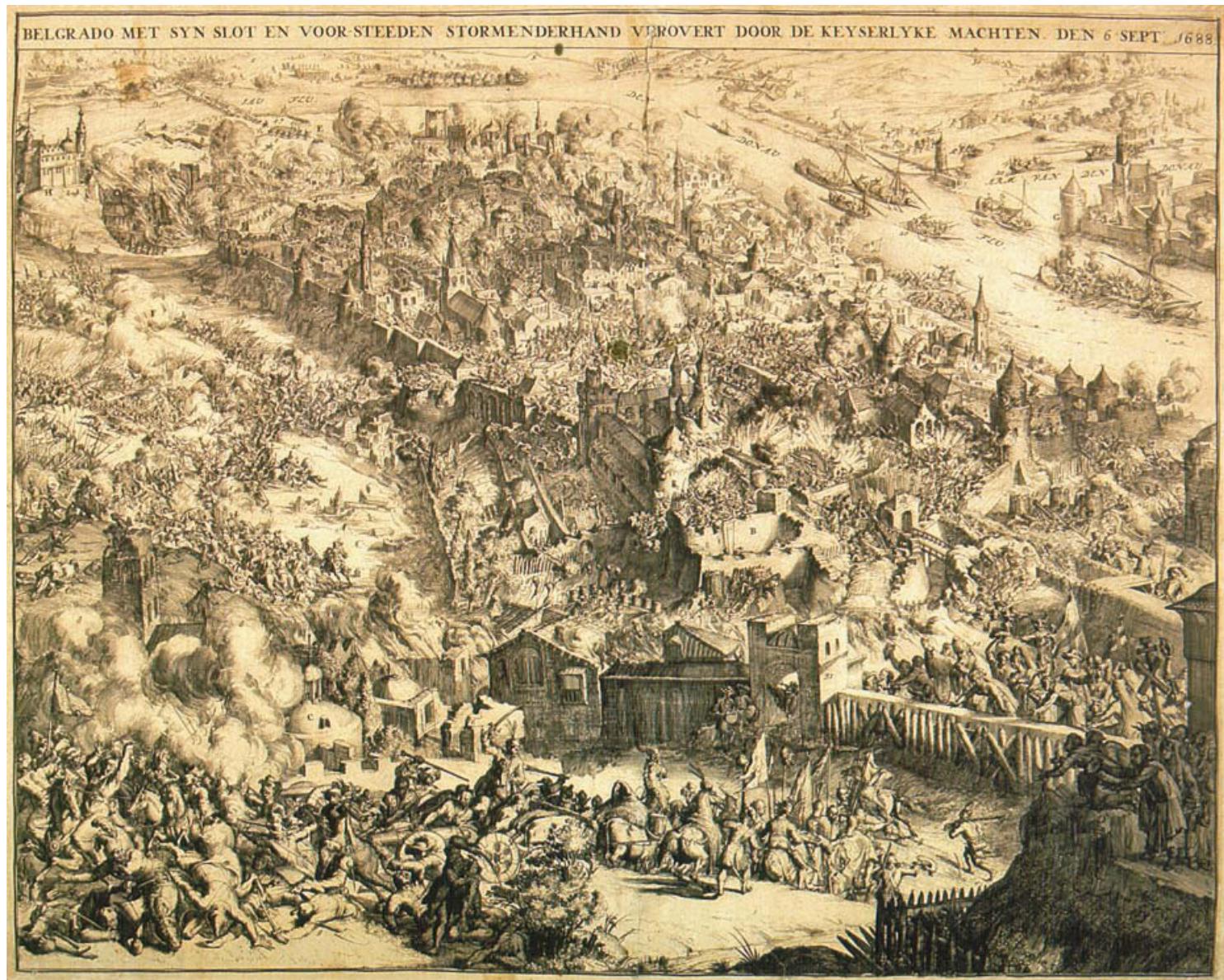
Одмах после успешног освајања Горњег и Доњег града започет је напад на последње упориште одбране у старом Замку. Пошто се нашао у безизлазној ситуацији, турски заповедник града одлучио је да се преда заједно са преживелим бранчиоцима.

Аустријанци су у току опсаде, која је трајала непуних месец дана, успели сразмерно лако и без великих губитака да освоје Београд.^{419]} И поред бројне, добро снабдевене

417] Поповић 1982, 136, н. 98.

418] Извештај Макс. Емануела цару Леополду, KAW, Alte Feldakten, 1688, XIII, 13/1 st. 88.

419] Röder 1842, 71.

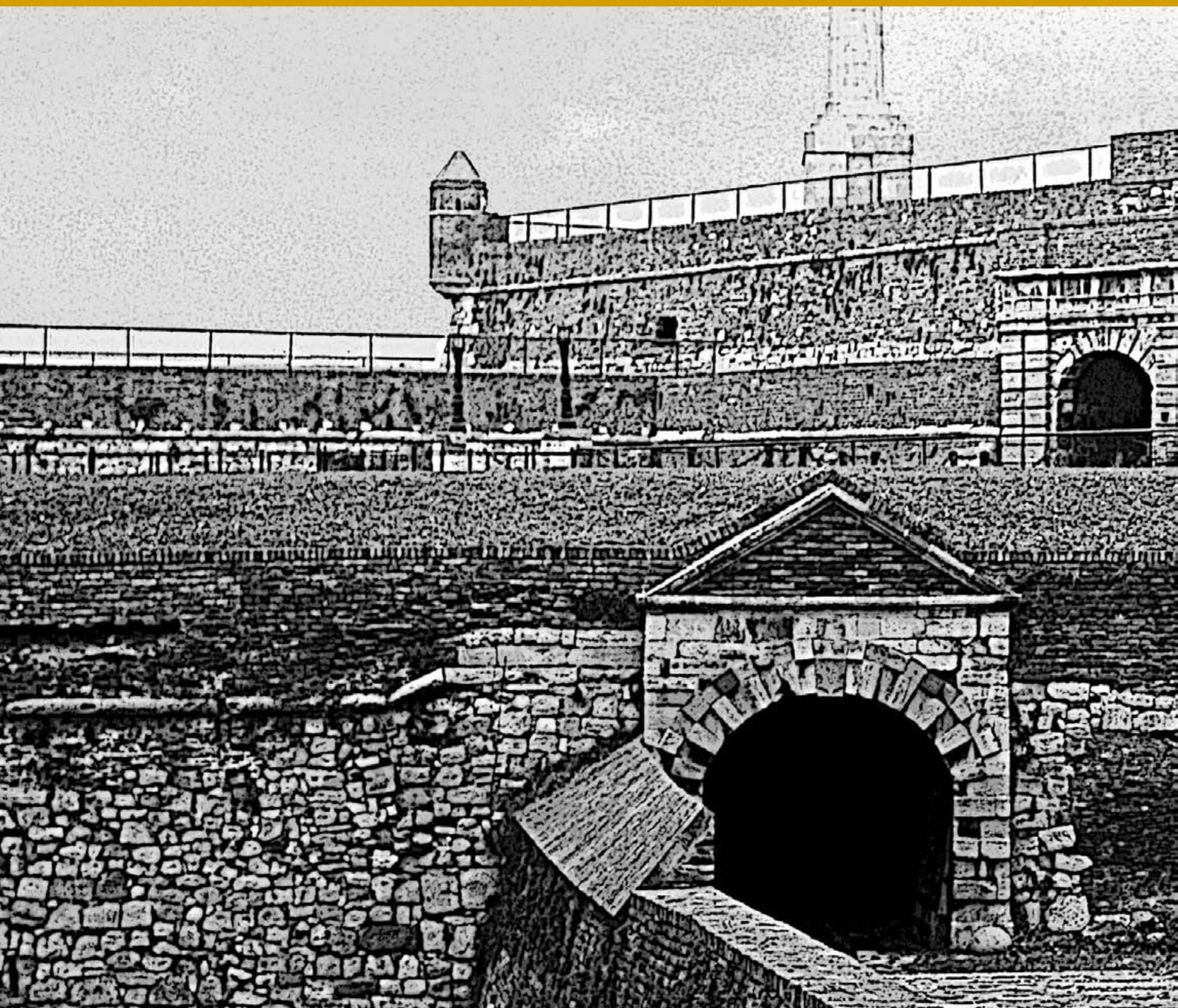
Сл. 103. Имайнарна слика ојсаде Београда 1688. године, холандски бакрорез R. de Hooghe

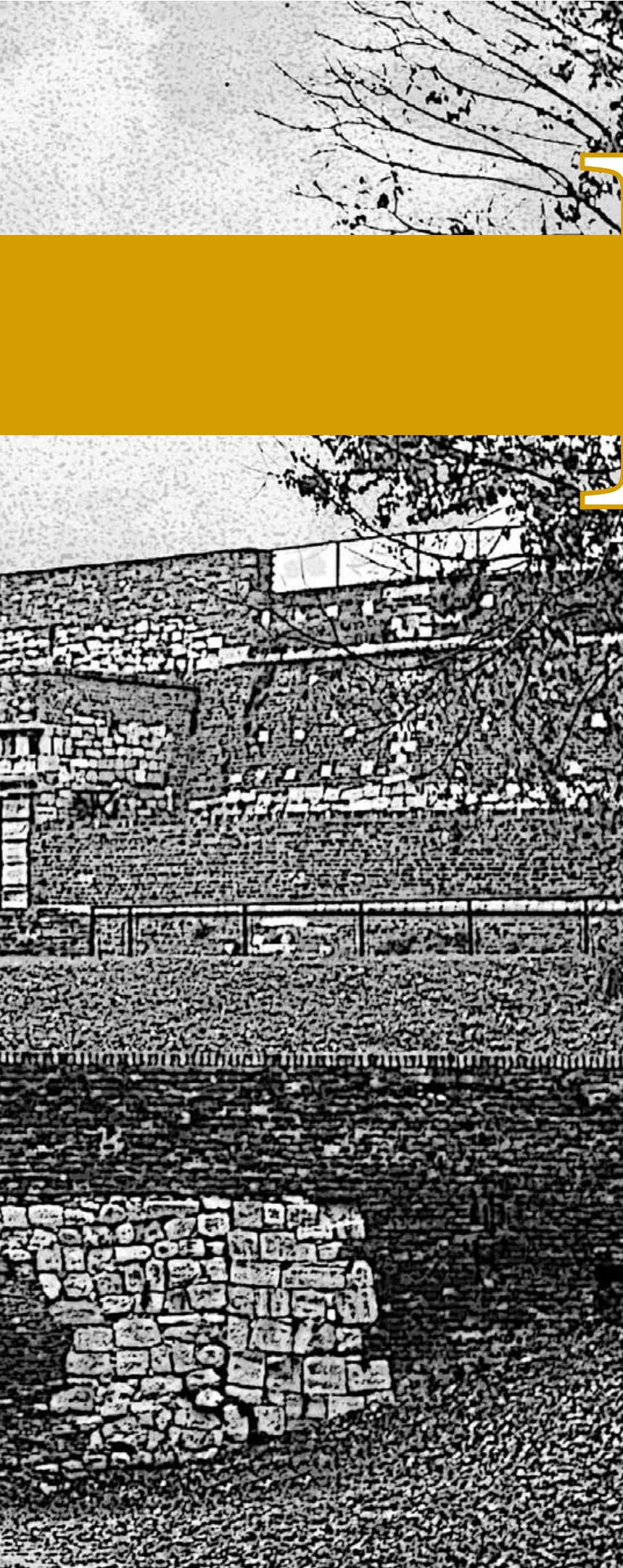
посаде Турци нису могли да одбране утврђење. Од великог утицаја било је стање градских фортификација. Давно застарела средњовековна утврђења нису више, крајем 17. века, могла да пруже сигурну заштиту граду. Извесне одбрамбене припреме, које су уочи опсаде предузете, показале су се као недовољне. Започети радови на ојачавању Горњег града нису били завршени што је, посматрано кроз ток опсаде, било пресудно. Усмереном ватром из више батерија топова Аустријанци су редативно лако успели да разоре стари, касније ојачани, бедем. Да се иза

њега налазио земљани насып, као што је било предвиђено, али не и остварено, пробијање бреша би било знатно отежано. После ове опсаде постало је јасно да се Београд више не може бранити старим системом средњовековних утврђења, већ да се мора приступити изградњи нових, савременијих артиљеријских фортификација.

БАСТИОНА АРТИЉЕРИЈСКА УТВРЂЕЊА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

ПРВА РЕКОНСТРУКЦИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ ПРЕМА ПРИНЦИПИМА БАСТИОНЕ АРТИЉЕРИЈСКЕ ФОРТИФИКАЦИЈЕ 1689–1717.

Турски пораз под Бечом 1683. године и брзо аустријско напредовање према југу у потпуности су изменили геополитички положај Београда. После скоро два века мирног развоја у положају позадинског утврђења, са примарном улогом економског средишта и базе за прикупљање и опремање војске, која је упућивана на удаљена северна ратишта, Београд се опет нашао у средишту ратних здивања. Поново је дошао до изражaja његов изузетно значајан стратешки положај. За Турску, која је губитком Будима и пространих северних области доведена у ситуацију нужне одбране преосталих европских поседа, Београд је сада представљао кључно утврђење за спречавање аустријских продора према истоку и полазну базу за покушаје да се изгубљене северне територије поново запоседну. За Аустрију Београд ће представљати главно упориште за одбрану новоосвојених области и упориште за даља освајања на југу. Сукоб двеју великих сила на географским просторима у чијем се средишту налазио Београд, предодредиће даљу судбину града. Београд поново добија примарну војно-стратешку функцију важног пограничног утврђења, коју ће задржати кроз цео 18. па и 19. век. У зависности од те улоге обе велике силе, Аустрија и Турска, улагаће огромне напоре ради његовог што бољег утврђивања. Изградњом најмодернијих фортификација тог времена Београд ће прерasti, почетком 18. века, у једну од најјачих тврђава на југоистоку Европе.

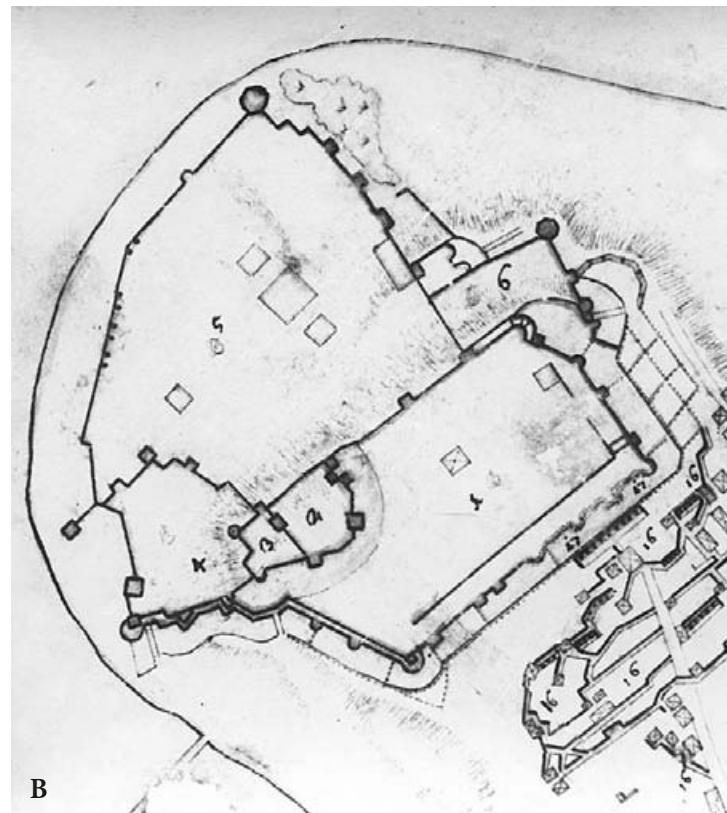
Првог дана по освајању града, 7. септембра 1688. године, за заповедника Београда био је постављен гроф Гвидо фон Штаренберг, који се посебно истакао током опсаде. Посаду тврђаве је у почетку сачињавало пет батаљона, да би тај број затим био повећан на 4.000 војника. Касније је и један део српске милиције био укључен у посаду тврђаве.¹

Затечено стање утврђења Београдског града, знатно оштећених и порушених у току опсаде, августа и септембра

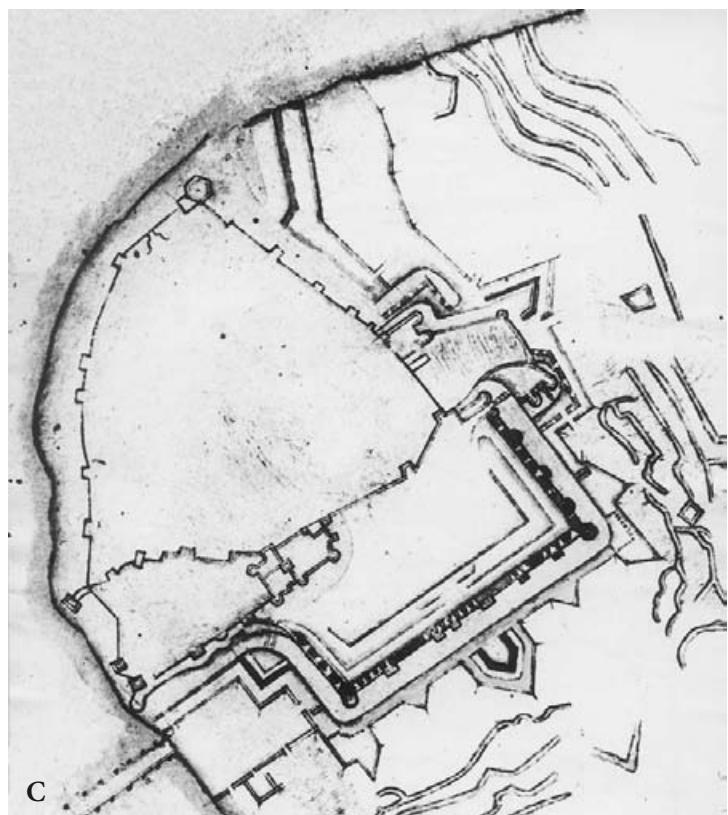
[1] Протић 1884, 141–180; Веселиновић 1968, 5–26, са старијом литературом.

A

B

C

D

- Сл. 104.** Београдска тврђава на љлановима 1688–1700. *иог:*
A. 1688. године (НБС. љлан Ј. Б. Гумја);
B. 1688. година (GAK sig. 10.5);
C. 1689. године (GAK sig. 11.6);
D. 1700. година (KAW sig. G I b 24)

1688. године, изискивало је предузимање хитних мера за обнову. У том циљу грофу Штаренбергу је из Беча наређено да хитно приступи неопходним радовима, како би се што пре уклониле рушевине и утврђење оспособило за одбрану. За ове послове била су ангажована тројица инжењера: Андреа Корнаро, Перони и Бој.² За извођење грубљих радова на рашчишћавању ровова били су предвиђени становници из околине града, а за извођење фортификационих радова пешадијске јединице смештене у Београду.

Програм и обим ових радова привременог карактера, који су започети у јесен 1688. године, јасно се уочавају на два плана – аутографије, од којих се један налази у заоставштини принца Лудвига Баденског, док је други сачуван међу документима Дворског ратног савета у Бечу.³ Било је предвиђено да се најоштећенији део тврђаве, Југоисточни бедем Горњег града, поправи, а бреше на њему затворе. На простору испред бедема планирано је да се прошири ров и образује чиста гласија са скривеним путем у оквиру којег је било замишљено да се изгради један равелин. Испод гласије су биле предвиђене минске галерије. Испред источне капије Горњег града требало је да се изведе преградња затечене турске контрагарде у бастион. Испред Западне капије на спољном бедему Горњег града (на месту садашње Краљ капије) и Источне капије Доњег града планирана је изградња нових полубастиона, односно равелина.

Радови на обнови и дogrадњи фортификација без застоја су извођени до средине 1689. године. У једном писму, које је цар Леополд I упутио Лудвигу Баденском, 20. јуна 1689. године, одаје се признање грофу Штаренбергу за извршене радове, уз закључак да је сумма од 10.000 гулдена, коју је одобрила Дворска комора, недовољна за планиране послове. Међутим, одласком грофа Штаренберга, половином 1689. године, темпо радова на обнови утврђења знатно опада. Можда разлог томе треба тражити и у чињеници да су се ратне операције средином те године одвијале далеко на југу што је, несумњиво, у том тренутку умањивало стратешки значај Београдске тврђаве.

До које мере је остварен програм обнове утврђења може се посредно закључити на основу сачуване документације и резултата археолошких истраживања. Велика бреша на Југоисточном бедему Горњег града, на простору између кула I и II, привремено је обезбеђена земљаним насипом са палисадном конструкцијом. Испод земљаног насипа је била изграђена једна подземна просторија са пушкарницама, спојена такође подземним ходником са платоом Горњег града и ровом испред бедема.⁴ Део зида ове просторије са пушкарницама откријен је приликом археолошких ископавања 1972. године на простору порушене куле II. Такође постоји и поменути ходник, који још увек није детаљно истражен. На простору између кула III и IV, приближно на средини Југоисточног бедема, изграђена је нова капија. Прилаз јој је са стране Горњег града био дубоко укопан, а пролаз пробијен кроз дно темељне зоне старог средњовековног бедема, како би се смањила висинска разлика у односу на терен испред рова. Од ове капије очуван је свод, рађен танким опекама, који је уклопљен у касније изграђену Сахат капију.⁵ На простору испред бедема образован је скривени пут ојачан палисадном оградом. На средини овог спољног одбрамбеног фронта, испред новоотворене капије, изграђен је један петоугаони равелин. Између Југоисточног бедема и скривеног пута уређен је ров, чија је ширина износила око 13,5 м,⁶ што приближно одговара ширини затеченог средњовековног рова. Јужно од скривеног пута делимично је образована гласија (сл. 104c).

Ширина гласије не може се поуздано утврдити, као ни број објекта који су том приликом порушени на простору некадашњег Ат Пазара. Са дosta вероватноће може се претпоставити да су тада порушени остаци некадашње католичке цркве, касније џамије, која је била оштећена у току опсаде. Међутим, сви објекти на простору нове гласије, које је требало уклонити, овом приликом нису порушени. Остали планирани радови ради обезбеђивања градских капија вероватно су већим делом изведени. Са сигурношћу се може закључити да је бастион испред Источне капије Горњег града, односно »Штаренбергов

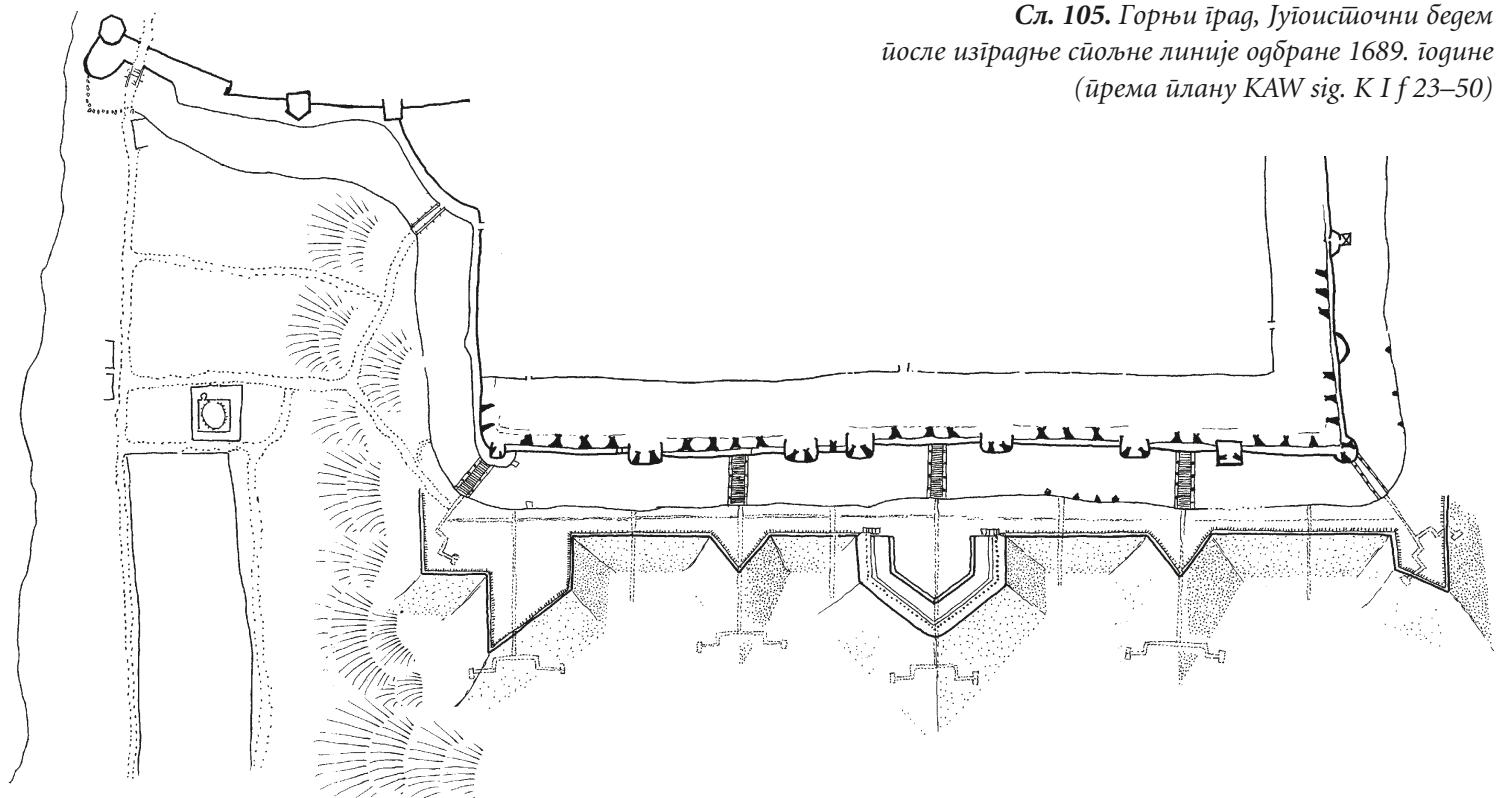
2] KAW. Alte Feldakten 1689, 11/2.

3] План KAW. Sig. HKR. Exp. 1689. јуни.

4] Marsigli 1732, 157–160, Т. XXXIV.

5] Резултати истраживања 2004–2005. године, у припреми за објављивање.

6] Божић 1956, 165.

*Сл. 105. Горњи град, Југоисточни бедем
после изградње сјољне линије одбране 1689. године
(према плану KAW sig. K I f 23–50)*

басион», како је означен у изворој документацији, највећим делом био изграђен. То би се односило и на »Лоренски басион«, односно онај са западне стране, испред садашње Краљ капије, док се за полубастион испред Источне капије Доњег града не може поуздано утврдити до које мере је био завршен.⁷ Резултати новијих истраживања су показали да би се разложно могло закључити, да је у оквиру Лоренског басиона тада изграђена и нова капија (сада капија Савске падине), са фасадом моделованом у духу барока, што би представљало најстарији пример таквог стилског остварења, не само у Београду већ и шире – на просторима јужно од Саве и Дунава, као и новоослобођеним подручјима Паноније (сл. 106–107).

Поред ових радова, чији је циљ био да се постојеће утврђење поново оспособи за одбрану, биле су, без сумње, започете припреме за израду пројектата темељне реконструкције утврђења. Тај задатак је могао бити повериен Штартенберговом помоћнику за фортификационе послове и главном инжењеру Тврђаве А. Корнару. Међутим, не располаже се подацима који би посведочили да су ту пројекти и били урађени до поновног турског заузимања града. Инспиративна размишљања о могућностима обнове Бео-

града, односно тврђаве и вароши, изнео је гроф Ф. Л. Марсиљи, који је био са аустријским опсадним трупама 1688. године. У његовој заоставштини сачувана су три пројекта и један план са приказом затеченог стања Београдских утврђења.⁸ Према првим двема варијантама пројекта, Марсиљи је предвиђао рушење свих старих затечених утврђења и изградњу потпуно новог система бастионих фортификација, који би поред Београдске тврђаве обухватао и цео простор око ушћа Саве у Дунав. Према трећој варијанти пројекта била је замисљена реконструкција затечених утврђења и изградња новог бастионог фронта испред Југоисточног бедема Горњег града. Међутим, није нам познато у којој функцији је Марсиљи радио своје пројекте. Судећи према првим двема варијантама могло би се закључити да су то пре била теоријска разматрања могућности утврђивања положаја Београда, него пројекти који би се евентуално могли и остварити. За разлику од претходне две, трећа пројектна варијанта представљала је

7] План KAW, sig. H III с 144 и план DSB. Sig. S. Da 4.20 f.

8] Планови BUB. sig. 1044/2, 8/2, 8/4 и 8/5.

9] Röder 1842, 136.

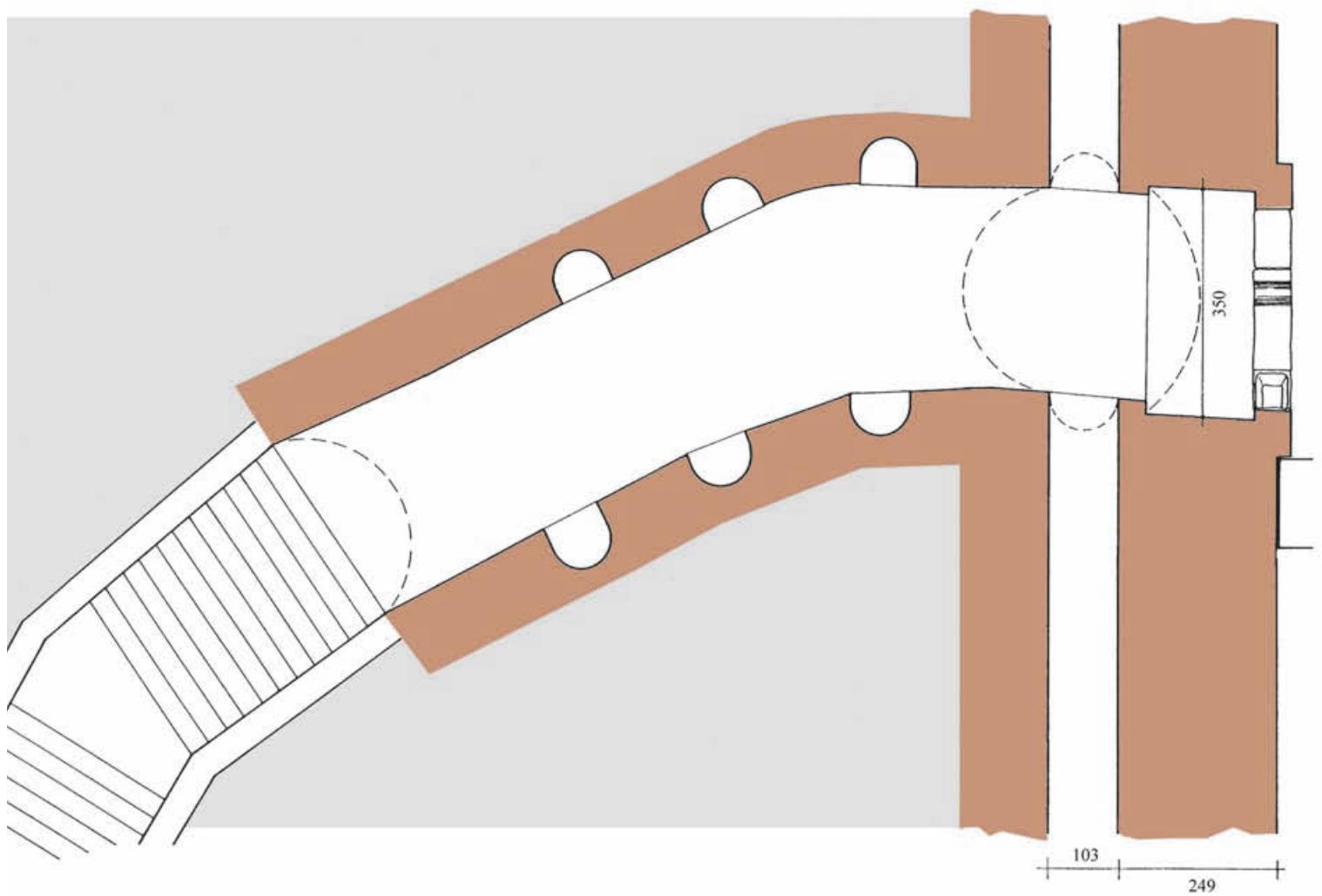
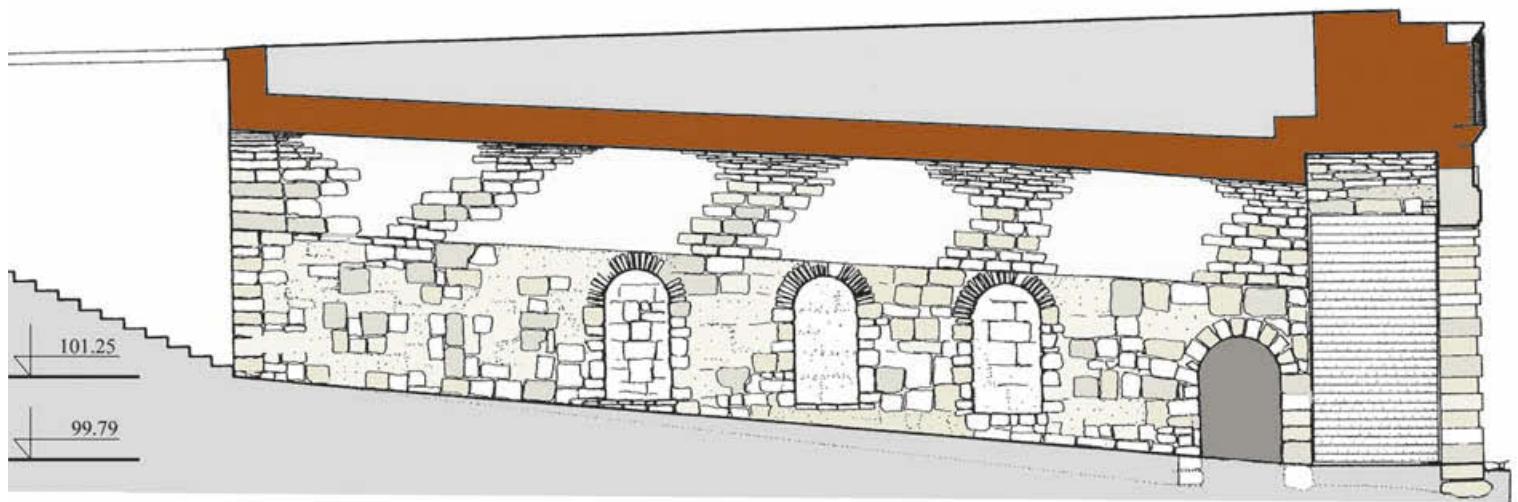
реално и добро фортификационо решење, прилагођено затеченом стању, које се могло применити. У поређењу са каснијим пројектом А. Корнара, Марсиљијев пројекат је пружао бода и знатно савременија фортификациона решења.

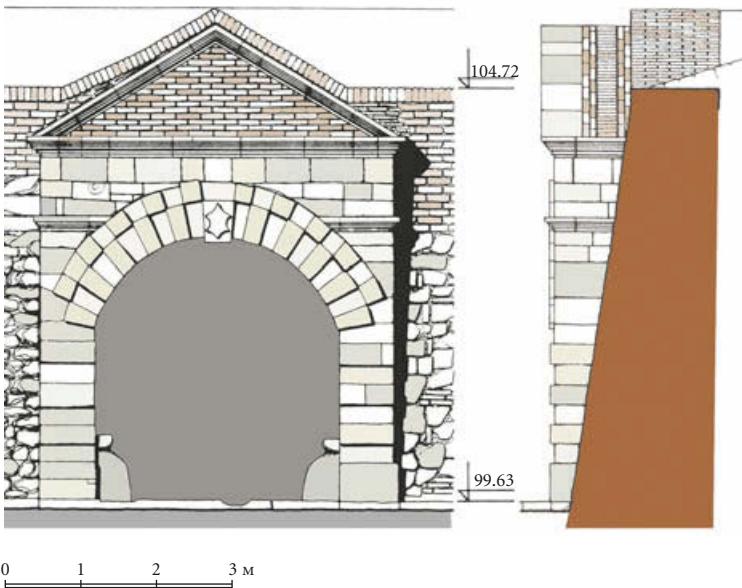
Даље радове на обнови Београдске тврђаве привремено је прекинуо развој ратне ситуације на југу. Током 1690. године, после аустријских пораза, Турци су брзо напредовали према северу и већ 1. октобра започињу опсаду Београда. Утврђење, међутим, још увек није било оспособљено за одбрану. Град је бранило око 6.000 војника под командом генерала Аспермона и касније Фон Кроја. Већ првих дана опсаде Турци су успели да заузму спољна утврђења и отпочну бомбардовање тврђаве са седам батерија топова. Осмог дана опсаде дошло је до велике експлозије барута који је био смештен у некадашњем Замку – Нарину, у такозваној »Оловној кули«. Истовремено је

експлодирала и зграда »Лабораторије« у Доњем граду, а нешто касније и барутни магацин на обали Дунава. Од снажне експлозије у Замку су порушени бедеми са јужне и западне стране, као и сви објекти који су се ту налазили, затим део Југозападног бедема Горњег града и део Јужног бедема Западног подграђа са кулама VIII и IX. Пострадале су и неке грађевине у Доњем граду.⁹ Трагови ових веома снажних експлозија, које су у великој мери уништиле средњовековни Унутрашњи град, потврђени су приликом археолошких ископавања. У току истраживања куле VIII Западног подграђа констатовано је да се цео бедем, са већим делом куле, обрушио заједно са стеном на којој је био изграђен. Слични резултати су добијени и приликом

*Сл. 106. Фаса »Лоренској басијонака«
са кайцјом на савској Јадини*

Сл. 107. Капија »Лоренској басијону« на савској љадини, основа, пресек и излед портала

ископавања западног дела Замка, где је уочено, као што је већ истакнуто, да је средњовековни бедем из темеља померен или у потпуности уништен. Рушења и пожари изазвани експлозијама у Доњем граду за сада су археолошки потврђени за део насеља уз Североисточни бедем.¹⁰ Новоизграђена спољна утврђења приликом ове опсаде нису претрпела веће штете, осим полуbastиона код Западне капије Горњег града, који је са целом посадом био затрпан рушевинама. Истог дана, 8. октобра 1690. године, Турци су заузели Тврђаву, користећи панику и неред, које је проузрокovalа експлозија. Продор је извршен преко стarih бреша обезбеђених палисадама.¹¹ Преживели бранчиоци, њих седам до осам стотина, пребацили су се шајкама преко Дунава.

Резултати опсаде су у пуној мери показали недовољност предузетих радова на утврђивању Београда у периоду аустријске окупације 1688–1690. године. Спољни одбрамбени фронт, слабо утврђен и лоше брањен, Турци су успели да заузму већ првих дана опсаде. На новој гласији сви објекти још увек нису били порушени, што је Турцима послужило као заклон за копање приближница и постављање батерија топова.¹² Посебну слабост су представљале старе бреше које су биле само привремено затворене, што је омогућило релативно лак продор у унутрашњост Горњег града, без потребе пробијања нових бреша.

ИЗГРАДЊА УТВРЂЕЊА 1690–1717. ГОДИНЕ

Пошто су Турци заузели град, велики везир Мустафа Џу-прилић је за чувара Београда поставио Хусеин-пашу и Кеманкеш Ахмед-пашу. Као хитна мера за обезбеђење освојене Тврђаве предузето је рашчишћавање рушевина и засутих ровова. За те радове коришћени су заробљени припадници српске милиције, којих је у децембру те године било око 600. Истовремено су биле предузете потребне мере да се Тврђава снабде довољним количинама хране и муниције. Међутим, даљи развој ратне ситуације налагао је да се што хитније приступи опсежним радовима ради реконструкције и модернизације Београдске тврђаве, која је за Турке сада представљала главно упориште за вођење ратних операција. Приликом освајања града Турци су зародили Андреа Корнара, некадашњег Штаренберговог помоћника и инжењера који је руководио фортификационим радовима. Њега су савременици оптуживали, посебно венецијанац П. Гарзони, да је подметнуо ватру у барутне магацине и тако изазвао експлозије, што је Турцима помогло да заузму град.¹³ Не улазећи дубље у решавање овог питања можемо само констатовати чињеницу да су А. Корнару Турци поверили вођење радова на реконструкцији Тврђаве. У почетку Корнаро је имао статус ратног заробљеника, али је касније, пре октобра 1694. године, ослађођен. У својству *мимар-баше* – главног инжењера, Андреа Корнаро је вероватно руководио радовима све до последњих година 17. века.

Оригинални Корнаров пројекат за реконструкцију Београдске тврђаве није сачуван. Копија овог пројекта може се препознати на једном шпијунском плану, чији је аутор Морандо Висконти.¹⁴ Наиме, како сазнајемо из легенде Висконтијевог плана, Корнаров оригинал пројекта прецао је један од секретара турског сарадника Имре Текелија, који је касније са том копијом пребегао Аустријанцима. Према поменутој копији Висконти је радио свој план. На њему су, поред пројекта, означени делови нових већ изграђених утврђења, као и оних који су били у току градње. Висконтијев план није датован, али се може са доста вероватноће претпоставити да је рађен 1692, или

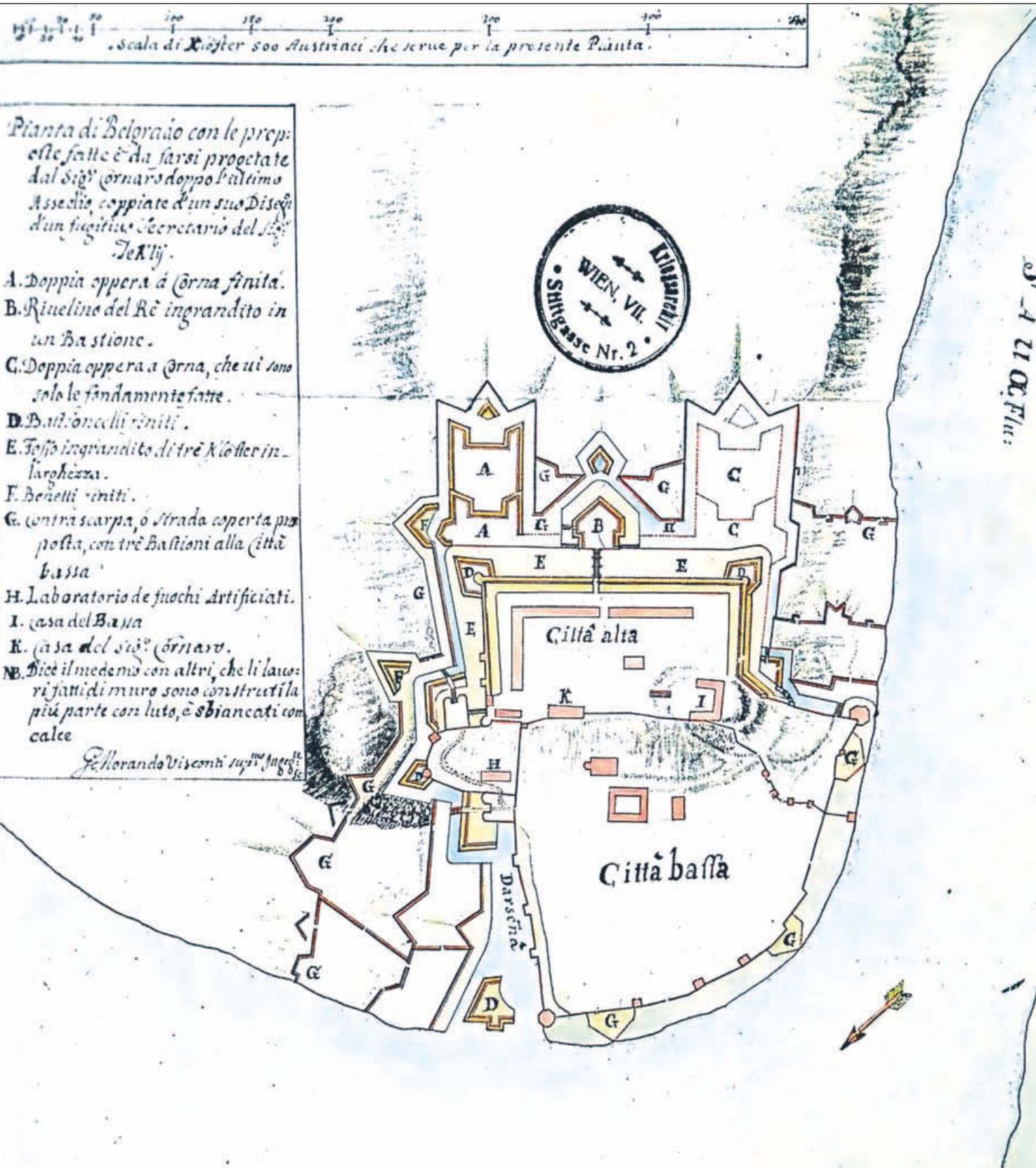
[10] Марјановић-Вујовић 1973, 203.

[11] Самарџић 1961, 243.

[12] Протић 1884, 175.

[13] Веселиновић 1968, 13, п. 56.

[14] План KAW. Sig. K I f 23–53.

*Сл. 108. Пројекат А. Корнара за нова београдска утврђења, на плану М. Висконтија из 1692.
(KAW. Sig. K I f 23–53)*

почетком 1693. године, у оквиру припрема за нову аустријску опсаду Београда.¹⁵

Према Корнаровом пројекту главна пажња је била посвећена утврђивању Горњег града, док су се за утврђења Доњег града предвиђале само мање интервенције. У Горњем граду планирана је реконструкција Југоисточног бедема, који је био знатно порушен у току опсада 1688. и 1690. године. Најмање оштећени, Североисточни бедем Горњег града, није био предвиђен за реконструкцију. На споју Југоисточног са бочним бедемима била су планирана два полубастиона. Главно тежиште одбране требало је да приме нова спољна утврђења Југоисточног фронта, постављена на правцу најлакшег приступа Тврђави, односно на правцу који је у претходним опсадама коришћен као главни нападни положај. Утврђења овог фронта била су пројектована по артифицијелној геометријској шеми са два бочна, симетрично постављена, дворожна бастиона – *Hornwerck*-а, између којих се налазио равелин на правцу главне комуникације. Овај равелин је већ био изграђен 1689. године, па је према Корнаровом пројекту била предвиђена само његова додградња. Испред овог фронта је планирано уређење ровова и широких гласија. Постојећи ров испред Југоисточног бедема, према поменутом пројекту, требало је проширити за три клафтера (око 5,60 м). Испред бочних бедема Горњег града замишљена је изградња гласија са скривеним путем, при чему су фортификације испред Источне и Западне капије, изграђене 1689. године, задржане углавном у затеченом облику. У Доњем граду није била предвиђена реконструкција средњовековних бедема, већ само ојачавање Североисточног бедема земљаним насыпом са унутрашње стране. Нови бастион планиран је и на улазу у пристаниште, поред куле Небојше. За одбрану Доњег града из правца североистока и југа, према Корнаровом пројекту, требало је изградити систем гласија са скривеним путевима у оквиру три линије, вероватно палисадних ограда. У Горњем граду, на месту порушеног Замка, чије су рушевине у целости уклоњене, требало је изградити Пашин конак, а у источном делу овог утврђења два већа објекта, по свему судећи, касарне.

Радови на остваривању Корнаровог пројекта могли су започети већ у пролеће 1691. године. Ток ових радова,

који су са мањим прекидима трајали све до склапања Карловачког мира 1699. године, може се поделити у две основне етапе. Прва би обухватала период до аустријске опсаде 1693. године, а друга приближно период до краја 17. столећа.

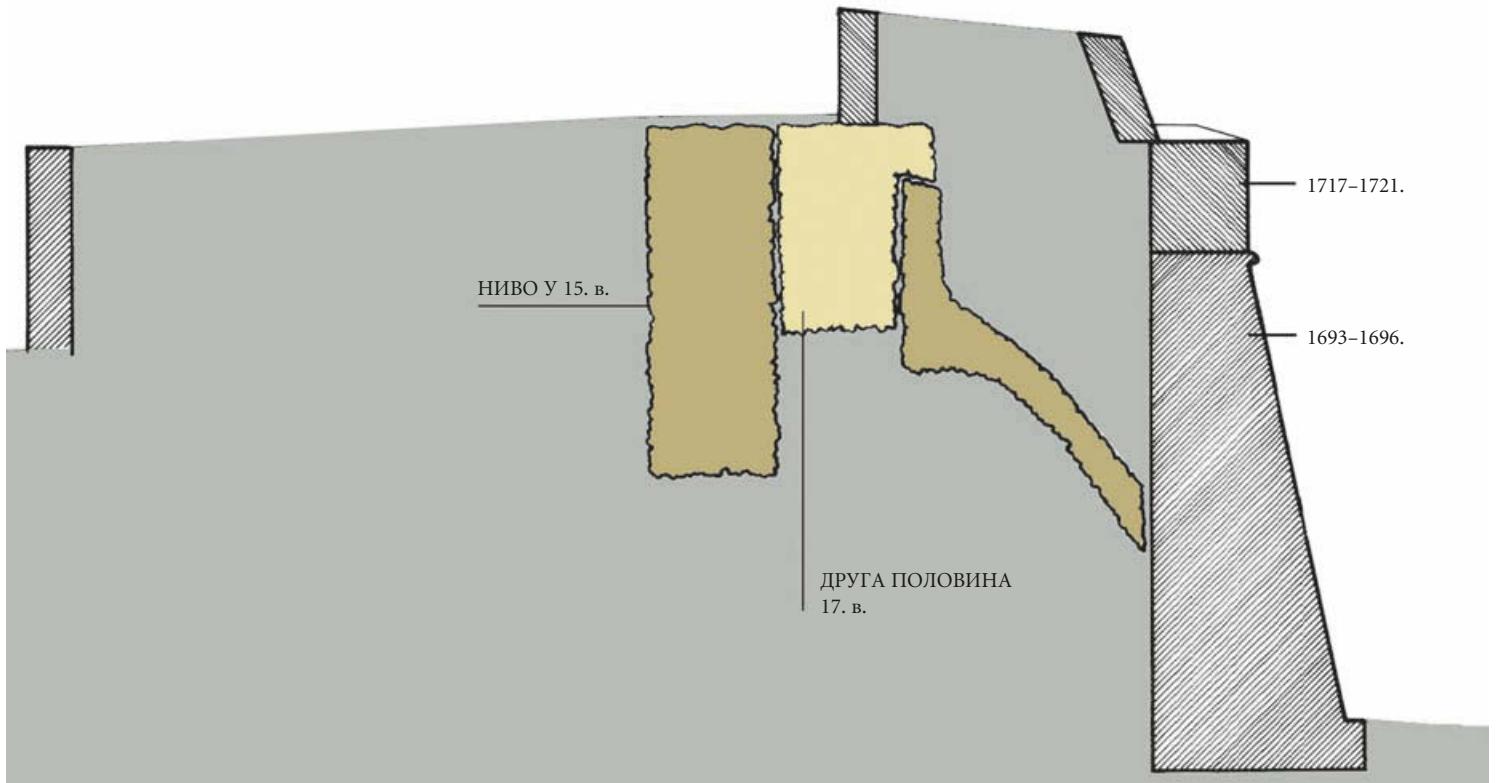
Као основа за анализу изведенih радова у првој етапи могу да послуже, поред раније поменутог Висконтијевог плана, опсадни планови из 1693. године, као и подаци из турских архива. Може се претпоставити да су радови у првој фази започели изградњом источног дворожног бастиона на спољном одбрамбеном фронту. Почетак радова на овом делу истурених фортификација условило је постојање старе бреше између кула I и II на Југоисточном бедему. На Висконтијевом плану овај бастион је приказан као већ завршен, док је за други, западни дворожни бастион, означен да је у нивоу темеља. На истом плану су као већ завршени приказани полубастиони на угловима Југоисточног бедема Горњег града, а такође и бастион у пристаништу. Овај податак са Висконтијевог плана не потврђују планови настали у периоду аустријске опсаде крајем лета 1693. године.¹⁶ Ту је од посебног документарног значаја план који је радио инжињеријски поручник Л. Г. Фишер.¹⁷ Као основни проблем овде се поставља питање пристанишног бастиона, који на Фишеровом плану није приказан, док је на Висконтијевом означен као већ завршен, што доводи у питање веродостојност једног од ова два плана. При посматрању Фишеровог плана у целини, запажа се да су сви делови утврђења, изложени удару опсадних трупа знатно прецизније уцртани, док су остали, у овом случају споредни делови утврђења, приказани схематски. То се првенствено односи на утврђења Доњег града, што дозвољава претпоставку да је из тих разлога аутор плана могао да изостави пристанишни бастион, поготово ако у то време још увек није био завршен.

На основу расположивих сазнања о стању београдских утврђења уочи аустријске опсаде, могло би се закључити да су све старе фортификације, као и оне изграђене до 1690. године, биле поправљене, али не и реконструисане према Корнаровом пројекту. Од новопројектованог Југоисточног фронта био је изграђен само источни дворожни бастион, док се западни могао налазити још увек у фази копања темеља. Непосредно пред почетак опсаде, испред

[15] Поповић 1982, 141, н. 25.

[16] План BLL. Map room, sig. HJ 29 i HJ 32.

[17] План KAW. Sig. H III с 144.

јужног угла Горњег града, изграђена је једна контрагарда. Средином 1692. године око целе Тврђаве су уређене гласије са палисадама и скривеним путем.

Даљи ток радова на реконструкцији Тврђаве био је привремено прекинут аустријском опсадом. Трупе под заповедништвом херцега Фон Кроја прешли су Саву 30. јула 1693. године и започеле опсаду. Са копнене стране образоване су контравалациона линија са правцем напада према београдској вароши и Тврђави и циркумвалациона линија ради одбране опсадних положаја од евентуалног напада са југа. Десет дана касније град је био опседнут и са водене стране запоседањем Ратног острва.^{18]} Системом паралелних приближница Аустријанци су успели да дођу до подножја гласије спољних утврђења Југоисточног фронта Тврђаве, на правцу неизграђеног западног дворожног бастиона, са циљем да отворе брешу у старом, слабо брањеном Југоисточном бедему Горњег града. Напади су вршени и на новоизграђени источни дворожни бастион. И поред повремених бомбардовања утврђењу нису биле причинљене веће штете. Борбе су, такође, вођене и на Ратном острву, где се налазио један турски шанац. Међутим, и поред успешних напада, на вест о доласку јаких турских снага из правца Видина, Фон Крој је наредио

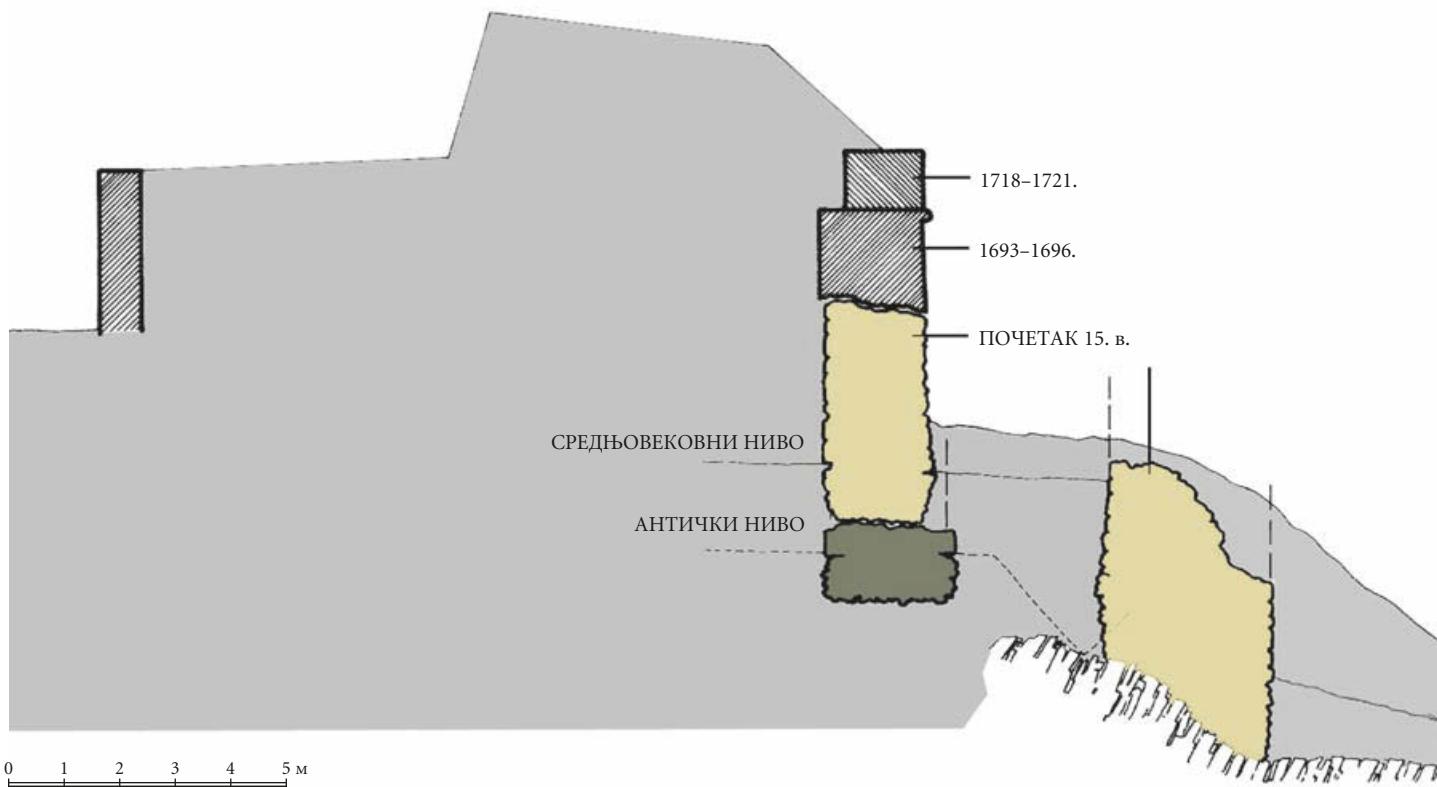
прекид опсаде. Повлачење војске према Земуну завршено је 12. септембра. Непосредни и основни циљ опсаде Београда није био само заузимање града, већ и покушај да се притиском на београдско ратиште онемогући концептација турске војске за напад на Ердељ. Тај циљ је био и остварен.

Опсада је показала да су постигнути извесни резултати у напорима да се Београдска тврђава модернизује и оспособи за одбрану. Према савременим вестима, које потичу од предбеглица из Београда, новоизграђена утврђења нису деловала чврсто, а на неким местима нису била ни завршена. Такође сазнајемо да је за њихову изградњу био окупљен велики број људи.^{19]} Ток борби, које су вођене око нових утврђења, у извесној мери је оповргао ова мишљења.

Развој догађаја је недвосмислено показао изузетно велики стратешки значај Београда. Стога су Турци на ратном савету одлучили да се наставе започети радови на потпуној обнови и реконструкцији Тврђаве. Велики везир Мустафа паша, који је у Београд стигао 19. септембра, задржао се ту два месеца ради организовања радова на из-

18] Веселиновић 1973, 73.

19] План KAW. Alte Feldakten 1693, 13/3, 387.

градњи утврђења. Ти радови су и даље остали у надлежности Андреа Корнара и остваривање његовог пројекта је настављено.

Следећа етапа радова на утврђењима Београдске тврђаве, као што смо напред поменули, могла би се временски ограничити на период од прекида аустријске опсаде 1693. године до закључења Карловачког мира 1699. године. Сачувано је неколико планова из тог времена. Међутим, они се не могу користити за праћење тока радова пошто не приказују стварно стање утврђења, већ преузимају податке Висконтијевог плана са приказом Корнаровог пројекта. Једини картографски извор, који се може користити као поуздано сведочанство о стању утврђења непосредно после склapanja Карловачког мира, представља план из 1700. године, који се налази у Ратном архиву у Бечу.^{20]} Рађен је врло прецизно, а настао је вероватно као резултат шпијунског осматрања (сл. 104d). Важан извор представљају и ретке вести савременика као и подаци из турских и аустријских архива, који су коришћени само делимично, будући да још увек нису обрађени и објављени. Основни елементи за праћење радова на изградњи Тврђаве у овом раздобљу добијени су на основу анализе сачуваних делова утврђења и сазнања стечених при археолошким ископавањима.

Сл. 109. Горњи ћрап, хронолошка схема ћрсека Југоисточног и Северозападног бедема

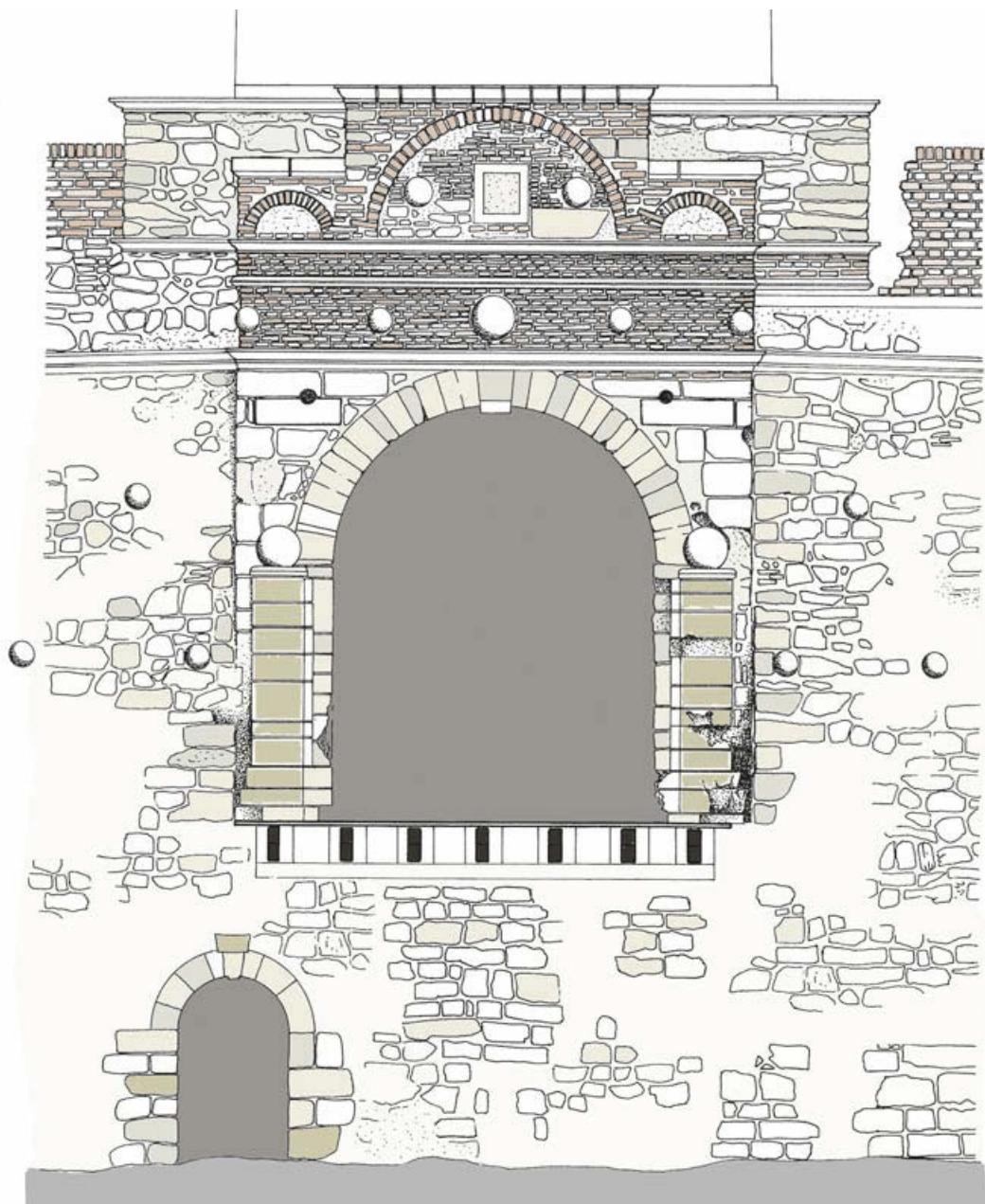
За разлику од претходног периода, када је главна пажња била посвећена изградњи нових спољних утврђења, после 1693. године тежиште радова се преноси на реконструкцију средњовековних бедема Горњег и Доњег града. Захваљујући срећној околности да су бедеми који су тада изграђени у највећој мери сачувани и до данас, у могућности смо да се на њиховој анализи детаљније задржимо.

Утврђивање Горњег града, уз мала одступања, изведено је према Корнаровом пројекту. Југоисточни бедем, који је у претходним опсадама највише страдао, реконструисан је у целини. Испред старог средњовековног бедема целом дужином изграђена је нова куртина, према правилima артиљеријских фортификација, што значи да јој је спољно лице било у нагибу. Са унутрашње стране зида куртине налазили су се, на правилним растојањима, контрафори, који су имали статичку функцију.^{21]} Да би се добио

20] Plan KAW. Sig. G I b 24.

21] Plan KAW. Sig. K I f 23–61.

Сл. 110. Сахаји кула у Горњем
граду, сјољни изглед

простор за изградњу нове куртине порушен је подножје средњовековне ескарпе. Остали делови средњовековног бедема су задржани и на њих су ослоњени контрафори нове куртине. На појединим местима ови контрафори су рађени у виду лукова ослоњених на стари бедем. На месту бреше код кула I и II, где је средњовековни бедем био порушен до темеља, првобитно је била изграђена нова куртина са унутрашњим контрафорима. Она је у неком каснијем раздобљу, ојачана једним проширењем.²² Потреба ојачавања овог дела куртине је, по свој прилици, би-

ла условљена нестабилношћу терена изазваног експлозијама при пробијању бреше 1688. године. Овај проблем ће се појављивати и у каснијим епохама, о чему ће у даљем излагању бити речи. Просечна висина куртине, у односу на дно рова, износи око 10 м, што је ниже од равни шетне стазе затеченог старијег главног бедема. Са унутрашње стране у Горњем граду изграђен је потпорни зид на приближном удаљењу од 12 м, у односу на средњовековни

22] Plan KAW. Sig. G I b 24.

бедем, а цео међупростор попуњен је земљаним насыпом. На тај начин се стари средњовековни бедем нашао уграђен у структуру новоизграђног бедема. Садашњи изглед потпорног зида, односно унутрашње куртине, резултат је више преправки, које су вршене у 18. веку, тако да његова првобитна фаза не може јасно да се издвоји. Овом реконструкцијом је, уместо старог средњовековног бедема, образован моћни бедем изграђен на принципима артиљеријских фортификација. На горњој површини бедема, чија је укупна ширина износила 22 м, био је изграђен земљани грудобран иза кога се налазила пространа платформа за смештај топова. Угао Југоисточног на споју са Југозападним бедемом ојачан је једним полубастионом. Други полубастион на споју са Североисточним бедемом није изграђен, иако је Корнаровим пројектом био предвиђен. То потврђују каснији планови као и чињеница да приликом археолошких ископавања на том простору нису

откривени никакви трагови зидова. Ови закључци опроверавају податак са Висконтијевог плана, где је тај полубастион означен као изграђен. Ради лакшег комуницирања са новим источним дворожњим бастионом спољног одбрамбеног фронта, на правцу његове осе, изграђен је у Југоисточном бедему засведени пролаз са степеништем, који је остао очуван све до наших дана.

У оквиру радова на изградњи Југоисточног бедема изграђена је великим делом и данашња Сахат капија. У земљани усек у простору Горњег града, у наставку затеченог дела капије, изграђеног 1689. године, уграђен је засведени пролаз који је одговарао ширини реконструисаног бедема. Бочне стране су му рашичлањене са по три ниште у духу

*Сл. 111. Горњи град, Југоисточни бедем
после реконструкције 1693–1696, оштети излед*

оријенталне естетике, са улазима у бочне просторије, које су биле планиране, али нису изведене.^{23]} За разлику од затеченог свода од танких опека, нова сводна конструкција била је грађена каменим тесаницима. Са спољне стране капија је добила декоративно моделован портал, који се налазио у оквиру нове куртине.

Југозападни бедем је у овом периоду био обновљен у знатно мањој мери у односу на радове који су били предвиђени Корнаровим пројектом. Према Горњем граду задржани су, уз мале измене, стари средњовековни унутрашњи и спољни бедем са ескарпом.^{24]} На делу према простору некадашњег Замка, где је стари бедем био разорен, изграђена је нова куртина. На порушеном делу Јужног бедема подграђа у исто време су подигнута два каскадно постављена полубастиона. Горњи полубастион био је у нивоу скривеног пута између унутрашњег и спољног средњовековног бедема. Доњи, нижи полубастион обухватао је простор порушене куле VII Западног подграђа (сл. 115).

Сл. 112. Бастион на јужном улу Горњег града, оивичен изолем, садашње сјање

Са унутрашње стране Југозападног бедема, где је плато Горњег града у паду, извршено је велико насилање терена – за преко 3 м, тако да је формиран плато, који приближно одговара данашњем нивоу терена на том простору. Услед високих насила прилаз средњовековној Западној капији на унутрашњем бедему, која је остала у функцији потерне, био је обезбеђен потпорним зидовима. Овим насилањем ублажен је некадашњи пад терена у Горњем граду, а стари бедем се нашао у функцији подзида, што је допринело његовој одбрамбеној функцији у складу са

23] Резултати истраживања вршених 2004–2005. г. у припреми за објављивање.

24] Поповић 1992, 190–191.

Сл. 113. Горњи траг, Северозападни бедем са Дефтердаровом капијом

принципима артиљеријских фортификација. Приликом археолошких ископавања, у овом насипу уз Југозападни бедем је откривена остава од 170 комада турских бронзаних мангура. Сви откривени примерци су ковани 1687/89. године за владе султана Сулејмана III, што представља поуздано сведочанство о времену образовања насипа.

У оквиру делимично обновљеног бедема, грађеног у духу артиљеријских фортификација, на правцу старе спољне Западне капије изграђен је нови засведен пролаз – данашња Краљ капија, коме се прилазило из некадашњег рова порушеног Замка. Ова капија сачувана је углавном у свом првобитном облику. Зидови и свод су рађени од камених тесаника, а на бочним странама пролаза капије налазе се по две нише са преломљеним луцима. Постоје и

бочне просторије малих димензија, које су служиле за смештај страже. Према детаљима своје архитектуре аналогна је са истовремено грађеном Сахат капијом. Портал из времена Корнарове реконструкције није сачуван, будући да је цео комплекс Краљ капије свој коначни изглед добио тек у трећој деценији 18. века (сл. 134–135).²⁵

Северозападни бедем Горњег града, према Висконтијевој интерпретацији Корнаровог пројекта, није био предвиђен за реконструкцију. Међутим, разматрањем стања у којем се овај бедем данас налази, може се закључити да је обновљен у исто време када су реконструисани Југоисточни и делимично Југозападни бедем, будући да са њима чини јединствену фортификациону целину. То се, поред остalog, огледа у једнаком начину градње, примени истих материјала и сличним конструктивним решењима. Извесне разлике, које постоје између претходна два и овог бедема, условљене су искључиво споредном улогом коју је имао у функцији одбране Горњег града. На основу резултата досадашњих истраживања тачно се може утврдити обим Корнарових интервенција. Део бедема између кула VIII и IX, према Источном подграђу, задржан је у свом извornом средњовековном облику. На делу бедема од куле VIII према данашњој Дефтердаровој капији, нова спољна куртина представља само надградњу остатака старијег бедема, који је местимично очуван и до висине новог венца (сл. 109). Слична ситуација је и на простору некадашњег Замка где су остатци средњовековних бедема остали очувани, док је на делу где су приликом експлозије 1690. године старији бедеми до темеља порушени, изграђена потпуно нова куртина са спољним лицем под нагибом и са унутрашњим контрафорима. Нова куртина је подигнута и на делу бедема уз Дефтердарову капију, где је постављена испред средњовековног бедема, који је задржан као њен унутрашњи ослонац. Са унутрашње стране реконструисаног Северозападног бедема образован је земљани насип до висине нове куртине. Тако је створена платформа за смештај топова испред којих се, вероватно, налазио земљани грудобран. На месту старе Северне капије Горњег града изграђена је нова – данашња Дефтердарова капија. Изнад њеног спољног лука, као једини декоративни елеменат, налази се фронтон оивичен профилисаним венцем. У току досадашњих истраживања остао је недовољно разрешен однос нове, према положају и остатцима средњовековне капије, на истом месту. Не би требало

25] Поповић 2001, 23.

искључити могућност да су за праг и најнижу зону довратника нове капије искоришћени остаци старе средњовековне капије.²⁶

Истовремено са изградњом бедема Горњег града, у оквиру радова које смо временски определили у другу етапу Корнарове реконструкције Београдске тврђаве, извршено је коначно уклањање рушевина разореног Замка и засипање насыпима, чија висина местимично достиже и 7 м, тако да је некадашњи простор овог утврђења спојен са Горњим градом у јединствену целину. Ров око Замка, иако добрим делом засут, остао је сачуван у конфигурацији терена. Из њега се силазило према новим капијама – Краљ капији и Дефтердаровој капији.

Број података о бедемима далеко надмашује вести о објектима, који су у овој фази подигнути у оквиру Горњег града. Према Корнаровом пројекту на месту порушеног Замка планирана је изградња Пашиног конака. То здање, са централним и два бочна крила, приказано је на раније поменутом плану из 1700. године као већ изграђен објекат Међутим, остаје отворено питање да ли је то била једина нова грађевина, или их је, можда, било више.

За утврђења Доњег града, која су својим природним положајем на обали река била мање изложена могућностима напада, Корнаров пројекат није предвиђао веће реконструкције. Међутим, овде су мимо пројекта изведени веома обимни радови. То се првенствено односи на Приобални бедем чија дужина износи преко 560 м. Према пројекту је било предвиђено да средњовековни бедем остане у затеченом стању уз појачавање са три петоугаона мања бастиона. Међутим, на основу анализе очуваних остатака бедема и података из изворне грађе, може се поуздано закључити да је у овом периоду Приобални бедем темељно реконструисан. То се јасно може запазити и на плану из 1700. године. Целом дужином бедема, од куле Небојша до некадашњег Западног подграђа, била је подигнута нова куртина. Зид куртине грађен је под нагибом и завршен венцем полуокружног профила, као што је то био случај и код бедема Горњег града. Висина нове куртине износила је око 4,5 м. На средини бедемске трасе подигнут је један већи полигонални бастион, чија је изградња била окончана до августа 1696. године, када је радове обишао султан Мустафа II. Нешто касније, под личним султановим надзором, очишћено је и проширео старо пристаниште испред Североисточног бедема, које је том приликом са спољне стране обезбеђено палисадном оградом и гласијама. Ископана земља је једним делом била употребљена

Сл. 114. Сахај капија у Горњем граду

за насыпање новог Приобалног бедема, а другим делом за испуњавање пристанишног бастиона. Након ових радова на горњој површини бедема били су изграђени грудобран и заклони за топове.²⁷

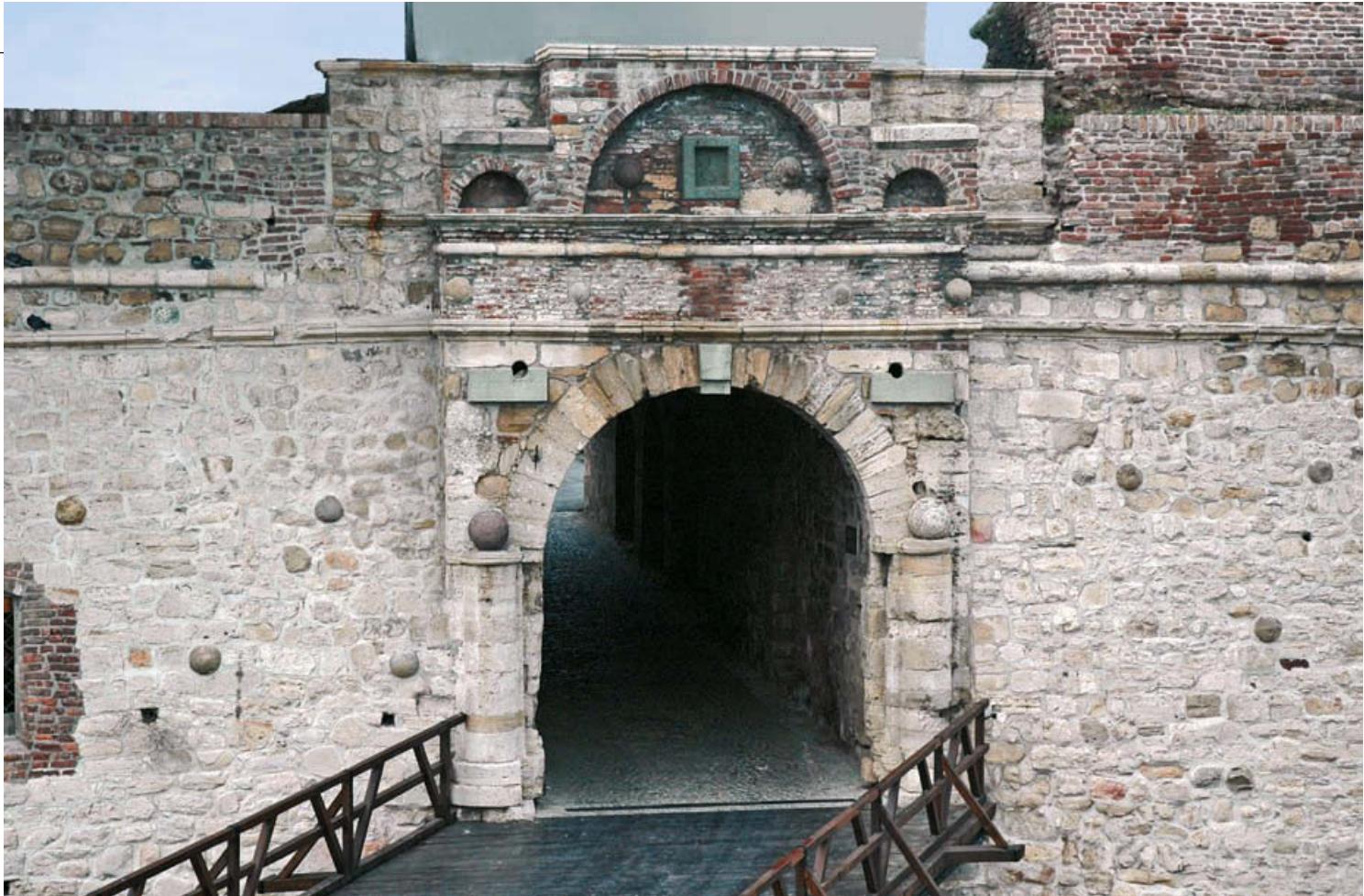
Код анализе Приобалног бедема, који до сада није темељније археолошки истраживан, као посебан проблем поставља се питање односа затеченог средњовековног зидног платна према новоизграђеном. За сада се решења могу тражити само на нивоу претпоставки. На простору између куле Небојша и Водене капије II, разложно је претпоставити да нова куртина делом користи стари бедем коме је, вероватно, само президано спољно лице и задржана првобитна висина. На даљем делу средњовековни бедем је остао иза нове куртине засут земљаним насыпом. На простору старог пристаништа Западног подграђа, које је крајем 17. века коначно засуто, бедем је грађен по новој траси, али изгледа није био завршен. Стара угаона кула VI Западног подграђа повезана је са новим бедемом при чему је, вероватно, претрпела извесне измене. Нека ојачања су могла бити изведена и на Јужној капији Западног подграђа. За прецизнију анализу обима радова на том делу утврђења не располаже се довољним подацима и поред неких резултата археолошких истраживања. Посебан проблем у том смислу представљају и капије на Приобалном бедему. Корнаровим пројектом су била предвиђена два излаза на обалу, на местима садашњих – Водене капије I и Водене капије II. По свему судећи, оне понављају локације старијих средњовековних капија. О њиховом изгледу након Корнарове реконструкције нема података, пошто у свом садашњем облику обе потичу из времена после 1717. године.²⁸

Североисточни бедем Доњег града реконструисан је у знатно мањем обиму од Приобалног бедема, и то тачно према Корнаровом пројекту. Постојећи средњовековни бедем је задржан, будући да се тада још увек налазио у добром стању. Куле су порушене до висине бедема као и круниште са зупцима. Првобитна висина зидног платна углавном није мењана осим, можда, на делу између кула V и VI. Са унутрашње стране образован је земљани насып

26] Поповић 1982, 147. н. 50.

27] Поповић 1982, 148.

28] KAW. Alte Feldakten Mem. 22/182, st. 26–27, ad. 6.

до висине бедема на чијој се горњој површини налазила платформа за топове и земљани грудобран.

У оквиру радова на Североисточном бедему реконструисан је и комплекс Источне капије Доњег града. У простору полуокружних кула Источне капије II изграђене су две правоугаоне засведене просторије између којих је био пролаз капије са сводом од камених тесаника. Бочне просторије су имале намену приручних барутних складишта. Изнад засведеног пролаза капије и бочних просторија био је формиран земљани насип. Испред спољног лука средњовековне капије изграђена је нова декоративна фасада са полуокружним пиластрима, у свему иста са раније поменутом фасадом Сахат капије, што би се могло сматрати као поуздано сведочанство да су обе грађене истовремено.²⁹ Изнад лука капије налазиле су се две плоче са турским натписима. Ова, раније добро очувана капија, порушена је приликом бомбардовања Београда 1944. године.

На простору Доњег града Корнаро, изгледа, није предвиђао изградњу нових војних објеката. Обновљена су нека старија здања, оштећена приликом експлозије 1690. године, међу којима азапска касарна и амбари. Према подацима које пружају планови настали до 1717. године може се закључити да затечена стара урбана структура Доњег града није доживела значајније измене.³⁰ По свој прилици Доњи град је после 1688. године изгубио карактер цивилног насеља, што се неминовно морало одразити и на функцију затечених објеката. Највеће доњоградско здање – каравансарај султана Сулејмана постаје Пашић конак, а касније складиште барута, што указује на гашење урбаних функција насеља у Доњем граду. У исто време извршено је и коначно утапање некадашњег Западног подграђа у јединствени

29] Поповић 1970, 24; в: Поповић 1982, 148, н. 58.

30] План из 1695/6, МГБ, инв. бр. И1311; Бајелов план, МГБ, инв. бр. И1 3154, в: Ђурић-Zamolo 1977, сл. 79 и 80.

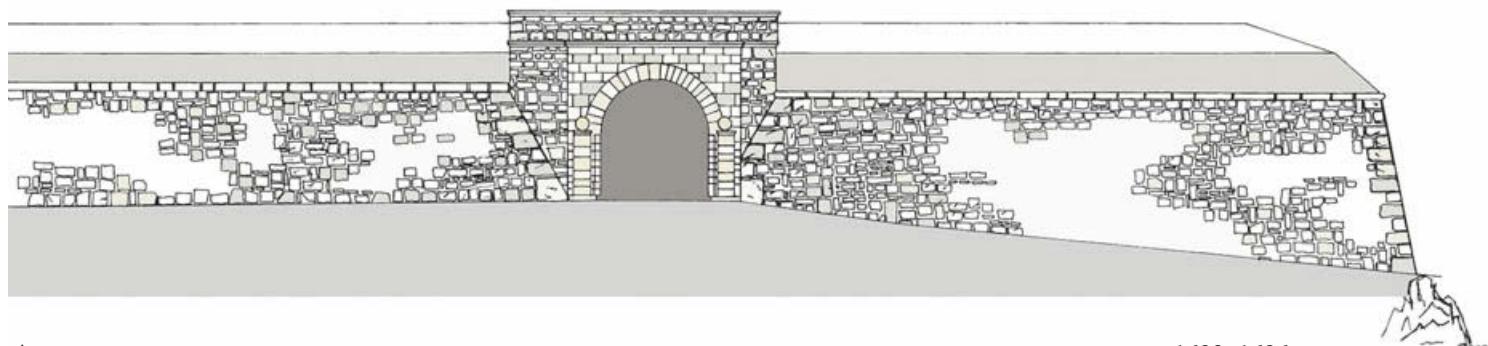

простор Доњег града. Та се тежња осећала и раније, пре 1688. године, када је изградњом објекта у непосредној близини негирана фортификационна функција Северног бедема подграђа, а тиме и Западног подграђа у целини. У борбама 1688. године и касније, Западно подграђе више није имало посебну одбрамбену улогу, те је стога његов Северни бедем, који га одваја од Доњег града, изгубио разлог даљег постојања. На плановима с краја 17. века и касније, све до 1717. године, остаци Северног бедема су присутни у физичкој структури Доњег града, али без функције која би ометала јединство приобалног простора, као нове целине.

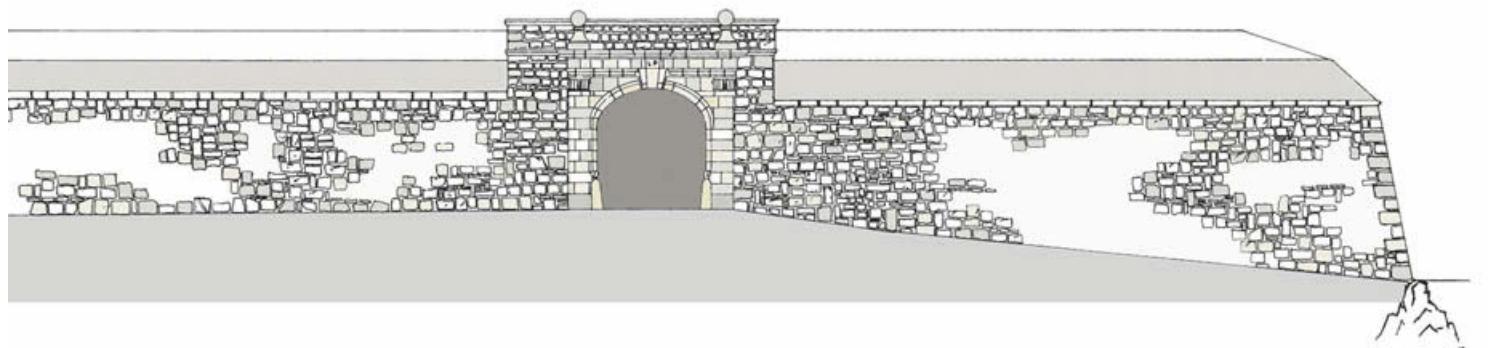
За разлику од Западног, Источно подграђе остаје сачувано као посебна фортификационна целина, по свему судећи, због свог специфичног положаја на падини. У оквиру

Сл. 115. Горњи тораф, Басиони II и III у оквиру Југоизајадног бедема

друге етапе радова на реконструкцији Тврђаве, коју смо датовали у период 1693–1699. године, ојачан је у доброј мери Источни бедем подграђа. Испред спољног лица бедема подигнута је нова куртина под нагибом, полуокружно обухватајући и Јакшићеву кулу, чије су горње етаже том приликом порушене. Простор између нове куртине и бедема испуњен је земљаним насыпом, а на горњој површини новоизграђеног бедема образована је платформа за смештај топова. Висина ове платформе приближно је одговарала равни шетне стазе Источног бедема.

1693–1696.

око 1720.

Сл. 116. »Штапенбергов бастион« испред Источне капије Горњег града, фаса са Леополдовом капијом

Осим радова на реконструкцији бедема Горњег и Доњег града, у периоду између 1693. и 1717. године настављена је започета изградња спољних утврђења, али у знатно мањем обиму. Радови изведени до 1693. године представљали су само делимично остварење Корнаровог пројекта. Преостало је да се изгради цео нови западни дворожни бастион, као и скривени пут са гласијом. Међутим, ту се одустало од даље реализације Корнаровог пројекта. Уместо западног дворожног бастиона на том простору била су подигнута само два мања бонета. Иза ових бонета, где се за време опсаде 1693. године налазила контрагарда, образован је скривени пут и прва линија гласија, а испред Источног дворожног бастиона и бонета уређена је друга линија гласија са скривеним путем. Ров испред Југоисточног бедема ка спољним утврђењима Југоисточног фронта, према Корнаровом пројекту, као што је већ речено,

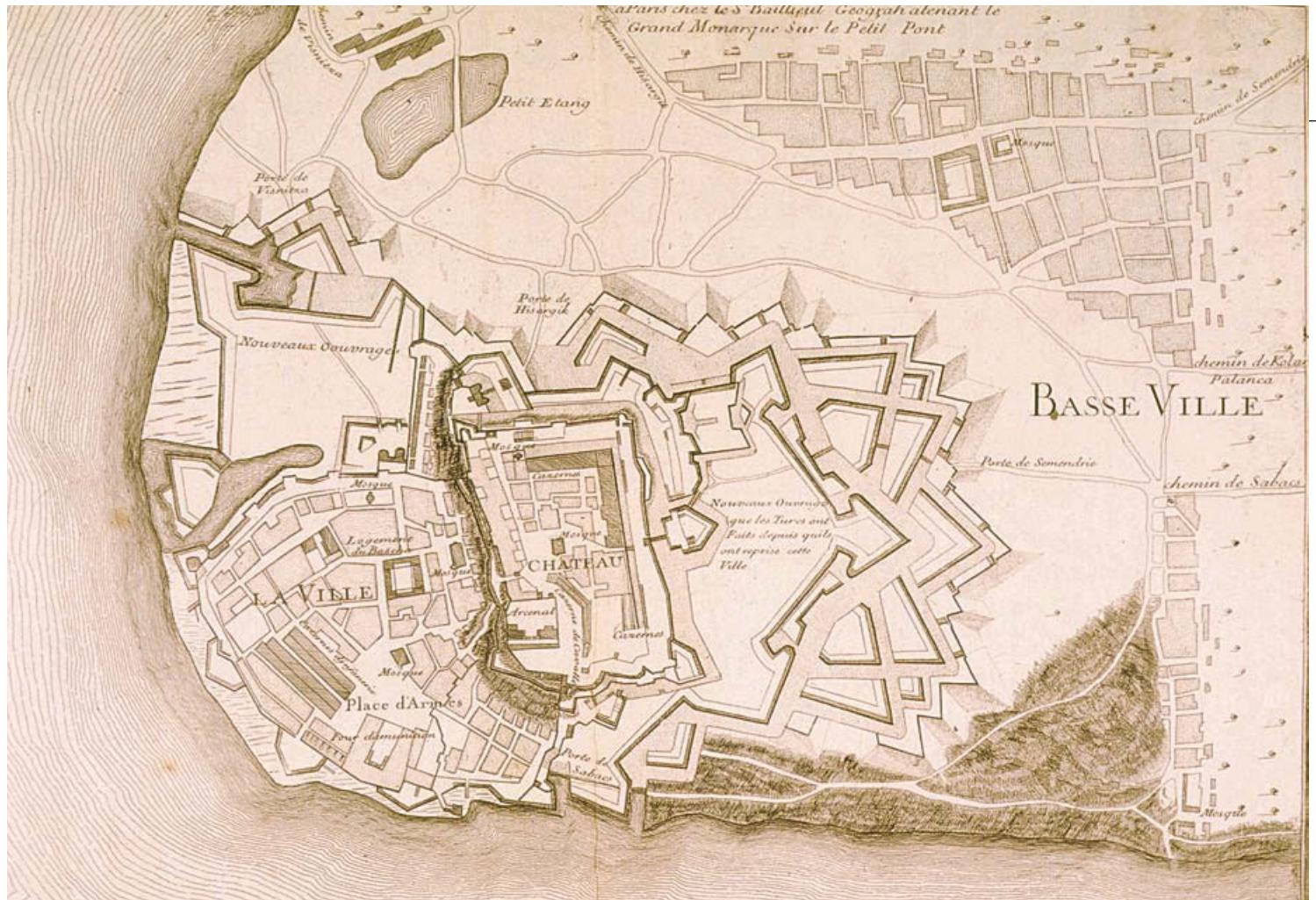
требало је проширити за три клафтера, што је реализовано после 1696. године.³¹

Даљи радови на спољним утврђењима Источног фронта Београдске тврђаве били су ограничени на довршавање бастиона испред Источних капија Доњег и Горњег града, бастиона у пристаништу, као и изградњу нових линија гласија. У бастиону испред Источне капије Горњег града изграђена је нова – данашња Леополдова капија, са сводом од камених тесаника. На бочним странама пролаза налазе се две плитке нише са преломљеним луцима. По начину градње слична је осталим горњоградским капијама из тог раздобља, а првобитно је имала и портал исти као и на Сахат капији, који је касније замењен барокним фасадним луком (сл. 116).³²

Полубастион испред Источне капије Доњег града, чија је изградња, вероватно, започета 1689. године, а настављена у раздобљу 1690–1693. године, коначно је завршен у

31] Поповић 1982, 150, н. 63 и 64.

32] Поповић 2004, 37.

оквиру друге етапе радова, који су изведени под Корнаровим надзором. Будући да су од овог бастиона очувани само делови темељних зидова, једине податке пружају подаци са планова из тог раздобља, што је недовољно за детаљнију анализу његовог некадашњег изгледа и конструктивног склопа. У исто време је завршен и бастион у пристаништу, чију је изградњу, вероватно, привремено прекинула опсада, у јесен 1693. године. Бастион је остао очуван у стању које омогућава сагледавање његовог првобитног облика. Спољни зидови бастиона су по висинама и начину градње, подударни са истовремено грађеном куртином Приобалног бедема.

На делу Источног фронта испред Горњег града образована је гласија са скривеним путем, а испред Доњег града двострука гласија, такође са скривеним путем. Из ове двоструке линије гласија налазило се старо средњовековно пристаниште, које је, као што је већ речено, 1696. године

проширивано и продубљено. Испред бочне стране новоизграђеног пристанишног бастиона прокопан је нови канал за улаз у пристаниште, услед чега се овај бастион нашао са ових страна опкољен водом. Испред Јужног бедема некадашњег Западног подграђа Корнаровим пројектом нису била предвиђена посебна спољна утврђења, нити су до 1717. године грађена. Ради ојачања одбране на овом простору биле су образоване само две линије гласија.

Резултати изведенih радова у оквиру реконструкције утврђења Београдске тврђаве, према Корнаровим замислима јасно се запажају на више пута помињаном плану из 1700. године. Упоређујући овај план са плановима који приказују стање београдских фортификација 1717. године уочава се њихова велика сличност, што указује да Турци од 1700. до 1717. године нису даље радили на изградњи нових утврђења. На то је, без сумње, утицала промена политичке ситуације. После склапања Карловачког мира

**Сл. 117. Београдска тврђава на Бајеловом плану
са неосигуареним пројектом нових бастионих фронтира,
пре 1717. године (МГБ, инв. бр. И1 3154)**

1699. године, којим је окончан такозвани »Бечки рат«, Београдска тврђава тренутно више није била непосредно угрожена, али то, међутим, ни на који начин није умањивало њен ранији стратешки значај. У односу на нову границу у Срему, удаљену свега око 30 км, Београдска тврђава је остала главно турско погранично утврђење, на правцу могућих продора са севера према унутрашњости Балкана. Имајући ово у виду тешко је објаснити прекид даљих радова, посебно због тога што бројни подаци из турских архива још увек нису објављени. Иако анализа стања утврђења, заснована на теренским истраживањима и упоредној анализи планова насталих у периоду 1690–1717. године, потврђује изнети закључак има неких елемената који би указивали на намере Турака да наставе радове на даљој реконструкцији београдских фортификација.

Наше претпоставке о даљим турским намерама за- снивају се на разматрању података, које пружа један план из фонда Националне библиотеке у Паризу,³³ као и анализи тзв. »Бајеловог плана«.³⁴ Поменути план – аутографија у боји представља у ствари пројекат на којем су, поред постојећих утврђења изграђених пре 1700. године под Корнаровим руководством, приказана и новопројектована утврђења спољних бастионих фронтова. Овај пројекат, који је у наслову означен само као план Београда, није хронолошки одређен. Међутим, за његово датовање од посебног значаја је други наведени план, који је штампан у Паризу код издавача Бајела, пре 1717. године, а који за приказ фортификација користи исти пројекат. Бајелов план се поуздано може датовати на основу података из пратеће легенде, где се поред осталог, каже да су Турци заузели Београд 1690. године и да га »још увек држе«. За израду штампаног Бајеловог плана је несумњиво као подлога за приказ утврђења коришћен поменути пројекат, који се сада чува у париској Националној библиотеци, или нека његова копија, док је за доста тачан приказ урдане структуре у Тврђави коришћен неки за сада непознати предложак.

На поменутом плану – пројекту постојећа утврђења су приказана сивом бојом и њихов облик се сасвим подудара са приказом на раније наведеном плану Београдске тврђаве из 1700. године. Испред постојећих утврђења, ко-

ја су у целини задржана, приказан је пројекат новог, веома сложеног бастионог фронта испред Југоисточног бедема Горњег града и спољних фортификација испред Североисточног бедема Доњег града. Овим пројектом у оквиру Југоисточног фронта предвиђена је изградња нове бастионе трасе у облику круне (*cronenwerck*), чије основне елементе чине три зракасто постављена бастиона са оријонима, повезана куртинама. Испред куртина се налазе два равелина бочно брањена са по две контрагарде, док је испред целог фронта скривени пут са гласијама.³⁵

Пројектовани бастиони фронт представљају је за своје време веома савремено решење засновано на принципима тзв. првог система Воданове фортификационе школе. Предложени облик бастионог фронта на овом пројекту истоветан је са једним Водановим решењем бастионе трасе из 1693. године.³⁶

Оба поменута бастиона фронта су на Бајеловом плану означена као »нова утврђења која су Турци изградили пошто су поново заузели град«. Овде се очигледно ради о пројекту нових утврђења која је издавач плана погрешно означио као да су већ изграђена. Но, без обзира на то, од посебног је значаја чињеница да се ради о документу који је настао, сасвим сигурно, пре 1717. године, на основу чега би се могло закључити да је пројекат био рађен за потребе Турака. За сада нема података о аутору овог пројекта као ни о околностима под којима је дошло до његове израде. Такође се не може прецизније утврдити ни време настанка, те га само оквирно можемо датовати у раздобље од kraja 17. века до 1717. године. Дело је, по свему судећи, неког француског фортификатора, што не би требало да буде необично, ако се имају у виду срдачни односи између краља Луја XIV и цариградске Порте. Посматран у целини овај пројект, у фортификационом смислу представља добро решење, међутим, тешко изводљиво ако се има у виду рељеф терена. То се нарочито односи на део бастионог фронта, који је био предвиђен за простор падине према Сави.

Имајући то у виду, могуће је претпоставити да пројекат није рађен на лицу места, те да аутор пројекта није био довољно упознат са стварним рељефом на простору предвиђеном за изградњу нових утврђења.

33] План BNP. Sig. Ge C 10350.

34] План МГБ инв. бр. И1 3154.

35] Поповић 1982, 151, н. 67.

36] Fortifications 1737, W, fig. 1.

НАЧИН ГРАЂЕЊА И ПРИМЕЊЕНА КОНСТРУКТИВНА РЕШЕЊА

Пре него што се пређе на закључна разматрања о радовима на реконструкцији утврђења, који су изведени под Корнаровим руководством, потребно је указати и на расположиве податке о начину градње и заступљеним конструктивним решењима. Као главни грађевински материјал за изградњу нових утврђења коришћен је камен, док је употреба опека веома ретка. То су углавном грубо обрађени мањи камени блокови, који чине спољну облогу, док је у језгру зида ломљени камен. Као везиво коришћен је јак кречни малтер. Камен потиче из каменолома са шире околине града. Поред ташмајданског, доста је коришћен и камен са подручја Космаја. Осим новог камена утврђиван је и камен од порушених средњовековних бедема, као и сполије са порушених објеката у граду, које су уочљиве у преосталим деловима куртине Приодбалног бедема. У нову куртину Северозападног бедема Горњег града утврђено је више надгробних споменика, који потичу са једне српске градске некрополе из 17. века.³⁷ Као једини елеменат на бедемима, који има и декоративну функцију, запажа се завршни венац полукуружног профила. На Југоисточном бедему, коме је у том смислу поклоњена посебна пажња, појављује се поред овог и један нижи профилисани венац чисто декоративног карактера, као и низови утврђених камених топовских кугли. Код новоизграђених капија, уочава се тежња ка декоративном обликовању фасада. Конструктивни склоп новоизграђених бедема и бастионих траса био је у целини условљен потребама бастионих артиљеријских фортификација. То је подразумевало изградњу спољних куртина и унутрашњих подзида у функцији облоге земљаних насила у језгру бедема. Овде је потребно посебно истаћи максимално коришћење преосталих делова средњовековних фортификација и њихово уклапање у структуре новоизграђених бедема.

ОДБРАМБЕНА ВРЕДНОСТ НОВИХ УТВРЂЕЊА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА САВРЕМЕНОЈ ЕВРОПСКОЈ ФОРТИФИКАЦИЈИ

Посматрани у целини, резултати радова на изградњи и реконструкцији београдских утврђења у раздобљу од 1690. до 1717. године, наводе на одређене закључке о њиховој

одбрамбеној ефикасности, као и месту у оквиру развојних путева оновремене европске војне архитектуре.

Приликом вредновања радова који су изведени према пројектима и под руководством Андреа Корнара веома је подстицајно мишљење једног савременика и очевица, који се стицајем околности налазио у пратњи француског посланика Де Фериола. Боравећи у Београду 1696. године он је имао прилику да се добро упозна са током Корнарових радова и забележи своја запажања.³⁸ На првом месту, уочио је да су зидарски радови изведени беспрекорно, како на дворожном бастиону тако, и на бедемима Горњег града. Међутим, по његовом мишљењу бедеми Горњег града су сувише високи. Насупрот томе, спољна утврђења са дворожним бастионом су превише ниска, а ров недовољно дубок. Он је стога изнео мишљење да би при таквом стању утврђења успешну одбрану могла да пружи само бројна посада, коју би подржавала војска на бојном пољу. У разговору са поменутим пратиоцем француског посланика, Корнaro се жалио на тешкоће које је имао у току извођења радова, при чему је свом саговорнику посебно указао да би било опасно предлагати Турцима нове издатке за мењање или рушење оног што је било изграђено. Сличне критике изведенih фортификационих радова изнео је и аустријски генерал гроф Харш (*Harrsch*), који је крајем новембра месеца 1700. године био у Београду, где је вршио шпијунска осматрања.³⁹ На основу тих осматрања и уочавања слабости реконструисаног утврђења он је разрадио свој предлог могућих опсадних положаја за будући напад на Београд. При том је закључио да су реконструисане београдске фортификације знатно слабије него што се то иначе мисли и да су спољна утврђења која је »*castratio изgaјnik Kornaro*« ниска, лоше грађена и без довољне предње одбране. Као посебну слабост он је уочио чињеницу да је североисточна страна Тврђаве остала брањена готово искључиво старим средњовековним бедемима, без нових спољних утврђења. У свом предлогу за будућу опсаду Београда гроф Харш предлаже да се главни напад изврши из правца североистока, а не из правца југоистока, као што је то у претходним опсадама био случај. Образлажући свој предлог он као најслабију тачку препознаје Североисточни бедем Горњег града за који каже да је рушеван, да му је ров плитак и узан, те да му је подножје отворено. Из

37] Поповић 2005, 213–236.

38] Божић 1956, 185–186.

39] План са образложењем, BNP. Sig. Ge D 26209.

Извештај аустријског генерала, грофа Хареша, са шпијунских осматрања београдских утврђења 1700. године

Извршио сам неколико обилазака између 25-ој и 29-ој новембра да би испитао Београд и (могућности) најада, око њалисада његове прве конопраескарье и закључио сам да је рејутација тао утврђења значајно већа него што његов положај и фортификације заслужују.

Јер ако висински положај на ушћу двеју река Јужна Јадранска и Сава, он их даје и најадачу, будући да су фронтилови утврђења само у долини која се лајано уздиже, а оне две Јраве висине се налазе само на два краја Јрема Саве и Дунаву.

Али оно што ће можда изненадити, усудићу се да изнесем на основу постоеће стапања, да бих волео што се мене тиче, да ћа најаднем са краја те узвишице, а делом и са доње стране Јрема Дунаву, (тј. према североисточној страни тврђаве) а не само на Јребену (тј. са југоисточне стране), као што је било раније. Подножје му је (бездему) добром делом отворено, чак и у дну, где ништа не постоји осим једног лошеј рова, који није ни дубок ни широк, ојачаној испред са једном малом конопраескарјом.

Што се тиче дворожног басијона на истуреном јуру, који је сарадио издајник Корнаро, чија једна страна једна је у подножју, то заистављам пошто је сувише мали и лоше сазидан, и тај дејаштвани басијон Јрема Дунаву, који брани врати са југе стране, (басион испред Зиндан капије) скоро је без рова и без платформе. Траса бедема доле нема утешите фланки, осим наведеног истуреног басијона, иза која се налази једно старије зидано утврђење кроз које је пролази Дунавска капија (тј. Зиндан капија), које је са осналом делом рова и конопраескарје међусобно близу, и биће ускоро без могућности одбране.

Пошто се дворожни басијон заузме и пробије бреша са доње стране Јрема Дунаву, чему би наши бродови мојли да дојринесу, онда би исто тај истурени басијон мојао да се заузме са стражње стране на улу Д, чему може да се дода мина да се сруши линија, онда би извршили најад дуж бочне стране Јређе јод заштитом дворожног басијона.

Ова би мисао нешто вредела ако се једној дана добро изведе, иако је мишљење једног човека само једно једишиће. Што се тиче другој истуреној басијону (треба равелина) који покрива фронт на његовом центру је смештрам да је овај фронт (тј. Југоисточни бедем Горњег града) добро урађен и браћен од посебнотој дворожног басијона, затим двоструком конопраескарјом и два бонета, између конопраескарји на делу Јрема Сави.

Било што да се каже то нису утврђења као она у Француској или код нас (тј. Хабзбуршкој монахији)...

према препису Извештаја на једном плану BNP. sig Ge D 26209

тога закључује да се Североисточни бедем може лако тући артиљеријском ватром ради пробијања бреше.

Изнете оцене савременика, веома подстицајне за продубљеније анализе, у целини би се могле прихватити, по-

себно при разматрању стања после завршетка радова, и то из више разлога. Први недостатак се већ запажа при анализи Корнаровог пројектног решења за спољни бастioni фронт, које је било засновано на принципима

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА
1717.

**Сл. 118. Београдска тврђава 1717. године,
расчишћујући ћелана**

старохоландске фортификационе школе, што је у време када пројекат настаје представљало анахронизам. Таква решења при грађењу бастионих фортификација примењивана су у Европи током прве половине 17. века. Слабости тако грађених фортификација у пуној мери су се показале у току ратова, које је краљ Луј XIV водио у Фландрији, што је у другој половини 17. века условило изналажење нових решења до којих су дошли Мано де Кехорн и познати Себастијан Престр де Водан.⁴⁰ Крајем 17. и у првој половини 18. века Воданови системи артиљеријских фортификација представљају најбоља решења за реконструкцију стarih и изградњу нових утврђења. Но, и поред тога, при изради свог пројекта А. Корнаро примењује увек превазиђена решења старохоландске фортификационе школе. Придржавајући се поставки Адама Фрајтага,⁴¹ једног од главних представника поменуте школе, Корнаро смањује висине објеката спољног одбрамбеног фронта, а са друге стране, у жељи да задржи средњовековне бедеме без већих рушења, њима подређује висину нових бедема. Тако је добијен превисок главни тврђавски бедем, што је повећало несклад у висини између спољног бастионог фронта и нових бедема Горњег града. Услед тога, спољни бастиони фронт није могао да у довољној мери заштити главни тврђавски бедем од фронталне артиљеријске ватре. Према Корнаровом пројекту, такође није била успешно решена ни одбрана Доњег града на приступачним правцима са југа и североистока, као ни одбрана Горњег града из правца североистока. Међутим, приликом анализе изведенih радова уочавају се још већи недостаци, пошто Корнаров пројекат није у целини остварен, па изграђена утврђења нису могла да добију ни ону одбрамбену функцију, која је према пројекту била замишљена. Пошто се одустало од изградње Западног дворожног бастиона, главни тврђавски бедем на том делу је остао веома слабо заштићен са два бонета и гласијом. Код разматрања одбрамбене функције новоизграђених главних тврђавских бедема морамо закључити да су они веома солидно грађени и да у највећој мери одговарају тој функцији. Претерана висина главног тврђавског бедема, што се у негативном смислу може односити само на Југоисточни бедем, не противуречи овом закључку. Одбрамбену вредност бедема Горњег и Доњег града, који су изграђени под Корнаровим

руководством, потврђује и чињеница да су они у каснијим реконструкцијама, уз мале измене, задржани и као такви очувани до наших дана.

На крају нека нам буде допуштено да изнесемо нека своја размишљања о овом познатом градитељу београдских утврђења. Андреа Корнаро се пред крај живота чак и повукао на име, које је добио у околини Пирота, где је и умро у сам освите 18. века. Радове на Тврђави, као што је већ речено, обављао је једно време као турски ратни заробљеник, да би касније постао уважени и добро награђени мимар-баша. За Турке су његова знања и искуства била веома драгоцене, будући да они у то време нису имали својих сопствених модерно обучених фортификатора. Оно што остаје непознаница, коју је тешко решити, су Корнарове побуде да прихвати да ради послове за Турке. У првом тренутку он је на то био, вероватно, присиљен или касније се тако нешто не би могло претпоставити. У очима хришћанског света он је био и остао издајник. Међутим, ваља се запитати да ли је то баш тако било. Код избора застарелог фортификационог система, који је Корнаро својим пројектом понудио Турцима, тешко би се могло говорити о његовој неукости. Склони смо помисли да је у питању била свесна Корнарова намера да понудом застарелих решења наручиоцима, који нису добро познавали системе бастионих артиљеријских фортификација, онемогући да и поред великих улагања претворе Београд у снажно упориште за одбрану преосталих европских поседа. Можда је то била његова тајна замисао да тако олакша будуће хришћанске победе и допринесе проретирању Турака из Европе, који су неколико деценија раније запосели његово родно острво Крит. Без довољно ваљаних елемената за овакво размишљање могли би се ослонити на сазнања, која проистичу из раније наведеног Корнаровог разговора са пратиоцем француског посланика, будући да делом поткрепљују наше сумње.

Слабост Корнарових фортификационих решења, која се првенствено огледа код спољних утврђења, вероватно су коначно уочили и Турци. Можда је то био узрок обуставе даљих радова по Корнаровом пројекту и подстицај за тражење бољих, савременијих решења. Тиме би се могло објаснити порекло каснијег пројектног решења неког од француских фортификатора, које налазимо на Бајеловом плану. Међутим, до остварења овог новог пројекта, што би

40] Здравковић, С. 1887, 165–166.

41] N. N. 1737, 45.

представљало знатан градитељски подухват и изискивало велика материјална средства, ипак није дошло. Османско царство, исцрпљено »бечким ратом« и раздирено унутрашњим супротностима, са ослабљеном централном влашћу, налазило се у опадању. Стане турске државе у доброј мери се одражавало и на прилике у Београду. Планирана реконструкција београдских фортификација је прекинута на нивоу половичних решења. У таквом стану Београдска тврђава ће дочекати скори почетак новог рата.

АУСТРИЈСКА ОПСАДА 1717. ГОДИНЕ

Нови рат је отпочео крајем 1714. године турским нападом на поседе Млетачке републике на Пелопонезу. У пролеће, 1716. године у рат ступа и Аустрија. Први велики пораз Турци су претрпели у бици код Петроварадина, августа исте године. Међутим, Београд у том тренутку још увек није био угрожен. Главни аустријске војске, којом је командовао принц Еуген Савојски, упутила се прво према Темишвару, који је већ октобра исте године заузет, са већим делом Баната. У току зиме на ратном савету разматрани су планови за даљи наставак операција. Кључна тачка у тим разматрањима је било питање заузимања Београда. Према мишљењу већине у ратном савету Београд је тада представљао јаку и тешко освојиву тврђаву, па је стога предлагано да се Београд блокира и заобиђе, а главни прород изврши према Нишу. Према мишљењу принца Еугена главни напад је требало управо усмерити према Београду, најјачем утврђењу у европском делу Турске. Падом Београда било би омогућено лако освајање Србије. Овај став је био прихваћен и одлучено је да се ратне операције наставе опсадом и освајањем Београда.⁴²

У међувремену, после изгубљене Петроварадинске битке и пада Темишвара, Турци су радили на припремама за одбрану Београда. Приближно истом трасом као и уочи опсаде 1688. године око вароши је била изграђена палисадна ограда. Слична истурена одбрамбена линија била је изграђена испред спољних утврђења Југоисточног фронта, која је на каснијим плановима означена као »турски ретраншман из 1717. године«.⁴³ На том простору су били уређени и нови артиљеријски положаји као и осам минских галерија дужине између 90 и 130 м.⁴⁴ Пошто су очекивали да ће главни правац аустријског напада бити са запада преко Саве, као што је то био случај у претходним опсадама 1688. и 1693. године, Турци су изградили земља-

Сл. 119. Осада Београда 1717. године,
бакрорез у боји (МГБ)

но-палисадно утврђење на Ратном острву и подигли један мањи шанац на самом ушћу Саве у Дунав. Ова спољна утврђења са Београдском тврђавом требало је да представљају јединствен одбрамбени систем. Градску посаду чинили су гарнизон од око 30.000 војника под командом Елхач Мустафа-паше и флота састављена од 70 лађа.⁴⁵

За разлику од турских предвиђања, врховни заповедник аустријске војске, принц Еуген Савојски, је одлучио да напад отпочне преласком Дунава из правца јужног Баната. У том случају тешкоћу је представљао прелаз преко Дунава, док су се погодности огледале у фактору изненаде и чињеници да је са те стране прилаз Београду био слабије брањен. У напад на град кренуле су аустријске трупе јачине од око 140.000 војника. Прелаз Дунава извршен је од 15. до 17. јуна 1717. године преко понтонског моста код Вишњице. Основна замисао принца Еугена била је да се образују опсадни положаји са два фронта. Први је чинила контравалационија линија са артиљеријским положајима, усмерена према северу, са циљем офанзивних дејстава према Тврђави и Вароши. Ова линија се пружала од обале Саве преко данашњег комплекса Клиничког центра, Ташмајдана и Палилуле до обале Дунава. Други, знатно дужи фронт, чинила је циркумвалационија линија која је имала за циљ да брани опсадне положаје од напада турских трупа са југа, чији се долазак очекивао. На сличан начин уређени су и положаји аустријске опсадне војске на левој обали Саве према турском Земуну. Изградњом контравалационе и циркумвалационе линије руководило је више познатих официра инжињерије и фортификатора,⁴⁶ међу којима се налазио и пуковник Де Беф. Ове линије су биле изграђене у виду земљаног грудобрана висине шест стопа (око 2 м), а дебљине 10 стопа (3 м) са ровом испред. У оквиру припрема за напад Аустријанци су успели да преко једног италијанског инжењера, који је радио за Турке, добаве план Тврђаве.⁴⁷

42] Протић 1885, 241.

43] План KAW. Sig. H III d 952; в: Поповић 1973, 192, сл. 3.

44] KAW. Alte Feldakten Mem. 22/182, st. 32, ad 22.

45] Веселиновић 1974, 523.

46] Протић 1885, 245.

47] в: Поповић 1982, 154, н. 84.

Основни циљ посаде у Тврђави је био да издржи опсаду до долaska главнине турске војске са југа. Насупрот томе, Аустријанци су тежили да град заузму пре тога, а да се потом сударе са главнином турских трупа. Још у току израде опсадних положаја Аустријанци су отпочели бомбардовање Тврђаве. То су такође чинили и Турци бомбардујући аустријске опсадне положаје. Како се обруч опсаде стезао, Турци су морали да се 1. јула повуку из Земуна, а 4. августа заузето је и турско утврђење на Ратном острву. После ових успеха Аустријанци су задобили веома погодне положаје за бомбардовање Тврђаве, посебно оне на ушћу Саве. Цео Доњи град био је директно изложен ватри опсадних топова. Већ приликом првих бомбардовања показало

се да су новоподигнути бедеми Доњег града, односно Приобални бедем, недовољно високи и да не пружају ефикасну заштиту. Приликом бомбардовања 4. августа, запалјена је турска »Лабораторија« у Доњем граду, која је потом експлодирала.⁴⁸ То је, вероватно, она лабораторија која се, према Висконтијевом плану, налазила у Источном подграђу, недалеко од доњоградске капије. Услед бомбардовања велика оштећења су причињена и објектима у Горњем граду. Десет дана касније, 14. августа, експлодира је турски барутни магацин у Доњем граду. Услед страховитојаке експлозије порушени су готово сви објекти у Доњем

48] Протић 1885, 269–289.

граду, а камење бачено експлозијом падало је и на другу обалу Саве.⁴⁹ Тренутак ове експлозије забележен је на цртежу који се налази као илустрација једног опсадног плана из Ратног архива у Бечу.⁵⁰ О обиму разарања Доњег града речито говори један документ са описом стања утврђења из 1721. године. Поред осталог, ту се помиње »расукли турски барутни маџацин ниже стваре разрушене цркве«, као и мноштво »старих разрушених и изгорелих кућа«.⁵¹ Последице експлозије су биле далекосежне за даљу судбину некадашње урбане структуре Доњег града. Коначно су биле порушене готово све затечене старије зграде. Међу њима се несумњиво налазила и некадашња српска митрополијска црква, касније цамија, на коју се и односи горе наведени подatak. Остаци поменутог барутног магацина, заправо некадашњег каравансараја султана Сулејмана, са импресивним траговима експлозије откривили су у току археолошких истраживања.⁵²

Међутим, и поред честих бомбардовања, као и великих разарања причињених објектима у Тврђави, Аустријанци нису предузели ни један јуриш на утврђење. У међувремену, 1. августа стигла је под Београд главнина турске војске под командом Халил-паше, која је заузела положаје према аустријској циркумвалационој линији.⁵³ После дојаска главнице турске војске било је јасно да ће се одсудна борба за Београд водити на бојном пољу, а не директним нападом на утврђење. Главна битка је започела 16. августа нападом Аустријанаца на турске положаје испред циркумвалационе линије. После петочасовних борби турске снаге су разбијене и натеране на повлачење. За њима су пошли у потеру јединице српских добровољаца.⁵⁴ Овом

победом судбина Београда је била решена. Турски заповедник Тврђаве Мустафа-паша прихватио је уговор о капитулацији 18. августа 1717. године. Према уговору, Турци су морали предати Тврђаву у затеченом стању са комплетним наоружањем. Истог дана аустријска војска је запосела главну тврђавску капију, данашњу Сахат капију, и спољна утврђења око ње.⁵⁵

Анализа тока опсаде, у односу на одбрамбене функције Београдске тврђаве, наводи на доношење одређених закључака. Главне борбе у току аустријског напада вођене су на прилазима утврђењу, удаљеним често и више километара, при чему, уколико изузмемо артиљеријска дејства, утврђење уопште није било непосредно нападнуто. Услед тога се нису могле у пуној мери испољити ни све оне раније наведене слабости утврђења, посебно у односу на главни тврђавски фронт. Приликом артиљеријских дејстава у пуној мери се показала слабост одбране Доњег града, који је због тога претрпео највећа разарања. Ту је од посебног значаја чињеница да Турци нису имали у Тврђави савремено грађене и добро обезбеђене барутне магацине, што је такође био један од предуслова успешне одбране. Показало се да Тврђава не може више да се успешно брани, посебно Доњи град, без спољних утврђења на супротним обалама Саве и Дунава. Интересантно је напоменути да се као потпуно тачно показало дводесет година раније изнето мишљење пратиоца француског посланика Де Фериола, да се с обзиром на стање својих утврђења Београдска тврђава може бранити само бројном посадом уз помоћ јаких снага са стране. Тога су вероватно Турци били свесни при избору одбрамбене концепције у покушају да сачувају Београд.

49] Протић 1885, 290.

50] План KAW. H III d 957.

51] KAW. Alte Feldakten, Mem. 22/182, st. 35, ad. 56 i 60.

52] Поповић, Бикић 2004, 109–112.

53] Веселиновић 1974, 525.

54] Протић 1885, 304.

55] в: Поповић 1982, 155. н. 95.

ДРУГА РЕКОНСТРУКЦИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ ИЗГРАДЊА БАСТИОНЕ АРТИЉЕРИЈСКЕ ФОРТИФИКАЦИЈЕ 1717–1739.

Освајање Београда 1717. године одјекнуло је у Европи као велики успех Аустрије, а у ширем смислу као победа хришћанства у вековном сукобу са исламом. У наставку ратних операција веома брзо је заузето цело подручје северне Србије, а планирано је и даље напредовање према југу. Међутим, угрожена неочекиваним шпанским нападом на хабзбуршке земље у Италији, Аустрија је била принуђена да обустави ратне операције против Турака и пристане на мировне преговоре. Захваљујући посредовању Енглеске и Холандије мир је склопљен у Пожаревцу, 21. јула 1718. године, по принципу *»uti possidetis«* тако да је Аустрија, поред других територија, добила и Београд са северном Србијом. За Аустрију је то био најповољнији мир, који је она икада закључила са Турцима.⁵⁶

У новонасталој ситуацији, укључивањем у оквире Аустрије, Београд постаје »главна транична тврђава« што му даје посебан значај у складу са новом улогом. За Аустрију, као и тадашњу хришћанску Европу, у овом раздобљу Београд је кључно одбрамбено упориште према Турцима и база за даље продоре у турске европске поседе. Поред тога, за католичку Хабзбуршку монахију Београд је требало да постане снажно културно, политичко и економско средиште за ширење католичанства и немачку колонизацију, у тежњи ка даљем продору на исток. Ови циљеви условиће даљи развој града и укључиће га, истина за кратко, у развојне токове модерних градова тадашње Европе. Затечена оријентална варош са Тврђавом, која је у то време и поред извесних модернизација представљала застарело утврђење, у потпуности је била супротна новој функцији града и владајућим урбанистичким и фортификационим концепцијама епохе барока у Европи. Зато се наметала потреба целовите реконструкције освојеног града са циљем да се преобрази у европски утврђени барокни град. То је подразумевало реконструкцију тврђаве као искључиво

56] За податке о аустријској владавини у Београду, в: Виловски 1905, 245–248; 272–276; 297–302; 340–344; Виловски 1906; 164–168; 211–218; 247–251; Веселиновић 1974, 523–571.

војног објекта, затим планску изградњу вароши са ортогоналном мрежом улица, брањену бастионом фортификацијом, као и изградњу спољних утврђења у оквиру јединственог система одбране. Да би могао да се оствари тако велики подухват било је потребно да се претходно обави читав низ припрема, од организације управе у новоосвојеним областима, преко израде програма и пројеката, до обезбеђења материјалних средстава за планиране радове.

Одмах после освајања Северне Србије и Београда образована је привремена војна управа на челу са генералом грофом Јосифом Одвијером. Надзор над радом ове управе за војне послове обављао је Дворски ратни савет, а за цивилне Дворско камерално веће. Питање организовања редовне цивилне управе за ово подручје, односно за »Краљевину Србију«, регулисано је две године касније образовањем Српске администрације. Нова управа почела је са радом тек после царске одлуке од 7. септембра 1720. године којом је за председника администрације именован принц Карл Александар Виртембершки. Она је, као и претходна привремена, у свом раду зависила од Дворског ратног савета, на чијем се челу тада налазио принц Еуген Савојски, и од Дворског камералног већа. Један од главних задатака, како привремене војне управе тако и касније Српске администрације, били су радови на реконструкцији и изградњи Београда. Ради тога била је основана посебна Управа за градњу тврђаве,⁵⁷ која је за свој рад одговарала Дворском ратном савету у Бечу. Посебан проблем представљало је прибављање материјалних средстава за изградњу Београда, што је у почетку знатно успоравало радове. Касније тај проблем је донекле решен увођењем посебних намета које су, као свој прилог, давале царске провинције. На пример, за изградњу Београда и других пограничних градова италијанске провинције Напуљ, Сицилија и Ломбардија приложиле су суму од 1.200.000 форинти. Пошто се радило о изградњи утврђења које се сматрало бедемом хришћанства, у акцију прикупљања материјалних средстава била је укључена и католичка црква. На основу папске буле од 31. јануара 1725. године предвиђено је да се у року од 5 година преко свештенства у хабзбуршким земљама прикупи suma од 800.000 форинти. Известан део трошкова за изградњу фортификација, поред кулуга, сносило је и становништво Београда.

За анализу радова на реконструкцији и изградњи Београда у време аустријске окупације постоји бројна, изворна грађа у Ратном архиву у Бечу, која је само једним

Сл. 120. »Лоренски басейон« (Краљев равелин) у Горњем граду, где је израђен око 1720. године

малим делом обрађена и објављена. Нешто грађе, која се односи на овај период, сачувано је и у другим великим европским архивима и библиотекама. Од посебног значаја су планови и пројекти који омогућавају, готово до појединости, праћење тока радова и анализу пројектованих или изграђених објеката. Извесне податке, истина у знатно мањој мери него што је то био случај за претходне епохе, дају резултати археолошких ископавања, као и анализе очуваних делова фортификација насталих у овом периоду. На основу свих расположивих података радови на изградњи и утврђивању Београда у периоду аустријске окупације 1717. до 1739. године могу се поделити у две основне фазе. У првој, која временски обухвата период од 1717. до 1723. године, обављени су припремни радови за приступ планској изградњи града и фортификација, која ће уследити у другој фази радова од 1723. до 1736. године.

ПРИПРЕМНИ РАДОВИ 1717–1723. ГОДИНЕ

Непосредно после уласка у освојени град принц Еуген Савојски је наредио да се уклоне рушевине, поправе оштећени бедеми и поруше опсадна утврђења. У једном посебном извештају упућеном цару Карлу VI, он је указао на потребу да се Београд изнова утврди и изгради. Истом приликом је, вероватно, било наређено новом заповеднику града, грофу Одвијеру, да отпочне изградњу једне нове, привремене одбрамбене линије око вароши. Овим радовима је руководио инжињеријски пуковник Де Беф, који је још за време опсаде командовао изградњом аустријских опсадних положаја, а после освајања града био постављен на чело нове Управе за градњу Тврђаве. Вероватно, према његовој замисли, траса нове, привремене одбрамбене линије требало је да се постави нешто јужније од затечене турске линије изграђене уочи опсаде 1717. године. Нова одбрамбена линија је полазила од обале Саве, а затим ишла преко Теразија и данашњег Трга Николе Пашића, до Улице Џорџа Вашингтона, одакле се спуштала на обалу Дунава. Према пројекту састојала се

57] Веселиновић 1974, 536.

58] Према подацима са плана BLL. Sig. K. Top. C. XIII, folio 59.

од земљаног грудобрана, висине од око 2,30 м и ширине у основи око 5,60 м. Испред грудобрана налазио се ров, дубине 2, а ширине 2,5 м.⁵⁸ Изградња привремене одбрамбене линије започела је 24. новембра 1717. године на простору испред дунавког дела вароши.⁵⁹ У току 1718. године ова линија је у целини била завршена,⁶⁰ вероватно пре склапања Пожаревачког мира.

У исто време обављени су и радови на обнови оштећених утврђења Београдске тврђаве. За ту сврху Дворски ратни савет је већ 1717. године одобрио суму од 30.000 форинти, а у пролеће 1718. године још 15.000 форинти. Из једног документа који је 27. јуна 1718. године упућен дворској комори у Бечу сазнајemo да је на фортификационим радовима у Београду свакодневно радило 100 људи са 12 кола.⁶¹ Податак се вероватно односи на људство ангажовано ради изградње спољне одбрамбене линије око вароши као и за радове у Тврђави. Из истог документа се сазнаје да је вршена набавка великих количина дрвета за печење

опека и кречане, у оквиру припрема за фортификационе радове. Нешто касније, у августу 1718. године, била је планирана набавка 80.000 храстових палисада.

Поред радова на обнови порушених утврђења и изградњи нове привремене одбрамбене линије око вароши, у овом периоду, пре закључења Пожаревачког мира, била је започета израда првих пројекта за реконструкцију београдских фортификација. За тај посао је био задужен пуковник Де Беф,⁶² који је рад на пројектовању нових утврђења могао започети већ крајем 1717, да би посао окончао најкасније до средине 1718. године, односно пре закључења мира. Пројект пуковника Де Бефа није сачуван, али се његова основна концепција налази приказана на

59] Веселиновић 1974, 536.

60] Подаци са планова KAW. Sig. H III d 1418 i Sig. H III d 1410.

61] Пецењевачки 1973, 162.

62] Виловски 1906, 165.

једном плану са сликом постојећег стања, који се може датовати у 1718–1719. годину.⁶³ Према Де Бефовом пројекту замишљено је да се после уклањања турских спољних утврђења Југоисточног фронта на том простору изгради нови бастиони фронт – *cronenwerck*, а испред Североисточног бедема Доњег града дворожни бастион – *hornwerck*. Новопројектовани Југоисточни фронт сачињавала би три зракасто постављена бастиона повезана куртинама, испред којих би се налазили равелини бочно брањени са по две контрагарде. Остваривање овог пројекта није ни започето услед недостатка новца. Дворска комора, која је требало да одобри потребна средства, сматрала је да се остварење пројекта мора одложити док се мировним уговором не потврде резултати освајања.⁶⁴

При посматрању одбрамбених решења у пројекту пуковника Де Бефа, уочава се велика сличност са оним приказаним на раније помињаном Бајеловом плану, сигурно датованом пре 1717. године, као и пројектом из Националне библиотеке у Паризу. Ова чињеница указује на доста сложен проблем, који се на основу наших досадашњих сазнања не може поуздано разрешити. Основно питање које се ту поставља је однос пројекта пуковника Де Бефа према старијем пројекту приказаном на Бајеловом плану, који је, како смо закључили, био рађен за потребе Турака. Близка нам је помисао да се ради о независној примени код оба пројекта истог, добrog и савременог одбрамбеног решења заснованог на принципима Воданове фортификационе школе. Међутим, нису искључене ни друге претпоставке, као на пример могућност да је старији турски пројект могао бити заплењен приликом заузимања града и као такав искоришћен од стране пуковника Де Бефа при избору његове одбрамбене концепције.

Интензивни радови са циљем да се обнове стара и изграде нова утврђења могли су започети тек после закључивања мировног уговора са Турцима 21. јула 1718. године. Тадашњем команданту Београда и Србије генералу Одвијеру наређено је да приступи изради, а затим поднесе детаљне планове за изградњу нових утврђења у Београду.⁶⁵ За приступ овом обимном послу, као полазна основа, вероватно су послужиле главне концепције које је принц Еуген Савојски изнео непосредно после освајања града, а за које се залагао и касније када се налазио на челу Дворског ратног савета. Оне су произилазиле из нове функције коју је Београд требало да добије у оквиру хабзбуршких земаља и улоге бедема хришћанства на којој се посебно инсистирало. Судећи по извештајима и писмима које је

упућивао из запоседнутог града, принц Еуген је сматрао да Београд треба да постане главни стратешки центар царске војске за будуће ратове, као и средиште трговине и саобраћаја са Истоком.⁶⁶ Стога се утврђивању града морало прићи са знатно шире основе него што је то био случај у претходном периоду. Поред Београдске тврђаве, коју је требало реконструисати као искључиво војни објекат, морало се и цивилно насеље, са новим управним и економским функцијама, утврдити јаком бастионом фортификацијом. Такође је било потребно изградити и нова спољна утврђења на супротним обалама Саве и Дунава. Према тој концепцији Београд је требало да постане јединствени системом фортификација, у чијем би се средишту налазила Београдска тврђава. То је разлог што се приликом анализе пројектованог система одбране и изведенih фортификационих радова у раздобљу аустријке владавине, Тврђава не може посматрати издвојено већ само у склопу фортификација Београда као целине.

Посао око израде пројеката за реконструкцију стarih и изградњу нових утврђења прво је поверен мајору Сулију,⁶⁷ који је на положај главног инжењера дошао после одласка пуковника Де Бефа. У оквиру припремних радова за израду пројекта било је потребно да се претходно сними стање затечених утврђења и изради план вароши са најближом околином. То је могло да буде обављено у току 1718. године. Као резултат овог првог снимања затеченог стања може се сматрати један план из Националне библиотеке у Паризу, где су тадашња утврђења Београдске тврђаве приказана са дosta тачности, док је варош са ближом околином снимљена мање прецизно.⁶⁸ Могло би се закључити да је мајор Сули, на основу ове подлоге започео израду пројеката нових београдских утврђења.

Копија пројекта мајора Сулија сачувана је на једном плану, такође из Националне библиотеке у Паризу,⁶⁹ а његови детаљни описи налазе се међу документима Ратног архива у Бечу. У одељењу карата овог Архива налази се пет планова који чине део једног истог пројекта, или

63] Податак на плану BLL. Sig. K. Top. C. XIII, folio 59.

64] Виловски 1906, 165

65] Виловски 1905, 246.

66] Виловски 1906, 164

67] Веселиновић 1974, 574; Поповић 1982, 158, н.24.

68] План BNP. Sig. Ge C 10281.

69] План BNP. Sig. Ge C 23182.

**Аустријско царско посланство у Београду на одласку и повратку из Цариграда.
почетак јуна 1719. године**

Београд лежи на висоравни међу Савом и Дунавом, има око 160 км² велика и пространа подгорија. Она ћадска страна коју су најадали Немци 1717. године сада се утврђује. Но није да се ту сад само оправља оно што је тада при ојсади порушено него се зида тврђава сасвим изнова.

Ту се 1699. нова рођастина утврђења, куриште и флеши између басијона; ровови и бедеми утврђују се тако да ће тврђава бити сада припремљена за битку. Но није да се ово је само оправља оно што је била под Турцима. Ко је видјео Београд под Турцима, да би ја видјео сад ојећи, не би никада рекао да је то исценила онај Београд.

Близу оној месецу 1699. је био под Турцима барутни мајчин, који су наши запалили у току ојсаде што је од тога порушена сва доња варош (тј. Доњи град), сад је урезан у природној стени двојуби тавник (тј. укопано складиште са две сале) у коме ће се ово сада чувати муниција.

И Београд ће сад бити тако јак да ће се, ако само буде волја Божија, рутићи сваком непријатељском покушају да ја остваме и освоји.

(Протић 1889, XXI/620)

крај јуна 1720. године

... Ми смо се задржали у Београду два дана и ту смо имали једне ноћи леђу забаву са иранком коју је привредо (командант Београда) генерал Огвијер.

Ишли смо за то време и у Горњи ћад, где смо видели ону чесму у ћаду, у коју је доведена вода кроз цеви, издаљине од једног сажа и више, и онај бунар који је ископан кроз пробијене стенине да њосада ћадска може да прими воду из њега ако би при ојсади ћада ојсађивач покончао канале и одвраћао чесменску воду

Видели смо и нова утврђења која као да ничу из Дунава и из Саве; она су већ почела да се уравњују са Јовијем земље са својим темељима, и скоро ће се и више одвратити.

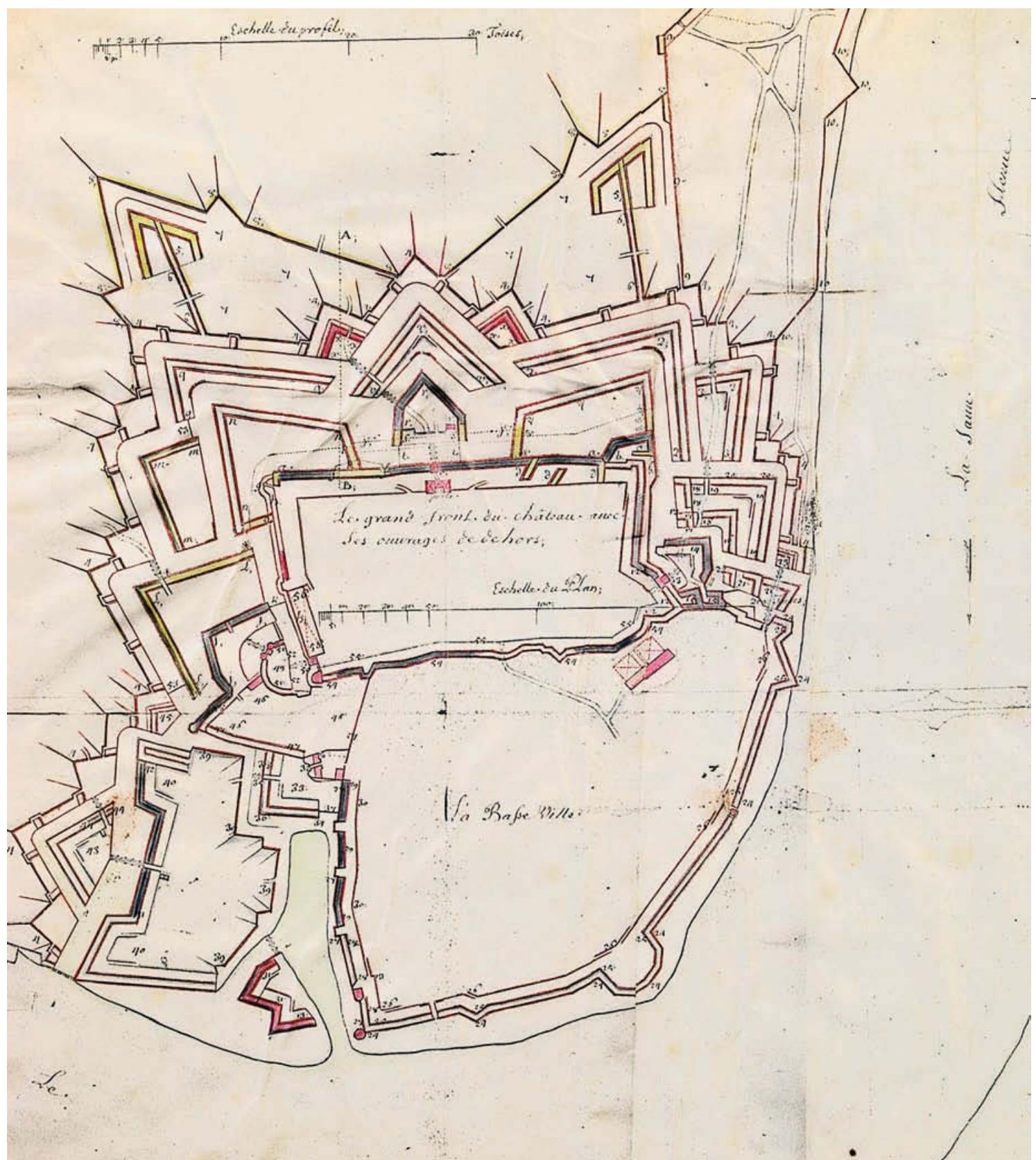
Још смо видели овде у ћаду, недалеко од прве капије када се пролази из Горњег у Доњи ћад, један извор, који овде зову »Свети« (сада извор св. Петке), чија вода, по веровању овде, лечи орођене.

Око овога извора стиче се сваки дан, шолико мноштво свећа, да команданат ћада мора, због тога, да држи овде страже, које настављају свећи и на ред, јер је и тако простор око ове »свете водице« шескобан где не може да стапе мноштво свећа.

Око ове водице (тј. у Источном подграђу) има тако мноштво порушених ћадских зидова да би се од камена који ту лежи могле да подишу неколико касарне, што ће и бити док се само озид ћад (тј. тврђава) на коме се ради овдје зове 1717. године и леђи и зими.

(Протић 1889, XXII/79)

Белешке Крнелијуса Дриша на пропутовању кроз Србију 1719. и 1720. године

Сл. 121. Београдска тврђава, пројекти за нова утврђења према замисли мајора Ф. Н. Сулија из 1718–1720. године (план KAW sig. K I f 23–61)

без ознаке аутора.⁷⁰ Међутим, детаљном упоредном анализом фортификационих решења заступљених код ових пројекта, у поређењу са истим решењима у пројекту мајора Сулија, уочава се готово потпуна сличност. По свој прилици у питању су делови, односно детаљи Сулијевог пројекта. Поред овог, на једном плану из збирке Музеја града Београда налази се сачуван детаљ Сулијевог пројекта за Велики барутни магацин у Доњем граду.⁷¹ На основу ове наведене изворне грађе, може се извршити веома прецизна анализа пројектног решења и утврдити шта је према њему остварено. На основу примљених упутстава, која су се заснивала на замислима принца Еугена, мајор Сулија приступио изради пројекта са идејом да се Београд претвори у утврђени барокни град. Према таквој концепцији посебан значај имала је Тврђава као главно одбрамбено упориште.

Приликом изrade пројекта за нове фортификације Београдске тврђаве пошло се од закључка да се затечена турска спољна утврђења поруше, јер се сматрало да су лоше изведена и да не одговарају савременим одбрамбеним концепцијама. Изузетак су чинили само Пристанишни бастион, као и бастиони испред Западне и Источне капије Горњег града. На простору Југоисточног фронта Сулијевим пројектом била је предвиђена изградња два симетрично постављена бастиона повезана куртином, испред које се налазио велики равелин. Један од ових бастиона обухватио је угао са Североисточним бедемом као и део испред овога бедема. Испред оба бастиона, целом дужином требало је да буду подигнуте две контрагарде, затим ровови и скривени пут са гласијама.⁷² Једна контрагарда је takoђе замишљена на простору испред старог бастиона Источне капије Горњег града. Према другој варијанти Сулијевог пројекта, приказаној на плану из Ратног архива у Бечу (сл. 121),⁷³ била је takoђе предвиђена изградња два симетрично постављена бастиона, али повезана са куртином Југоисточног бедема, уз задржавање старог равелина испред Сахат капије. На савској падини била је предвиђена изградња једне контрагарде испред полубастиона – равелина Западне горњоградске капије (сада Краљ капија) и четири каскадно постављена бастиона – платформе. У циљу одбране пристаништа у Доњем граду, пројектом

је било замишљено спољно утврђење са два симетрично постављена бастиона повезана куртином, испред које је требало подићи један равелин. У оквиру новопројектованих спољних утврђења планиране су капије на правцима свих пет затечених главних комуникација.

У унутрашњости Горњег града за смештај војске, наоружања, муниције и хране предвиђала се изградња касарни, арсенала, магацина за барут и храну, затим зграде за команду, као и гарнизонске цркве. Сличан садржај је планиран и за Доњи град. Ту треба посебно истаћи пројектну замисао мајора Сулија о изградњи Великог барутног магацина у Доњем граду, који је требало укопати у стене испод падине. Приликом разматрања осталих пројектних решења мајора Сулија, посебно за објекте у Горњем граду, веома је тешко закључити који представљају његову замисао, а који су преузети из пројекта пуковника Де Бефа.⁷⁴

Ради заштите вароши, према Сулијевом пројекту, била је планирана бастиона траса која је требало да полу-кружно опколи насеље од обале Саве до обале Дунава. У оквиру ове моћне одбрамбене линије било је замишљено да се изгради осам бастиона повезаних куртинама испред којих би се налазили равелини са контрагардама и скривени пут са гласијама. За реконструкцију мреже улица у вароши позната су два варијантна решења из Сулијевог пројекта. Према првој задржани су основни, само исправљени, постојећи комуникациони правци са мрежом нових улица која делимично одговара ортогоналној схеми,⁷⁵ док је код друге варијанте пројектована потпуно нова ортогонална мрежа улица.⁷⁶

Полазећи од претпоставке, засноване на искуствима из опсаде 1717. године, да се Београдска тврђава, а посебно Доњи град, не могу успешно бранити без спољних утврђења на супротним обалама Саве и Дунава, пројекат мајора Сулија и у том смислу даје одређена решења. На левој обали Саве планирана је изградња једног трапезастог утврђења са угаоним бастионима, куртинама и мањим равелинima. У унутрашњости овог утврђења биле су предвиђене пешадијске и коњичке касарне.

[70] Пет планова KAW: sig. K I f 23–60 и 23–61; Поповић 1982, 159, н. 27.

[71] План МГБ инв. бр. И1 328.

[72] Према пројекту на плану BNP. Sig. Ge C 23182.

[73] План KAW. Sig. K I f 23–61.

[74] Поповић 1982, 159, н. 34.

[75] План BNP. Sig. Ge C 23182.

[76] План BSB. Sig. Mapp. XVII 80 g.

На левој обали Дунава, узводно од ушћа Дунавца, Сулијевим пројектом је била замишљена изградња једног *cronepenwerck*-а са три зракасто постављена бастиона повезана куртинама. Испред куртина су била предвиђена два равелина, а око целог утврђења водени ров са скривеним путем и гласијама.

Посматран у целини пројекат мајора Сулија био је заснован на принципима такозваног првог система Воданове фортификационе школе, што се посебно уочава код новопројектованих утврђења Београдске тврђаве. Са друге стране за варошку фортификацију пројектована је крута бастиона траса, без покушаја прилагођавања рељефу, која није представљала најбоље решење, а на известан начин је и противуречила принципима овог система.

Посао око изrade пројекта, који је започео 1718. године, у целини је приведен крају вероватно тек 1720. године. Из каснијих докумената сазнаје се да је предрачунска вредност радова према овом пројекту износила око 12.500.000 форинти, што је представљало за оно време огромну суму.⁷⁷ Даљи поступак са пројектом мајора Сулија није у потпуности јасан. Може се само претпоставити да је у току 1720. године био упућен на разматрање и усвајање Дворском ратном савету у Бечу. Да ли је том приликом био у целини или само делимично прихваћен, није познато. Поуздано је утврђено да су извесни радови према замислима мајора Сулија изведени у периоду 1718–1722. године.⁷⁸ Тешкоће у вези са овим пројектом су наступиле после доласка принца Александра Виртембершког на чело српске администрације, у јесен 1720. године. На основу низа сачуваних докумената из 1721. године могу се доста тачно уочити примедбе на пројекат мајора Сулија, као и став принца Александра по том питању, који је од посебног значаја.

Према његовом мишљењу пројектно решење мајора Сулија је било неприхватљиво, како концепцијски тако и по предвиђеним конкретним фортификационим захватима. У првом случају став принца Александра се разликује од раније усвојене концепције о утврђивању Београда, засноване на замислима Еугена Савојског. Принц Карл Александар је сматрао да је за одбрану Београда довољно да се реконструише тврђава и изграде спољна утврђења на левим обалама Саве и Дунава, а да је изградња скупе бастионе трасе око вароши непотребна. Сматрао је такође да би се од тако остварене уштеде могло изградити пет нових мањих пограничних утврђења, као и редути на Дрини. Такав став он је образлагао чињеницом да се Бео-

град тада налазио на граници Краљевине Србије према Турској и да је стога корисније да се изградњом пет мањих пограничних утврда омогући успешна одбрана унутрашњости земље. Такође је изнео и мишљење да се утврђивање Београда, према Сулијевом пројекту, поред утрошка огромних материјалних средстава не би могло завршити ни за 30 година са гарнизоном од двадесет четири до тридесет хиљада људи. Поред овог начелног става принц Александар, а и други, изнели су читав низ примедби на пројектом предвиђена фортификациона решења. Као прво, сматрао се да је бастиона траса око вароши пројектована тако да се није водило рачуна о рељефу и да се стога тешко може извести. То је можда била последица непрецизне подлоге са приказом постојећег стања града на којој је пројектовање вршено. Даље, пројектом није била предвиђена изградња спољног утврђења на месту данашњег Ташмајдана, које је представљало идеалан положај за постављање непријатељских батерија у случају опсаде, што је такође била слаба тачка система варошке фортификације, како су то, уосталом, показала искуства стечена приликом опсаде 1717. године. Примедбе су биле изнете и на пројектна решења спољних утврђења на левим обалама Саве и Дунава, чија је изградња тада већ била у току. У односу на пројекте нових фортификација Тврђаве, посебних примедби није било.

На основу изнетих ставова принц Александар је Дворском ратном савету поднео у пролеће 1721. године свој предлог за утврђење Београда уз који је био приложен и његов нови пројекат са предрачуном трошкова, који је требало да износе укупно око 2.500.000 форинти. Како је изгледао сам пројекат и шта је њим било предвиђено у детаљима, није нам познато. На основу једног посредног податка може се закључити да је о овом пројекту Дворски ратни савет тражио мишљење од двојице тада познатих стручњака за фортификацију, пуковника Монтанија и Доксата. Међутим, њихова оцена предложеног пројекта принца Александра била је негативна.⁷⁹

Проблем који је настао услед критике Сулијевих замисли, а потом и одбацања његових пројектних решења, имао је за последицу поновно преиспитивање основних концепција за утврђивање Београда, уз тражење нових ре-

77] в: Поповић 1982, 160, н. 37.

78] О проблемима са пројектом мајора Сулија и предлогу принца Александра: KAW. Alte feldakten, Mem. 22/182, ст. 11–40 и 56.

79] в: Поповић 1982, 161. н. 45.

**Сл. 122. Београдска тврђава,
неостварени пројекти за реконструкцију
фортификација 1721–1722. године
(планови KAW sig. K I F 23–63 и K I f 23–64)**

шења. Тада ће трајати све до 1723. године. У међувремену је мајор Сули напустио Београд да би касније дошао на положај директора царских фортификација у Брну.⁸⁰ Заменио га је пуковник Никола Доксат де Морез.⁸¹

У периоду од 1721. до 1723. године настали су неки нови пројекти који се претежно односе на фортификације Београдске тврђаве. То је вероватно био резултат тренутне преваге напред изнетих концепција принца Александра Виртембершког. Не улазећи у доста сложену проблематику односа и струја које су тада владале у Дворском ратном савету, где се одлучивало о радовима у Београду, може се закључити да је на крају прихваћена првобитна идеја о претварању Београда у утврђени барокни град. Ту је несумњиво био одлучујући став принца Еугена Савојског, који се тад налазио на челу Дворског ратног савета. Када

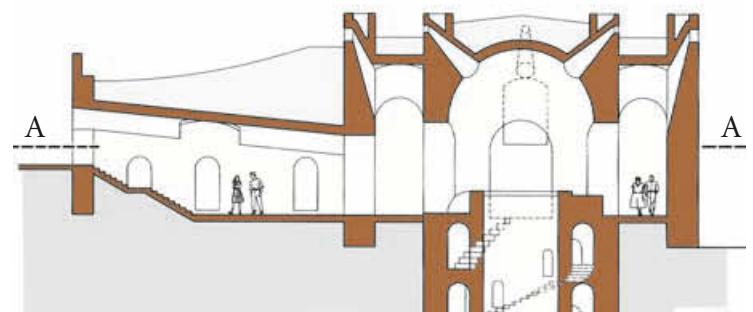
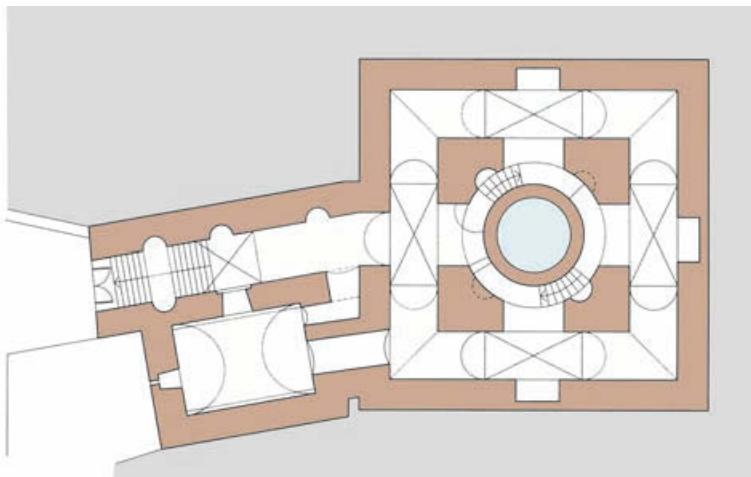
је питање основне концепције на крају било решено, није се приступило остваривању критикованог и касније одбаченог пројекта мајора Сулија, већ је решење потражено у изради новог пројекта. Овог пута је тај посао био поверијен новом шефу Управе за градњу Тврђаве, пуковнику Николи Доксату де Морезу.

Пре разматрања Доксатовог пројекта и даљег тока радова на изградњи утврђења у Београду, које смо издвојили у другу фазу, потребно је задржати се на коментару нових пројектних решења из раздобља 1721–1723. године, као и на анализи изведеног радова у периоду прве фазе, односно до 1723. године.

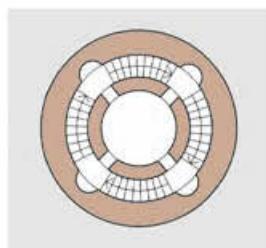
80] Податак са плана МГБ инв. бр. И1 328.

81] Веселиновић 1974, 536.

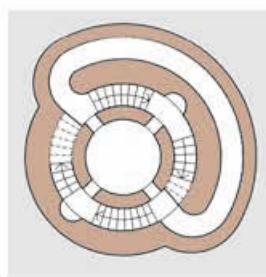
A-A

B-B

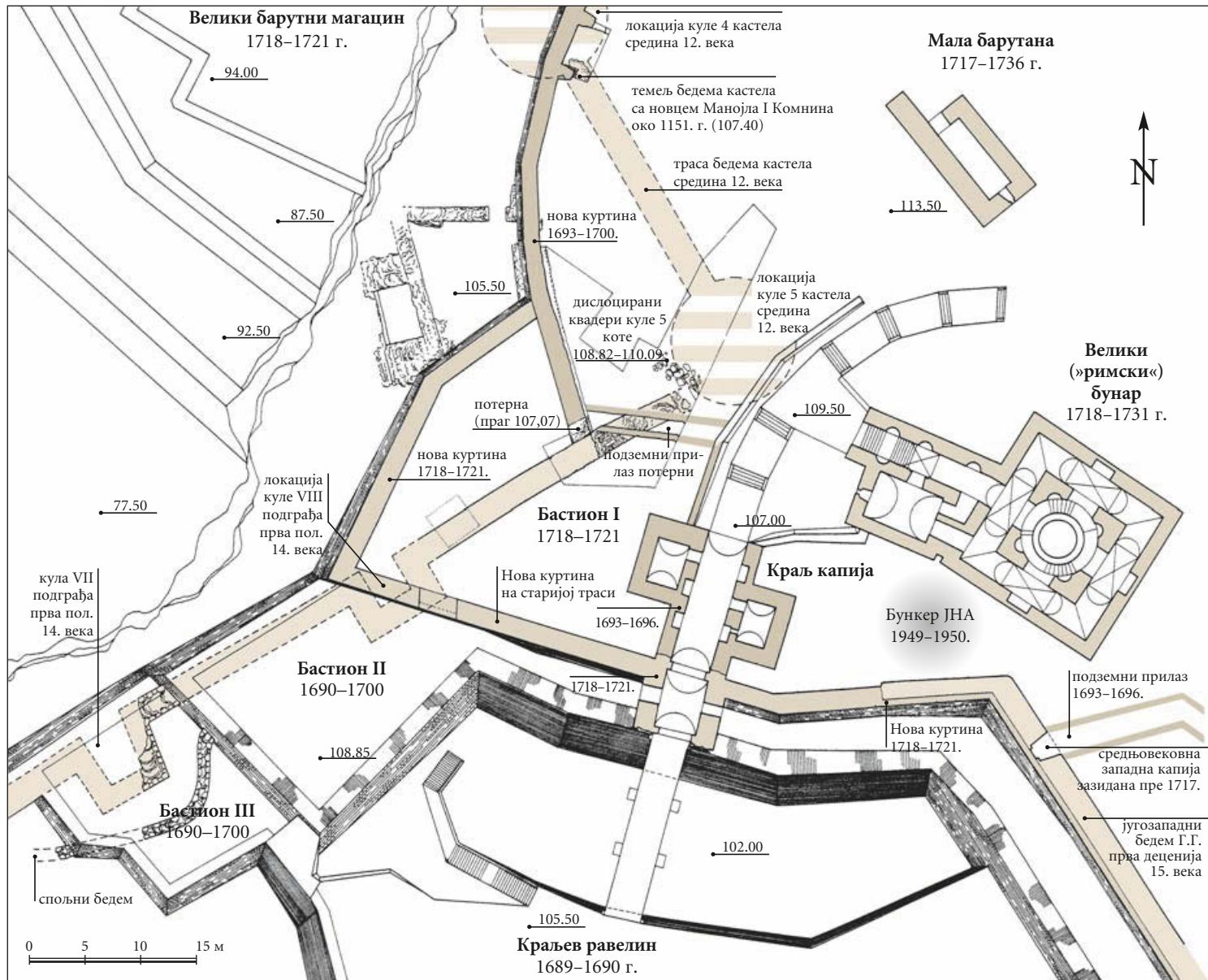

C-C

0 2 4 6 8 10 m

Сл. 123. Велики (»римски«) бунар у Горњем ћраду, основе и пресек

Сл. 124. Краљ капија у Горњем граду и околни објекти, основа – хоризонитални пресек (који је 108,00–112,00) са етапама грађења

том мајора Сулија, као и каснијим пројектом пуковника Доксата. Разлике између њих, које се уочавају у детаљима, резултат су веће или мање прилагођености конфигурацији терена и предностима које у смислу одбрамбене ефикасности произилазе из њеног коришћења.

Из истог раздобља, односно 1722. године, потиче и једини у целости сачуван пројекат за нове фортификације

Београдске тврђаве који је, као и претходни о којима је раније било речи, остао нереализован. У питању је укоричена целина докумената међу којима се налазе: план са детаљним приказом постојећег стања утврђења и пројекат за нове фортификације Београдске тврђаве, затим детаљи бастионих фронтова и објеката са пресецима уз опширне текстове образложења и на крају детаљан предрачун

82] Планови KAW. Sig. K I f 23–62 и K I f 23–63.

83] План KAW. Sig K I f 23–64.

84] Поповић 1982, 161, н. 51.

85] План KAW. Sig. K I f 23–64.

трошкова за предвиђене радове.⁸⁶ Не залазећи у детаљну анализу овог изузетног документа, што би захтевао посебно разматрање, ваља указати на сложеност приказаног проектног решења нових фортификација, са бројним подземним комуникацијама, које би се тешко могло реализовати ако се има у виду рељеф брега на ушћу Саве.

Поред ових пројеката, који се односе искључиво на утврђења Београдске тврђаве, постоје сачувана и два пројекта за изградњу утврђења Београда у целини, која би се могла датовати најраније у 1722. годину. Аутор једног од ових пројеката, који уз мање корекције понавља старија Сулијева решења, био је пуковник С. фон Шметау.⁸⁷ Према другом пројекту,⁸⁸ чији аутор није познат, за Београдску тврђаву била је предвиђена изградња једнаких спољних бастионих фронтова испред Североисточног и Југоисточног бедема Горњег града. За варошку фортификацију и спољна утврђења на обалама Саве и Дунава пројектна решења су углавном преузета из старијег Сулијевог пројекта. Специфичност овог пројектног решења је појава система међусобно повезаних бастиона на правцу данашње Васине улице, који повезује тврђаву са варошком фортификацијом и деле простор вароши на два дела. Ближи подаци о поменутом пројекту, као и разлози који су условили његову израду остали су нам непознати.

Истовремено док су вођене расправе о основним концепцијама утврђивања Београда и рађени пројекти, изврђени су радови на обнови старих и изградњи нових утврђења. Ток и обим радова, обављених у раздобљу од 1718. до 1723. године, може се готово до детаља пратити на основу сачуване изворне грађе. Као што је напред изнето, радови на обнови затечених утврђења Београдске тврђаве започети су убрзо после освајања града, у јесен 1717. године. Изгледа да су добро напредовали јер су већ половином 1718. године били поправљени сви бедеми оштећени или порушени приликом опсаде. После обнове затечених утврђења, а нарочито након склапања Пожаревачког мира, очекивало се да отпочне систематско утврђивање града. Томе се приступило већ у другој половини 1718. године, док је још увек била у току израда пројекта мајора Сулија. У очекивању коначних решења, која је требало да пружи поменути пројекат, даљи радови су били усмерени ка отклањању оних слабости које су уочене на београдским утврђењима приликом опсаде 1717. године. У том смислу је према пројектним замислима мајора Сулија, које ће чинити део будућег пројекта, започета изградња нових фортификација и доградња старих, као и изград-

ња нових спољних утврђења на супротним обалама Саве и Дунава.

Као хитна потреба наметало се утврђивање бочних страна Горњег града, које је изостало приликом турских радова у претходном раздобљу. Такође се показало да је висина бедема изграђених према Корнаровом пројекту недовољна, што је посебно био случај са Приобалним бедемом у Доњем граду. Поред тога, с обзиром да је већина објекта у унутрашњости утврђења била порушена, требало је што пре приступити решавању питања смештаја посаде и муниције. Ови проблеми и хитност њиховог решавања јасно се уочавају у почетној фази радова.

На простору Савске падине у току 1718–1719. године, испред полубастиона горњоградске Западне капије, који је био темељно обновљен, изграђена је нова контрагарда. Испред Јужног бедема некадашњег Западног подграђа подигнута су два мања, каскадно постављена полубастиона – платформе.⁸⁹

Нешто касније на истом простору је била започета изградња још два полубастиона, која ће бити завршена тек на основу Доксатовог новог пројекта. Грађење спољних утврђења испред Североисточног бедема у Горњем граду започето је, према Сулијевом пројекту, 1720. или 1721. године. Међутим, већ у току или крајем 1722. године даљи радови на овим утврђењима су били прекинути. Пре тога у целини је била изграђена једна шире контрагарда испред старог бастиона горњоградске Источне капије, и делимично у њеном наставку један полубастион.⁹⁰

Обимни радови изведени су у времену од 1718. до средине 1721. године и на самим фортификацијама Горњег града. Извршено је надзиђивање свих бедема изграђених у претходном периоду, према Корнаровом пројекту, тако што је изнад затеченог завршног венца полуокружног профила надзидан вертикалан зид висине око 1,60 м, грађен претежно од камена уз местимичну употребу опека.⁹¹ На горњој површини надзиданих бедема били су израђени нови земљани грудобрани. Обимни радови изведени су и на делу Југозападног бедема, који у претходном периоду није био реконструисан, мада је то изгледа било предвиђе-

86] Војноисторијски архив у Будимпешти, sig. 64/954.

87] План DSB. Sig. S. X. 47079.

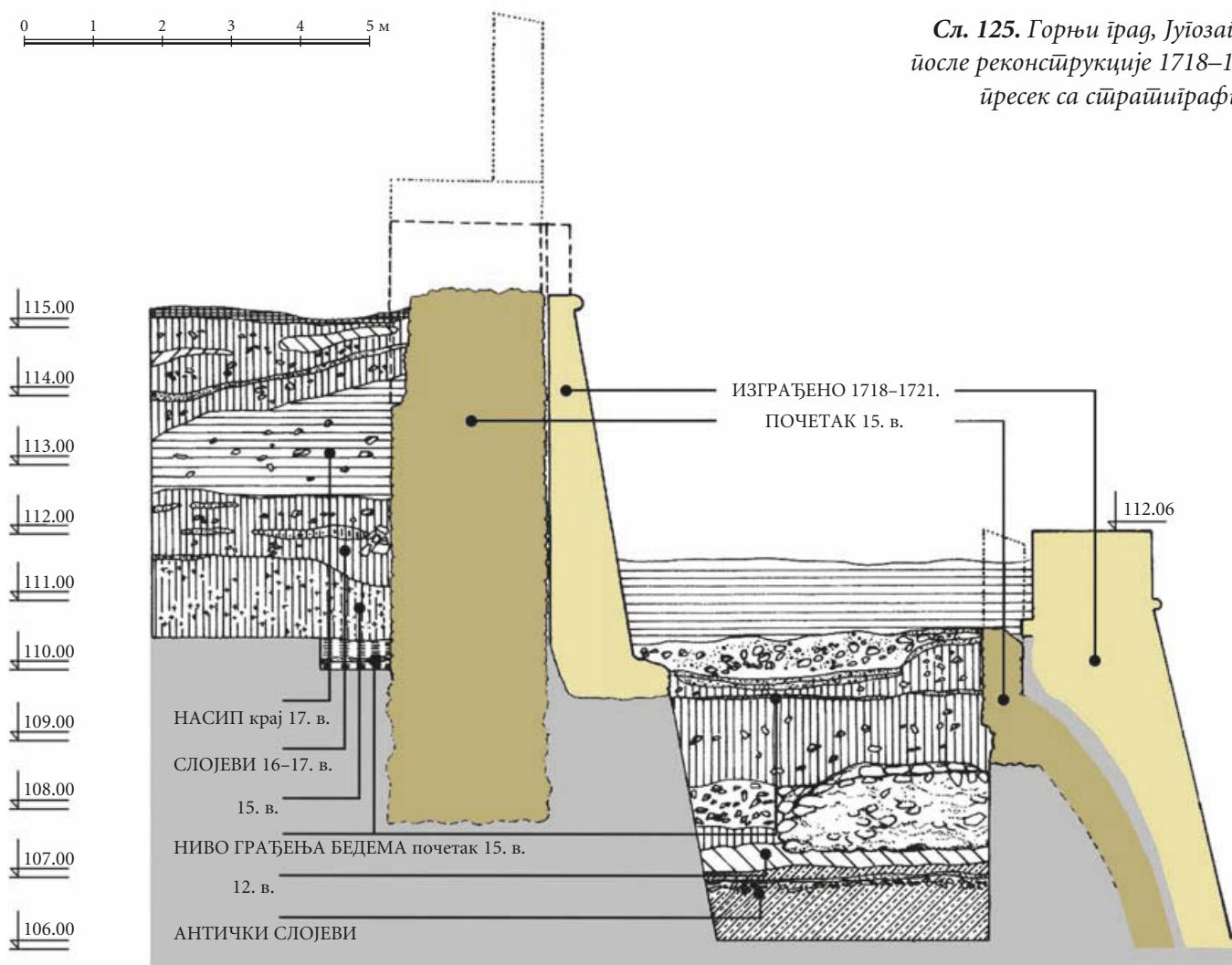
88] План МГБ инв. бр. И1 326.

89] KAW. Alte feldakten, Mem. 22/182, st. 25, ad. 3 i 4

90] Поповић 1982, 163, н. 57,

91] KAW. Alte Feldakten, Mem. 22/182, ст. 28–29, ad 8–9.

0 1 2 3 4 5 м

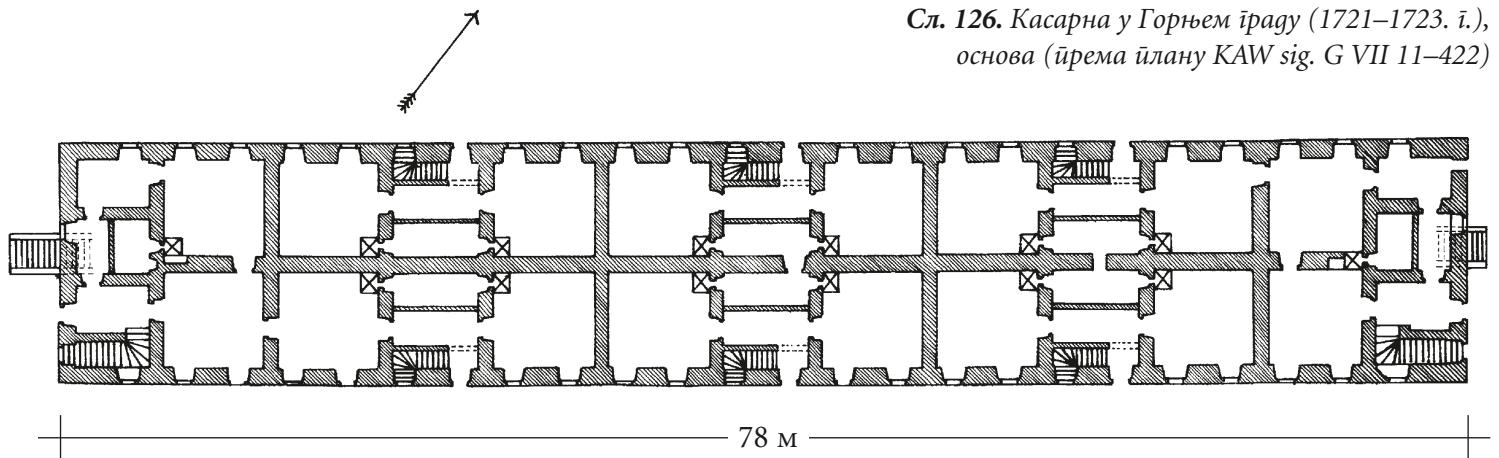

Сл. 125. Горњи траг, Југозападни бедем
после реконструкције 1718–1721. године,
пресек са сировинскирађијом слојева

но Корнаровим пројектом. Унутрашњи средњовековни бедем добио је нову спољну облогу под нагибом, док је испред спољног бедема са ескарпом, изграђен у целини нови бедем. Међупростор је испуњен земљаним насыпом изнад кога је уређена платформа, ширине 6–7 м са грудобраном и положајима за топове. На тај начин је у суштини задржан систем двојних бедема, који је овим радовима усаглашен са принципима артиљеријских фортификација. Нови спољни бедем имао је улогу фосебреја, а ојачани унутрашњи бедем задржао је ранију функцију подзida горњоградског платоа. По начину зидања са притесаним каменим блоковима у правилном слогу, обновљени Југозападни бедем се не разликује од бедема који су грађени у време Корнарових радова. Међутим, он се, са друге стране, битно разликује од осталих бедема из овог периода, који су грађени искључиво од опека. Та појава не мо-

же у потпуности да се објасни. Можда је у питању била само тежња да се нови бедем својим изгледом не издваја од осталих бедема Горњег града, који су зидани каменом. Због поменутог начина зидања Југозападни бедем је до сад био хронолошки опредељиван у време Корнарових радова на реконструкцији утврђења Горњег града. После упоредне анализе планова из периода 1700–1721. године, као и података из документата Ратног архива у Бечу, добијени су поуздані елементи да се радови на поменутом делу Југозападног бедема, као и надзиђивање осталих бедема Горњег града, временски определе у раздобље од пролећа 1718. до априла 1721. године.⁹² Овим радовима су бедеми Горњег града, углавном добили свој коначан облик у коме су сачувани и до наших дана.

92] KAW. Alte Feldakten, Mem. 22/182, ст. 28, ad 1 i 2.

Сл. 126. Касарна у Горњем граду (1721–1723. г.), основа (према плану KAW sig. G VII 11–422)

У оквиру радова на горњоградским утврђењима до 1723. године извршена је и реконструкција старог барбакана, односно комплекса Зиндан капије. Лучни бедем је ојачан земљаним насыпом, који је према пролазу капије подзидан зидом од опека, док су обе куле затворене и за-сведене сводовима од опека.^{93]}

У истом периоду изведени су и обимни радови на Приобалном бедему у Доњем граду. Услед великих оштећења која су била проузрокована бомбардовањем у току опсаде, августа 1717. године, један део куртине бедема у дужини од око 150 м, готово је из темеља президан. На месту некадашње куле VI уз Јужну капију Подграђа, изграђен је мањи бастион, који је повезан са обновљеном куртином. Поред тога, извршено је надзиђивање Приобалног бедема целом дужином за око 1,60 м. Надзидани вертикални део зида, рађен искључиво од опека, био је постављен на некадашњи завршни венац, као што је то био случај и код надзиданих бедема Горњег града. После ових радова нова висина бедема износила је око 6 м. На исти начин су надзидани и бедеми Пристанишног бастиона. Након ових надзиђивања допуњени су и земљани насыпи до нове висине бедема. Земља је чамцима довожена са градилишта спољног утврђења на левој обали Дунава. На местима где су приликом Корнарових радова биле предвиђене капије Приобалног бедема изграђене су нове – Водена капија I и Водена капија II.^{94]} За нову Водену капију I, која је делом порушена 1942. године, постоје поуздані подаци, који омогућавају реконструкцију њеног првобитног изгледа, што није случај са Воденом капијом II, која је касније преправљена, а данас добрим делом порушена. Водена капија I грађена је, као и сличне друге, у виду засведеног пролаза кроз земљани насып бедема. Као главна приобална

капија имала је репрезентативни карактер са декоративно обликованом фасадом у барокном стилу (сл. 139). Изнад капије, на горњој површини бедема, била је подигнута мања зграда за смештај страже, чија је фасада и чинила целину са капијом.^{95]} Може се претпоставити да је у оквиру радова на Приобалном бедему изведена и реконструкција куле Небојше. Овој старој приобалној кули президан је цео горњи део, који је потом засведен и покривен кровом од ћерамида. На свим етажама продијена су по четири нова топовска отвора, при чему је већина старих уништена, док су они преостали зазидани.^{96]}

Веома обиман програм изградње објекта у Горњем и Доњем граду, замишљен пројектом мајора Сулија, само је делимично остварен. Пре изградње нових грађевина било је предвиђено да се изврши нивелација платоа Горњег града.^{97]} До 1723. године она је делимично урађена, а нешто касније и у целини завршена.^{98]} На источној половини платоа Горњег града спуштен је ниво терена делимично за 2–3 м, односно уклоњено је природно узвишење завршетка такозване »београдске греде«. На денивелисаним просторима изграђене су две касарне и зграда главне страже. Подизање касарни је у пролеће 1721. године већ било у току, а завршене су најкасније до 1723. године. Изградња зграде главне страже могла је започети тек у

93] Поповић 1970, 37–38; в: Поповић 1982, 163, н. 60.

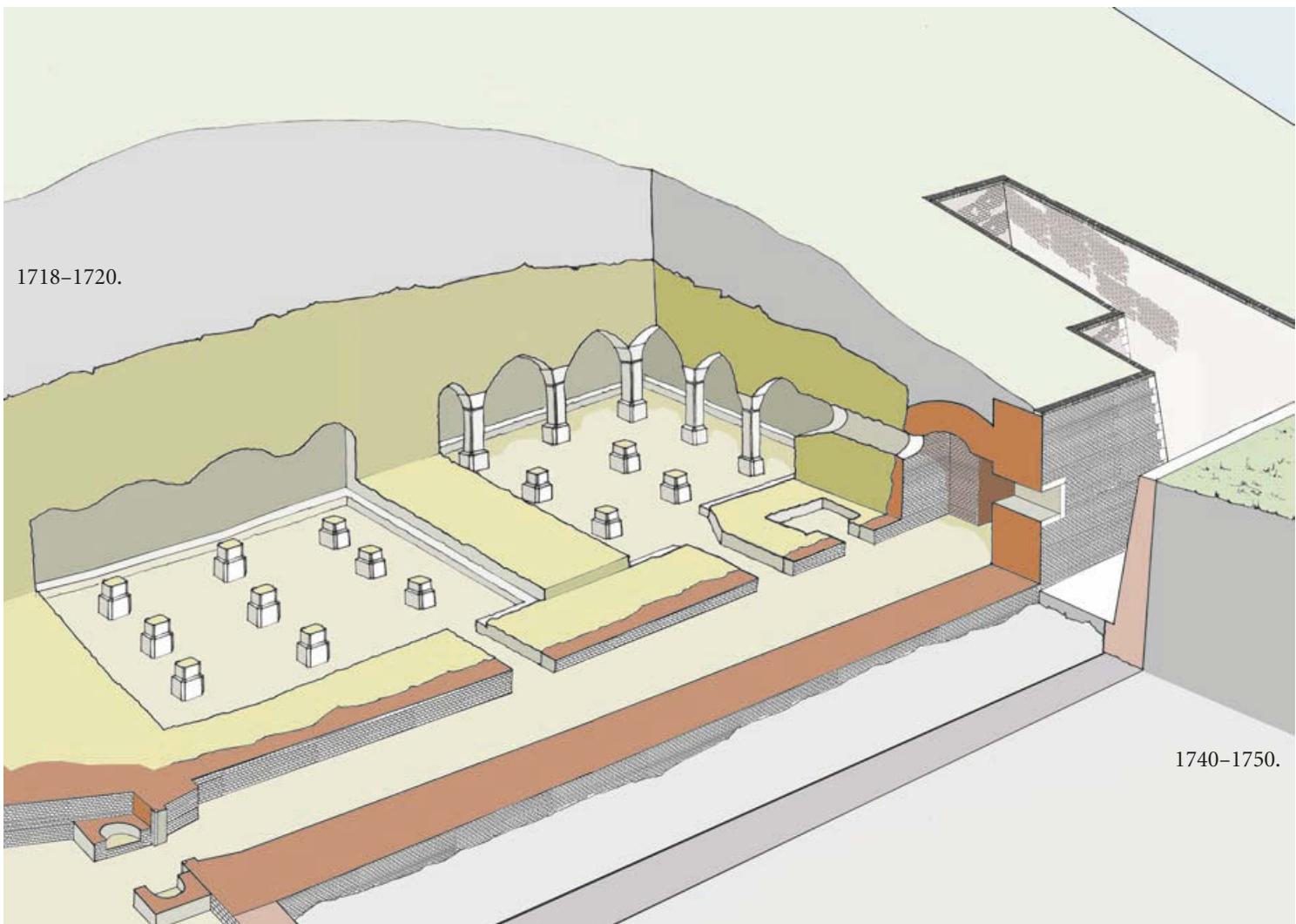
94] KAW. Alte Feldakten, Mem 22/182, 26–27, ad. 5–7 и ст. 40, ad 134; в. Поповић 1982, 163–164, н. 62–67.

95] Вуловић, М. 1972, 157–176, сл. 17.

96] Јовановић 1939, 111–121.

97] KAW. Alte Feldakten, Mem. 22/182, ст. 31, ad. 6.

98] Подаци са плана KAW. Sig. K I f 23–71.

Сл. 127. Велики барутни мајацин у Доњем граду, аксонометрија са разрезом

току 1721. године, а разложно је претпоставити да је завршена до краја 1723. године.⁹⁹ У исто време започето је грађење Великог бунара у непосредној близини горњоградске Западне капије (сл. 123), које је окончано тек 1731. године.¹⁰⁰ У Доњем граду, од већих објеката у овом периоду изграђен је само Велики барутни магацин укопан у стене дунавске падине. Грађен је према пројекту мајора Сулија, чија је реализација започела, највероватније 1718. године.¹⁰¹ У пролеће 1721. године радови су већ били завршени. Ово пространо и веома безбедно складиште барута чине две сале са по девет стубова, које су исклесане у стени. Испред сала је приступни ходник, са масивним

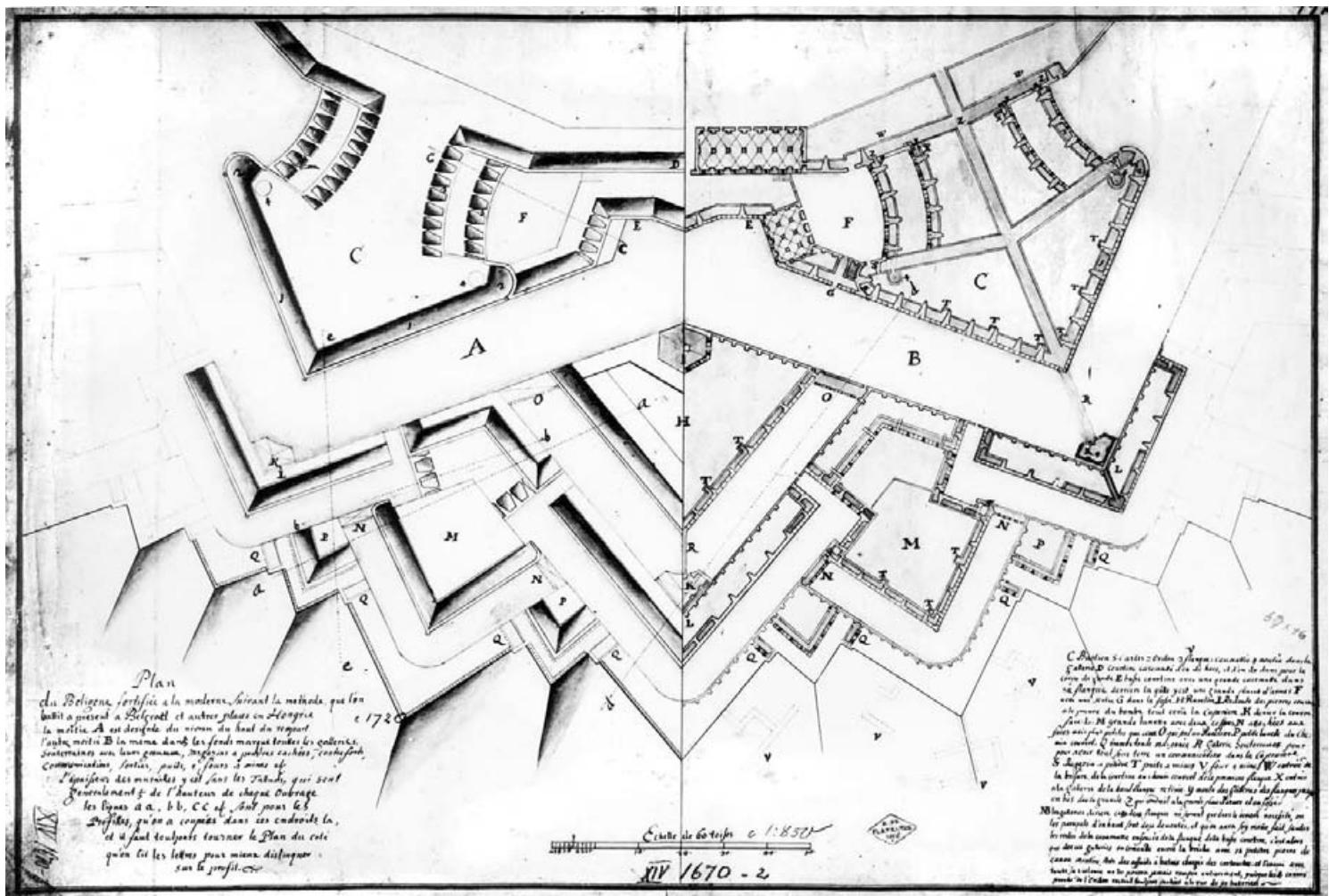
спољним зидом и сводом од опека. Изградња овог објекта представљала је велики технички подухват. У функционалном смислу Велики барутни магацин представља веома успело решење и свакако посебан дomet у развоју фортификационе архитектуре свога времена.

Истовремено са радовима на фортификацијама Београдске тврђаве грађена су и спољна утврђења. Изградња фортификација на левој обали Саве започета је у току 1718. године, али су радови споро напредовали. До средине 1720. године тек су били постављени темељи, а већ следеће године радови су вероватно обустављени. Слично је било и са изградњом спољног утврђења на левој обали

99] Поповић 1982, 164, н. 71–74.

100] Поповић 1977, 31–37.

101] Протић 1889, 620.

Дунава. Изгледа да су до средине 1721. године и овде обављени само земљани радови. Изградња варошке фортификације, према пројекту мајора Сулија, није ни започета, због раније поменутих проблема, који су у међувремену настутили.

Посматрани у целини радови на утврђивању Београда, изведени у периоду од 1717. до 1723. године, представљају заправо хитне мере оспособљавања освојеног утврђења за случај нужне одбране. Међутим, обим тих радова као и динамика изградње нису били задовољавајући. Разлога за то има више. Основну слабост, која се морала одразити на ток радова, поред недовољне организованости, представљали су проблеми око усвајања основне концепције и према њој заснованог главног пројекта. Треба имати у виду и чињеницу да ни финансирање радова није било добро регулисано, а и да је доста новца, изгледа, било про-неверено, о чему постоје бројне притужбе.¹⁰²

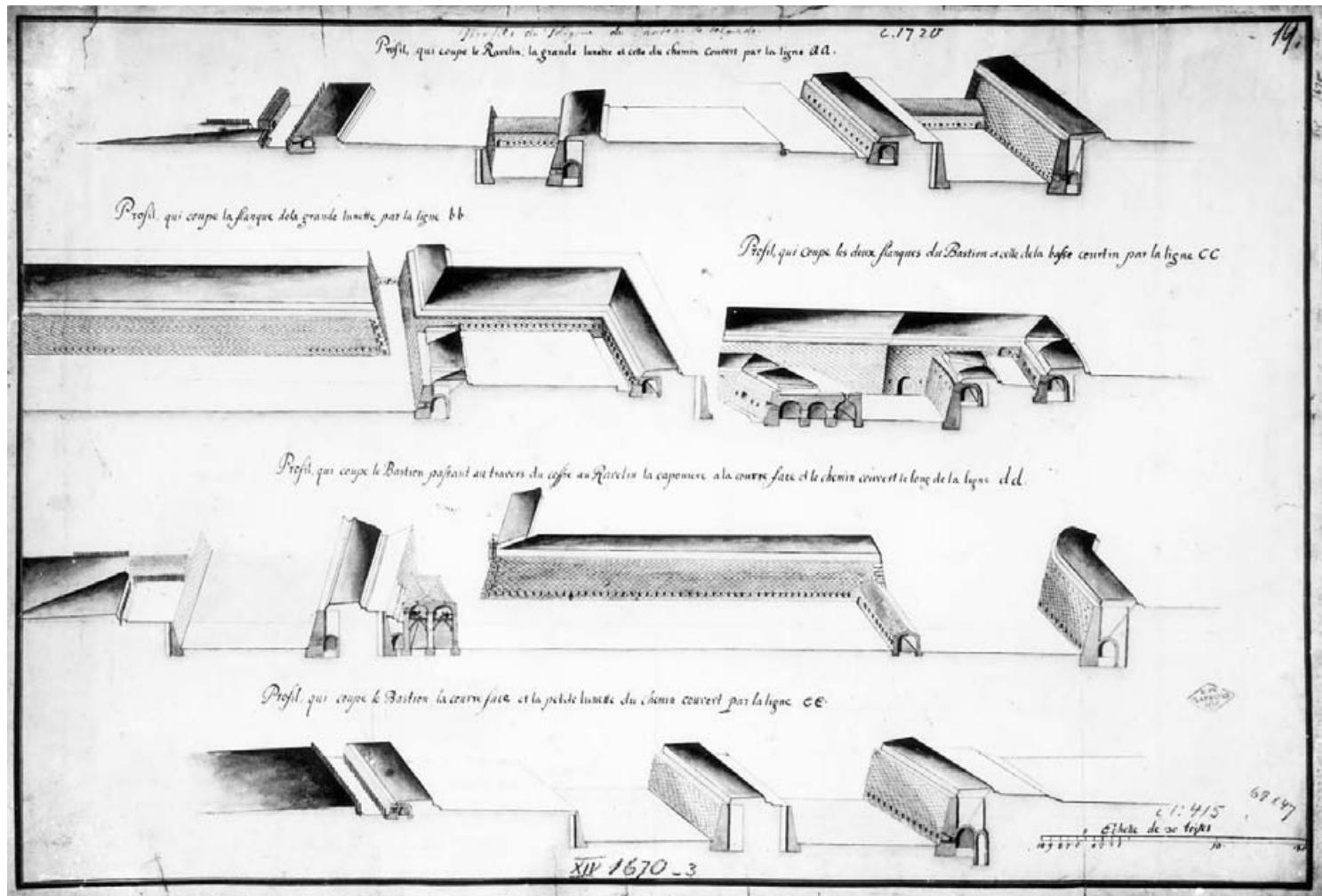
ИЗГРАДЊА УТВРЂЕЊА 1723–1739. ГОДИНЕ

После одбацања пројекта мајора Сулија и коначног усвајања основне концепције о утврђивању Београда, започела је израда новог пројекта. Тај задатак био је поверен, као што је већ раније речено, новом шефу Управе за градњу тврђаве, пуковнику Николи Доксату де Морезу.¹⁰³ Овога пута изради пројекта се приступило знатно промишљеније. У међувремену је извршено детаљно геодетско снимање Београда са широм околином¹⁰⁴. Посао је обавила група инжењера на челу са капетаном Аманом, ађутантом принца Александра Виртембершког.

102] Виловски 1905, 174.

103] Поповић 1983, 42.

104] Шкаламера 1970, 43–66.

Снимање утврђења, вароши и шире околине Београда завршено је до 1. марта 1722. године.¹⁰⁵ На основу тих планова, као прецизне подлоге са приказом постојећег стања, пуковник Доксат је започео израду свог пројекта. Он је требало да буде заснован на првобитној, а касније поново потврђеној концепцији о претварању Београда у утврђени град. Код приступа овом послу пуковнику Доксату су били на располагању раније израђени пројекти, као и мишљења о њиховим добним и лошим странама, што се морало узети у обзир при изради новог пројекта. Такође је било потребно да се у нови пројекат уклопе у међувремену изграђена утврђења, уз евентуалне исправке, како би се избегла непотребна рушења.

Оригинал Доксатовог пројекта није у целини сачуван. У Ратном архиву у Бечу налазе се само два плана са детаљним пројектним решењем за Југоисточни фронт (сл. 129, 130), и један план – копија Доксатовог пројектног решења

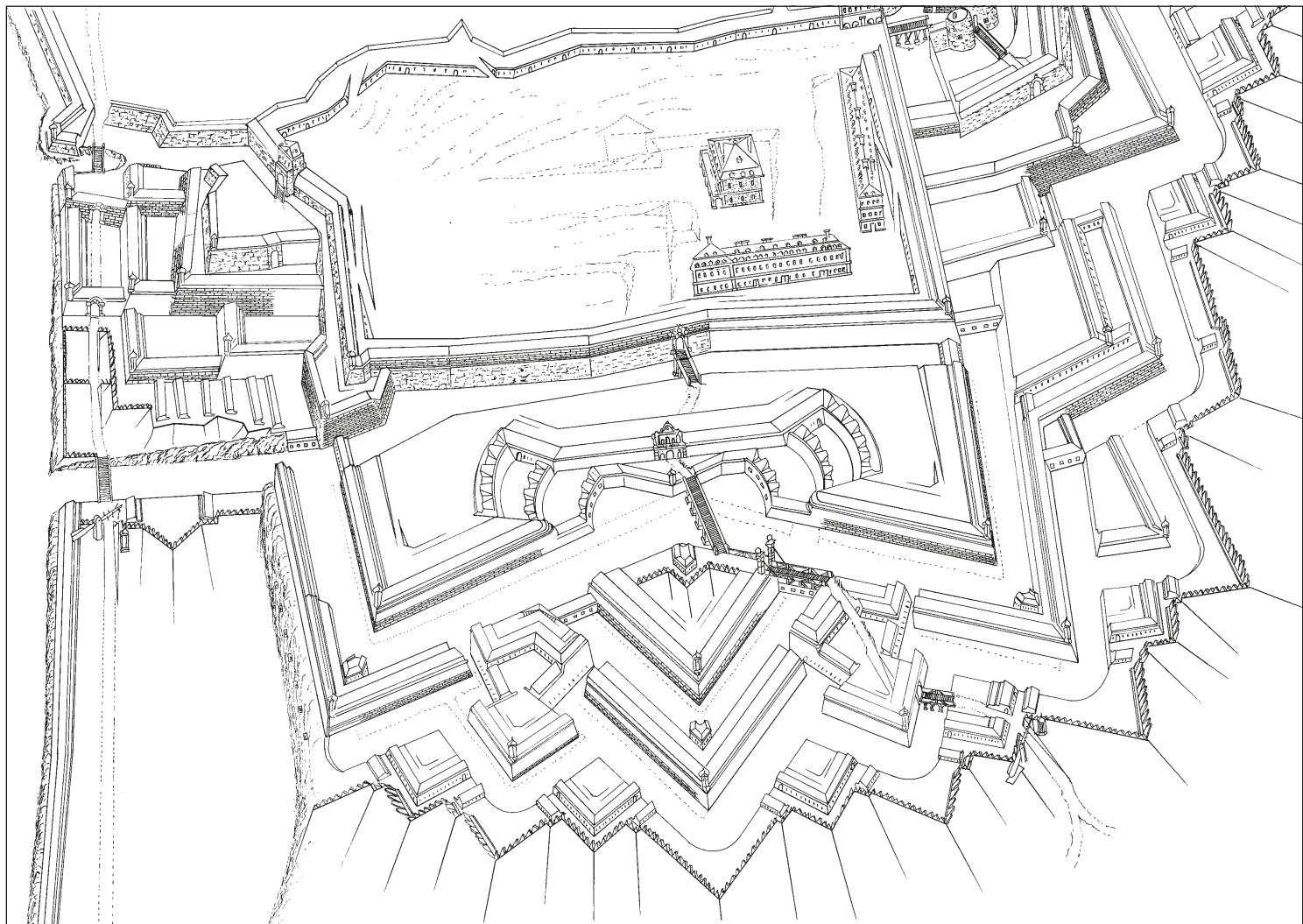
Сл. 128. Пројекти басионија фронта за Београдску тврђаву и варошке фортификације 1723–1725, основа са пресецима (план DSB sig. S. X. 47082)

у целини.¹⁰⁶ У Немачкој државној библиотеци у Берлину, поред три плана са приказом Доксатовог пројекта, постоји и један план са пресецима на коме се налази детаљан приказ метода, који је примењен за утврђивање Југоисточног фронта Горњег града и друге бастионе фронтове нових утврђења (сл. 128).¹⁰⁷ Најбоља копија Доксатовог

[105] в: Поповић 1982, 166, н. 82; план Тврђаве из 1722: Војноисторијски архив у Будимпешти, сиг. 64/954 (види сл. 3).

[106] Планови KAW. Sig. K I f 23–70, K I f 23–71, G I b 29; в: Поповић 1983, 46–48, сл. 2, 6–7.

[107] Планови DSB. Sig. S. X 47082, S. X 47083/5 и S. X 47083/6; в: Поповић 1983, 46–49, сл. 3 и 9.

пројекта налази се у Британској библиотеци у Лондону (сл. 131).¹⁰⁸ Међутим, и поред тога што не располажемо оригиналним пројектом, на основу фрагмената и копија пројекта веома тачно може да се уочи основна замисао пуковника Доксата. Осим тога, драгоцене податке за проучавање Доксатових пројектних решења пружају и планови који су се налазили у прилогу Извештаја о радовима, из времена када је остваривање пројекта већ било у току.

По свему судећи рад на пројекту одвијао се етапно, што се такође односи и на усвајање пројектних решења. При томе су била рађена и варијантна решења о којима је тражено мишљење од Дворског ратног савета у Бечу (сл. 130).¹⁰⁹ Прво је израђен пројекат за нова утврђења Београдске тврђаве који је био завршен, а потом усвојен од стране Дворског ратног савета најкасније у току прве половине 1723. године. Одмах по усвајању овога дела про-

јекта започели су радови на његовом остваривању – јуна месеца исте године.¹¹⁰ Остали део пројекта, који се односи на варошку фортификацију и спољна утврђења, завршен је у току наредне две године и усвојен од стране Дворског ратног савета 30. априла 1725. године.¹¹¹

Према Доксатовом пројекту главно упориште одбране представљала је Београдска тврђава, као што је то и раније био случај. Основне одбрамбене замисли за фортификације Београдске тврђаве, према пројекту пуковника Доксата, веома је близке решењима његових претходника. Разлике се уочавају само у детаљима бастионих

108] План BLL. Sig. HJ 35; Поповић 1983, 45–47, сл. 1.

109] Податак са плана KAW. K I f 23–70; Поповић 1982, 50–51, сл. 6.

110] Виловски 1905, 273.

111] Податак са плана KAW. Sig G I b 29; в: Поповић 1983, 48–49, сл. 2.

**Сл. 129. Горњи ћраг са фортификацијама
Југоисточног фронта, пројекат Н. Доксата
(према плану KAW sig. K If 23–71)**

фронтова, који су према Доксатовом пројекту нешто сложенији. У том смислу је посебна пажња била посвећена пројектном решењу за Југоисточни фронт, што је и логично ако се има у виду да је са те стране приступ Тврђави најлакши. Планирано је да се испред Југоисточног бедема Горњег града подигну два симетрично постављена бастиона са оријонима и лучно увученим фланкама, степено решеним са по две платформе. На платформама су предвиђени положаји за шест батерија топова. Оба бастиона су повезана куртином, а у нижем нивоу тенајом, на којој су такође били предвиђени положаји за батерије топова. На средини куртине требало је подићи главну тврђавску капију, а испред ње, у истој оси, велики равелин. Према пројекту, предњу линију одбране чиниле би три контрагарде испред бастиона и равелина, као и две двојне лунете. Испред целог фронта је планирана изградња скривеног пута са гласијама у оквиру кога су се налазили мали равелини и траперзе.

У оквиру спољног бастионог фронта, испред Североисточног бедема Горњег града, предвиђено је да се задрже и повежу са новопројектованим фортификацијама сви раније подигнути објекти према Сулијевом пројекту. Испред њих је био замишљен само нови скривени пут са гласијама.

На простору испред Североисточног бедема Доњег града, пројектом пуковника Доксата, била је планирана изградња једног предутврђења у циљу заштите пристаништа за ратне лађе. Овај тврђавски фронт је требало да чине два бастиона повезана куртином и приобални бедем до старог пристанишног бастиона. На правцу источне комуникације Доњег града била је предвиђена изградња капије на средини куртине, а испред ње једног равелина. И на овом простору, као предња линија одбране, налазио би се скривени пут са гласијама у оквиру јединственог система са горњоградским фортификацијама.

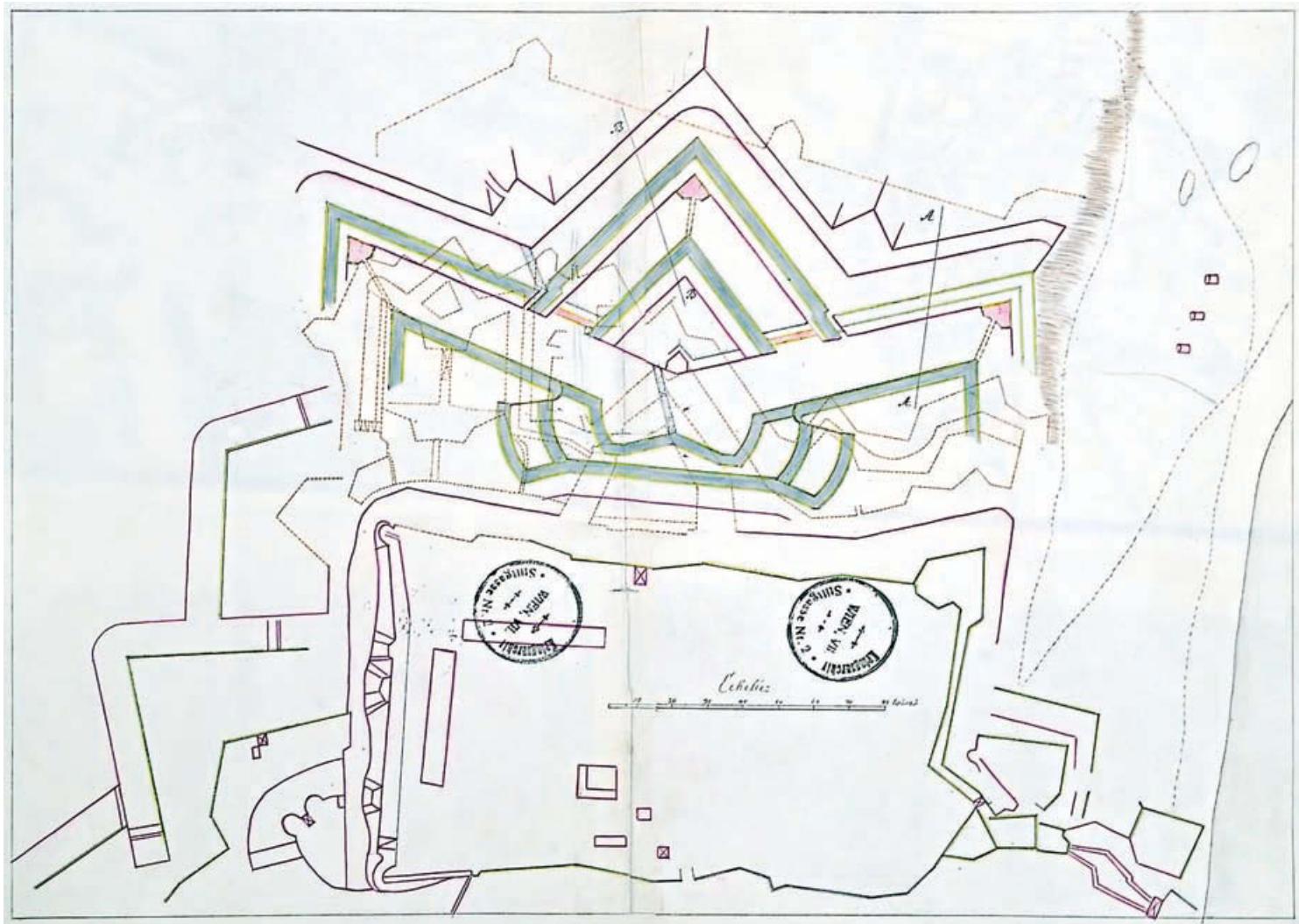
На савској падини задржани су раније подигнути бастиони, тако што је пројектом било предвиђено да се повежу са новопројектованим у јединствену целину од шест каскадно постављених бастиона – платформи. На правцу јужног прилаза Доњем граду, у оквиру два нова бастиона била је планирана изградња одговарајућих капија.

На утврђењима Доњег и Горњег града, чији су бедеми у претходном периоду обновљени и надзидани, Доксатовим пројектом нису биле предвиђене значајније интервенције. Изузетак једино представља изградња спољног Приобалног бедема, који је био замишљен на простору испред главног бедема и Пристанишног бастиона. У односу на изградњу нових објеката у Горњем и Доњем граду, Доксатовим пројектом предвиђао се, углавном, исти садржај као и у претходном пројекту мајора Сулија. Чак се и положај неких објеката поклапа. При томе треба имати у виду да је у време изrade Доксатовог пројекта већ била завршена изградња две касарне и зграде главне страже у Горњем граду и вероватно започета изградња неких објеката у Доњем граду.

За разлику од Београдске тврђаве, где су Доксатова решења блиска претходним пројектима, код варошке фортификације нови пројекат се потпуно разликује од ранијих замисли мајора Сулија. Према новом пројекту бастиона траса је повучена више према вароши, којој је стога смањена површина. Новопројектовани положај бастионе трасе био је условљен бОљим коришћењем рељефа и прилагођавањем предностима облика тла, што није био случај са Сулијевим пројектом. Нова бастиона траса са копнене стране, требало је да отпочне на простору данашњег Косанчићевог венца, да би затим правцем Обилићевог и Топличиног венца изашла на Трг Републике. Даље је правцем Скадарске и Француске улице излазила на Улицу цара Душана, код цркве Св. Александра Невског, а одатле је скретала према обали Дунава. У оквиру ове бастионе трасе била је предвиђена изградња осам бастиона повезаних куртинама.¹¹² Њено основно фортификационо решење подударно је са напред описаним планом тврђавског Југоисточног фронта, односно у зависности од броја бастиона више пута поновљено. Према обали Дунава пројектом је предвиђена изградња бедема знатно једноставније конструкције, са три мала бастиона. Сличан бедем требало је подићи и према обали Саве. Ови бедеми су се спајали са фортификацијама Тврђаве, образујући тако јединствени систем одбране. У склопу варошке фортификације на главним комуникационим правцима планирана је изградња градских капија.

Према једној варијанти Доксатовог пројекта, која није усвојена, испред варошке фортификације на простору данашњег Ташмајдана требало је да буде изграђено спољно

[112] Поповић 1982, 168, н. 89.

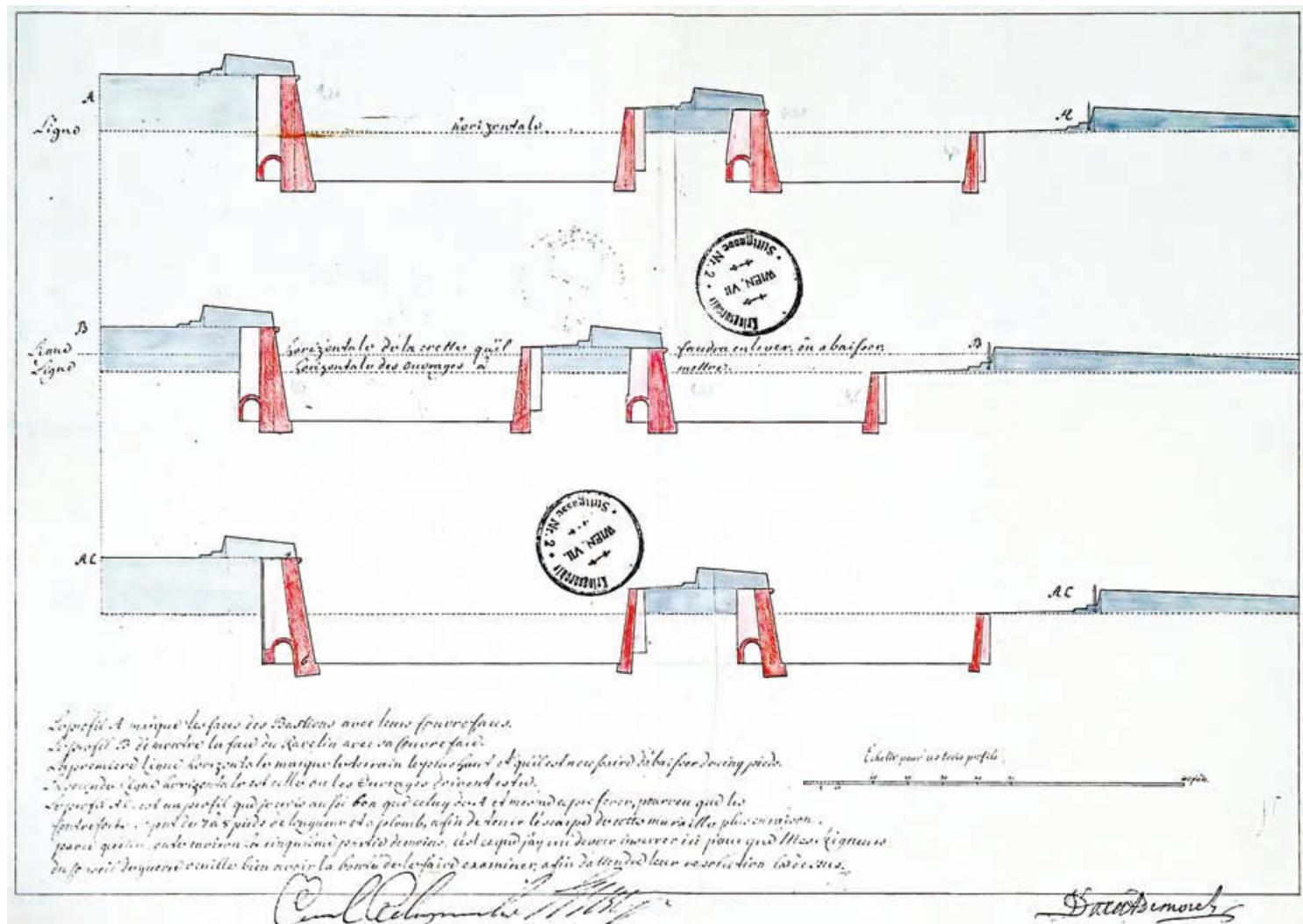
звездасто утврђење петоугаоне основе.¹¹³ Улога би му била да онемогући постављање непријатељских опсадних батерија на Ташмајданском вису, као што је то био случај 1717. године. На ту потребу је указано и приликом критике пројекта мајора Сулија, те стога није јасно зашто ова Доксатова пројектна варијанта није усвојена.

За спољна утврђења на супротним обалама Саве и Дунава, пројектом пуковника Доксата била су дата нова решења, уз задржавање онога што је већ било изграђено. Тако је остало утврђење на левој обали Саве, започето према Сулијевом пројекту. Новим планом била је предвиђена само изградња јаче спољне одбрамбене линије са равелинima и контрагардама. Уз ово утврђење, према самом ушћу Саве, замишљена је изградња једног редута. То је, без сумње, учињено ради отклањања недостатака који су запажени код ранијег пројекта. За утврђење на левој

обали Дунава, Доксатовим пројектом предложено је потпуно ново решење, као и нова локација на ушћу Дунавца. При томе нису узети у обзир радови који су већ били започети према претходном пројекту, 1720. године. Пројектно решење и положај шанца на Ратном острву пуковник Доксат је преузео из ранијег Сулијевог пројекта.

Посматран у целини пројекат пуковника Николе Доксата де Мореза представља је веома успело фортификационо решење. Основна замисао о претварању Београда у утврђени барокни град са војним, управним, економским и другим функцијама у потпуности се одражава кроз по-менути пројекат. Његова предложена решења у целини су заснована на начелима такозваног првог система фортификационе школе маршала Вобана, која у то време пред-

[113] План DSB. Sig. S. X 47083/5; Поповић 1983, 46, сл. 3.

ставља врхунски дomet у развоју европске војне архитектуре. Основне одлике Воданове школе, које се огледају у подређивању положаја бастионих траса рељефу тла и његовим предностима,¹¹⁴ уочљиво су заступљене код Доксатовог пројекта. То се посебно односи на пројекат варошке фортификације. Поред тога битну одлику Водановог система, код реконструкције старих тврђава, чини максимално прилагођавање нових фортификација затеченим утврђењима како би се избегла непотребна рушења.¹¹⁵ Доксатова пројектна решења за Београдску тврђаву одражавају управо такав приступ. Све то је у знатној мери смањивало трошкове изградње што је, поред добрих фортификационих решења, представљало важан елеменат о коме се морало водити рачуна код усвајања новог пројекта.

Остварење Доксатових замисли представљало је за своје време огроман подухват. После усвајања пројекта

Сл. 130. Београдска таврђава, Југоисточни фронти,
пројекције основе са пресецима оверен још једнома
Карла Александра Виршебенбершког и јуковника Н. Доксатија
(план KAW sig. K I f 23–70)

започето је његово планско остваривање, које је трајало готово петнаест година. У том периоду пројекат је већим делом бити реализован. Нови рат између Аустрије и Турске и аустријски порази условиће прекид даљих радова, а поновна предаја града Турцима 1739. године, имаће за последицу рушење свих фортификација подигнутих пре-ма Доксатовом пројекту.

114] Здравковић, С. 1887, 193.

[115] Viollet le Duc 1978, 285–293; Аранђеловић 1930, 22.

Сл. 131. Пројекција Николе Доксатија де Мореза за нова утврђења Београда 1725. године (план BLL sig. HJ 35)

Радови на реконструкцији Београдске тврђаве, према Доксатовим пројектним замислима, започети су јуна месеца 1723. године, а завршени су у јулу месецу 1736. године.¹¹⁶ Ток радова се доста прецизно може пратити кроз извештаје упућиване из Београда у Беч, односно планове који су се често налазили у прилогу извештаја. Остварени резултати овог замашног градитељског подухвата, јасно

се уочавају на читавом низу веома тачних планова насталих после завршетка радова, а поводом склапања мировног уговора са Турцима 1739/40. године. Међутим, то су готово и једини расположиви извори о тада изграђеним утврђењима, која су према одредбама мировног уговора у целини порушена крајем 1739. и у првој половини 1740. године. Међу утврђењима Београдске тврђаве, која су очувана до наших дана, фрагменти бедема и по нека копија сведоче о том великом градитељском остварењу. Изузетак

116] Виловски 1905, 273.

Сл. 132. Утврђења Београда 1739. године
(план KAW sig. H III d 1414)

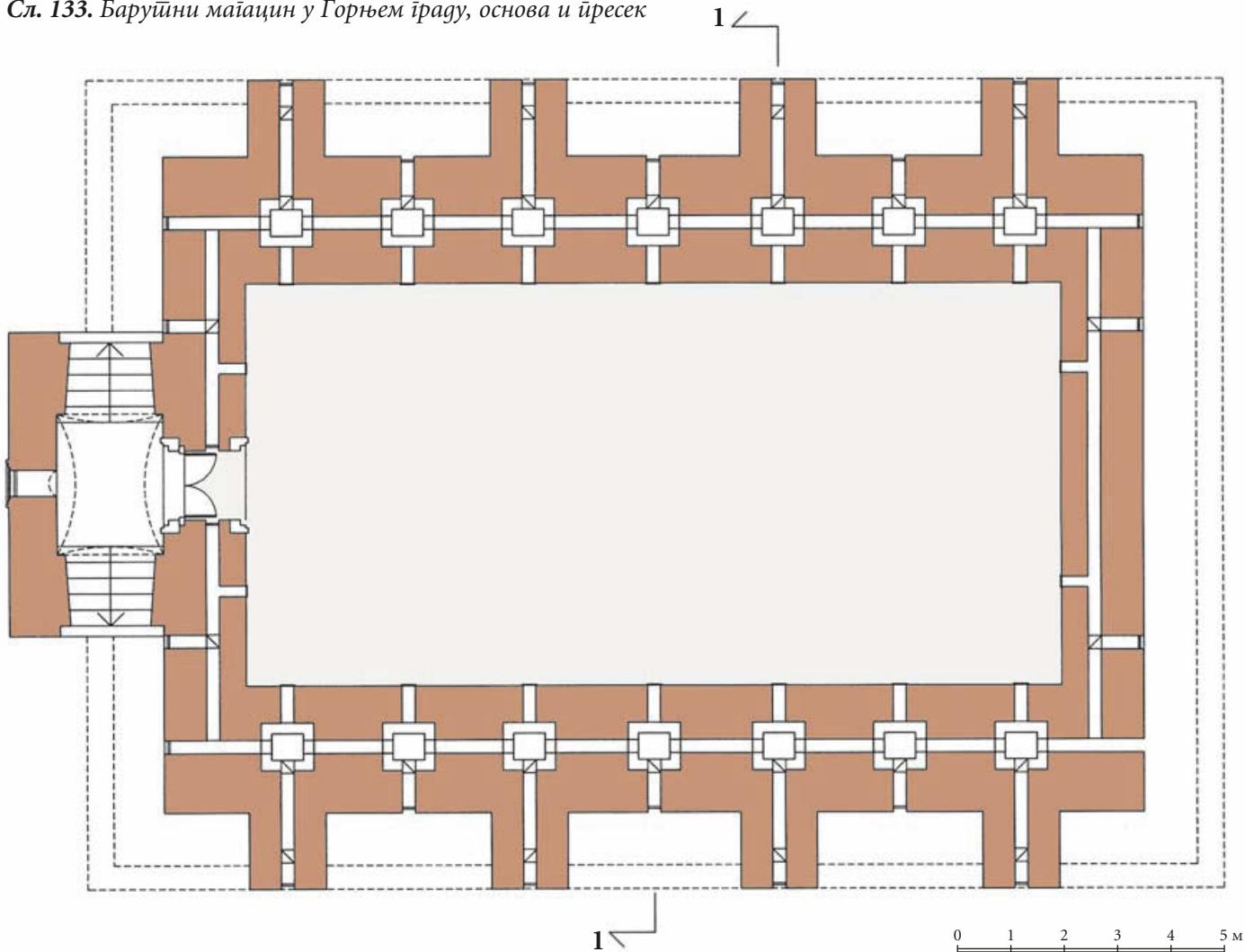
чине само Велики барутни магацин у Доњем граду и тзв. Римски бунар, који су, од тада изграђених објеката, једини у целини очувани.

Утврђења Југоисточног фронта, чија је изградња започета средином 1723. године,¹¹⁷ завршена су у целини према пројекту. Исти случај је био и са спољним утврђењима испред Североисточног бедема Горњег града. При-

ликом изградње утврђења Североисточног фронта Доњег града дошло је до мањих одступања у односу на пројекат, која се огледају у примени нешто сложенијег решења одбране скривеног пута. На падини према Сави одбрамбени систем каскадно постављених бастиона изграђен је у целини, како је и било замишљено. Ова запажања заснована су на подацима са читавог низа планова из 1739. и 1740. године, где су новоизграђена утврђења једнако приказана.

117] KAW. HKR. Exp. 1723. Dec. 133.

Сл. 133. Барутни мајацин у Горњем граду, основа и пресек

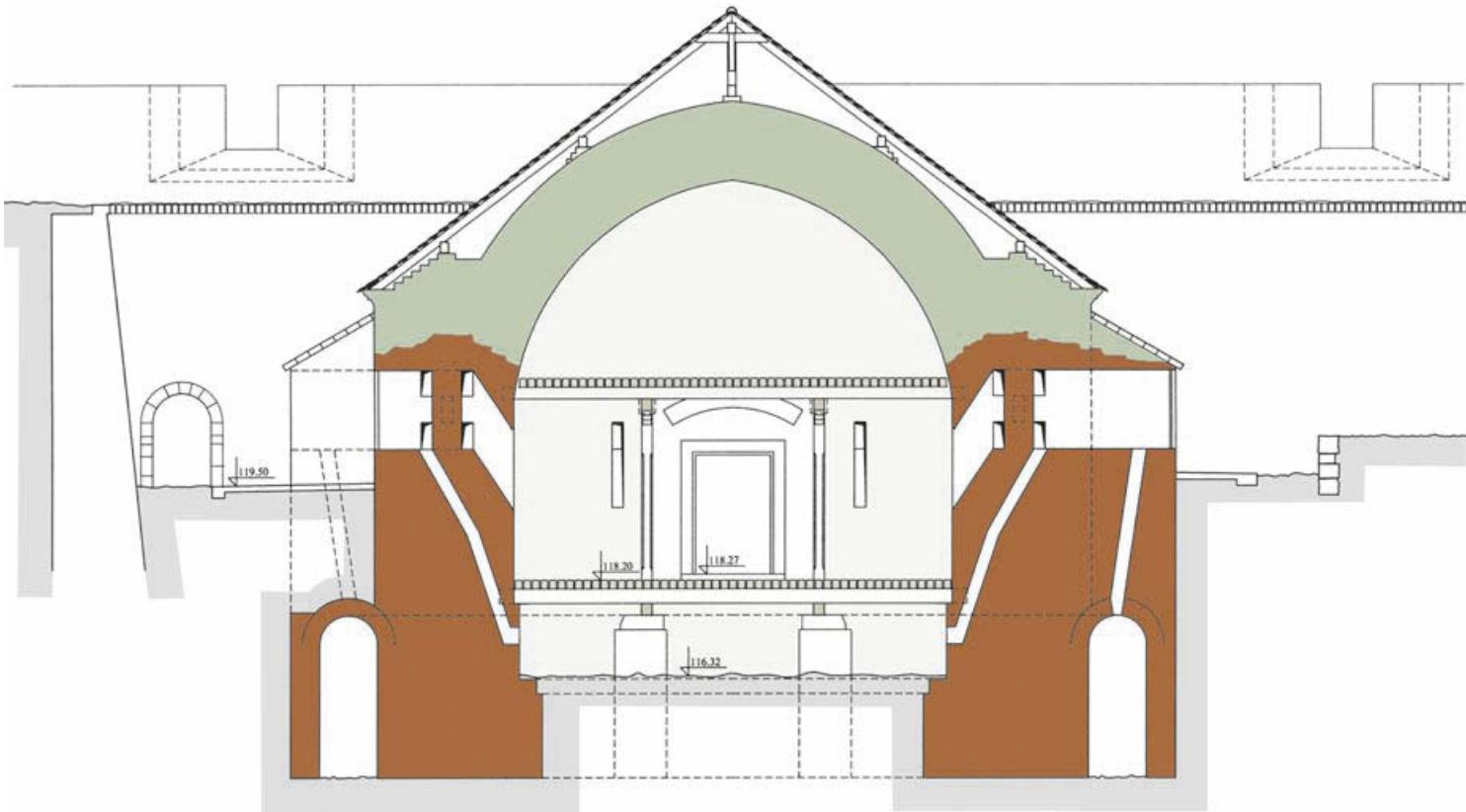
Нешто сложенији проблем се појављује код анализе радова који су у овом периоду обављени на утврђењима и објектима Горњег и Доњег града. У овом случају усвојени пројекат није у целини остварен, а појављују се и извесна одступања.

Ради започињања планске изградње нових здања у Горњем граду, још према претходном пројекту, била је планирана, а делимично и остварена, нивелација источне половине горњоградског платоа. У време остваривања Доксатовог пројекта ови радови су приведени крају тако да је формиран релативно раван плато на коме је требало подићи читав низ објеката. Међутим, ту пројектне замисли пуковника Доксата готово уопште нису остварене. Поред раније подигнутих касарни и зграде Главне страже, у овом периоду су саграђене: зграда барутане, у источном

углу Горњег града, нова пекара уз Југоисточни бедем, затим једна мања зграда уз стару кулу IX, поред Источне капије, као и мало складиште барута на простору некадашњег Замка. Такође су били настављени радови на изградњи Великог бунара (данас Римски бунар), који су завршени, као што је већ речено, до краја 1731. године.¹¹⁸ Ради бољег снабдевања водом у Горњи град била је уведена и нова водоводна линија. Она се завршавала у резервоару старе чесме Мехмед-паше Соколовића.¹¹⁹ Поред ових значајнијих здања на горњоградском платоу је постојао, сигурно, и читав низ привремених грађевина, које нису приказане на плановима из тог раздобља.

118] Поповић 1977, 34.

119] Поповић 1980, 71.

На бедемима Горњег града, после 1723. године, нису обављани нови већи радови. Рађено је само на неким градским капијама. Сигурно најобимнији били су радови на новој Јужној капији Горњег града, која је утврђена у постојећи бедем, непосредно уз старију Сахат капију. Њена изградња није била првобитно предвиђена Доксатовим пројектом. Може се претпоставити да је грађена једновремено са фортификацијама новог Југоисточног фронта. Њен положај је био условљен правцем комуникације кроз главну тврђавску капију, у чијој се оси налазила, што није био случај са старијом Сахат капијом. У односу на остале старије горњоградске капије, нова се издвајала већом ширином пролаза (око 6 м) и знатно солиднијом градњом у духу барокне архитектуре (сл. 137). Имала је и две бочне просторије засведене полуобличастим сводовима. Из једне од тих просторија, ближој старој Сахат капији, која је у то време вероватно била зазидана, водио је силац у ров. Над капијом се налазила пространа зграда за смештај тврђавске страже, од које су преостали делови темељних зидова. Фасада капије, која је без сумње, била декоративно обликована и повезана у једну целину са

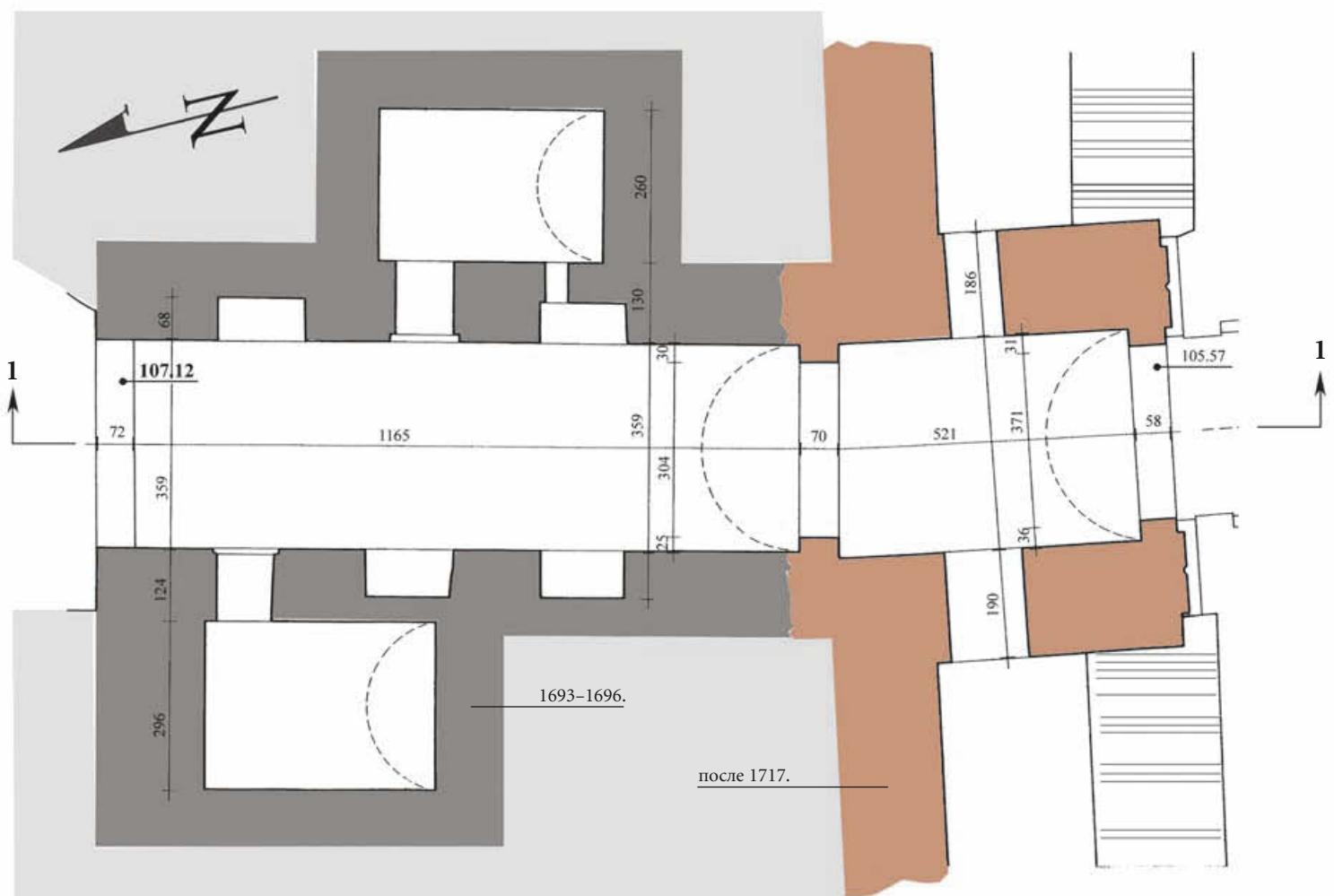
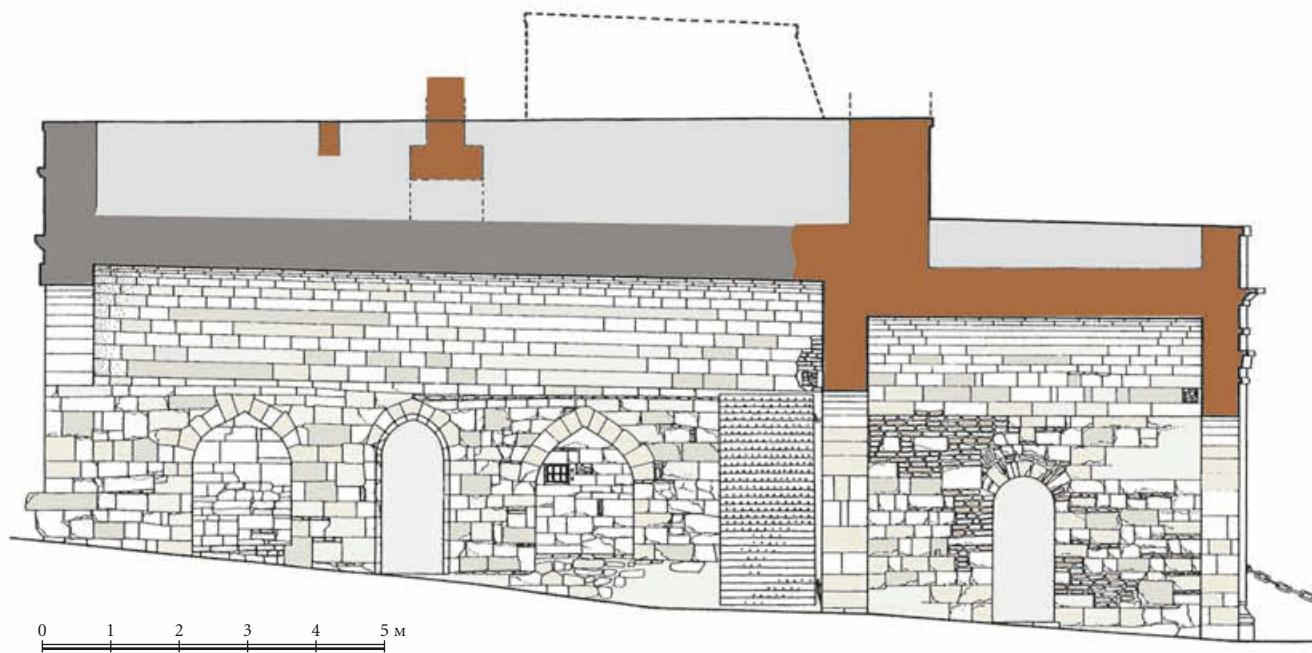
зградом страже, није сачувана будући да је овај улаз у Горњи град после 1740. године зазидан,¹²⁰ при чему је затечени портал уништен.

У време реализације Доксатовог пројекта завршена је реконструкција Југозападног бедема доградњом дела фосебреја, што је условило и нове радове на некадашњој Западној, сада Краљ капији. На месту средњовековне капије на спољном бедему дограђен је нови део, са потернама за излаз на фосебреј и суседни бастион, који заправо представља продужетак старијег засведеног пролаза. Посебна пажња, овом приликом, посвећена је репрезентативном порталу капије обликованом у духу барока. Целина Краљ капије допуњена је и изградњом зграде страже на горњој површини бедема, управо над старијим унутрашњим делом њеног засведеног пролаза (сл. 134–135).¹²¹

Мањи радови изведени су и на бастиону испред Источне горњоградске капије, где је уз постојећи засведен пролаз дограђена просторија за смештај страже. Капија у овом

120] Резултати истраживања 2004–2005, у припреми за објављивање.

121] Поповић 2001, 20–29, сл. 11.

Сл. 134. Краљ кайија,
основа и пресек са етапама изградње

Сл. 135. Краљ кайија,
спољна фасада са замисљеним изгледом зграде страже

бастиону добила је тада и нову барокну фасаду, која је заменила старију из Корнаровог времена. Будући да је била посвећена успомени на Леополда I, за чије владе су Аустријанци први пут заузели Београд, над њеним луком уклесан је царски монограм (сл. 136).¹²²

За разлику од Горњег града, у Доњем граду је у овом периоду знатно више грађено. Пре почетка изградње нових објеката овде је било потребно да се изврши нивелација терена уз уклањање, како рушевина тако и свих преосталих старијих објеката. Затечена конфигурација терена, у благом паду са ниским и водоплавним приобалним делом, која није била битно изменењена у односу на средњовековно стање, више није одговарала новим потребама. Да би се изравнао и делимично проширио доњоградски плато, после 1723. године, извршено је засецавање падине,¹²³ на ширем простору према Источној капији уз истовремено насыпање појаса уз Приобални бедем.¹²⁴ Тако је обликован релативно раван плато Доњег града, на коме су у времену од 1723. до 1736. године, подигнуте: велика зграда арсенала,¹²⁵ артиљеријска касарна¹²⁶ и две зграде за смештај хране са пекаром (сл. 140–141). У истом периоду поред ове касарне била је започета изградња пешадијске касарне, која је међутим, остала незавршена.¹²⁷ У непосредној близини Јужне капије Доњег града подигнут је један барутни магацин, сличан ономе у Горњем граду. Остали објекти предвиђени Доксатовим пројектом, међу којима је била и гарнизонска црква, нису изграђени.

У оквиру даљих радова на доњоградској фортификацији испред Приобалног бедема, обновљеног и надзиданог у претходном периоду под руководством мајора Сулија, изграђен је нови спољни Приобални бедем, висине око 4 метра, којим је затворен некадашњи улаз у пристаниште уз кулу Небојшу.

Битна измена, која није била предвиђена Доксатовим пројектом, извршена је у односу на Источну капију Доњег града. Стара средњовековна капија, обновљена у време Корнарових радова, сада је зазидана и претворена у помоћни барутни магацин.¹²⁸ Извесне измене претрпео је и

стари полубастион испред ове капије, који уместо примарне функције одбране капије добија нову улогу у систему одбране пристаништа за ратне лађе. Ради тога су на његовој горњој површини биле изграђене две каскадно постављене платформе за смештај топова. Уместо старе капије, која је зазидана, изграђена је нова на простору између кула IV и V Североисточног бедема. Испред ње налазио се мост преко пристаништа. Нова капија је била

122] Поповић 2004, 41–45.

123] Податак са плана BLL. Sig. HJ 35.

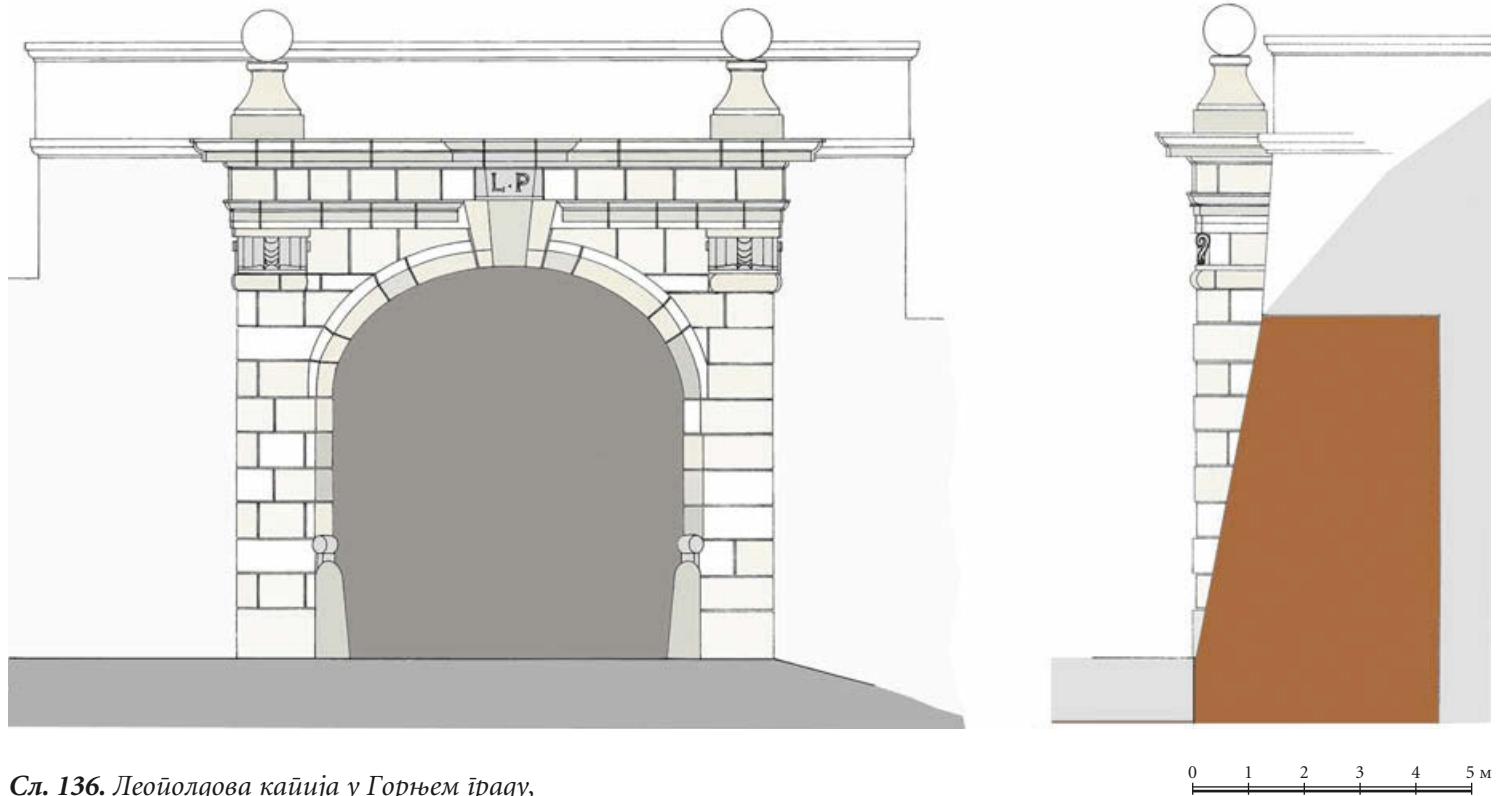
124] Поповић, Бикић 2004, 39–44.

125] План KAW. Sig. G VII 11–421.

126] План KAW. Sig. G VII 11–420.

127] Поповић 1982, 171, н. 107–110.

128] Поповић 1970, 24.

Сл. 136. Леополдова кайија у Горњем граду,
изглед барокне фасаде

подигнута у славу цара Карла VI, те јој је стога била посвећена посебна пажња (сл. 138). Обе фасаде, унутрашња и спољна, грађене су у барокном стилу, са пластичном декорацијом која је имала симболично значење. Замишљена је као тријумфални улаз у освојени град, са циљем да истакне снагу и тријумф нове власти – цара и његове крунске земље Краљевине Србије.¹²⁹ Радови на изградњи капије завршени су 1736. године, што је обележено постављањем спомен плоче.¹³⁰ Може се претпоставити да је тим чином симболично означен и завршетак великих радова на реконструкцији Београдске тврђаве.

Радови на изградњи варошке фортификације започети су после коначног усвајања пројекта пуковника Доксата, 1725. године. Почетак овог градитељског подухвата је обележен, у присуству принца Александра Виртембершког, свечаним полагањем камена темељца, 18. јуна исте године у 6 часова ујутро.¹³¹ У питању је био огроман подухват. Требало је изградити веома сложену бастиону трасу чија је дужина према копненој страни износила преко 2.500 метара, а у приобалним зонама око 1.500 метара. Осим тога у брањеном простору вароши требало је да се

изгради готово у целини нови град са новом мрежом улица. Да би се један тако велики градитељски подухват могао остварити било је потребно, поред огромних материјалних средстава, великог броја градитеља, и доста времена. Није нам познато за који је временски период било планирано остваривање Доксатових пројектних замисли, које је после 12 година интензивних радова прекинуто. У том раздобљу варошка фортификација је већим делом била изграђена, али не и завршена. Према подацима са раније наведених планова из 1739. и 1740. године, може се поуздано утврдити да је до прекида радова, у целини

129] Uzelac 1988, 31.

130] Бирташевић 1956, 121; упореди: Поповић 1970, н. 34.

131] Податак са плана BLL. Sig HJ 35, ad h.

132] Поповић 1982, 173, н. 115.

133] Податак са плана МГБ инв. бр. И1 325, ad 5.

134] Податак са плана KAW. Sig. H III d 1416, ad. c.

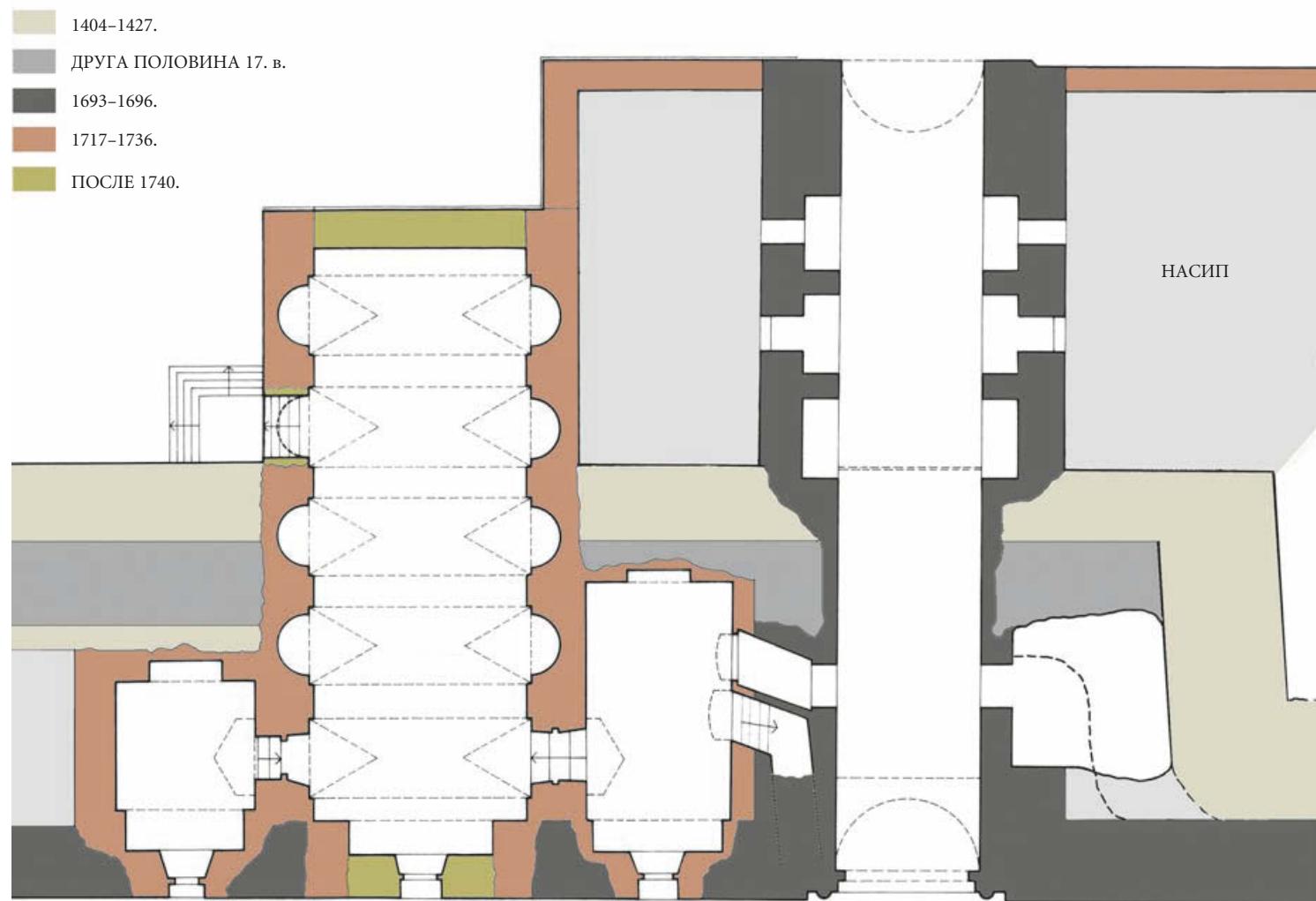
135] Поповић 1982, 173–174, н. 119.

136] Васић, П. 1970, 611.

137] Шкаламера 1973, 180–181.

била изграђена само главна одбрамбена бастиона линија. Она се састојала, према копненој страни, од осам бастиона повезаних куртинама.¹³² Испред сваке куртине налазио се по један равелин. Ови равелини су били у целини озидани или не и испуњени земљаним насыпом.¹³³ Ров испред главне одбрамбене линије је само на појединим деловима био уређен. До прекида радова фортификације спољне линије одбране, које је према пројекту требало да чине контрагарде са лунетама и скривени пут са гласијама, нису биле ни започете. У оквиру главне бастионе трасе подигнуте су четири капије на правцима основних путева. Ове комуникације одговарају трасама данашњих улица Дунавске (Темишварска или Смедеревска капија), Цара

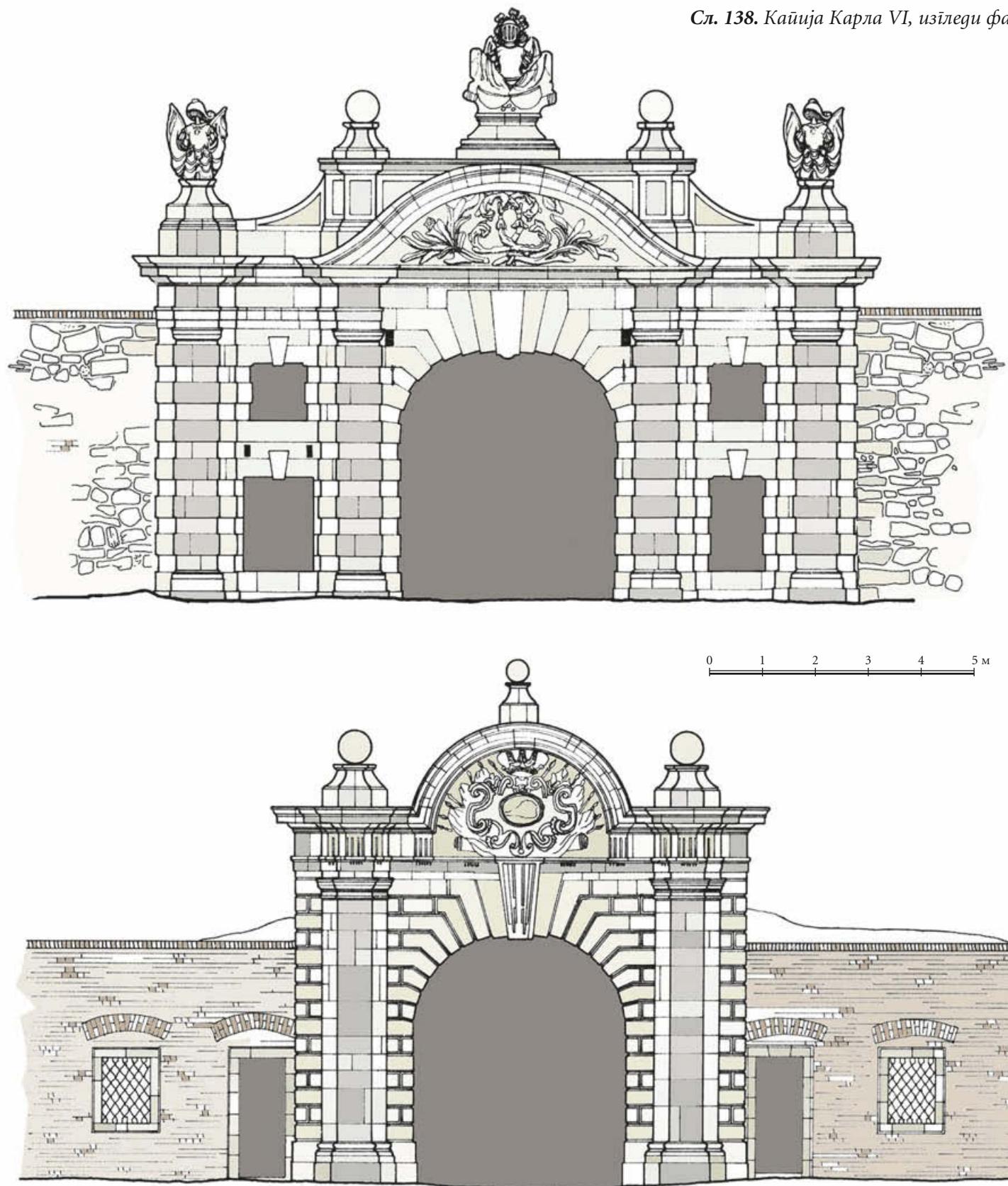
Душана (Царска, касније Видин капија), Васине (Виртенбергова, касније Стамбол капија) и Карађорђеве (Шабачка капија). Према Сави, уместо пројектованог зидано-земљаног бедема, изграђен је само земљани бедем.¹³⁴ У оквиру њега налазила се Петроварадинска капија, која је излазила на понтонски мост преко Саве према Земуну. Са дунавске стране, у циљу одбране вароши, била су подигнута три мања бастиона,¹³⁵ док је пројектом предвиђени бедем замењен палисадном оградом. У вароши, у овом периоду, био је изграђен читав низ нових објеката. Поред цивилних грађевина подигнуте су и неке са првенствено војном функцијом. Међу њима се посебно истичу велика Александрова касарна¹³⁶ и Зидарска касарна.¹³⁷

Сл. 137. Сахадија кайија у Горњем граду, основа са етапама изградње

0 1 2 3 4 5 м

Сл. 138. Кашија Карла VI, изгледи фасада

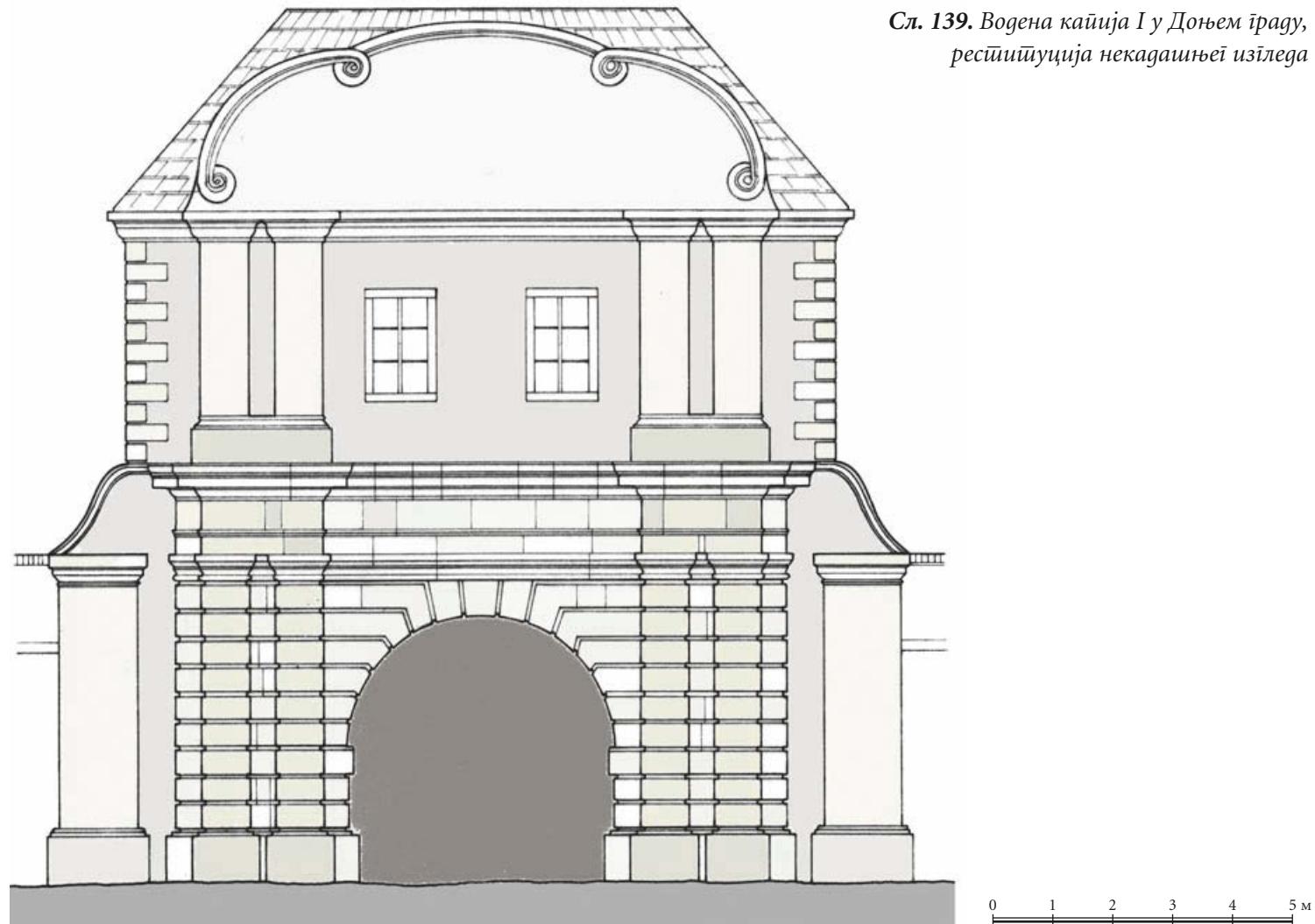

За разлику од Београдске тврђаве и варошке фортификације, где су у овом периоду у целини или делимично остварене проектне замисли пуковника Доксата, на спољном савском утврђењу готово да ништа није учињено. На овом утврђењу, чија је изградња започела у време мајора Сулија, даљи радови су вероватно били обустављени 1721. године.

Касније, Доксатовим пројектом, било је предвиђено да се уз извесне измене радови наставе. Међутим, изгледа да то није било остварено. Према подацима са једног плана сазнајемо да су до 1739. године бедеми овог утврђења били озидани само до висине од око 0,60 метара (2 стопе) изнад нивоа тла.¹³⁸ Остали део бедема се састојао од земљаног насипа и фашина, што приближно одговара стању из 1721.

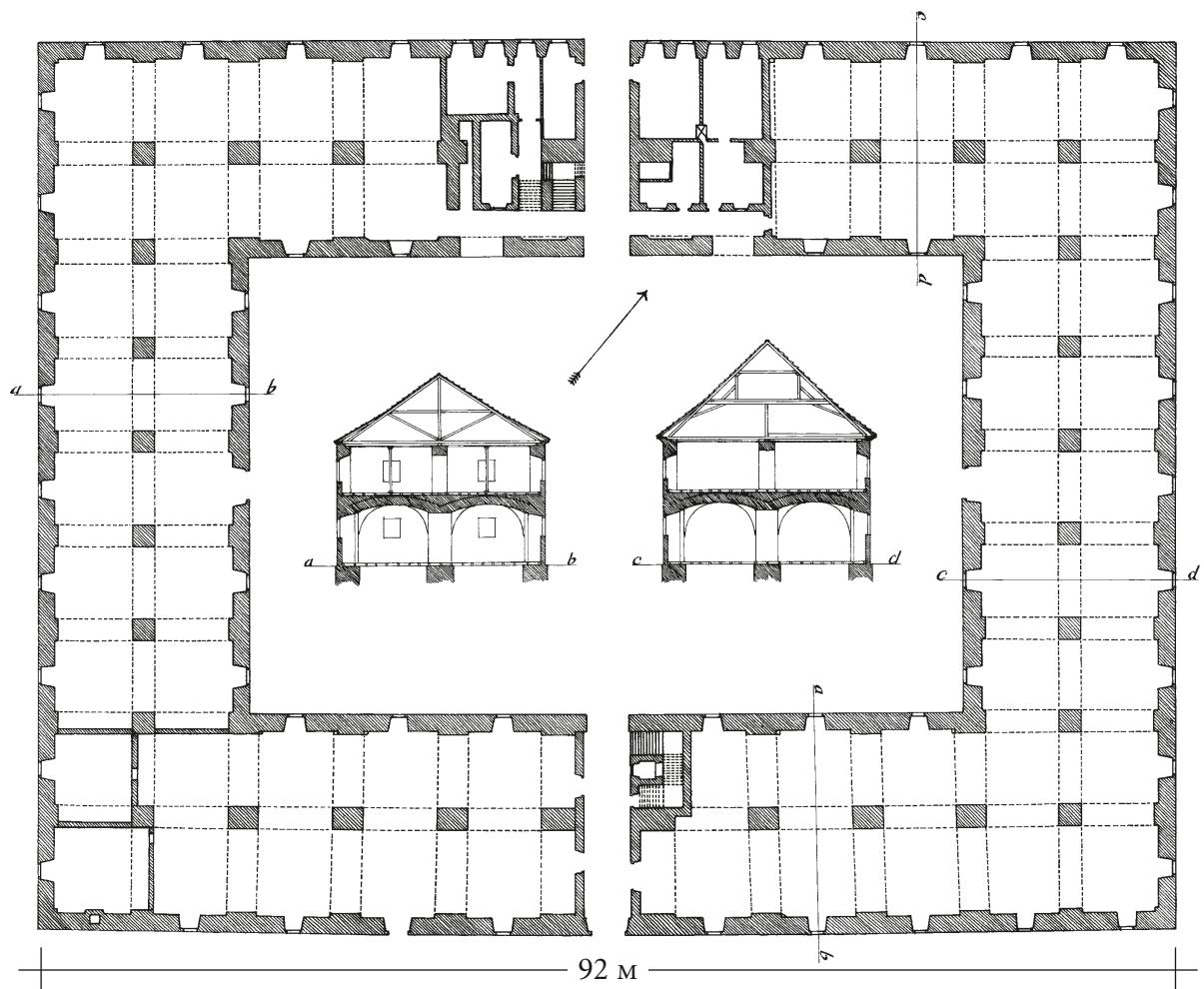
године. Остаци темеља приобалног бедема овог утврђења откризвани су приликом изградње кеја испред Музеја савремене уметности. После 1723. године, може се претпоставити, да је била започета само изградња равелина, који су били предвиђени тек Доксатовим пројектом.

На левој обали Дунава, уместо пројектованог спољног утврђења, подигнут је један мањи редут. Тек 1739. године, када је турска опсада већ започета, испред редута је био изграђен и један ретраншман. Тим радовима је руководио генерал Шметау.¹³⁹ У вези са овим утврђењем остаје отворено питање да ли се од пројектом предвиђене изградње одустало већ раније, или оно није изграђено услед недостатка времена. Није био изграђен ни пројектом предвиђени шанац на Ратном острву.

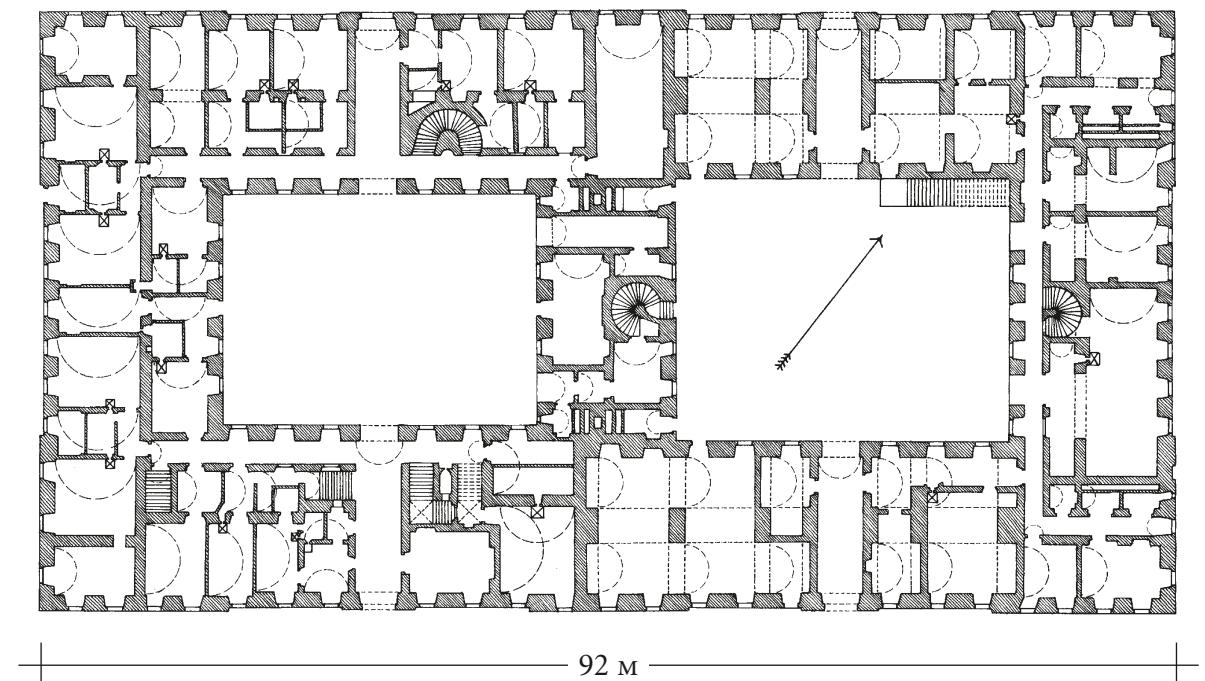

Сл. 139. Водена кайија I у Доњем граду, ресрутинијација некадашњег изгледа

Сл. 140. Арсенал у
Доњем граду, основа
(јрема ћлану
KAW sig. G VII 11–421)

Сл. 141. Артиљеријска
касарна у Доњем граду,
основа (јрема ћлану
KAW sig. G VII 11–420)

НАЧИН ГРАЂЕЊА И ПРИМЕЊЕНА ФОРТИФИКАЦИОНА РЕШЕЊА

Нова београдска утврђења била су грађена по правилима артиљеријске фортификације, као што је то био случај и у претходном периоду, али уз примену савременијих и сложенијих конструктивних решења. И поред тога што ова утврђења до данас нису очувана, анализа њихових конструктивних решења је могућа на основу података са веома прецизних и детаљних планова из Ратног архива у Бечу. То су на првом месту планска документа, често са пресецима, која представљају делове Доксатовог пројекта, као и извештаја који су о току радова упућивани Дворском ратном савету у Беч.

Бастионе трасе грађене су по јединственом моделу, давно усвојеном када су у питању артиљеријске фортификације. Спољну облогу бедема – куртина чинили су зидови подизани под нагибом и ојачани унутрашњим контрафорима, док су се према унутрашњој страни налазили одговарајући подзиди. Међупростор је био испуњен земљаним насыпом (сл. 143–144). Са унутрашње стране фаса и фланки, испод земљаног насыпа, налазили су се заједни ходници са пушкарницама према рову. Сличним подземним ходницима испод ровова били су повезани објекти главне бастионе трасе са предњим утврђењима и скривеним путем, као и са минским галеријама испод гласија. Захваљујући овим ходницима било је могуће безбедно комуницирање са свим тачкама одбрамбеног фронта. Они су такође имали важну улогу у одбрани рова у случају непријатељског продора.

Сличан систем подземних саобраћајница, примењен нешто касније приликом изградње Петроварадинске тврђаве, још увек је у целости очуван, што омогућава, уз примену компаративне анализе, сагледавање сличног система који је постојао у оквиру Београдске тврђаве. Поред подземних саобраћајница у бастионима и куртинама, испод земљаног насыпа вероватно су се на појединим деловима налазили и низови казамата, а можда и казаматиране батерије.

Висина бедема главне бастионе трасе износила је око 9,5 м. Спољна утврђења била су нешто нижа, тако да је висина равелина била око 8,5 м, а контрагарди око 6,5 м. Ровови су имали ширину 30 м и дубину око 4,5 м у односу на ниво скривеног пута. Дуж скривеног пута према гласији пројектом је била предвиђена палисадна ограда.¹⁴⁰ Судећи према плановима из 1739. године може се претпо-

ставити да је ту, уместо поменуте ограде, био изграђен зид са пушкарницама.

На горњој површини бедема, изнад кордон венца, налазили су се земљани грудобрани, висине око 2 м, а ширине у основи око 6,5 м. Служили су за заштиту браниоца на бедему, као и топова, који су се налазили на положајима иза грудобрана. Испред сваког топа у грудобрану је постојао усек кроз који је ово оруђе могло да дејствује. Међутим, поред земљаних грудобрана може се претпоставити да су постојали и зидани топовски заклони, односно топарнице, испуњени земљаним насыпом. Ове топарнице су приказане на једном детаљу пројекта за спољно утврђење на левој обали Саве, из 1718. године.¹⁴¹ Топарнице исте конструкције налазе се очуване на Југоисточном бедему Горњег града, до Сахат куле, али се не могу поуздано датовати. Међутим, по својој конструкцији оне се разликују од познијих топарница на бастионима трасама грађеним после 1740. године.¹⁴² То би могло бити сведочанство о постојању овог типа топарница и на утврђењима подигнутим у периоду од 1718. до 1736. године. На испадним угловима бастиона, равелина и контрагарди налазиле су се зидане осматрачнице – стражаре, које су грађене на већим каменим конзолама.

Новоизграђена утврђења Београдске тврђаве, по својим конструктивним решењима и пропорцијским односима, доследно су била заснована на правилима Вобанове фортификационе школе.¹⁴³ То се јасно уочава приликом компаративне анализе висина бедема главне бастионе трасе и спољних утврђења, ширине и дубине ровова и димензија скривеног пута са гласијама.

За изградњу бедема у раздобљу аустријске владавине коришћена је готово искључиво опека, димензија 30 x 15 x 7 цм, у веома правилном слогу и повезана јаким кречним малтером. У почетку су опеке биле рађене у цигланама код Земуна,¹⁴⁴ а касније и у околини Београда, поред обала Саве и Дунава.¹⁴⁵ Пећи за печење креча налазиле су се у самој Тврђави и дуж пута који је од Горњег града водио

138] Податак са плана KAW. Sig. H III d 1416, ad d.

139] Подаци са планова KAW. Sig. H IIId 1412, ad 27. и H III d 1413.

140] Податак са плана KAW. Sig. K I f 23–71.

141] Детаљ са плана BLL. Sig. K. Top. C. XIII, folio 59.

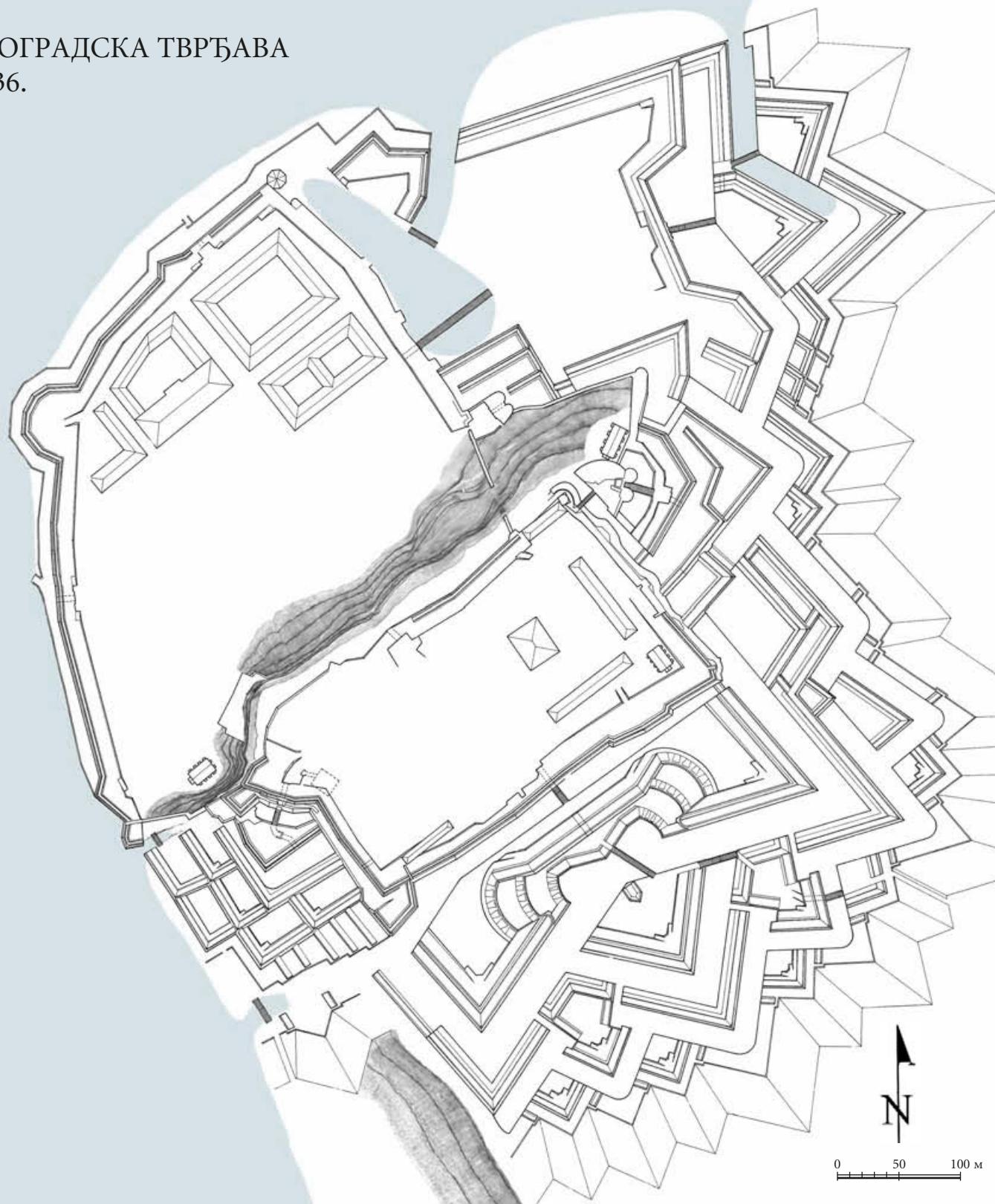
142] Поповић 1982, 175, н. 129.

143] Здравковић, С. 1887, 194–201.

144] Виловски 1905, 276.

145] Тричковић 1973, 56.

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА
1736.

Сл. 142. Београдска тврђава 1739. године, реситијуција Јлана

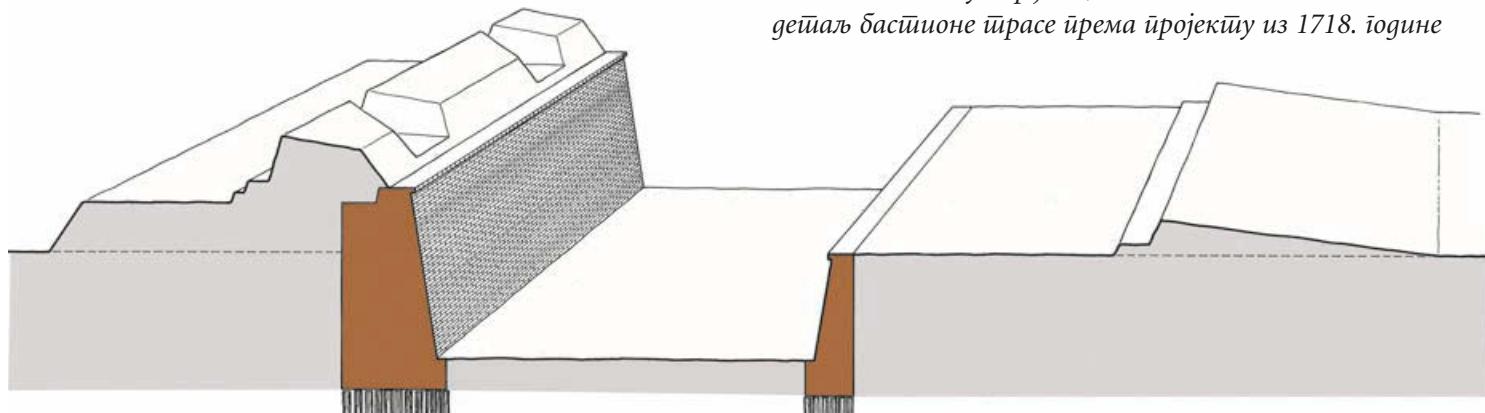
према српској вароши.¹⁴⁶ Камен, који се одликује веома прецизном обрадом, коришћен је за израду углова бастиона, за конзоле осматрачница, као и фасаде капија. За ове радове није био употребљаван ташмајдански камен, већ знатно квалитетнији из каменолома у широј околини Београда. Велике количине ломљеног, необрађеног камена, као и уломака опека служиле су за испуну зидова.

У декоративном смислу посебна пажња је била посвећена фасадама капија. Новоизграђене капије Београдске тврђаве, као и старије затечене, добиле су барокне фасаде. То је вероватно био случај и са варошким капијама, о

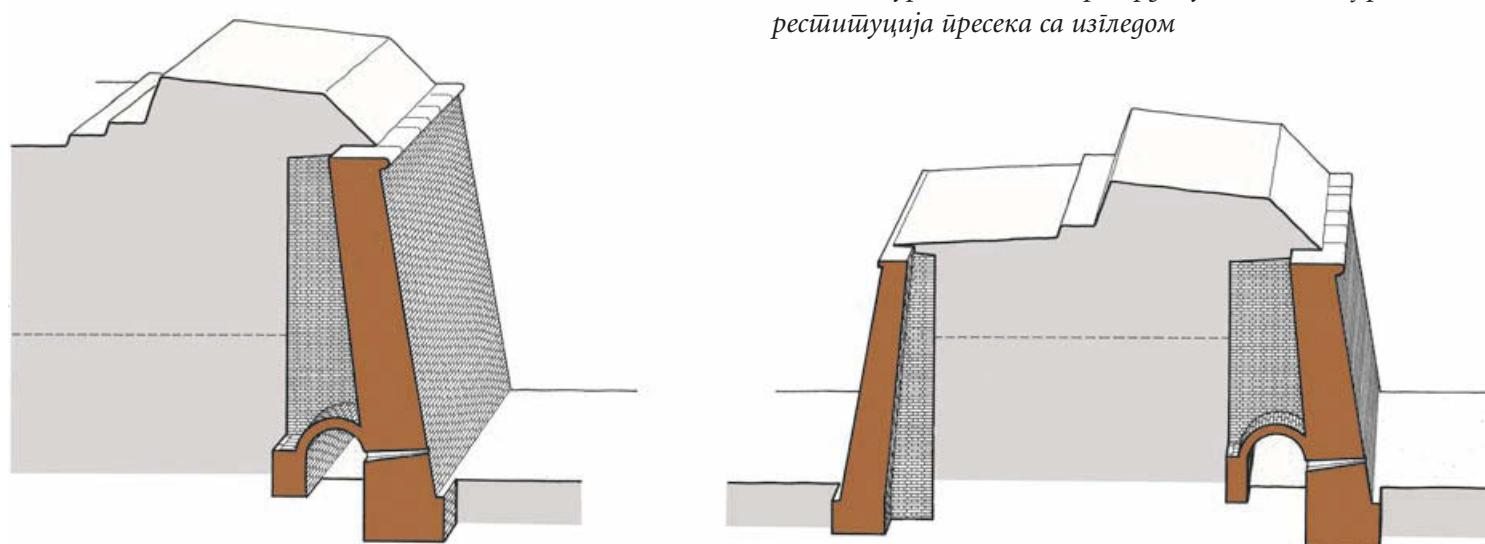
којима немамо поузданих података. О изгледу и стилским одликама тврђавских капија сведоче до данас очуване Леополдова и Краљ капија у Горњем граду и капија Карла VI у Доњем граду. Првобитни изглед фасаде Водене капије I, која је порушена, може се поуздано реконструисати на основу очуване документације.

Капија Карла VI је најрепрезентативнија међу очуваним капијама овог периода. Обе њене фасаде су грађене у барокном стилу Спољна, нешто рустичније обраде, са ратничким трофејима и монограмом цара Карла VI, била је осмишљена као славолук победе. Унутрашња фасада, надвишена полукружним фронтоном са грбом – вепрвом главом прободеном стрелом¹⁴⁷ – стилски знатно успешнија и обликована као прочеље палате, симболизовала је портал на улазу у главни град хабзбуршке Краљевине

Сл. 143. Савско утврђење, дешај басионе терасе време пројекти из 1718. године

Сл. 144. Куртина и контирајарда Југоисточног фронта, реситијуција пресека са изледом

Сл. 145. Краљ кайија у Горњем граду

Србије.¹⁴⁸ У оквиру горњоградских фортификација, преостале су две капије на споредним комуникацијама, са очуваним барокним порталаима. Фасадни лук знатно скромније Леополдове капије стилски је сродан доњоградској капији Карла VI. Унеколико различит и можда раскошнији је портал дрогађеног дела Краљ капије. Стилски је био повезан са фасадом зграде страже изнад унутрашњег дела капије.

Барокне фасаде очуваних капија на Београдској тврђави, тема су за себе, коју би требало посебно обрадити. Уочено је да оне носе одлике немачког барока, са доста италијанског, односно тосканског утицаја.¹⁴⁹ Није поуздано утврђено ко их је градио. Стилско решење капије Карла VI, посебно њен источни фронтон, као и портал Леополдове капије, веома су блиски делима Балтазара Нојмана,

једног од најпознатијих архитеката барока у Немачкој.¹⁵⁰ У том смислу значајна је чињеница да је Нојман боравио у Београду непосредно после освајања града, више од годину дана. За време свог боравка радио је као војни инжењер, тако да се не може искључити могућност његовог учешћа у радовима на београдским капијама, а такође би му се можда могла приписати и израда пројекта за Велики бунар у Горњем граду.¹⁵¹

Декоративно обликовање фасада капија уобичајено је код европских артиљеријских фортификација 16–18. века. Порекло ове појаве, поред осталог, лежи и у тежњи да

146] KAW. Alte Feldakten, Mem. 22/182, ст. 35 ad 67–68.

147] Поповић 1982, 176, н. 135.

148] Uzelac 1988, 31–33.

149] Васић, П. 1970, 618–619.

150] Васић, П. 1970, 609; Uzelac 1988, 33.

151] Uzelac 1988, 31–34.

се исказје моћ власти и силе оружја. То је нарочито изражено код апсолутних монархија, где капија заправо има функцију славолука. Та улога је посебно истакнута код тврђавских капија које су подигнуте у славу владара, што је особито исказивано путем декоративног обликовања портала. Београдске барокне капије ваљало би посматрати и у том контексту. Главна тврђава Царства на југоистоку Европе, којој је била намењена кључна улога у обрачуну са Турцима, требало је и декоративним детаљима своје архитектуре да покаже моћ државе у експанзији и војне силе спремне за даља освајања.

Сл. 146. Београдска тврђава, гео Југоизападној фронтира са »Лоренским басијоном« и Краљ капијом

ЗНАЧАЈ НОВИХ УТВРЂЕЊА БЕОГРАДА И ЊИХОВО МЕСТО У РАЗВОЈУ ЕВРОПСКИХ ФОРТИФИКАЦИЈА

Основна замисао принца Еугена Савојског о претварању Београда у утврђени барокни град, изражена кроз пројекат пуковника Доксата, у целини није била остварена. Услед тога тешко је говорити о значају и месту београдских утврђења у односу на фортификације тадашње Европе. Да су пројектована утврђења у целини изграђена, Београд би се могао сврстати међу најбоље утврђене европске градове тог времена. Међутим, и поред тога, у време када је започела турска опсада 1739. године, Београд је ипак представљао најјаче утврђење на југоистоку Европе. То се посебно односи на утврђења Београдске тврђаве,

Сл. 147. Калија Карла VI у Доњем граду,
унутрашиња фасада

која су једина у целини завршена према пројекту пуковника Николе Доксата де Мореза. Посматрајући њена утврђења, после завршетка радова 1736. године, јасно се да уочити склад између стarih и новоизграђених делова, повезаних у јединствени одбрамбени систем, уз идеално коришћење предности рељефа. Као таква Београдска тврђава је представљала веома успео пример примене фортификационих решења Воданове школе. У том смислу она значе одређено достигнуће у развоју европских фортификација.¹⁵² У односу на развој у претходним епохама, Београдска тврђава у овом периоду достиже свој највећи просторни опсег и врхунски дomet у смислу одбрамбених решења, који у каснијим раздобљима никада више неће бити достигнут. Варошка фортификација, од које је до почетка турске опсаде била завршена главна бастиона траса са равелинima, и без спољних утврђења мо-

гла је да пружи ефикасан отпор, али не у оној мери као што је то пројектом било замишљено.

Посматран у целини, систем утврђења Београда био је оспособљен, иако незавршен, да омогући граду успешну одбрану у време турске опсаде 1739. године. То се, међутим, није остварило. Пресудни су били други чиниоци.

ТУРСКА ОПСАДА 1739. ГОДИНЕ

Нови рат између Аустрије и Турске започео је средином 1737. године. После првих успеха аустријска војска је почела да трпи поразе, тако да су Турци до краја исте године успели да заузму добар део хабзбуршких поседа у северној

152] Поповић 1982, 176, н. 139.

153] Протић 1886, 317–342.

154] Податак са плана KAW. Sig. H III d 1416.

155] Протић 1886, 343.

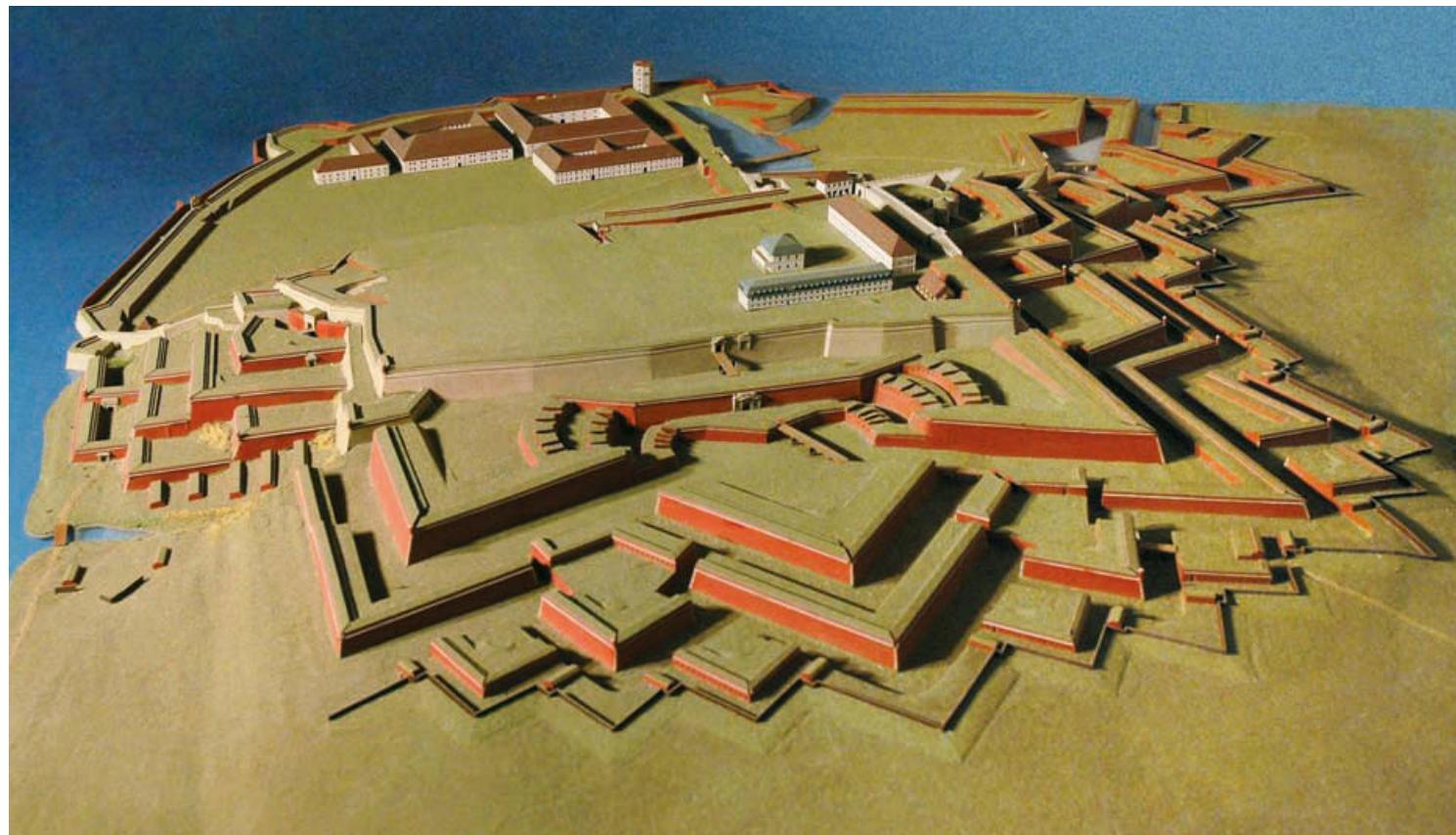
156] Schmettau 1786, 224 и даље.

Србији. Наредне године ратне операције су настављене даљим повлачењем аустријске војске. Турци су већ септембра 1738. године стigli до Београда, али га том приликом нису напали. Када су услед наступајуће зиме ратне операције привремено обустављене, Аустријанци су у Србији држали још само Београд са широм околином и део Мачве. Средином следеће године аустријска војска, под командом маршала грофа Валиса, кренула је из Београда да разбије турске снаге, које су се налазиле на простору између Сmedereva и Гроцке. До битке је дошло на прилазима Гроцкој, 23. јула 1739. године. Том приликом аустријска војска је претрпела пораз и била присиљена да се повуче у Београд. Три дана касније Турци су започели опсаду града. До почетка августа биле су успостављене две турске опсадне линије. Прва се налазила око 500 метара испред главне бастионе трасе варошке фортификације, а друга иза Ташмајдана. Са ових положаја започето је бомбардовање града, али из лаких топова пошто тешки опсадни топови још не бејаху стigli.¹⁵³ Услед слабог дејства турске артиљерије био је оштећен само бастион св. Елизабете, који се налазио у оквиру варошке фортификације.¹⁵⁴

После пораза код Гроцке, међу заповедницима аустријске војске дошло је до деморализације. Главнокомандујући, гроф Валис сматрао је да се Београд не може одбранити. Стога је, на предлог комandanта града, уместо да Београд припреми за одбрану започео повлачење наоружања и дела трупа према Петроварадину.¹⁵⁵ У међувремену одбрана града је поверена генералу Шметау, који је заступао мишљење да се Београд може бранити, па је предузео читав низ потребних мера. Поред осталог успео је да одбије турски напад на дунавски редут, који се налазио на ушћу Дунавца, и спречи турско запоседање тог важног положаја за одбрану Београдске тврђаве.¹⁵⁶

Међутим, док су припреме за одбрану биле у току, започети су преговори са Турцима о склапању примирја. И управо када су већ били постигнути први успеси у одбрани града, о чему аустријски преговарачи нису били обавештени, дошло је до склапања примирја 1. септембра

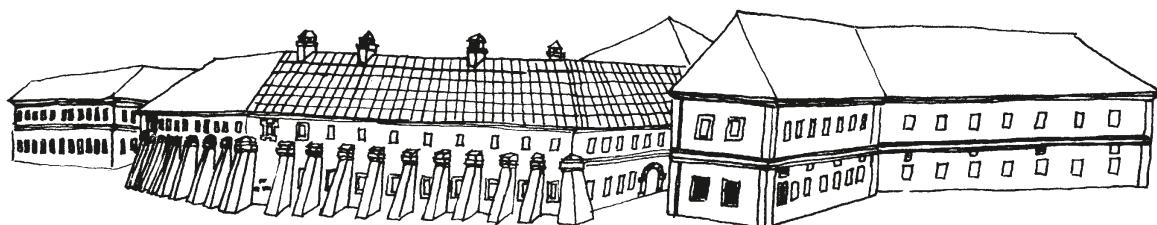
Сл. 148. Београдска тврђава 1739. године, излед ствољних бастионих фронтира, ресимицујући на макети

1739. године.¹⁵⁷ Према првој тачки уговора о примирју Аустрија се обавезала да Турцима преда Београд, уз услов да се претходно поруше сва нова утврђења подигнута после 1717. године. Стара утврђења Београдске тврђаве, касарне, арсенали, барутни магацини, као и све јавне и приватне зграде у вароши морале су се предати Турцима неоштећене. Такође, било је договорено да се поруши и незавршено утврђење на левој обали Саве. Рушење бастионе трасе око вароши требало је обавити за три месеца, а рушење нових фортификација Београдске тврђаве у року од шест месеци.

Посматрајући утврђења Београда у односу на ток опсаде и борбена дејства потребно је истаћи неке чињенице. Систем градских фортификација, и поред тога што није био завршен у целини, могао се успешно бранити. Београдска тврђава, као главно одбрамбено упориште, у

потпуности је била завршена, снабдевена наоружањем и припремљена за одбрану. Основна бастиона траса око вароши такође је, углавном, већ била завршена. Са друге стране, турске опсадне трупе, слабо опремљене наоружањем, нису биле спремне за успешан напад на београдска утврђења. То потврђује и чињеница да у току једномесечне опсаде, осим повремених бомбардовања, није био извршен ни један директан напад на град. Стога се разлози за брзу предају Београда морају тражити на другој страни. До ње је дошло због неспремности деморалисаних аустријских команданата да бране град, што је била директна последица изгубљене битке код Гроцке. Тако је готово без борбе предат град, који је током двадесет година, уз огромне напоре утврђиван и изграђиван да би постао главна тврђава Хабзбуршке монархије према истоку, а за Европу главно хришћанско упориште у борби против ислама.

Складишће хране и јекара у Доњем граду,
цртеж из 1790. године

157] Schmettau 1786, 369.

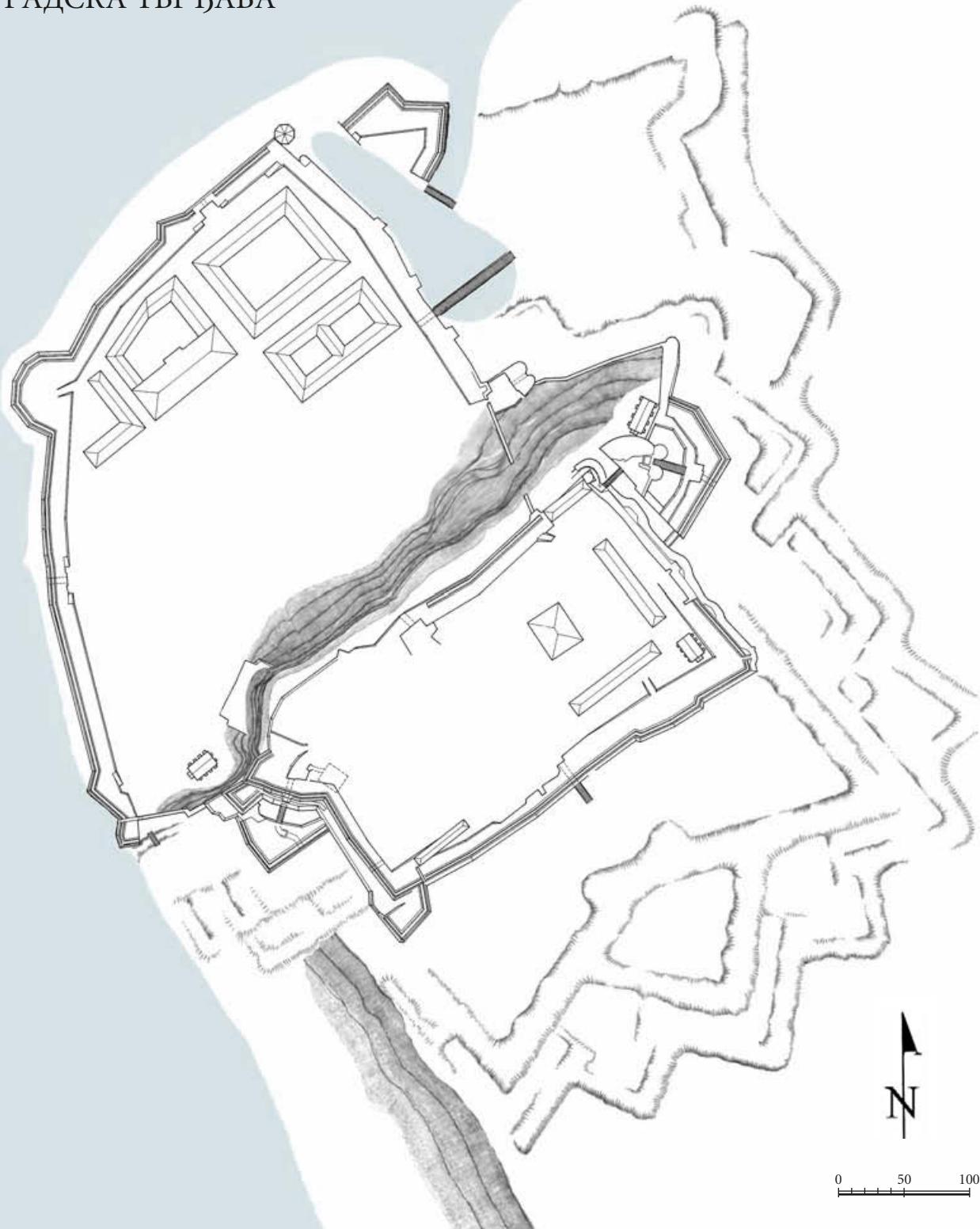
ТРЕЋА РЕКОНСТРУКЦИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ ОБНОВА СИСТЕМА БАСТИОНИХ ФОРТИФИКАЦИЈА 1740–1791.

После поновног преласка под турску власт, Београд није изгубио свој ранији велики стратешки значај. Док је за Аустрију представљао полазну тачку за продирање на југ и освајање турских европских поседа, за Турску ће значити кључно одбрамбено упориште за очување османске власти на Балкану. У том смислу Београд добија поново ону улогу коју је имао пре аустријског освајања 1717. године. Међутим, и поред успешно завршеног рата и успостављања границе на Сави и Дунаву, суочена са реалношћу својих моћи и међународним положајем, Турска се морала одрећи идеје о поновном освајању изгубљених северних територија. Стога Београд у овом периоду неће више значити базу за даља освајања, већ искључиво одбрамбено гранично упориште. Та чињеница ће битно утицати на даљи развој града и његових утврђења. Биће учињени велики напори да се Београд поново оспособи за одбрамбене функције и тако постане снажна брана ислама. О томе сведочи и његов нови званични назив – град Београд, кућа светог рата.¹⁵⁸ У којој ће мери то бити остварено није зависило од турских намера, већ од стварних могућности. Турска, са ослабљеном централном влашћу и иссрпљена унутрашњим слабостима, није више имала довољно снаге за велики подухват као што је то било поновно утврђивање Београда. Стога ће радови на изградњи нових фортификација у ствари представљати пројекцију реалних турских могућности.

Одмах после склапања примирја, 4. септембра 1739. године, у варош је ушла прва турска јединица и запосела део око касарне принца Александра Виртембершког. У остали део вароши и у Тврђаву, Турци су према одредбама мировног споразума, могли ући тек пошто се заврше предвиђена рушења. Седам дана после склапања мировног уговора започели су радови на рушењу варошке фортификације и нових утврђења Београдске тврђаве. На овом послу било је ангажовано повремено и преко три хиљаде људи. Неки делови утврђења разарани су помоћу

158] Тричковић 1973, 49–50.

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА
1740.

**Сл. 149. Београдска тврђава 1740. године,
расчишћујући ћелана**

мина. Предвиђена рушења завршена су до краја маја месеца 1740. године, а 7. јуна исте године Београдска тврђава је предата Турцима. Четири дана касније свечано је ратификован мировни уговор.¹⁵⁹

После рушења аустријских фортификација Београдска тврђава је била сведена на свој основни оквир који су сачињавала стара средњовековна утврђења реконструисана и дограђена пре 1717. године. У просторном смислу то су биле утврђене целине Горњег града са бастионима испред Источне и Западне капије, затим Доњег града са пристанишним бастионом, као и Источно подграђе.¹⁶⁰ Турцима су предати неоштећени и сви новодигнути објекти у унутрашњости Тврђаве. Рушењем спољних утврђења, која су сачињавала главни одбрамбени појас, Београдска тврђава практично је била онеспособљена за одбрану. Зато се, као хитан задатак, наметала потреба њеног поновног утврђивања.

Да би се овај сложени посао могao започети било је потребно да се претходно усвоји основна одбрамбена концепција. Ранија замисао одбране, заступљена у периоду аустријске владавине, није могла више да се примени из два основна разлога.

Успостављањем нове границе на Сави и Дунаву изгубљена је могућност изградње спољних утврђења на левим обалама тих река, које су остale у поседу Аустрије. То је, и поред изразито повољног стратешког положаја, представљало скоро нерешив проблем за одбрану Београдске тврђаве, а посебно Доњег града. Са друге стране, некадашња замисао о утврђеном граду, у чијем оквиру би се налазило и цивилно насеље, била је страна турским схватањима, и тешко прихватљива. Стoga је усвојена она одбрамбена концепција, која је највише одговарала турским потребама, али и стварним могућностима. Мада не располажемо довољним подацима како се до ње дошло, и како је првобитно изгледала, из даљег тока догађаја она се углавном може сагледати. Према одбрамбеној концепцији, која је, вероватно, усвојена као једино реално могуће решење, одбрана града је сведена на утврђења Београдске тврђаве. За одбрану вароши није била предвиђена изградња нове одбрамбене бастионе трасе, нити обнова порушене старе аустријске, већ само изградња палисадне ограде са опкопом.

Код избора одбрамбеног система за нове бастионе фронтове, по свему судећи, није било недоумица. За Турке представа добро утврђене и неосвојиве тврђаве поклапала се са изгледом утврђења пре аустријског рушења. То је сигурно пресудно утицало на одлуку да се нова главна бастиона траса гради на исти начин и по истом плану као претходне, управо порушене аустријске фортификације.¹⁶¹ Са тим циљем су већ јула месеца 1740. године из Цариграда упућени грађевински стручњаци, да утврде у ком се стању налазе београдска утврђења, и дају предлоге о изградњи нових са предрачуном трошкова. Они, међутим, овај посао нису могли у целини да обаве. Да би се извршила потребна мерења и припремили планови за обнову порушене главне бастионе трасе око старе тврђаве, било је потребно да се претходно рашчисте рушевине и уклони земља из засутих ровова. Ти хитни послови започети су већ исте, 1740. године.

О изградњи, односно обнови спољних бастионих фронтова Београдске тврђаве, која је трајала наредних двадесет година, постоји обимна изворна грађа у турским архивима. Захваљујући околности да је добром делом обрађена, могуће је готово до детаља пратити ток радова на изградњи утврђења у овом раздобљу. То истовремено омогућава да се разреше недоумице и отклоне заблуде, које се о овом проблему срећу у старијој литератури.¹⁶² Други важан извор за праћење тока радова представљају планови из Ратног архива у Бечу. Неки од њих настали су пре 1789. године, као резултат шпијунских осматрања, док је већина снимана на лицу места за време краткотрајне аустријске окупације 1789–1791. године. Рађени су веома прецизно и по својој тачности могу да се пореде са савременим геодетским плановима.

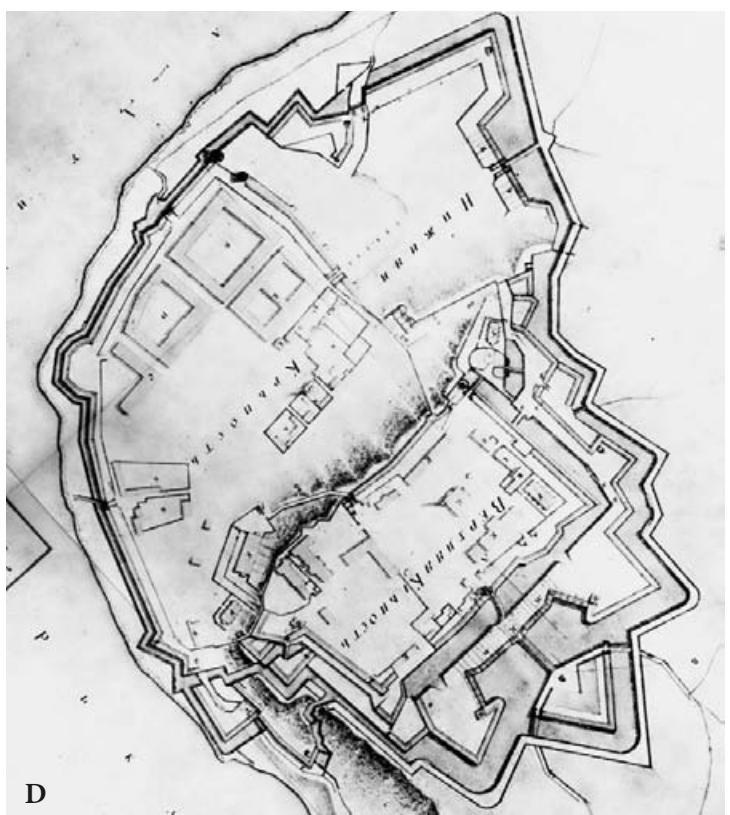
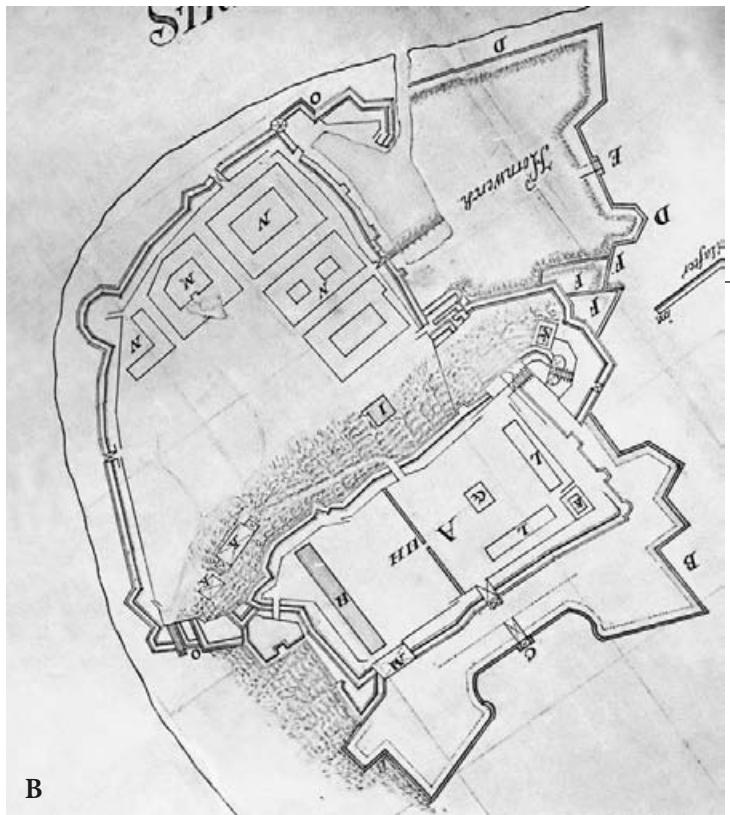
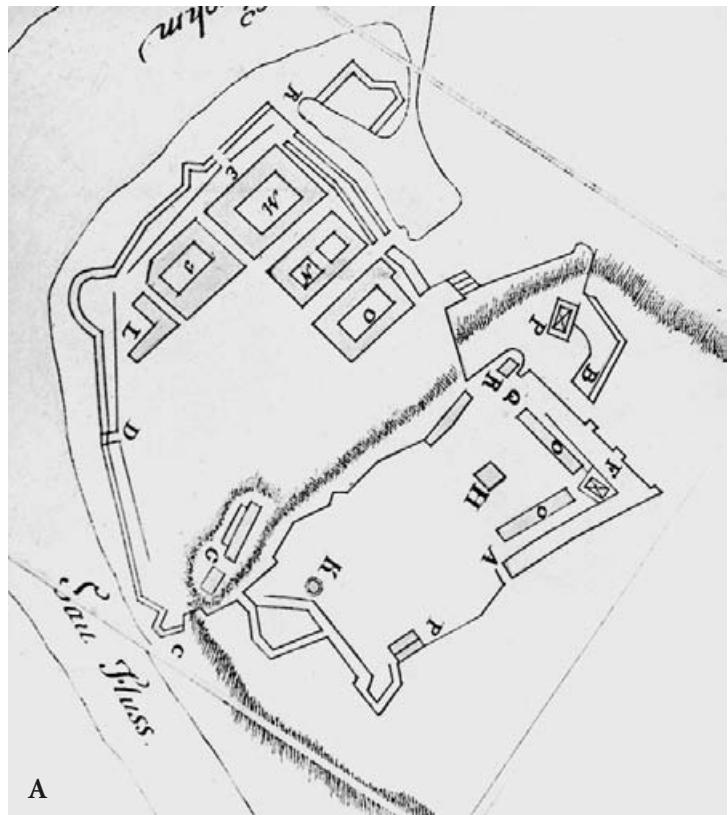
Поновном изградњом фортификација Београдске тврђаве управљао је *бина-емин*, односно повереник градње, који је био именован на предлог царског *мимар-баше* – главног неимара. Бина-емин није стално боравио у Београду. Долазио је из Цариграда сваке године пре почетка радова. После завршених радова у току једне грађевинске сезоне, враћао се у Цариград где је био обавезан да поднесе детаљне извештаје о обављеним радовима. Стручним делом посла руководио је *бина-мухенџис* – главни инжењер

[159] Веселиновић 1974, 568–569; Тричковић 1973, 54.

[160] Поповић 1982, 180, н. 7.

[161] Тричковић 1973, 54–55.

[162] Поповић 1982, 182, н. 12.

Сл. 150. Београдска тврђава на јлановима

из друге половине 18. и са почетка 19. века:

- A. 1740. године (NBW sig. Ks. 962);
- B. око 1745. године, (KAW sig. G I b 30);
- C. 1790. године са елеменитима пројектира доградње топовских положаја (KAW sig. G I b 44–3);
- D. 1808. године (ЦГВИА, Ф 439, Д 39)

тврђаве. Међутим, пуну одговорност за ток радова у тврђави сносио је мухафиз – заповедник Београда. Радови су почињали сваке године 22. марта и трајали до касне јесени. У њима су учествовали војници београдске посаде, као и зајими и спахије из готово свих европских области Турске. Према подацима из 1748. године за радове на изградњи нових фортификација Београдске тврђаве било је ангажовано око 3.000 људи, од чега 300 зидара и 30 каменорезаца. Код прикупљања довољног броја радне снаге, посебно занатлија и других мајстора, често је било доста проблема. Зајими и спахије су нерадо одговарали овим обавезама. Често се дешавало да стигну са закашњењем што је утицало на темпо радова. Посебан проблем представљало је повремено ангажовање београдске посаде на другим пословима. Тако на пример 1747. године предвиђени послови на изградњи Тврђаве нису могли да буду обављени пошто је део београдске посаде био затузет гашењем буне у Ужичкој нахији. Поред ових проблема на ток радова утицао је и неблаговремени прилив потребног новца.¹⁶³

Припремни радови на изградњи нових утврђења Београдске тврђаве, односно обнови порушене главне бастионе трасе, започели су већ 1740. године. Рашишћене су рушевине у Тврђави и на простору порушених спољних фортификација, а радио се и на припреми грађевинског материјала. Тек након тога могло је да се приступи грађењу нових утврђења. По свему судећи, радови су започети на простору Југоисточног фронта. Са те стране приступ Горњем граду је био најлакши, а самим тим и најтежи за одбрану, као што су то показала искуства из ранијих опсада. Убрзо затим започета је и изградња фортификација Североисточног фронта у Доњем граду. До извесног застоја у радовима дошло је у време рата против Персије (1743–1746).¹⁶⁴ Знатна турска финансијска средства, као и део војске, која је радила на подизању Тврђаве, били су ангажовани на том ратишту. О стању у коме се тада налазила Београдска тврђава са новим фортификацијама у

изградњи, драгоцене податке пружа један план из Ратног архива у Бечу, који може да се датује у средину пете деценије 18. века.¹⁶⁵ На основу њега може се закључити да су у то време била већ изграђена оба бастиона Југоисточног фронта, без великог равелина, као и добар део Североисточног фронта у Доњем граду. За њих се у легенди плана изричito наводи да су подигнути на старим темељима. Према подацима из исте легенде може се закључити да новоподигнути фортификациони објекти у оквиру бастионих траса тада још увек нису били испуњени земљаним насыпом, што се посебно односи на Североисточни фронт у Доњем граду.

Наредних година радови су убрзани. Године 1747. кренуло се са копањем тврђавских ровова. Међутим, у Цариграду су били нездовољни обимом обављених послова због несразмере са утрошеним средствима. Од почетка изградње, па до краја те године, за радове на Београдској тврђави било је утрошено 500.000 гроша, а преостало је да се обави још веома велики део послана. Требало је да се заврши изградња главне бастионе трасе и она попуни земљаним насыпом, затим да се ископају и обезбеде ровови, а потом изгради и скривени пут са гласијама. Стога је, већ у јуну 1748. године, из Цариграда послат помоћник мимар-баше да изврши увиђај и предузме потребне мере како би преостали радови били готови у току исте године. То, међутим, није могло да се оствари, али су радови ипак убрзани. Две године касније прослављен је завршетак радова на изградњи нових утврђења Београдске тврђаве постављањем плоче са натписом над главном тврђавском капијом.¹⁶⁶

Међутим, радови тада још увек не бејаху окончани. Било је потребно да се још заврши попуњавање нових бастиона земљаним насыпом, затим настави уређивање ровова и скривеног пута са гласијама, а посебно изградња топовских заклона. На тим пословима радио се у току наредних година. На једном плану из 1754. године, који је настао као резултат шпијунског осматрања, може се закључити да је грађење нових утврђења Београдске тврђаве углавном већ било окончано.¹⁶⁷ Извесни детаљи фортификација, као што су, на пример, капије Великог

163] Тричковић 1973, 55–57.

164] Тричковић 1978, 56.

165] План KAW. Sig. G I b 30.

166] Тричковић 1973, 58.

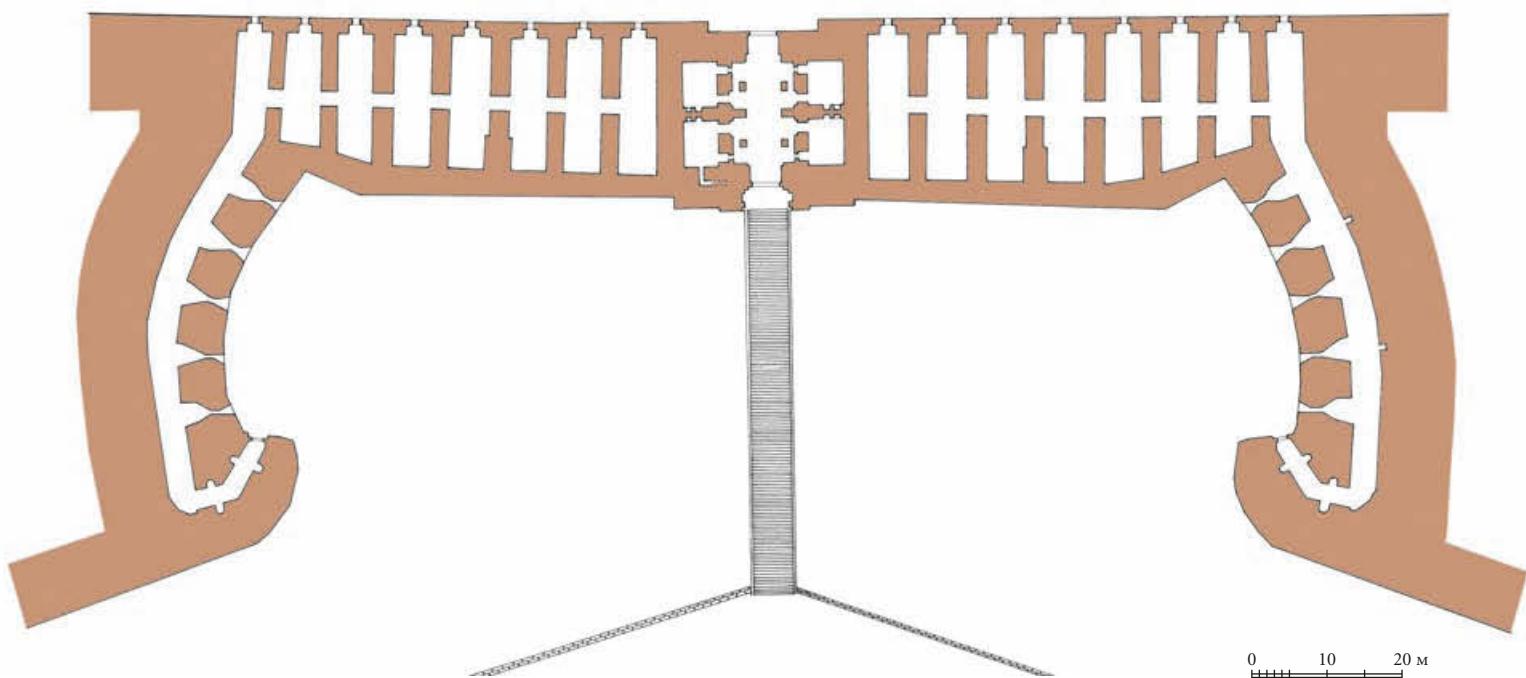
167] План KAW. Sig. G I b 32.

равелина Југоисточног фронта и Дунавска капија на улазу у пристаниште, на овом плану нису приказани. То допушта претпоставку да оне до тада још увек нису биле изграђене. Такође се може претпоставити да ни већи део топовских заклона није био урађен. Сви ти преостали радови на изградњи утврђења углавном су завршени до краја шесте деценије 18. века. У наредном периоду, све до аустријске опсаде 1789. године, на Београдској тврђави ће се радити само на одржавању и повременим поправкама старих и новаизграђених утврђења.

Сл. 151. Југоисточни утврђавски фронт, фланка са казаматираном бастионом

У току обимних радова, који су трајали готово двадесет година, Београдска тврђава је поново оспособљена за одбрану по принципима артиљеријских фортификација. При томе се пошло од идеје да јој се врати облик који је имала пре рушења 1739/40. године. Та тежња је само у својој основној замисли остварена. Као што је то био случај и у претходним епохама, посебна пажња је била посвећена утврђивању Југоисточног фронта. На том простору су, по свему судећи, и започели радови на обнови порушених утврђења. При поновној изградњи Југоисточног фронта задржана је стara одбрамбена концепција. Поново су подигнута два симетрично постављена бастиона повезана куртином, са оријонима и полукуружно увученим фланкама. На средини куртине изграђена је нова

главна тврђавска – Стамбол капија. Испред ње подигнут је нови Велики равелин. Оба новоизграђена бастиона са куртином и Великим равелином својим положајем и обликом основе углавном понављају раније аустријско фортификационо решење, али не у целини. Основне измене се огледају у обради полукружно увучених фланки, које су сада добиле са сваке стране по једну казаматирану батерију од пет топова. Осим тога, на простору испред куртине и поменутих фланки изостала је изградња тенаје. Услед овог поједностављења у односу на претходно аустријско решење, уместо за ранијих шест, добијен је простор за смештај само две батерије топова. То је у великој мери утицало на слабљење одбране главне тврђавске капије. Са унутрашње стране куртине, према рову, изграђено је шеснаест казамата, по осам са сваке стране капије. Казамати су били повезани са простором казаматираних батерија у бочним фланкама, а преко њих и са излазима у спољни ров испред Стамбол капије. Овај систем подземних просторија, поред основне намене за смештај посаде и наоружања, омогућавао је лако комуницирање са предњим ровом, уз добру заштиту у случају артиљеријских напада. Испред главних утврђења Југоисточног фронта уређени су ровови и изграђен је само скривени пут са гласијама. Подизање спољних утврђења са контрагардама и линетама је изостало, услед чега се главни бастиони фронт нашао у функцији прве линије одбране.

Сл. 152. Југоисточни тврђавски фронт, централни део са Стамбол капијом, казаматима и казаматираним батеријама, основа

За разлику од утврђења Југоисточног фронта, која у основи задржавају раније одбрамбено решење, нова утврђења Источног тврђавског фронта подигнута су на потпуно новим трасама и са нешто изменјеном одбрамбеном концепцијом. Испред горњоградског Североисточног бедема изграђен је један бастион повезан куртином са старим бастионом испред Источне капије (сл. 153). Ради боље одбране нове куртине и заштите прилаза Леополдовoj капији, подигнут је један полубастион са тенајом. У саставу истог одбрамбеног фронта, испред бедама Источног подграђа, изграђена су два каскадно постављена полубастиона. У исто време извршено је и надзиђивање старог бастиона испред Источне капије Горњег града, ради његовог повезивања и висинског усклађивања са новоизграђеним деловима утврђења.^{168]}

На простору испред Североисточног бедема Доњег града поново је подигнуто предутврђење – Североисточни фронт, чије се бастионе трасе поклапају са правцима порушених аустријских фортификација. Изграђена су

168] Поповић 2004, 37–38, сл. 2–3.

Сл. 153. Источни тврђавски фронти, део највећи басионе трасе

два асиметрично постављена бастиона, повезана куртином и бедем према старом Пристанишном бастиону. У оквиру куртине, на месту раније капије, саграђена је нова – Видин капија, а северно од ње и шест казамата сличних оним на Југоисточном фронту. Улаз у пристаниште затворен је новоизграђеном Дунавском капијом,¹⁶⁹ испред које се налазио равелин, са свих страна опкољен водом. На овом равелину су били уређени положаји са зиданим топарницама за батерију од шест топова. Овом капијом повезан је Приобални бедем Североисточног фронта са старим Пристанишним бастионом. Са друге стране, изградњом једног зида између овог бастиона и куле Небојше, коначно је затворен некадашњи улаз у пристаниште.

И овде је готово у целини изостала изградња спољних утврђења, као и равелина пред Видин капијом. На простору испред главне бастионе трасе уређен је ров, који је већим делом био испуњен водом. Предњу линију одбране сачињавао је само скривени пут са гласијама.

Дуж целог Приобалног бедема, како оног старијег, доњоградског, тако и новог у оквиру Североисточног фронта, изграђен је дуж обале нови спољни бедем. Остаје нејасно до које мере је раније подигнути спољни бедем био порушен 1739/40. године. При компаративној анализи планова из 1739. и 1790. године запажају се извесна одступања у правцима трасе овог бедема, што допушта претпоставку да је спољни Приобални бедем на већем делу изнова саграђен.

169] Вуловић, М. 1972, 169, Т. XIII.

Сл. 154. Источни тврђавски фронти, зид скривеној йутији са њушкарницама

На простору падине према Сави, испред некадашњег Јужног бедема Западног подграђа, на месту порушених аустријских утврђења подигнута су нова, која не понављају ранија фортификациона решења. И овде је знатно поједностављена одбрамбена концепција. Стари средњовековни бедем Западног подграђа ојачан је само са два каскадно постављена бастиона. У оквиру једног од њих је изграђена и нова Сава капија на месту Јужне капије некадашњег подграђа.¹⁷⁰ Испред Сава капије изграђен је један нови бастион који је, са две брањене степенишне комуникације на савској падини, био повезан са новом тенажом испред Југозападног бедема Горњег града, и скривеним путем Југоисточног фронта. Ради сигурнијег приступа Краљ

капији са простора падине, главни тврђавски ров је био ојачан једним капониром, у чијој су се структури налазиле пушкарнице специфичне конструкције, које су омогућавале дејство стрелца у више смерова.¹⁷¹

Истовремено са изградњом главног бастионог фронта обнављана су и стара утврђења Горњег и Доњег града, уз пуно поштовање постојећих фортификационих решења. Једине измене, до којих у овом периоду долази, односе се на изградњу нових топарница.

Градске капије, на правцима основних прилазних саобраћајница, задржавају своју функцију. Једина измена је извршена код капије на Југоисточном бедему Горњег града. Овде је нова аустријска капија зазидана, док је стара Сахат капија, раније зазидана, сада поново отворена.

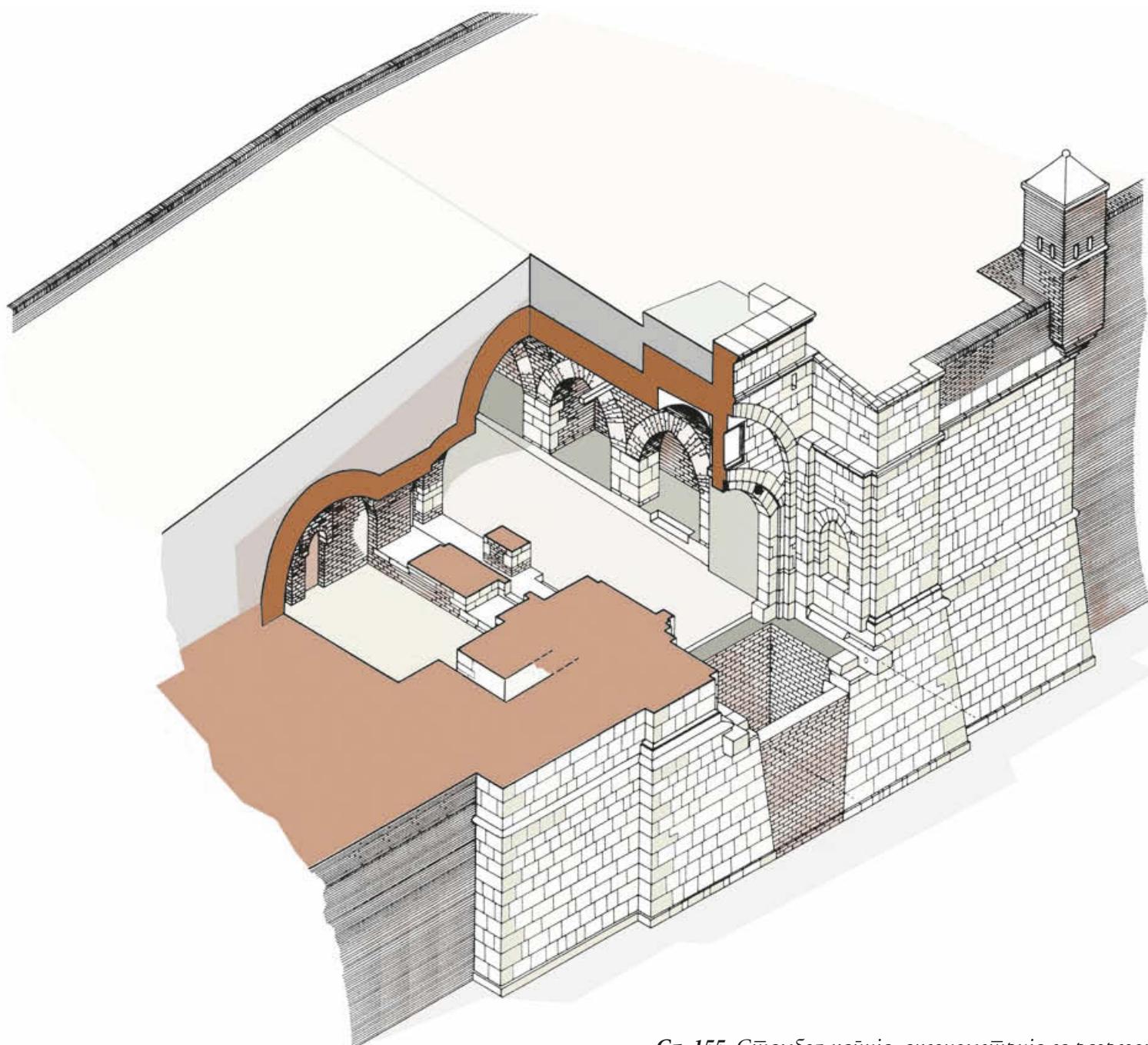
170] Вуловић, М. 1972, 169. Т. X.

171] Поповић 2001, 30–31, сл. 15.

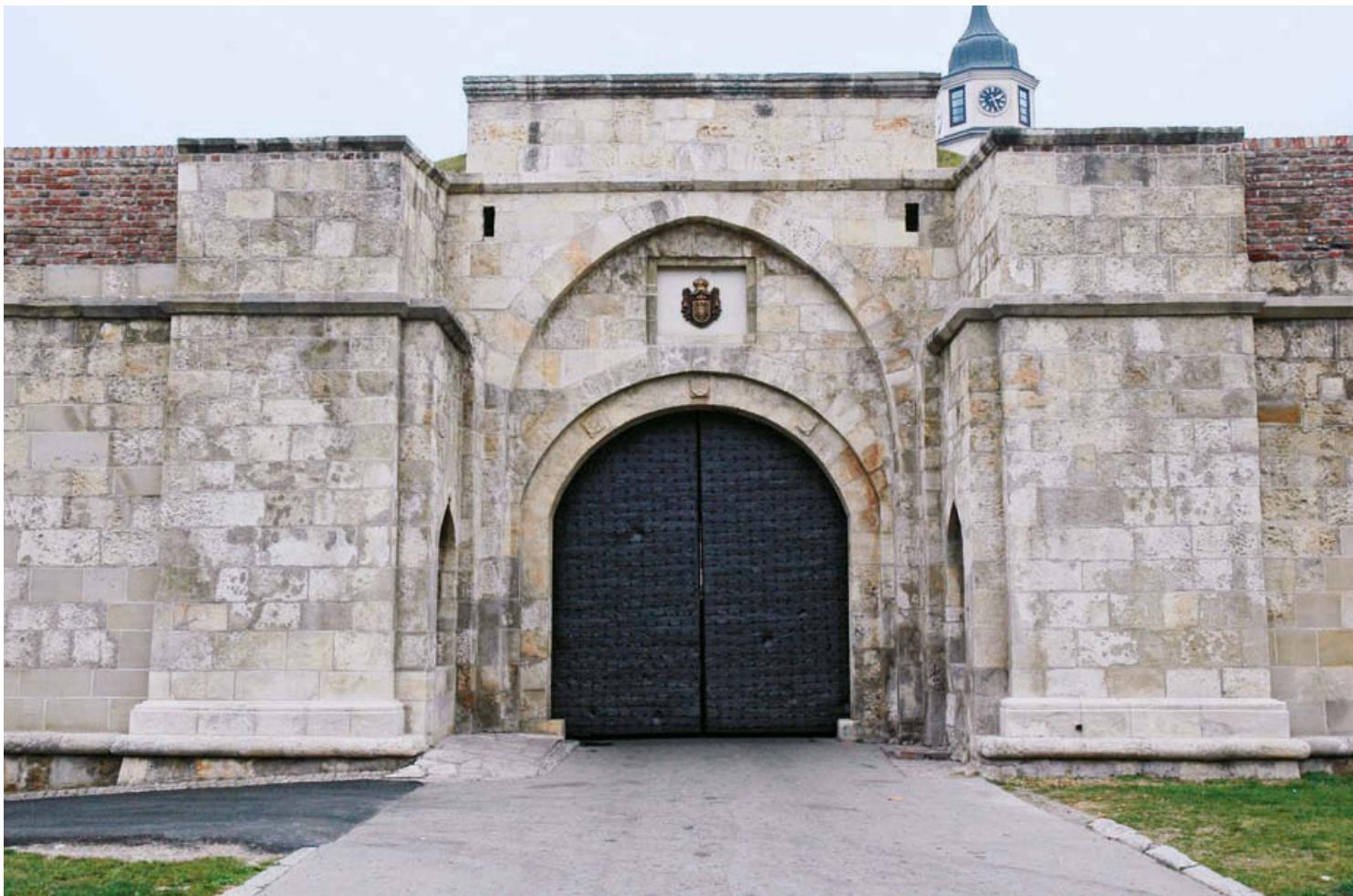
Није јасно шта је условило ову промену пошто се и новоизграђена Стамбол капија налазила у оси са аустријском капијом, која је управо тада зазидана.

Над старом капијом, којој је враћена некадашња функција, у другој половини 18. века, свакако пре 1788. године, подигнута је висока Сахат кула. Њен положај над главним улазом у Горњи град и масивна конструкција надви-

шена кровом са стилским одликама турског барока, била је у супротности са карактером тврђавске архитектуре или, боље речено, представљала је њену негацију. Била је то идеална мета за опсадну артиљерију, а самим тим и слаба тачка одбране. Занимљиво је питање, које би требало посебно разматрати, шта је за Турке значило ово високо здање примерено средиштима чаршија оријенталних

Сл. 155. Стамбол капија, аксонометрија са разрезом

Сл. 156. Стамбол кайија, датум главне фасаде

шехера. Можда је то била тежња да се истакне монументалност улаза у царску тврђаву и на одређени начин парира витким звоницима аустријског Земуна.

У овом периоду посебна пажња била је посвећена уређењу и обезбеђивању унутрашњих комуникација између Горњег и Доњег града. На старом правцу, низ дунавску падину, изграђена је нова степенишна комуникација.¹⁷² Ради одбране и безбедног повлачења људства из Доњег града, у случају потребе, дуж ове комуникације био је подигнут зид са пушкарницама.¹⁷³ Друга комуникација, кроз Источно подgraђе, обезбеђена је изградњом прегrade са капијом у североисточном рову, испред куле IX (Диздарева кула).

У унутрашњости Горњег града, од затечених објеката, касарне и барутни магацин су задржали своју првобитну

намену, док је некадашња зграда главне страже претворена у џамију султана Махмуда.¹⁷⁴ Уз нову џамију, одмах по запоседању града, подигнуто је турбе – кенотаф посвећен успомени на Дамад Али-пашу, знаменитог турског војсковођу, који је погинуо у бици код Петровардина 1716. године. Касније је ту образована мања некропола на којој је сахрањено неколико турских званичника. Изван тог комплекса, готово у средишту Горњег града, 1783. године подигнуто је и турбе Али-паше, који је умро на дужности заповедника Београда.¹⁷⁵

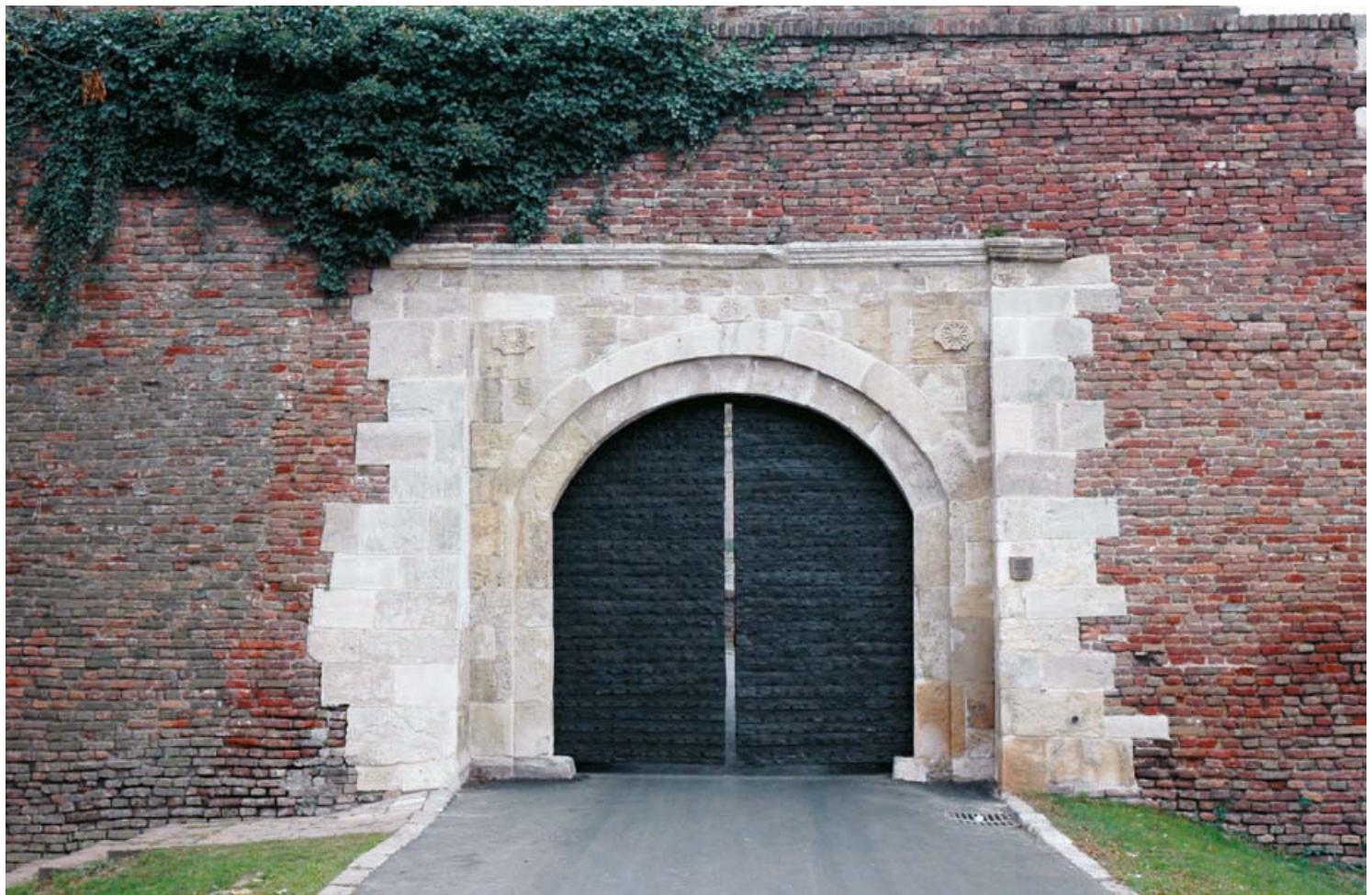
На западној половини горњоградског платоа 1742–1743. године подигнут је комплекс зграда које су чиниле

172] Комуникација на падини археолошки истражена 1977, а потом обновљена у извornom облику.

173] Изглед Тврђаве, МГБ. И1 487.

174] Податак са плана KAW. Sig. G I b 44-1.

175] Поповић 1991, 61–70.

Сл. 157. Сиољна Стамбол кайија на великом равелину

Везиров сарај.¹⁷⁶ Услед тога овај средишњи утврђени простор Тврђаве био је преграђен једним зидом, што је било у складу са овом новом функцијом изолованог средишта заповедника тврђаве. Комплексу везировог сараја, по свему судећи, припадао је и један хамам који је у овом раздобљу подигнут на простору према Југоисточном бедему.¹⁷⁷

У Доњем граду сви затечени објекти, арсенал, касарне и магацини, задржавају углавном своје раније намене. Од нових, већих објеката подигнута је само Хасан-пашина џамија.¹⁷⁸ Међутим, овде је посебна пажња била посвећена обезбеђивању Великог барутног магацина укопаног у стене дунавске падине. Око магацина је изграђен моћни зидани бедем испуњен земљаним насыпом, који је требало да га штити при опсадама од артиљеријске ватре са положаја на левој обали Саве (сл. 165).

НАЧИН ГРАЂЕЊА И ПРИМЕЊЕНА ФОРТИФИКАЦИОНА РЕШЕЊА

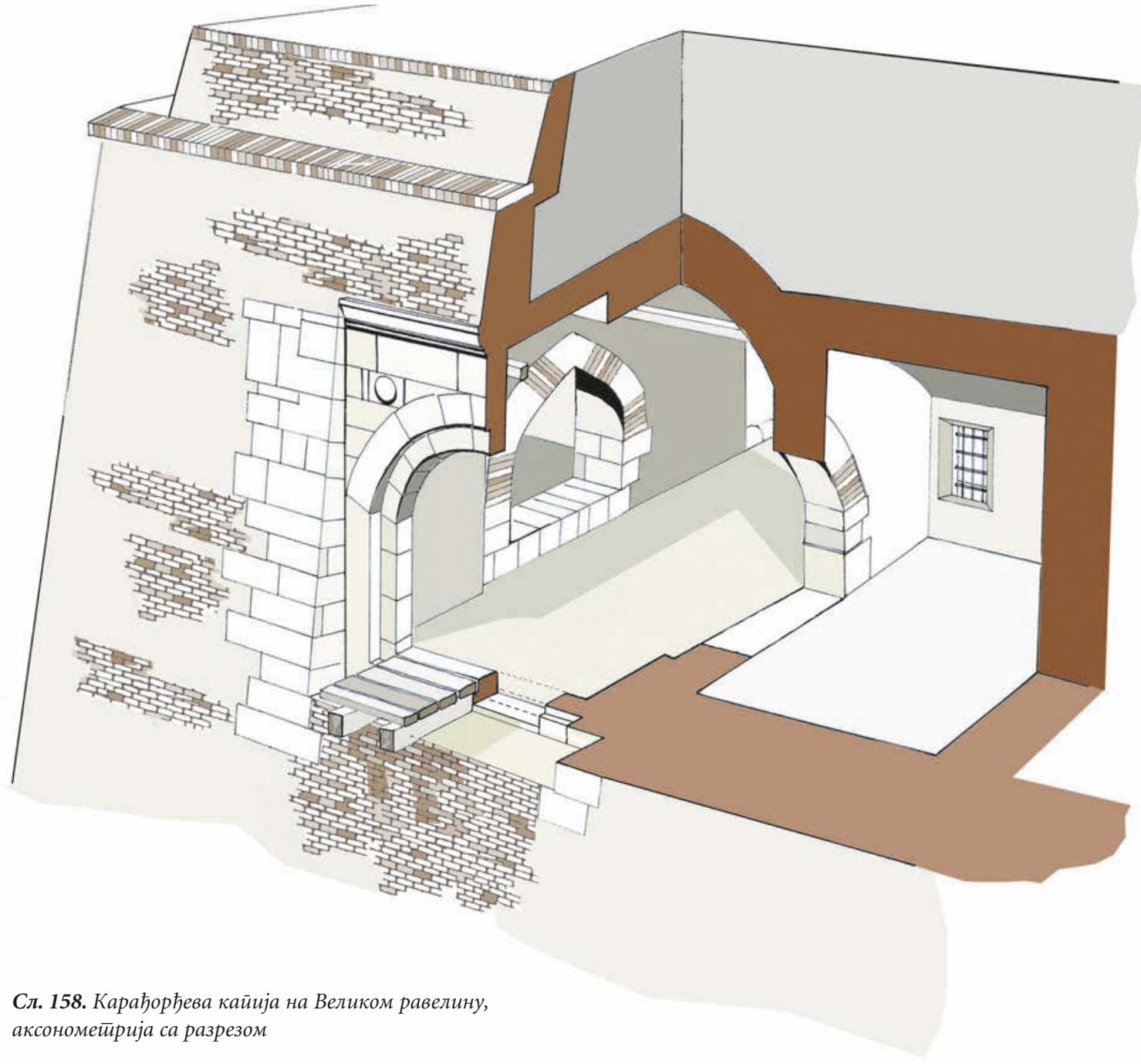
Нова утврђења Београдске тврђаве, настала после 1740. године, грађена су по правилима бастионих артиљеријских фортафикација, као што је то био случај и у претходном раздобљу. Пошто су готово у целини до данас очувана, а добрим делом и истражена, могуће је извршити прецизне анализе начина градње и заступљених фортификационих решења.

У току радова на поновној изградњи Тврђаве, после 1740. године, остварена је основна замисао да се стара утврђења Горњег и Доњег града са копнене стране опколе системом бастиона и полубастиона повезаних курти-

176] Тричковић 1973, 51.

177] Џелебџић 1974, 183–184.

178] Тричковић 1973, 54.

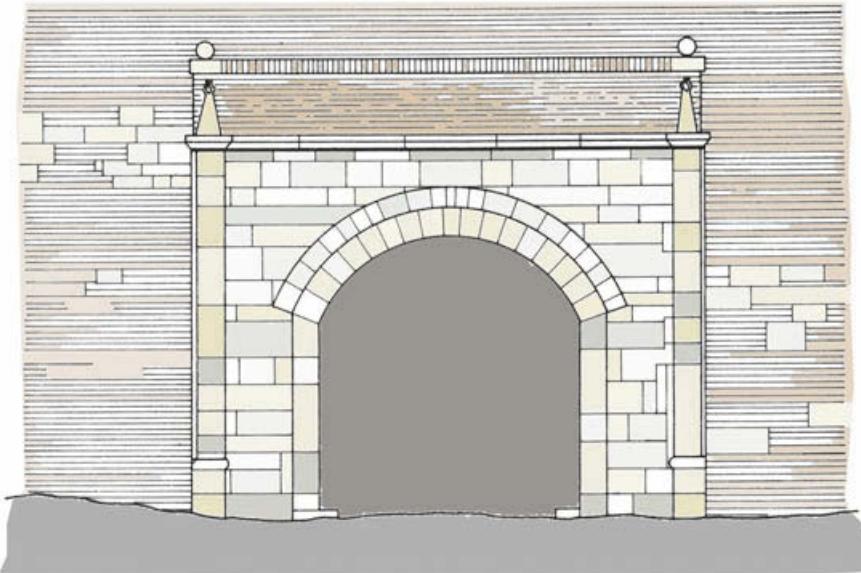

Сл. 158. Карађорђева кайија на Великом равелину,
аксонометрија са разрезом

нама у јединствени систем одбране. Испред ове главне бастионе трасе целом дужином изграђен је спољни тврђавски ров, са скривеним путем и гласијама. За разлику од претходног периода сада је изостала изградња спољних утврђења испред главног бастионог фронта.

Облогу бедема – куртина чинили су зидови грађени под нагибом са спољне стране, док им је унутрашња страна

била вертикална, најчешће без контрафорса (сл. 161–162). Унутрашњи простор бедема, као што је то уобичајено код артиљеријских фортификација, био је испуњен земљаним насыпом. Појава вертикалног дела зидног платна, изнад кордон венца, запажа се само код утврђења Североисточног фронта у Доњем граду. За разлику од порушених утврђења претходног периода, овде подземне комуникације

Сл. 159. Сава капија у Доњем граду
(погрушиена 1944. године), излег портала

представљају ретку појаву. Оне се углавном ограничавају на потерне које су служиле за пролаз из унутрашњег у спољни тврђавски ров кроз објекте новоизграђене бастионе трасе. Једина већа подземна комуникација налазила се иза контраескарпе спољног рова, испод нивоа скривеног пута. Према подацима са једног плана из 1790. године,^{179]} слична комуникација се налазила и у Приобалном бедему Североисточног фронта, што анализом садашњег стања овог бедема, није могло да буде потврђено.

Висина бедема главне басционе трасе износи око 11 м, а висина равелина око 9 м. Код басционих траса у Доњем граду бедеми су нешто нижи тако да њихова висина није прелазила 8 м. Ширина ровова је између 20 и 25 м, а дубина, у односу на раван скривеног пута, око 5 м. За излаз из рова на скривени пут било је изграђено неколико рампи. Дуж скривеног пута, према гласији, налазио се зид са пушкарницама просечне висине око 2 м. Ширина гласија испред овог зида износила је око 40 м. У оквиру скривеног пута на правцу главних тврђавских комуникација налазиле су се спољне капије. За разлику од претходног периода, на простору новоизграђеног скривеног пута није било препрградних траверзи, које представљају уобичајену појаву код артиљеријских фортификација Вобановог система. Сличан случај је и са збориштима, која се појављују само на два места, и то испред Видин капије и Карађорђеве капије.

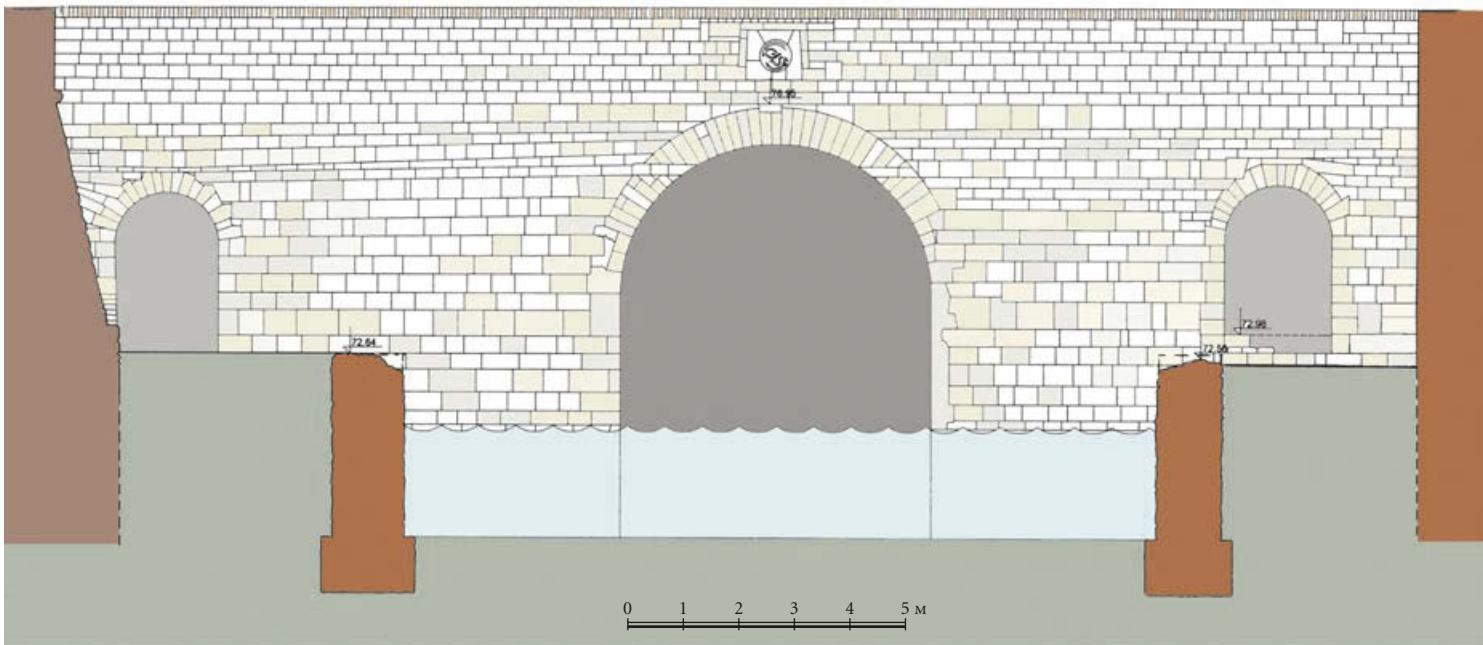
На горњој површини свих бедема нове басционе трасе биле су подигнуте топарнице са зиданим и земљом испуњеним топовским заклонима. Поред тога, исти тип топарница изграђен је у овом периоду и на неким старијим

затеченим бедемима. Тако је, на пример, уместо земљаног грудобрана дуж целог Приобалног бедема у Доњем граду урађен нови систем топарница. Сличан случај је и са неким бедемима у Горњем граду. Над испадним угловима басиона и равелина налазиле су се зидане осматрачнице које су биле истурене на великим каменим конзолама.

У оквиру нове басционе трасе подигнуто је седам капија од којих су све, осим Сава капије, у целини очуване. Оне одговарају правцима главних комуникација и налазе се испред одговарајућих капија основних утврђења Горњег и Доњег града. На главном комуникационом правцу, односно Цариградском друму, у оквиру нових утврђења Југоисточног фронта саграђена је Стамбол капија. У складу са својом функцијом она је највећа и најмонументалнија. Са бочних страна пролаза има по две просторије са каминима, за смештај тврђавске страже. Из једне од ових просторија, засведеним ходником могло се сићи у ров пред капијом. У току грађења био је предвиђен и покретни мост, али та замисао није до краја остварена.^{180]} Испред Стамбол капије, у склопу Великог равелина, налазиле су се још две капије преко којих се овај основни комуникациони правац делио. Један крак настављао је у правацу Цариградског друма кроз спољну Стамбол капију, док је други ишао према савском делу вароши кроз данашњу Карађорђеву капију. На правцу саобраћајнице према дунавском делу вароши, у оквиру утврђења Севе-

179] План KAW. Sig. G I b 44–1, ad Q.

180] Поповић 1992, 134–137.

Сл. 160. Дунавска капија, унутрашњи излег

роисточног фронта, изграђена је на месту раније аустријске, нова Видин капија. Савска комуникација је у оквиру новоизграђених утврђења била обезбеђена са две капије. Стара, средњовековна Јужна капија подграђа уклопљена је у новоизграђену Сава капију, испред које је подигнута у новом бастиону још једна капија – данас тзв. »Мрачна« капија. Све новосаграђене капије имале су бочне просторије за смештај страже, односно тврђавске посаде. Према сачуваним подацима свака од њих је имала посаду од 5 до 8 људи.¹⁸¹ Веће капије (Стамбол капија, Видин капија и Мрачна капија) су имале по четири бочне просторије у којима су се налазили камини. Мање капије имале су по две бочне просторије без камина. Међу новосаграђеним капијама по својој функцији и конструктивном склопу издваја се Дунавска капија. Подигнута је између старог пристанишног равелина и нових утврђења Североисточног фронта, са циљем да брани улаз у пристаниште. Има три лучно засведена отвора од којих средњи, највећи пре-мошћује канал којим је пристаниште било повезано са Дунавом. Бочни отвори су се налазили у функцији пешачких комуникација. Главни отвор Дунавске капије имао је вратнице у облику гвоздених решетки.¹⁸² Све остале капије Београдске тврђаве у периоду после 1740. године добиле су нове вратнице са вертикалном осовином, рађене

од храстових греда, које су са спољне стране биле обложене гвозденим плочама.¹⁸³

Испред свих капија, старих и новосаграђених, преко ровова подигнути су нови дрвени мостови. Стубови мостова најчешће су били зидани или делимично озидани, као што је то био случај са мостовима испред капије Карла VI и Стамбол капије. Мањи мостови су грађени у целини од дрвета. Једини покретни мост, односно део моста, према расположивим подацима, требало је да се налази испред главне Стамбол капије¹⁸⁴ али, као што је напред речено, није изграђен.

Нова утврђења Београдске тврђаве, подигнута после 1740. године, по својим основним конструктивним одликама и пропорцијским односима углавном понављају ранија фортификационна решења порушених аустријских бастионих траса. У том смислу она одговарају основним принципима Вобанове фортификационе школе. То се такође уочава и при компаративној анализи висине бедема главне бастионе трасе, затим ширине и дубине ровова, као и димензија скривеног пута са гласијама. При свему томе запажају се веома мала одступања.¹⁸⁵

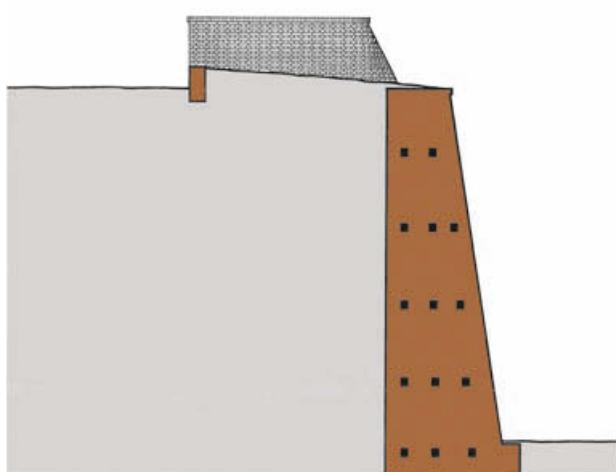
181] Податак из шпијунског извештаја са плана KAW. Sig. G I b 35.

182] Вуловић, М. 1972, 157–176.

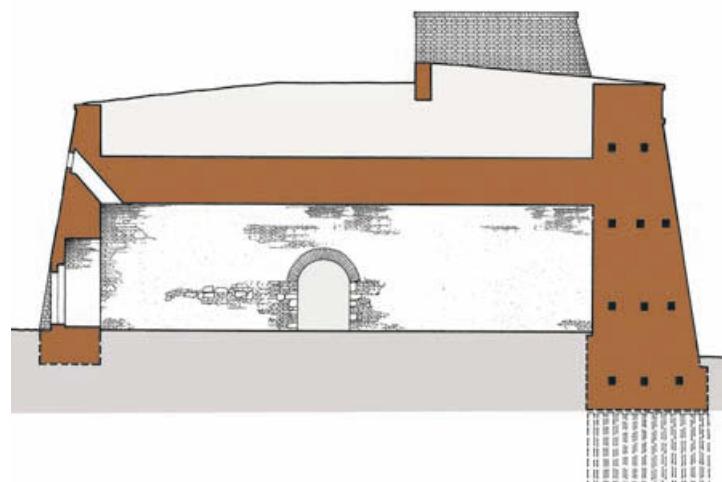
183] Поповић 1982, 187, н. 33–34.

184] Податак са плана KAW. Sig. G I b 43–3.

185] Здравковић, С. 1887, 192–210.

Сл. 161. Источни тврђавски фронт, пресек курине

Сл. 162. Североисточни тврђавски фронт у Доњем граду, пресек курине и казамаћа код Видин капије

За изградњу бедема у периоду после 1740. године ко-
ришћена је готово искључиво опека аустријског формата,
димензија 30 x 15 x 7 цм. Још пре почетка радова било
је одлучено да се за изградњу нових утврђења користи ова
врста опеке. За прве радове употребљене су залихе које су
затечене у аустријским цигланама на обали Саве.¹⁸⁶ Као
везиво зидне масе служио је бели кречни малтер добrog
квалитета, и то само на видним површинама лица зидо-
ва. У унутрашњој структури зидних маса малтер је знат-
но слабији. Обрађен камен, као грађевински материјал,
био је готово искључиво коришћен за израду углова ба-
стиона и равелина, за конзоле осматрачница, као и за фа-
саде капија. Као најчешћа врста појављује се ташмајдан-
ски камен, који је слабог квалитета. Велике количине лом-
љеног, необрађеног камена налазе се у испуни зидне масе
бедема. На појединим деловима зида скривеног пута, по-
ред опека, коршићени су и грубо обрађени камени блокови.
Код новоизграђених фортификација тежња ка де-
коративном обликовању запажа се само на тврђавским
купијама, али у далеко мањој мери него што је то био слу-
чај у претходном периоду. Извесна монументалност у са-
мом конструктивном склопу, без посебно изражених де-
коративних елемената, запажа се код главне тврђавске
Стамбол капије. На осталим капијама, у естетском смислу
издава се само обрада спољног лука и појава једностав-
них пиластара. Пластична декорација сведена је искљу-
чиво на мање розете резане у камену, које представљају
копије орнамената уобичајених за дуборезну технику.¹⁸⁷

Изнад лука Стамбол капије постоји плитка ниша у којој
је стајала плоча са натписом, постављена 1750 године.¹⁸⁸
На фасадама Видин капије и Мрачне капије налазе се ма-
ње, сада празне нише, вероватно намењене плочама са
султанском тутром. Једина таква плоча са тутром очува-
на је изнад средњег лука Дунавске пристанишне капије.

ОДБРАМБЕНА ВРЕДНОСТ НОВИХ УТВРЂЕЊА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА САВРЕМЕНОЈ ЕВРОПСКОЈ ФОРТИФИКАЦИЈИ

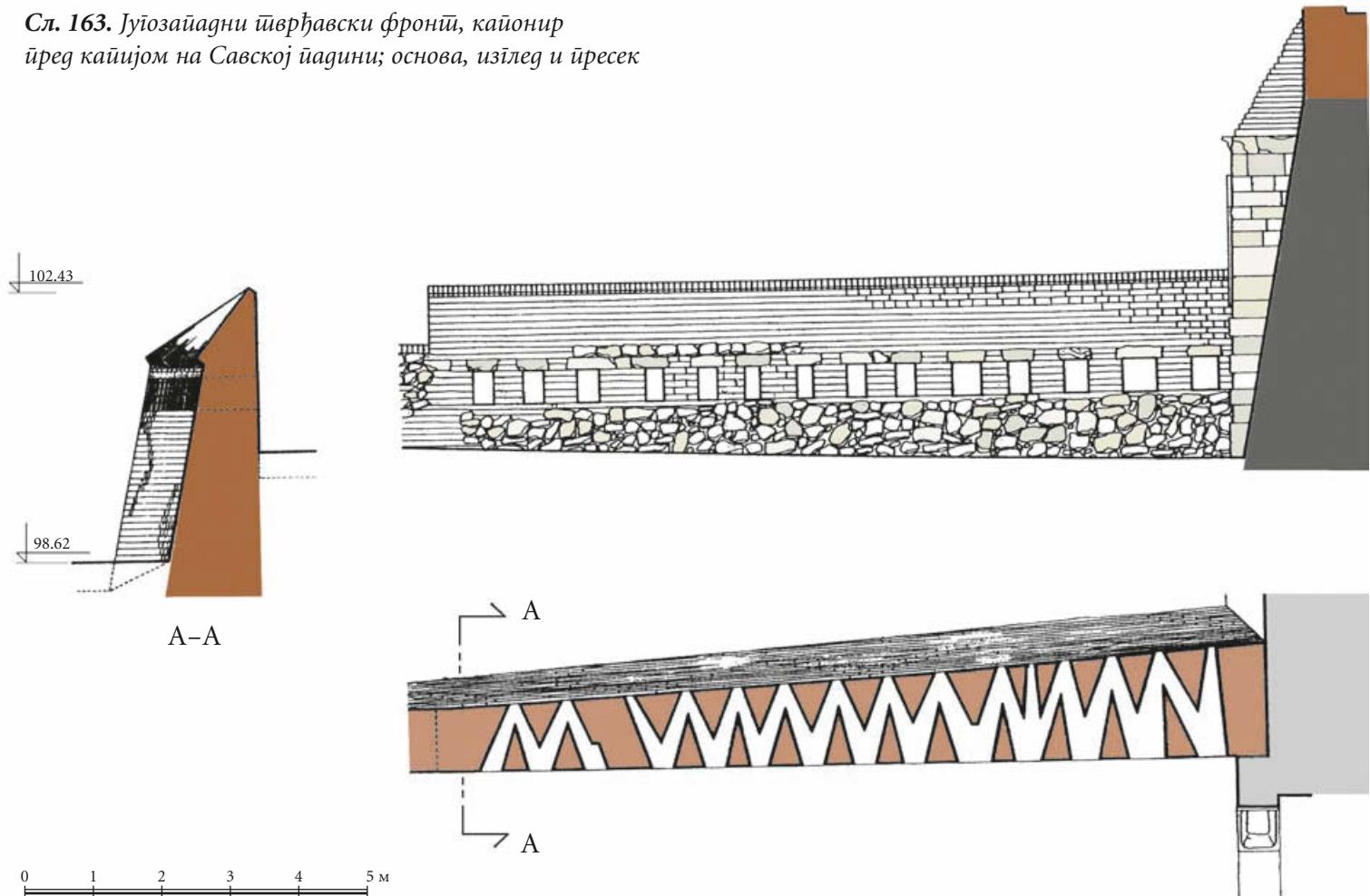
Нови спољни појас бастионих фортификација Београд-
ске тврђаве у погледу заступљених решења представља
заправо обнову порушених аустријских утврђења, али у
знатно поједностављеном облику. По својој основној кон-
цепцији, која углавном понавља ранија решења, у питању
је остварење војне архитектуре, засновано на принципи-
ма Воданове школе. Међутим, у поређењу са порушеним
аустријским системом одбране Београда, који је пред-
стављао одређени дomet у развоју европских фортифи-
кација раног 18. века, код новоизграђених турских басти-
оних фронтова запажа се читав низ слабости. Као прво, у
целини је изостала изградња спољних утврђења испред

186] Тричковић 1973, 56.

187] Вуловић, М. 1972, 157–176

188] Тричковић 1973, 58.

**Сл. 163. Југоизајадни тврђавски фронти, кайонир
пред кайијом на Савској парадини; основа, изглед и пресек**

главног басионог фронта, са линетама и контрагардама, која су имала улогу предње линије одбране. На тај начин се главни басиони фронт налазио први на удару у случају опсаде, што је морало да се одрази на слабљење његове одбрамбене улоге. Осим тога, запажа се да ни утврђења, која би одговарала главном басионом фронту нису у целини изграђена, што веома јасно показује недостатак рачуна испред Видин капије. Ова чињеница наводи на помисао да је изградња нових утврђења, када се ради о главном басионом фронту, приведена крају пре стварног завршетка планираних радова. Поред ових основних одступања, у односу на ранија фортификационна решења, такође је у потпуности изостала изградња подземних комуникација између главног басионог фронта и линија одбране на скривеном путу, као и подизање траверзи значајних за заштиту људства на том простору. Све ово је у знатној мери умањивало вредност новоизграђених утврђења и утицало на ефикасност одбрамбених функција.

Као други проблем поставља се питање да ли је уопште била исправна одлука да се нове фортификације граде по угледу на претходно порушене аустријске басионе фронтове. После склапања мировног уговора 1740. године геополитичка ситуација Београда била је битно изменјена у односу на претходни период, што се морало одразити и на сасвим другачији приступ изградњи система одбране. У новонасталој ситуацији Београд је постао истурена гранична тврђава, при чему се леве обале Саве и Дунава више нису налазиле у турском поседу. Услед тога у овом случају није била могућа изградња спољних утврђења на супротним речним обалама, без којих је било веома тешко да се брани Доњи град. То су веома добро показала искуства током опсаде 1717. године. Ова чињеница је наметала потребу да се траже другачија фортификационна решења од оних која су била заступљена када су спољна утврђења чинила јединствен систем одбране са Тврђавом. Међутим, при доношењу одлуке о изградњи

нових утврђења после 1740. године о томе се није у довољној мери водило рачуна. Једини успео покушај у овом смислу учињен је са изградњом јаког бедема око Великог барутног магацина у Доњем граду. На тај начин је овај, за одбрану најосетљивији објекат, био добро обезбеђен од евентуалних погодака са положаја на левој обали Саве.

У овом раздобљу бастиона траса око вароши није обнављана. Уместо тога на остацима порушене варошке фортификације изграђена је линија палисада са ровом, без већег одбрамбеног значаја. Тако је цео систем одбране Београда био поново сведен само на тврђавске фортификације, за разлику од претходног периода када је Београдска тврђава представљала централно упориште у оквиру ширег система одбране.

Сл. 164. Југоисточни тврђавски фронт, љолубасион ѡрема Савској йадини

У односу на развојне токове оновремене европске војне архитектуре, нова спољна бастиона траса Београдске тврђаве, подигнута у петој и шестој деценији 18. века, показује уочљиве знаке заостајања. У то време у Европи су примењивана фортификациона решења настала усавршавањем Вобановог система. На томе је у Француској посебно радио фелдмаршал Луј Кромонтењ и касније Мезијерска фортификациона школа.¹⁸⁹ Међутим, нова утврђења Београдске тврђаве, после 1740. године, грађена су уз примену поједностављеног Вобановог система. Такво решење је, у развоју европских артиљеријских фортификација, одговарало последњим деценијама 17. века или почетку 18. века, али не и средини тог столећа. Овај закључак веома речито потврђује упоредна анализа фортификација Београдске и Петроварадинске тврђаве. Оба утврђења се граде у исто време и са истим циљем да буду главне граничне тврђаве Турске, односно Аустрије. Међутим, за разлику од Београдске тврђаве, на новим утвр-

*Сл. 165. Доњи ћраг,
бедем испред Великој барутној мајацина*

ћењима Петроварадина заступљене су усавршене варијанте Водановог система и друга решења која следе еволутивне токове тадашње артиљеријске фортификације у Европи.¹⁹⁰ Упоредна анализа фортификација ова два утврђења на известан начин одсликава стварно стање држава које их граде. Петроварадинска тврђава, као што је то био случај и са Београдском тврђавом у претходном периоду, одсликава моћ централизоване Хабзбуршке монархије, која је у пуном успону. Са друге стране Турска је, већ дуже време у опадању и са ослабљеном централном влашћу. Изградња артиљеријских утврђења 18. века изискивала је огромна материјална средства уз ефикасну и централизовану организацију рада, за шта Османско царство није више било способно. У тој ситуацији, уз огромне напоре, извршен је покушај да се поново изгради Београдска тврђава и успостави нарушен систем одбране европских поседа. Управо дomet тих могућности представљају новоизграђене фортификације Београдске тврђаве са свим својим слабостима.

И поред напред учених недостатака, Београдска тврђава у другој половини 18. века није представљала слабо и лако освојиво утврђење, што потврђује анализа аустријских припрема и планова за поновно освајање Београда.¹⁹¹

АУСТРИЈСКА ОПСАДА БЕОГРАДА 1789. ГОДИНЕ

Нови рат између Аустрије и Турске започео је фебруара месеца 1788. године, после вишегодишњих припрема. Први напад Аустријанци су извршили на Забрежје код Обреновца. Ту су образовали мостобран са циљем да започну опкољавање Београда. Почетак рата Београд је дочекао са посадом од седам хиљада људи и 407 топова различних типова,¹⁹² или ипак недовољно снабдевен за дужу опсаду. Тек тад су започете убрзане припреме за његову одбрану. Била су издата наређења да се поправе бедеми, очисте ровови и уреде палисаде око вароши. Чињени су

189] Здравковић, С. 1887, 210–215.

190] Шмит 1941, 362–365.

191] Тричковић 1974, 590.

192] Протић 1887, 74; Тричковић 1974, 591.

Сл. 166. Југоисточни тврђавски фронт, централни део са Стамбол капијом

и напори да се град снабде довољним количинама хране. Међутим, ни аустријско напредовање није текло по плану. Напад на град, који је убрзо требало да уследи, изостао је. Већ половином 1788. године Турци су тежиште ратних операција успели да пренесу на аустријску територију. У тој ситуацији турска посада Београдске тврђаве имала је довољно времена да град припреми за одбрану.¹⁹³

Средином наредне године ратна ситуација се битно мења када је за команданта главне аустријске армије према Србији постављен фелдмаршал Лаудон, прослављени

војсковођа из ранијих ратова са Пруском. Нови заповедник је одмах започео припреме за напад на Београд. Између 10. и 13. септембра 1789. године аустријска војска је прешла Саву код Остружнице и Аде Циганлије, и већ 15. септембра запосела опсадне положаје на простору некадашње принц Еугенове линије. Ради обезбеђења опсадних трупа обновљене су старе циркумвалационе и контравалационе линије из 1717. године, а рађене су и нове приближнице према варошкој Стамбол капији. У исто време на левој обали Саве код ушћа подигнут је један редут из

193] Тричковић 1974, 591–598.

194] О току опсаде в: Чубриловић 1974, 725–733.

195] Податак са плана KAW. Sig. H III e 3165–1.

кога је одмах започето бомбардовање Доњег града. Последњих дана септембра месеца град је даноноћно бомбардован са положаја на Врачару и са ушћа Саве. Ово је била главна припрема за јуриш на варош, који је започео 30. септембра. Варош је истог дана и заузета пошто је претходно палисадна ограда са ровом била разорена у жестоком бомбардовању.¹⁹⁴ Одмах по заузимању вароши успостављени су опсадни положаји за напад на Тврђаву. Главни правац удара био је усмерен ка Југоисточном фронту. Стога су, на правцу данашње Париске улице, ископани опсадни ровови са положајима за осам батерија топова,¹⁹⁵ испред којих је одмах започета израда приближница. Већ првог октобра са нових положаја настављено је бомбардовање Тврђаве, које је трајало и наредних пет да-

на. Бомбардовања су проузроковала јака разарања у тврђави уз велике људске жртве. Турци су зато пре него што је и дошло до главног аустријског јуриша, затражили примирје, а потом пристали на капитулацију.

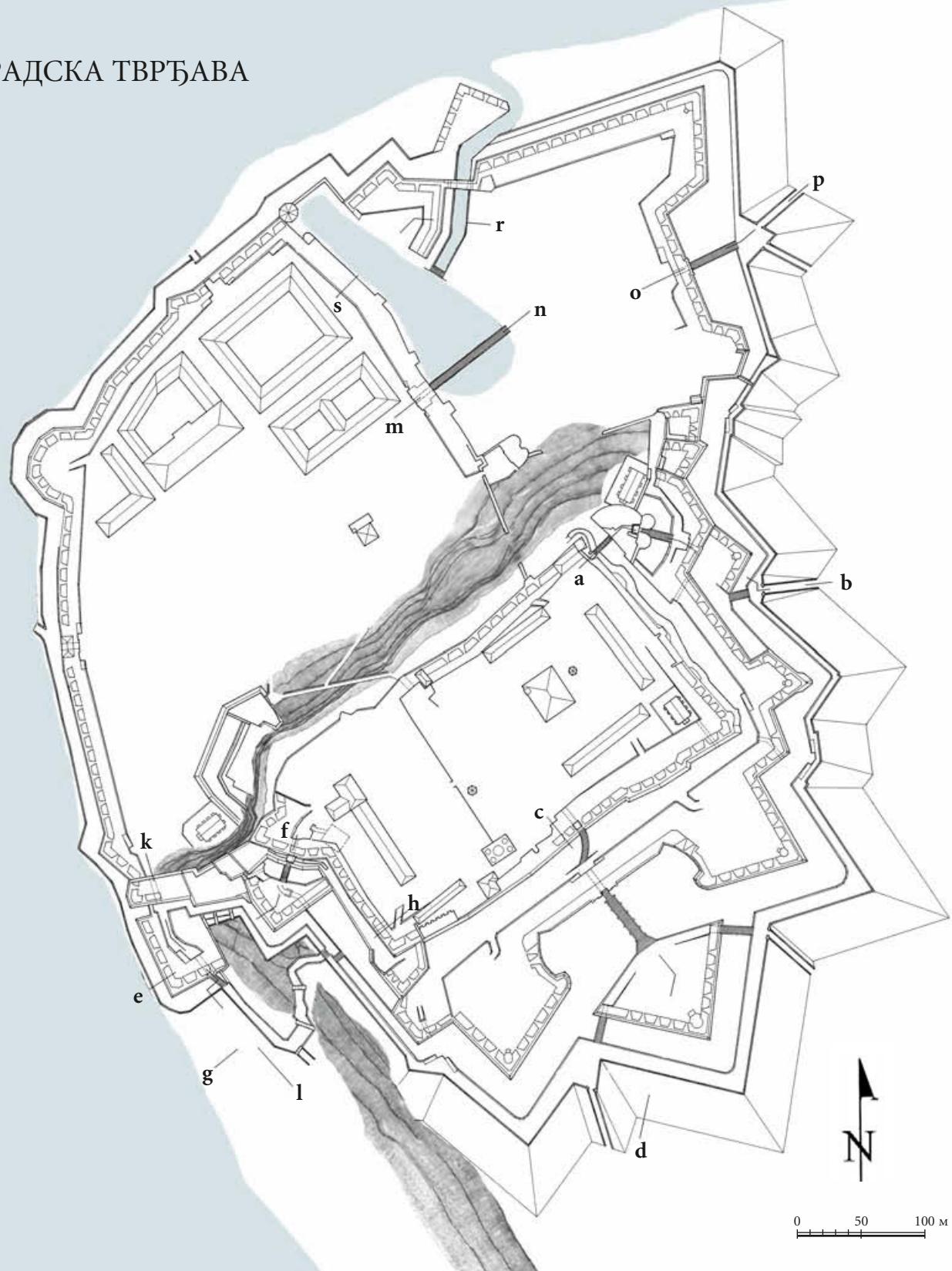
Ујутро 9. октобра, аустријска војска је запосела две тврђавске капије, а после уклањања лешева погинулих бранилаца запоседнути су и остали делови Тврђаве. Београд се тако поново, по трећи пут у току једног столећа, нашао под влашћу Аустрије.

Посматрајући ток и резултате опсаде јасно се уочавају све слабости одбране Београдске тврђаве и града у целини.

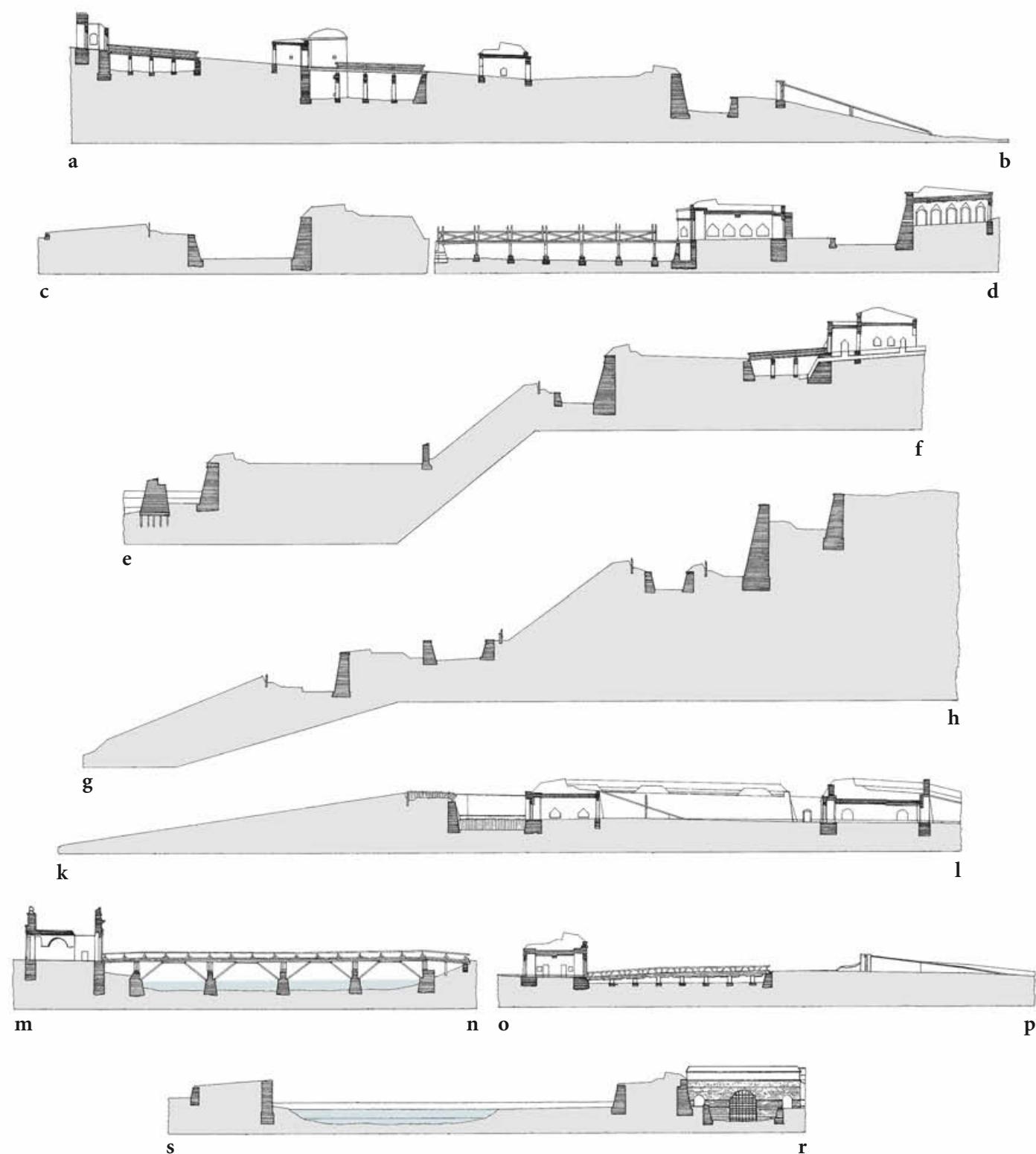
Сл. 167. Осада Београда 1789. године, травира (МГБ)

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА
1790.

Сл. 168. Београдска тврђава 1790, ресимијација ћелана
и пресеци (према ћелану KAW sig. G I b 44–3)

Сл. 169. Београдска тврђава крајем 18. века, ресимишуција изледа на макети

Ту се на првом месту показао недостатак одговарајућих градских фортификација. Утврђења око вароши, која је требало да чине прву линију одбране града, уопште нису обнављана, односно поново изграђена. Палисадна ограда, подигнута на њиховом месту, није била од величјег одбрамбеног значаја, што се јасно показало у току ове опсаде. Тако се, веома брзо, Тврђава нашла на правцима непосредног напада. Овде се у пуној мери показала слабост новоизграђених фортификација у односу на јача бомбардовања. Услед недостатка спољних утврђења испред главног бастионог фронта, знатно је умањена ватрена моћ одбране, а у исто време овај тврђавски фронт је био изложен великим разарањима. Недостатак довољног броја казаматираних просторија, за смештај посаде у току бомбардовања, као и подземних комуникација имао је за последицу велики број људских жртава.

У време док су се градила нова утврђења Београдске тврђаве, понављајући раније фортификационе шеме, у европској војној архитектури су изналажена нова реше-

ња која су се, пратећи развој и достигнућа опсадне артиљерије, томе и прилагођавала. Међутим, градитељи Београдске тврђаве више нису били у могућности да прате те токове. Замишљене и грађене, пола века раније, као главно упориште одбране турских северних граница, нове тврђавске фортификације показале су у току опсаде исте оне слабости које, на ширем плану, одсликавају стање све већег опадања Османског царства. За разлику од своје стратешке важности, у фортификационом смислу Београдска тврђава је све више губила свој некадашњи значај.

АУСТРИЈСКА ОКУПАЦИЈА 1789–1791. ГОДИНЕ

Одмах по извршеној предаји града главнокомандујући аустријске војске, фелдмаршал Лаудон, наредио је да се предузму хитне мере како би се што пре Тврђава рашичила од рушевина и оспособила за одбрану.¹⁹⁶ Са тим су у потпуности били сагласни цар Јосиф II и Дворски ратни савет. За прве радове су ангажовани сељаци из околи-

196] Виловски 1901, 755.

не Београда и из Срема. У оквиру хитних мера поправљена су оштећења на бедемима, а очишћени су и тврђавски ровови. Такође је рађено и на оспособљавању касарни у Доњем и Горњем граду за смештај нове посаде. Истовремено је обнављана палисадна ограда са рововима око вароши. Сви ови радови, са циљем да се град оспособи за одбрану, били су само привременог карактера.

Аустријским освајањем геополитичка ситуација Београда се поново у извесној мери мења. Град за Аустрију добија опет онај значај који је имао и у време претходне владавине 1717–1739. године. Поново је постало актуелно остваривање ранијих замисли, о претварању Београда у јак утврђени град, за које се некада залагао принц Еуген Савојски. То је било у складу са хабзбуршким тежњама за продор ка истоку и даљим освајањима турских европских поседа. Са тако постављеним циљем, већ првих месеци после освајања града, још у току 1789. године, на предлог главне инжињеријске команде, у Београду је основана Фортификациона дирекција. Она је имала задатак да се стара о извођењу радова на обнови оштећених делова утврђења и да припреми програме за даљу доградњу система одбране. Изгледа да су радови брзо напредовали. Фебруара 1790. године било је планирано да се ангажује 6.000 радника. Међутим, ток радова већ на самом почетку осујетио је даљи развој догађаја. Почетком 1790. године међународни положај Аустрије се изменио. Пруска се припремала да уђе у рат на страни Турске, а фебруара исте године умро је цар Јосиф II, велики заговорник аустријске освајачке политике према Балкану. У тој ситуацији даља

судбина управо освојеног Београда постала је неизвесна. Онемогућен је приступ било каквим озбиљнијим радовима на тврђавским фортификацијама. Но, и поред тога, крајем 1789. и током целе 1790. године, рађено је на прикупљању потребне документације, која би послужила као подлога за израду будућих пројекта за реконструкцију утврђења. Веома прецизно је технички снимљена цела Тврђава. У Ратном архиву у Бечу из овог периода постоји неколико детаљних основа Београдске тврђаве.¹⁹⁷ Први пут се појављује план подземних просторија у тврђави, као и пресеци са изгледима појединачних делова утврђења.¹⁹⁸ Такође су технички снимљени сви већи објекти у Горњем и Доњем граду, односно арсенал, касарне и магацинини.¹⁹⁹ Али иако су ови, веома прецизни планови са приказом затеченог стања утврђења, поред осталог били замишљени и као подлога за планирана пројектовања, до израде нових пројекта ипак није дошло. Само на једном сачуваном плану из 1790. године постоје елементи пројекта, који се односе на изградњу земљаних грудобрана уместо затечених топарница, са предлогом за нови размештај топова на главном бастионом фронту и Приобалном бедему.

Током целе 1790. године вођени су преговори са Пруском и Турском. У почетку се инсистирало да Аустрија задржи Београд, а касније се прихватала предаја града Турсцима уз услов да се Београдска тврђава поново поруши. Коначно, мировни уговор између Аустрије и Турске закључен је у Свиштову 4. августа 1791. године. Према одредбама овог уговора Београд је, са својим утврђењима у целини, враћен Турсцима 22. октобра исте године.²⁰⁰

197] Планови KAW. Sig. G I b 50, G I b 40–2, H III e 3220.

198] Планови KAW. Sig. G I b 40–3, G I b 44–3.

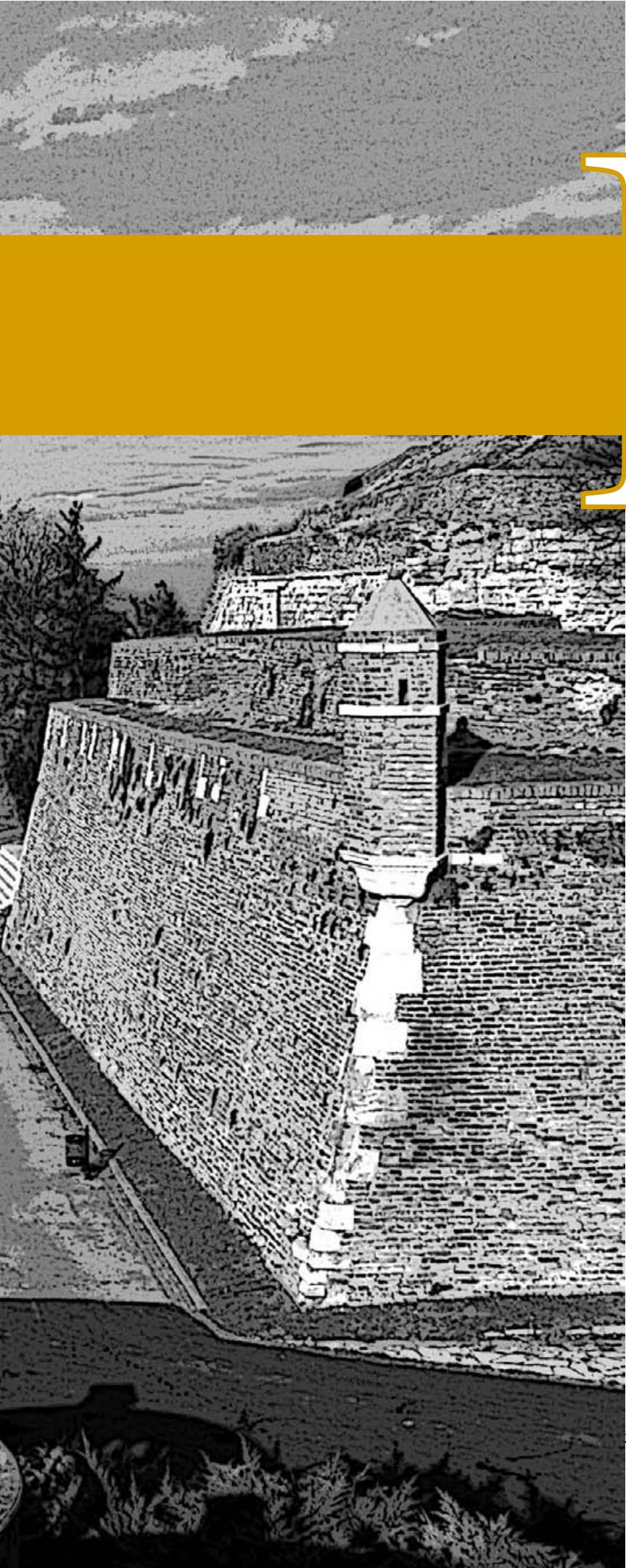
199] Планови KAW. Sig. G VII 11–420 do 423.

200] Чубриловић 1974, 734–735.64/954.

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА У 19. И 20. ВЕКУ

Рат окончан Свиштовским миром 1791. године, био је последњи сукоб између Аустрије и Османског царства. Београдска тврђава остала је и даље турско гранично упориште, међутим, у наредном раздобљу, све до шездесетих година 19. века, то више није била њена основна улога. Прилике у Београдском пашалку брзо су се менјале. Султанску власт у Београду нису више угрожавали спољни непријатељи, већ унутрашњи немири у граничном пашалку. Сукоби побуњених јаничара са царском војском били су честа појава у последњој деценији 18. века, а сазревали су и услови за започињање ослободилачке борбе српског народа. У тој ситуацији, уместо некадашње улоге граничне тврђаве Београд постаје војно и управно упориште царске власти у борби против Срба и њихових тежњи ка самосталности.

У односу на те нове потребе Београдска тврђава, обновљена у претходном раздобљу, представљала је јако турско упориште, иако је у односу на развој европских фортификација већ била у великој мери застарела.

Услед опасности од напада побуњених јаничара, почетком пролећа 1796. године били су предузети мањи радови на обнови Тврђаве. У Доњем граду је подигнута једна нова касарна и обновљено је склониште за лађе. Од Врачара до Тврђаве спроведен је нови водовод.¹ Вероватно су истом приликом извршене и неке поправке на бедемима. Није познато да ли је Тврђава обнављана и касније, после успостављања дахијске власти 1801. године.

ТВРЂАВА СРПСКИХ УСТАНИКА 1806–1813. ГОДИНЕ

Када је започео Први српски устанак Београдска тврђава је представљала главно дахијско упориште. После првих успеха и освајања Шапца, устаничка војска предвођена Карађорђем стигла је крајем априла 1804. године пред Београд.² Град је био опкољен, али не и опсаднут. Српске јединице су се ушанчиле у околини Београда далеко од домета турских топова. Циљ је био да се онемогуће тursки испади према унутрашњости Србије и спречи снабдевање

1] Веселиновић 1969, 99.

2] О устаничком заузимању Београда в: Чубриловић 1974а, 5–77.

Сл. 170. Београдска тврђава почетком 19. века, илјоографија у боји (МГБ)

града. У то време устаничка војска још увек није била дољно опремљена за напад на београдска утврђења.

После великих устаничких победа на Мишару и Делиграду, у лето 1806. године, остварени су услови да се коначно приступи освајању Београда. Припреме за напад вршене су у току јесени. У новембру месецу велики део српске војске са Карађорђем и другим устаничким старшинама нашао се под Београдом. Били су запоседнути стари Лаудонови опсадни шанчеви, а главнина српских снага налазила се распоређена на главним прилазима вароши, према градским капијама. Средиште опсадних сна-

га, као што је то био случај при нападима на град и у ранијим епохама, налазило се на Ташмајданском вису који је доминирао околином.

За српску устаничку војску, која је бројала око 25 хиљада људи и располагала са четрдесет топова, напад на Београд представљао је веома тежак подухват. Није се располагало опсадном артиљеријом за рушење земљано-палисадног утврђења око вароши, као и бедема саме Тврђаве. Са друге стране устаничка војска није била довољно обучена за јуриш на утврђени град. У тој ситуацији београдска варошка утврђења могла су се освајати само на препад. Било је предвиђено да једна мања група тајно уђе у варош, савлада турске страже и отвори Сава капију, која се налазила на простору Карађорђеве улице, код садашње зграде Капетаније.

Напад на град започет је у ноћи између 11. и 12. децембра. Пошто је Сава капија заузета и отворена у варош је продро део устаничких снага. У исто време започет је напад на остале три варошке капије. Изненађена турска посада брзо је савладана. Ујутро 12. децембра цела београдска варош налазила се у устаничким рукама.

бомбардовање Доњег града. Устаници су ту имали само један топ, који је изгледа успешно дејствовао разарајући објекте у доњоградском утврђењу. Већ крајем децембра месеца турска посада је била принуђена да посредством austriјских власти у Земуну започне преговоре са устаницима. У међувремену, пошто су се преговори отегли,

Опис Београдске тврђаве 1827. године

И шако на уречени дан йоћосмо из чаршије ћреко Калемејдана у Горњи ћраг, и пређе нећо шито смо били дошли на кайију, видели смо мноће шанчеве и бедеме, који горе имају кошеве, йуне набијене са земљом. Између кошева виде се црни ћубови, који ћочкове од ћређиљених класта имају и без лафета јесу. Даље ђо бедемима виде се различите карауле (стражаре), а свуда наоколо јесу бедеми са ћалисадама утврђени. Обаче да је овај ћраг шако особићи, заиста није, нећо да је на ћрекрасном, царском положенију и да никакав ћраг у Европи шако лежи на две реке, како шито је Дунав и Сава, не лежи шако наши Београд, заиста овде не може ми нитко ћротивословићи, и да овај ћраг, као би се оправио и у савршенство своје дошао, да би красотом ћревасходио све европске ћрадове, воискину и овде никаква не би ми ћротиворечила. Обаче у садашњем жалосном његовом положенију ћелегајући ћа, воискину исти наши Београд јесу ћлача доспјојан. Јербо само до Горњег ћрага доћи, има се ћосла, шито ћубрије и ћућеви јесу скоро сви ћорушени, да једва може се ићи. А иначе у Горњем ћраду шака је друго кромје једног сараја, што јесу резиденције везире, и једне ћурске цамије ћримеченија доспјојно видети? А друго свујда, куда ћод човек око баџи, све ћорушенија нај ћорушенијима види како шито су шакале везире, домови његових службитеља и друга ћорушена зданија – А у Доњем оћећи ћраду указује се оку человеческом једна скоро ћорушена цамија, две до три касарне, које је јоштие Немац ћравио, и што смоји све скоро ћорушено; ћосле једна висока кула, која се зове Небојша, у којој су сирашне ћурске ћамнице, неколико караули са ћурским ћарнизоном и неке мале, ћорушене кућице, а друго више нишћа оку человеческому ћредсћавља се.

Јоаким Вујић, Путешествије по Србији, ст. 29–30.

Одмах по заузимању вароши, српска војска под командом капетана Радича Петровића започела је опсаду Тврђаве. Ископани су ровови и размештени топови на прилазима калемегданској заравни, слично опсадним положајима austriјских трупа 1789. године. Следећег дана почело је бомбардовање Тврђаве из свих расположивих топова, који међутим, нису били довољно јаки за разарање бедема. Недељу дана касније део устаничке војске запосео је положаје на Ратном острву, што је у великој мери утицало на даљи ток опсаде. Турцима је онемогућено снабдевање пре-ко Земуна, а положаји на острву били су врло погодни за

један српски одред извршио је изненадни напад на слабо бранућу Водену капију и продро у Доњи град. Турци су били принуђени на предају, а српска устаничка војска коначно је 8. јануара 1807. године запосела целу Београдску тврђаву.^{3]}

Устанички напад 1806. године представљао је последњу опсаду у дугој историји Београдске тврђаве. Њена утврђења у то време су била запуштена и за европске појмове већ увек застарела. Међутим, за српску устаничку војску,

3] Новаковић 1954, 90–93.

недовољно наоружану и обучену, освајање и таквог утврђења представљало је огроман подухват. Посматрано кроз ток опсаде уочава се да слабости одбране нису биле последица недовољне јачине утврђења, већ лоше организованости турске посаде, разједињене међусобним трзавицама. Насупрот томе, српска војска у нападу на Београд, иако недовољно опремљена, била је добро организована и зналачки вођена. Искуства неких устаничких старешина, стечена у »фрајкорима« приликом аустријске опсаде града 1789. године, била су изузетно драгоцене.

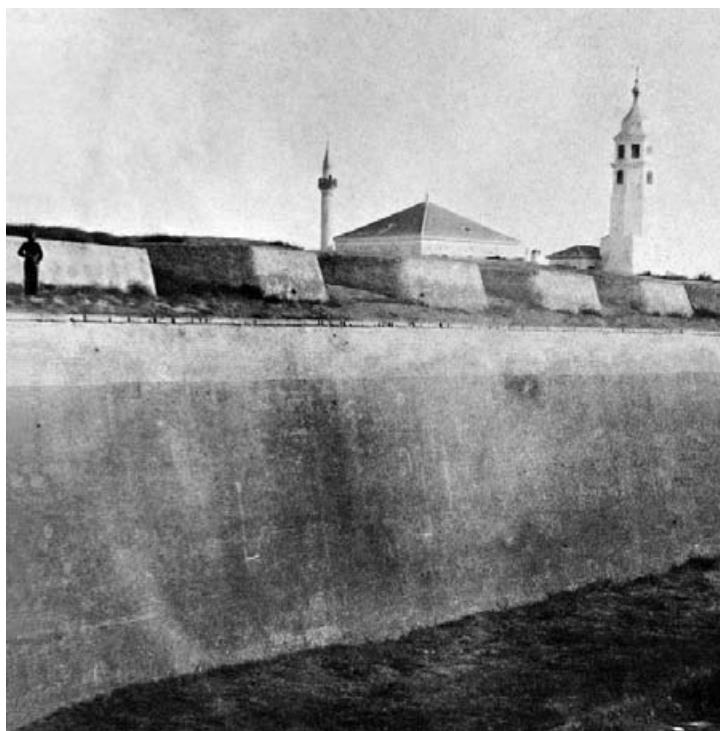
Заузимање Београда имало је вишеструки значај за даљи развој устанка. Ослобођени град постао је средиште устаничке Србије, а његова тврђава главно војно упориште. Београдска утврђења су се стога морала запосести јаком војном посадом и оспособити за одбрану. Поред Турака, опасност су представљале и изражене аустријске тежње да се искористи новонастала ситуација и Тврђава заузме. Међутим, устаничка војска није имала обучених

инжињеријских официра, који би могли да руководе радовима на обнови и ојачавању утврђења. Помоћ је, стога, затражена од Русије.

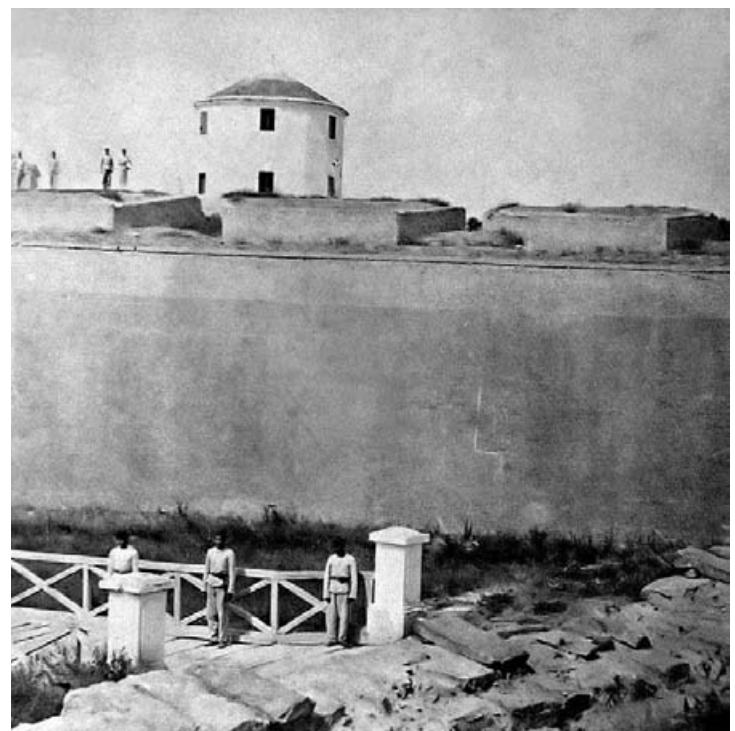
У пролеће 1808. године, заповедник руске дунавске армије упутио је у Србију инжињеријског мајора В. А. Грамберга, као инструктора за фортификационе радове. Његов задатак је био да прегледа и сними Београдску тврђаву и предложи потребне мере за њену обнову. Поред тога требало је да обиђе и друга српска погранична утврђења.⁴

За време овог тромесечног боравка у Србији, мајор Грамберг детаљно је снимао Београдску тврђаву, а израдио је и један план града у целини са положајима варошких земљано-палисадних утврђења. За проучавање стања утврђења у време српске власти од посебног је значаја Грамбергов детаљни план Тврђаве (сл. 150d). У поређењу са аустријским плановима из 1790. године у систему фортификација не запажају се никакве измене. Исти случај је и са објектима у унутрашњости Тврђаве. Једину нову зграду

Сл. 171. Југоисточни тврђавски фронти, део куртине басииона I, у њозадини цамија султана Махмуда и Сахај кула (фото А. Јовановић 1867. ј.)

Сл. 172. Југоисточни тврђавски фронти, део куртине басииона II и део моста са њезиним Стамбол капије са турским војницима, у њозадини некадашња већрењача београдској Џаше (фото А. Јовановић 1867. ј.)

Сл. 173. Арсенал, касарна и цамија Хасан-паше у Доњем граду (фото А. Јовановић 1867. ј.)

ду представљао је бивши пашин конак у западном углу Горњег града, који је вероватно подигнут последњих година 18. века.

После детаљног прегледа Београдске тврђаве, мајор Грамберг је закључио да су сва зидана утврђења углавном у добром стању, док су земљани делови доста оштећени. Његови предлози за обнову тврђаве односили су се на поправку гласија, грудобрана и положаја за топове. Такође је указано и на неопходност да се скривени пут ојача палисадама.⁵

Неки од планираних радова започети су одмах и извођени су под Грамберговим надзором, а требало је да се наставе и касније после његовог одласка. Није познато до које мере је Тврђава обновљена у то време. Сигурно је да за веће радове није било могућности, али утврђење је вероватно оспособљено за одбрану. Српска посада располагала је са око 250 топова, разних калибара од 1 до 22 фунте, и са 25 мерзера. Међутим, од тога је само 40 топова било на лафетима.⁶ За потребе устаничке војске у доњоградском арсеналу радила је ливница топова.

ПОСЛЕДЊЕ РАЗДОБЉЕ ТУРСКЕ ВЛАСТИ 1813–1867. ГОДИНЕ

После слома устаничке одбране на границама, 1813. године, у општем повлачењу које је наступило, Београдска тврђава је без борбе напуштена. У празно утврђење прве турске јединице ушли су 5. октобра. Одмах су биле предузете мере да се Тврђава оспособи за одбрану и снабде ратном опремом и храном. На оправци утврђења рађено је и у пролеће 1814. године.⁷ Чишћени су ровови и обнављани затечени објекти, али ништа ново није грађено.

Почетак Другог српског устанка 1815. године и његове тековине нису у првом тренутку непосредно утицале на положај и значај Београдске тврђаве. Она је и даље остала главно војно упориште и средиште турске власти у Србији. Њена утврђења су представљала сталну претњу ослободилачким тежњама српског народа. Поступни процес осамостаљивања Кнежевине Србије, нарочито после објављивања султанског хатишерифа 1830. године, све више је утицао и на судбину Тврђаве. Београдска варош крај њених бедема израстала је у средиште обновљене државе. Први пут су се у својој дугој историји варош и тврђава, која је требало исту да брани, нашле супротстављене. За српски Београд Тврђава је била непријатељско упориште. До сукоба је дошло после познатих догађаја код Чубур чесме, јуна месеца 1862. године. Турски топови са тврђавских бедема бомбардовали су београдску варош. Међутим, њихови пуцњи наговестили су скоро ослобођење. Посредством великих сила Турска је била принуђена да Србији преда утврђене градове. Последњи турски одред напустио је Београдску тврђаву 24. априла 1867. године.⁸ У последњем раздобљу турске власти утврђења Београдске тврђаве нису дограђивана нити у већој мери обнављана. Оно што је постојало одговарало је потребама и могућностима Османског царства. Тврђава је била и даље важно војно упориште, али се њена одбрамбена улога више заснивала на присуству снажне војне посаде, него на јачини самих фортификација. Њен стари систем одбране, који није ојачаван нити осавремењиван, све више је губио на значају.

4] Перовић 1969, 3–40.

5] Перовић 1969, 14.

6] Перовић 1969, 12.

7] Чубриловић 1974a, 71.

8] Веселиновић 1969, 103.

Сл. 174. Српски ојсадни положаји на Калемеџану, јуна месеца 1862. године (фото А. Јовановић)

Сл. 175. Стамбол капија са Великим равелином на дан предаје кључева 19. априла 1867. г. (фото А. Јовановић)

Оправке утврђења вршene су повремено. Бедеми су по-прављани 1826. године, а за радове је коришћен грађевински материјал са порушених кућа у вароши.⁹ На обнови Тврђаве радио се и 1836. године.¹⁰ У једној од тих обнова дограђени су зидови са пушкарницама на деловима утврђења на падини према Сави, равелину Краљ капије,¹¹ затим око Леополдове капије,¹² као и над Видин капијом. Ове додградње су на неки начин представљале негацију бастионих артиљеријских фортификација, али су биле примереније потребама времена, када су опасност за посаду у Тврђави представљале српске војне снаге, без одговарајуће артиљерије, које нису могле да угрозе тврђавске бедеме.

Крајем 1819. године у пожару је страдала велика касарна у Доњем граду.¹³ У целини је обновљена тек две деценије касније. Нови објекти у унутрашњости Тврђаве ретко су подизани. Један од њих је зграда страже на Великом равелину (сада Галерија Природњачког музеја) са фасадом обликованом у турској варијанти класицизма.¹⁴ Половином 19. века изграђен је нови пашин конак на простору некадашњег Замка,¹⁵ а нешто раније у Доњем граду подигнута је зграда за кухињу турског гарнизона. На једном од бастиона Југоисточног фронта подигнута је 1828. године ветрењача,¹⁶ која је била у поседу београдског паше. Изградња овог објекта на главном тврђавском фронту јасно показује до које је мере утврђење изгубило свој некадашњи значај.

О стању у коме се налазила Београдска тврђава у трећој и четвртој деценији 19. века занимљива су сведочанства ретких посетилаца, који су имали прилику да је разгледају. Јоаким Вујић је 1827. године забележио да се Тврђава налази у жалосном стању. На све стране су порушене или полуспорушене куће, а капијама се прилази преко трошних мостова.¹⁷ Исто је запазио и две године касније О. Д. Пирх. Он наводи да су старе аустријске касарне у Горњем граду одавно напуштене и полуспорушене.¹⁸ Детаљан опис Тврђаве 1842. године сачинио је С. Марјановић. И он је такође запазио да је Тврђава у целини веома запуштена, пунा

рушевина и ћубрета. На њега бољи утисак није оставио ни пашин конак.¹⁹

Из овог раздобља потичу два веома добра турска плана Тврђаве. Један од њих настао је вероватно у четвртој деценији 19. века, пре изградње новог пашиног конака,²⁰ а други потиче највероватније из 1863. године.²¹ На њима се очава стање утврђења у последњим годинама турске власти. Сви фортификациони објекти једнако су приказани као и на плановима са краја 18. века, што поуздано указује да на њима нису вршene никакве измене. Само у односу на објекте у унутрашњости Тврђаве запажају се неке промене. У Горњем граду су ишчезле велике аустријске касарне, које су дуго биле у рушевинама. На остацима једне од њих, поред Североисточног бедема, подигнута је нова зграда болнице Царске низамске војске. Ишчезла је и већина других мањих зграда у Горњем граду, међу којима и стари амам близу Сахат капије. Од новоподигнутих објеката, на плану из 1863. године, запажа се једино зграда пашиног конака. У Доњем граду измене су знатно мање. Приказана су сва стара чврсто зидана аустријска здања, као и Хасан-пашина џамија, подигнута после 1740. године, а ишчезли су само неки мањи објекти грађени од лаког материјала.

ГАШЕЊЕ ОДБРАМБЕНЕ УЛОГЕ И ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЈА ТВРЂАВЕ

После познатих догађаја на Чукур чесми започет је процес коначног повлачења турских гарнизона из тврђава на подручју Кнежевине Србије. После сукоба и дугих преговора коначно су априла месеца 1867. године кључеви Београдске

9] Архив Србије, К.К. sig. II 1335.

10] Архив Србије, К.К. sig. VI; Веселиновић 1969, 99.

11] Поповић 2001, 31–33, сл. 14.

12] Поповић 2004, 46, 2.

13] Елезовић 1937, 263.

14] Поповић, Божовић, 1994, 133–136.

15] Đurić-Zamolo 1977, 138–139.

16] Архив Србије, К.К. sig. VI 514.

17] Вујић 1901, 27–30.

18] Пирх 1951, 49–67.

19] Марјановић, С., необјављени рукопис у МГБ.

20] Никић 1960, 193–158.

21] Шкаламера 1967, 185–186.

тврђаве симболично предати кнезу Михаилу Обреновићу III а одмах након тога последњи турски војници напустили су српско тло.

У време када је српска војска сменила турску посаду, Београдска тврђава више није имала већи значај као одбрамбено упориште. После појаве олучене артиљерије са експлозивним зрном сва европска утврђења, грађена током 17. и 18. века на принципима бастионих артиљеријских фортификација, изгубила су своју некадашњу важност.²² За српску војску Београдска тврђава значила је само ограђени комплекс касарни и складишта. Сви затечени објекти, у већој или мањој мери, су обновљени и прилагођени новим потребама. У зграду бившег пашиног конака смештен је српски Ђенералштаб, а барутни магацин у Источном подграђу претворен је у гарнизонску цркву (данас црква Ружица). Горњоградска ћамија, некадашња аустријска зграда главне страже, постала је складиште, а нешто касније, почетком осамдесетих година 19. века пострадала је у пожару и експлозији муниције. Зграда бол-

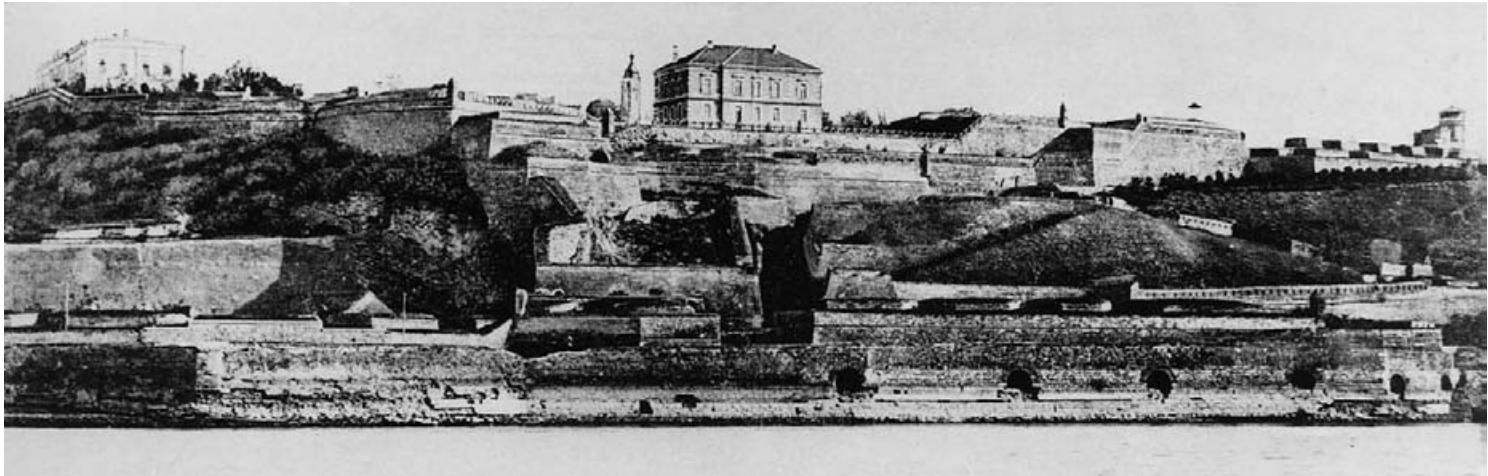
нице на остацима аустријске касарне уз Североисточни горњоградски бедем преправљена је и дограђена за потребе Ниже пешадијске школе српске војске. Од солиднијих здања подигнута је само зграда за потребе команде Тврђаве, која се налазила код Југозападног бедема.

За разлику од зграда у Тврђави, које су коришћене и одржаване, стари систем бастионих фортификација препуштен је збуни временама. Неки бедеми, који су сметали новим потребама, делом су уклоњени. Тако је порушен готово у целини средњовековни Североисточни бедем Доњег града, а старо пристаниште је затрпано. Уместо дрвених мостова, на прилазима тврђавским капијама израђени су земљани насыпи. Делови приобалних утврђења знатно су оштећени приликом изградње железничке пруге у првој деценији 20. века.

И у амбијенталном смислу извршене су велике промене, уочљиве већ на први поглед, које су показивале да је старо градско утврђење изгубило своју некадашњу функцију. Простор између Тврђаве и београдске вароши, некадашња гласија или калемегдан, који је дуго представљао пусто и запуштено градско поље постепено је парковски уређиван. Озелењавање је започето већ 1869, а коју годину касније уређене су и прве парковске стазе. До краја 19. века на простору дела некадашње гласије уређен је први београдски парк са знаменитим савским шеталиштем и

Сл. 176. Горњи град, турска војска
пред најушићање тврђаве 24. априла 1867. године,
у ћамији султана Махмуда – некадашња
аустријска зграда Главне страже (фото А. Јовановић)

Сл. 177. Југоизападни тврђавски фронти са делом приобалних фортификација, крајем 19. века

првим јавним споменицима. Радови су настављени и после Првог светског рата на делу падине према Дунаву.²³ Временом појас густе вегетације сакрио је тврђавске бедеме и затворио некадашње визуре на старо утврђење. И по басционим трасама постепено је почела да се појављује висока вегетација.

Велика разарања Тврђава је претрпела у време Првог светског рата. Иако давно застарела, стara утврђења бране су као важно упориште у систему одбране Београда и граница Краљевине Србије. У жестоким бомбардовањима из мерзера током 1914, а нарочито у јесен 1915. године, порушени су сви стари објекти у унутрашњости Тврђаве, а њени бедеми су претрпели велика оштећења. Ни у току Другог светског рата Београдска тврђава није остала поштеђена разарања. У априлском бомбардовању пострадао је стари аустријски барутни магацин у Горњем граду, а извесна оштећења претрпели су и околни бедеми. Три године касније у англо-америчком бомбардовању на мети је био Доњи град. Том приликом разорена је средњовековна Источна доњоградска капија, затим Сава капија и у њеној непосредној близини барутни магацин, сличан ономе у Горњем граду, док је капија Карла VI претрпела тешка оштећења. У међувремену, 1942. године, ради проширења железничке пруге за потребе немачке војне сile, великим делом порушена је спољна куртина Приобалног бедема укључујући и барокну фасаду Водене капије I.

Убрзано пропадање Београдске тврђаве нису условија само ратна разарања. Деструктивни чинилац били су и

развојни путеви савременог града, који су се сударили са бедемима старе тврђаве. Новом саобраћајницом, 1935. године, пресечен је Доњи град, а спољна утврђења и некадашње гласије постепено су уступале место парковским стазама. Тако је на месту порушених спољних фортификација Југозападног тврђавског фронта, крајем треће деценије 20 века, уређен наставак Савског шеталишта са великим степеништем.²⁴ Завршетак овог подухвата обележен је 1928. године постављањем споменика Победнику на западном истуреном углу Горњег града. Некадашње визуре војне архитектуре на брегу изнад ушћа Саве почели су да замењују нови симболи.

Међутим, у исто време са поступним разграђивањем старих фортификација, рађала се и свест о потреби чувања Тврђаве, као најзначајнијег споменика прошлости града. Ново раздобље у дугој историји Београдске тврђаве настало је у првим годинама после Другог светског рата, када је војска коначно напустила њене бедеме.

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА КАО СПОМЕНИК КУЛТУРНОГ НАСЛЕДЈА

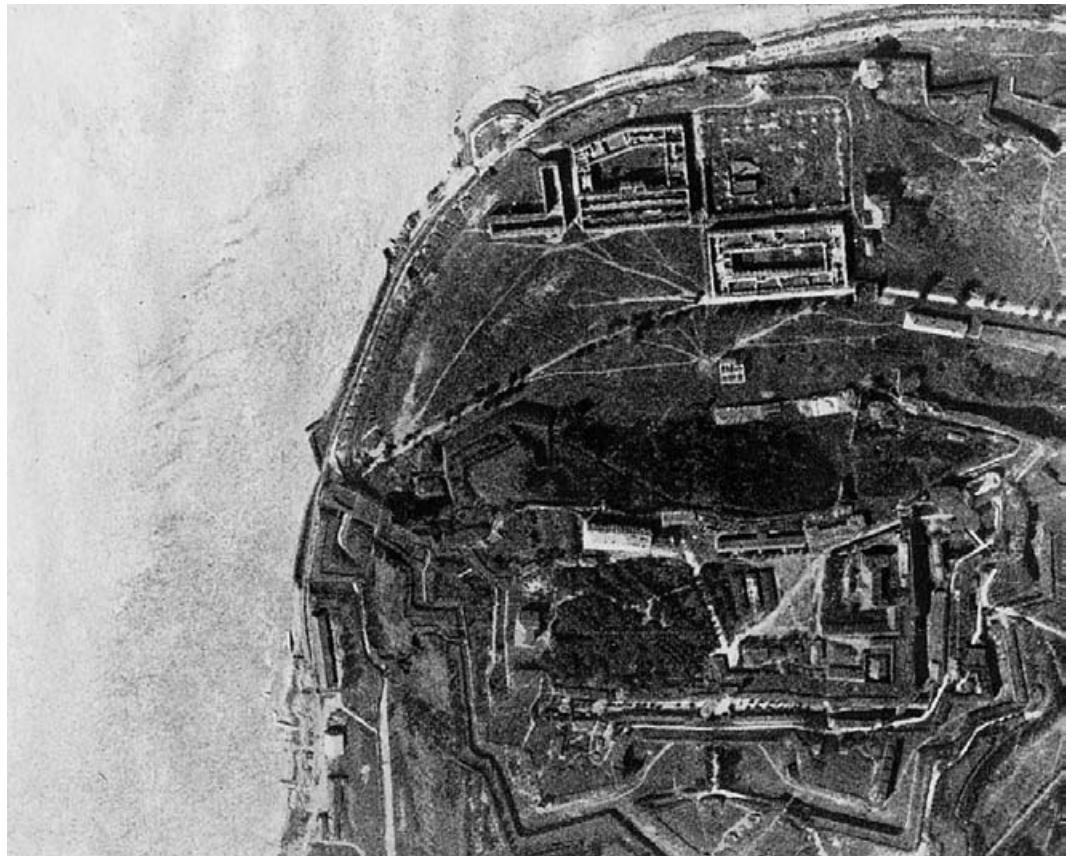
Тврђава на брегу изнад ушћа Саве за савремени Београд представља највећи и најзначајнији споменички комплекс, који још увек није у довољној мери доступан његовим грађанима. Обимна истраживања, вршена у току протеклих деценија, пружила су обиље података за вредновање

22] Здравковић, С. 1887, 246–247.

23] Милановић 1999, 41–52.

24] Божовић-Лопчић, Поповић 1999, 53–71.

**Сл. 178. Београдска тврђава,
немачки авионски снимак
у току ратних дејстава,
у пролеће 1915. године**

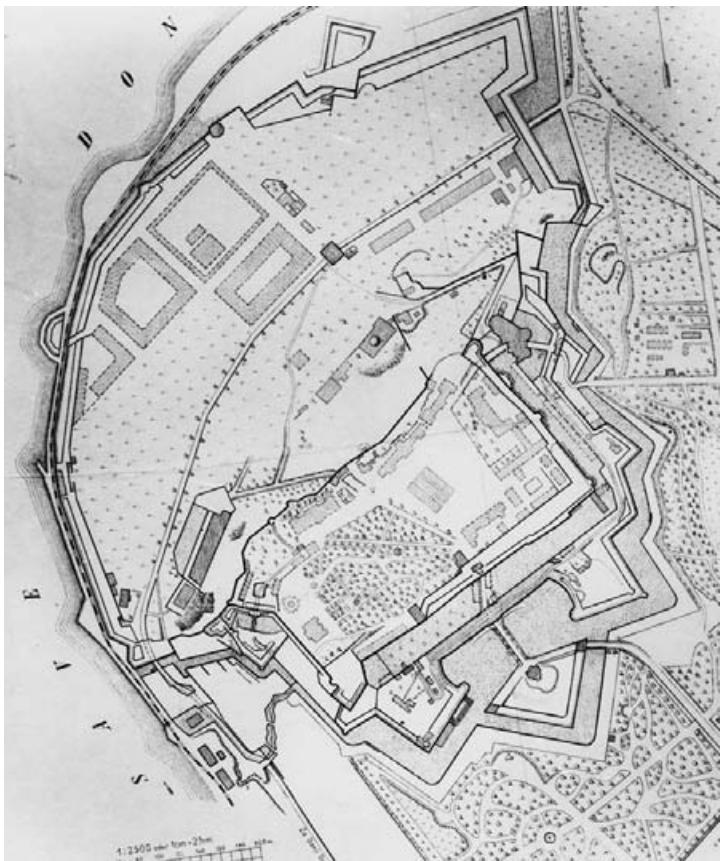

сачуваног споменичког наслеђа и омогућила су приступ конзерваторским захватима. У том смислу пред посленицима заштите споменика нашао се веома сложен и одговоран посао. Рестаурација и презентација остатака фортификација из различитих епоха, који леже једни изнад других, при чему се често и међусобно негирају, захтева веома промишљен приступ, где је неке дилеме веома тешко разрешити. Бедеми и куле из ранијих епоха најчешће се налазе испод или у структури бастионих фортификација са краја 17. и из 18. века. Савремени приступ споменичком наслеђу, када су у питању сложени комплекси подразумева чување, а по могућности и презентацију остатака из свих етапа развоја. То је ограничавајући чинилац за откривање и приказивање, уз евентуалне реконструкције, значајних структура из старијих епоха. У случају Београдске тврђаве овај проблем је веома изражен, будући да онемогућава да се у знатнијем обиму, из могуће обнове, искажу остаци фортификација и других здања из 15. века – најзначајније епохе у развоју средњовековног Београда. Са друге стране у великој мери изменјени облици рељефа и савремени водостаји река, знатно виши

од некадашњих, ограничавају обнову, па чак и делимичну презентацију остатака неких делова средњовековних утврђења, који каснијим дограма и реконструкцијама нису негирани.

Београдска тврђава доспела је до савременог доба као бастионо артиљеријско утврђење, са фортификацијама које су изграђене крајем 17. и током 18. века. У истом раздобљу у Горњем граду, затим подножју падине, као и наспањима приобалног дела Доњег града обликовани су садашњи нивои терена, битно различити од некадашњих. То је коначно стање од кога ће се поћи у свим замислима коначног уређења Тврђаве. Међутим, ипак постоји и знатне могућности да се, уз целовиту или делимичну обнову, прикажу и делови фортификација из ранијих епоха, који својим обимом и положајем не нарушавају целину барокне тврђаве. Током протеклих деценија доста је учињено на том плану, тако да су поново дошли до изражaja неки делови средњовековних утврђења, али све такве могућности још увек нису искоришћене.

Остаци античког каструма, као најстарији и најслабије очувани фрагменти утврђења на овом простору, пру-

Сл. 179. Београдска тврђава,
аустријски план из времена окупације, око 1917. године

Слаба очуваност остатака најстаријих средњовековних фортификација – бедема и кула византијског кастела, ограничавајући је чинилац за њихово приказивање. Остаци северне капије остали су видљиви у стању у коме су откриви, будући да су негирани познијим градњама (сл. 27). Слично је и са остацима обе полигоналне куле, које су приказане испод познијег бедема, само у висини два до три реда камена.

Преостали делови фортификација значајног средњовековног утврђења Западног подграђа очувани су у таквом стању да пружају различите могућности за презентацију уз могуће делимичне реконструкције. Део зидног платна Јужног бедема, који је захваљујући чињеници да је био уклопљен у позније фортификације остао сачуван готово до равни шетне стазе, могуће је обновити у целости. Подстицајне могућности у том смислу пружају остатци куле VII истог бедема, који су откриви у структури једног од бастиона из последње деценије 17. века. Зидови ове куле могу се делимично обновити заједно са познијим ојачањем, које је дограђено са њене предње стране, после опсаде 1456. године. Такође све елементе за обнову имају и остатци спољног бедема испред куле са скривеним путем, из прве деценије 15. века (сл. 50). Презентацијом ових остатака средњовековног утврђења у структури познијег бастиона, савременом посетиоцу пружила би се могућност да сагледа слојевитост уз међусобно негирање делова фортификација, који припадају различитим системима одбране, што представља једну од основних одлика споменичког комплекса Београдске тврђаве.

Остаци Северне капије подграђа са делом бедема, како се претпоставља, грађених у доба краља Стефана Душана, релативно су добро сачувани у структури зидано-земљаног бедема подигнутог око Великог барутног магацина 1740. године (сл. 33). Овде су такође могуће делимичне реконструкције у оквиру целовитог уређења овог значајног тврђавског објекта.

Средњовековна утврђења Београдског града, грађена током 15. века, са својим сачуваним остатцима представљају сигурно најзначајнији део споменичког наслеђа садашње Тврђаве. Фрагментарно очувани и деградирани познијим

жају веома ограничene могућности за презентацију. Део бедема каструма са трагом једне правоугаоне куле, грађен квадерима пешчара, приказан је као исечак у оквиру ескарпе горњоградског Североисточног бедема (сл. 12). И део суседног бедема према падини, на северозападној страни, са очувана два реда квадера, презентован је у дужини од преко 100 метара испод темеља средњовековног зидног платна. Пре две деценије у току радова на адаптацији садашње зграде Библиотеке града Београда указала се могућност да се у оквиру једне нове подземне сале прикаже фрагмент Југоисточног бедема каструма са трагом некадашње главне водоводне линије, као и делом куле која се налазила у комплексу *porta decimana* – главне капије легијског логора (сл. 11). Аутентично очувани остатци, без накнадних конзерваторских интервенција, презентовани су као музејски експонат у оквиру овог вишнаменског простора.²⁵ Приказивање очуваних остатака античких здања на простору Кalemegдана показало се као неизводљиво због немогућности одговарајућег чувања, а посебно тежње да се не наруши амбијент овог најстаријег београдског парка.

25] Поповић 1997а, 11–24.

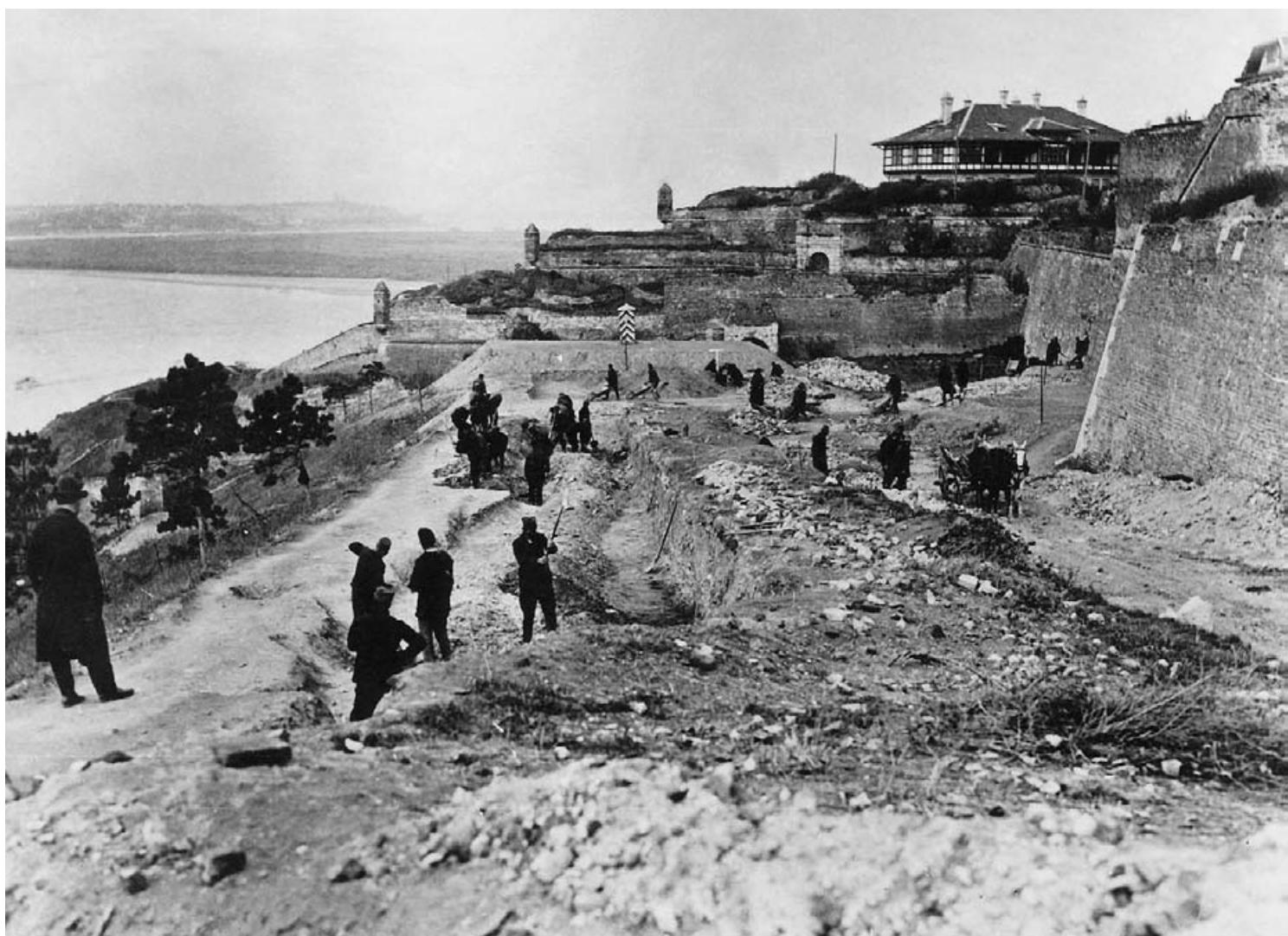
фортификацијама ови остаци, несразмерно своме значају, дуго су били слабо уочљиви у савременом амбијенту Београдске тврђаве. Стога су и први покушаји уређења ових простора, који су предузимани у раздобљу између два светска рата, били обележени покушајима реконструкција неких средњовековних бедема и кула. Вредност ових радова умањује чињеница да су извођени према несигурним аналогијама, без претходних истраживања, тако да се неки од реконструисаних објеката у знатној мери разликују од својих могућих изворних облика. Тако, примера

---

*Сл. 180. Рушење дела фортификација
Југоизападног тврђавског фронта – почетак радова
на уређењу Савској шеталишића 1927. године*

ради, средњовековна горњоградска кула IX, сада Диздарева кула, која је у време настанка била отворена према унутрашњости града, обновљена је као затворена кула са сводном конструкцијом (сл. 66). Ни кулама Зиндан капије, чија реконструкција представља нешто успелије решење, није враћен изворни облик. Задржане су сводне конструкције из треће деценије 18. века, а над њима је реконструисано круниште на конзолама које, мада стилски и хронолошки одговара кулама, није поуздано потврђено као њихов изворни облик (сл. 77).

Велики захват у годинама пред Други светски рат изведен је на утврђењима Источног подграђа. Том приликом реконструисана је, према откривеним остацима, главна топовска кула, сада позната под именом Јакшићеве куле. Овој кули, која је по свом облику аналогна, а и исто-

Сл. 181. Ново Савско шеталиште

времена са кулом Небојшом, у основном волумену враћен је изворни облик. Међутим, техника зидања обновљених делова сасвим је различита од некадашње, што у великој мери деградира општи утисак о овом значајном тврђавском здању (сл. 85). Сличан проблем је и са обновљеним круништима на суседним бедемима. За разлику од некадашњих, грађених ломљеним каменом, нови зупци до мањих обрађених тесаника одударају својим изгледом од целине бедема. Међутим, уз ова критичка запажања ваља поменути и радове на обнови куле Небојше, 1938. године, који су изведени веома добро и акрибично. Кули је обновом старих топовских отвора делимично враћен некадашњи изглед, уз задржавање свих преградњи које су изведене у трећој деценији 18. века.²⁶

Конзерваторским радовима, који су извођени током друге половине 20. века, претходила су обимна археолошка и друга истраживања. Сви подаци до којих се дошло утврђивани су у пројекте обнова, превасходно средњовековних фортификација, од којих су неки већ изведени, док ће се остали постепено остваривати у наредним годинама, а можда и деценијама. У свему овоме најзначајније је да се дошло до основне концепције о могућностима презентације уз извесне реконструкције значајних остатака средњовековних објеката у оном обиму који не нарушава интегритет познијих фортификација и споменичког комплекса као целине.

У оквиру савремене Тврђаве са веома слојевитим наслеђем, могуће је издвојити поједине делове са преовлађујућим корпусом фортификација из појединих епоха

26] Јовановић 1939, 111–121; Вуловић, М. 1970, 37–44.

Сл. 182. Велики барућни мајацин у Доњем трају,
прва сала јосле обнове и уређења 1994. године

њеног развоја. Амбијент средњовековног утврђења најбоље је остао очуван у северном делу Горњег града са кулама VIII и IX, Североисточним бедемом и Источном капијом, затим комплексу Зиндан капије са Источним подграђем у целини, као и делу Доњег града према некадашњем бардакану Источне капије и Североисточном бедему ка кули Небојши. Том општем утиску средњовековља знатно до- приносе, мада су у питању савремена здања, комплекс цркве Ружице и капела Св. Петке. На овом доста пространом подручју захваљујући релативно доброј очуваности средњовековних бедема и кула, као и бројним подацима до којих се дошло у току систематских истраживања, могући су и научно оправдани шири захвати ка потпуним или чешће делимичним обновама. Такав приступ, са једне

стрane осигурава од пропадања оригиналне делове старих утврђења, а са друге савременом човеку враћа изгуђењу слику средњовековног града из једног од најзначајнијих раздобља његове прошлости.²⁷

Поред боље очуваних делова утврђења Београдског града, о којима је напред било речи, и на другим местима у оквиру савремене Тврђаве има преосталих фрагмената фортификација из 15. века, који су у већој или мањој мери већ презентовани, или им предстоји делимична обнова. Не залазећи у појединости, ваља поменути део горњоградског бедема са Јужном капијом и суседним кулама IV и V,²⁸ који се након разградње старе зазиде, може у доброј мери обновити, као и малу Западну капију,²⁹ већ обновљену у свом извornом облику (сл. 49).

27] Поповић 1988, 40–44.

28] Поповић 2000, 71–96.

29] Поповић 1992, 177–192.

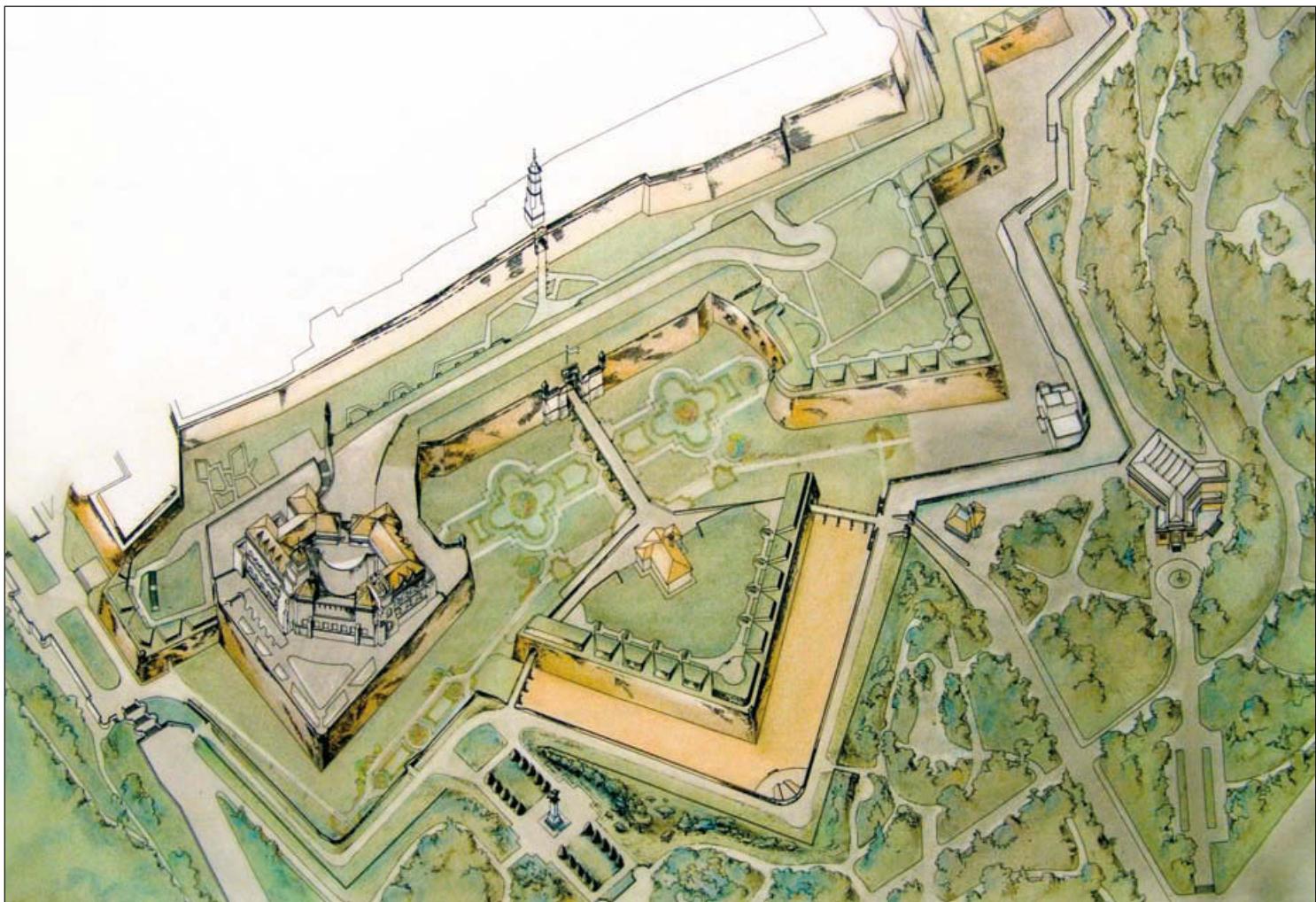
Сл. 183. Задни басейон Горњег траја, илато са спомеником Победнику

За разлику од средњовековних фортификација, које су и поред великих рушења, као и преградњи, јасно изражене у просторима савремене Тврђаве, остаци објекта некадашње урбане структуре у оквирима бедема Београдског града готово у целини су ишчезли. На већем делу горњоградске заравни сви трагови средњовековних здања уништени су приликом аустријских нивелационих радова, средином треће деценије 18. века. На преосталим површинама где ће се тек вршити систематска археолошка истраживања очекују се нова открића, уз веома неизвесне могућности да се неки од евентуално откривених остатака и прикажу. Нешто боља ситуација у том смислу је у Доњем граду, где је у подножју падине истраживан комплекс средњовековне цркве Успења Богородице, чији

су остатци, нажалост, у целости уништени. Међутим јужно од некадашњег храма откривени су остатци једне веће градске палате, датоване у средину 15. века, која је препозната као некадашњи двор београдског митрополита. У питању је било монументално здање са аркадним тремом према цркви, преко кога се кроз добро очуван готички портал улазило у предворје. Одатле се каменим степеницама излазило на спрат и прилазило одајама у приземљу, међу којима се посебно издваја једна већа сала, испод које је постојао и подрум.³⁰

Остаци ове, за подручје средњовековне Србије изузетне грађевине, где су трагови профаних здања ретки и углавном слабо очувани, пружају добре могућности за ureђење и презентацију. На откривеним деловима грађевине сачуван је читав низ података који омогућавају целовиту обнову подрумског простора, као и аркадног трема

30] Поповић, Бикић, 2004, 56–85.

са већином одаја у приземљу.³¹ Ово здање, након делимичне реконструкције, представљало би аутентичан изложбени простор, али и својеврстан изворни експонат.

Споменичко наслеђе млађих епоха, које је дало коначан облик Београдској тврђави, сачувано је у знатно већој мери него што је то био случај са остацима из старијих епоха. Током реконструкција које су вршене крајем 17. века и у раздобљу аустријске владавине 1717–1739. године основно језгро Тврђаве, односно утврђења Горњег и Доњег града добила су свој коначни облик. Горњоградски бедеми из овог раздобља сачувани су у целини. Од доњоградских фортификација знатно је оштећен, а делимично и порушен Приобални бедем коме, после исељења железничке пруге, предстоји обимна обнова.

Спљуни бастиони фронтови из последње етапе грађења београдских фортификација до данас су остали највећим делом поштеђени рушења. Уз мање конзерватор-

ске захвате, од којих су неки већ изведени, могуће их је уредити и довести у првобитно стање. После чишћења ровова, обнове мостова пред капијама и уређења топарница, пред савременим посетиоцем би се указала бастионарна артиљеријска тврђава у пуној својој аутентичности.

У том смислу од посебног је значаја и обнова старе ратне луке у Доњем граду. Ово некадашње средњовековно пристаниште пружало се са спољне стране Североисточног бедема у виду дугачког уског залива. Каснијим реконструкцијама у 18. веку обухваћено је фортификацијама тврђавског бастионог фронта и претворено у затворену ратну луку, која је једним брањеним каналом била повезана са Дунавом. О овом, сада у целини засутом пристаништу постоје изворни подаци који омогућавају његову обнову, али само као затворене језерске површине, буду-

31] Симић 2004, 275–284.

Сл. 184. Југоисточни тврђавски фронти, идејни пројекат уређења из 1997. године

ћи да повезивање са Дунавом, услед изменених хидролошких услова више није могуће.

За разлику од фортификација сва некадашња здања, која су се налазила у унутрашњости Тврђаве порушена су у минулим ратовима. Преостале су само рушевине горњоградског Барутног магацина, које се успешно могу обновити (сл. 133).

Инспиративан покушај, коме би требало посветити посебну пажњу, представља испитивање могућности реконструкција неких аустријских барокних здања, према изворној документацији из 18. века. У питању су касарна и арсенал у Доњем граду, као и горњоградска касарна, која се налазила код Сахат капије. Ова последња, уколико би се обновила, не би битно утицала на нарушување средњовековног амбијента Горњег града.

Реконструкција неких од порушених споменичких здања у оквирима бедема Тврђаве отвара веома значајно питање ревитализације једног комплекса, који је готово два миленијума служио војним потребама. Овај сложени проблем мора се промишљено разматрати, будући да се

готова решења из светске праксе, услед низа специфичности, не могу дословно преузимати. Београдска тврђава у свом садашњем стању представља само градски парк, који је у суштинској супротности са њеним некадашњим значењем. Уношење нових савремених садржаја примерених споменичком значењу комплекса предуслов је успешне ревитализације прилагођене потребама савременог човека. У том смислу поред реконструкције старих здања мора се размишљати и о изградњи нових савремених простора, који неће угрозити историјске амбијенте. Једна од могућности је уградња нових објеката у просторе земљаних насила бастионих траса.

Као што се из свега овде изложеног види, већ неколико деценија улажу се велики напори да се Београдска тврђава са својим драгоценним и веома сложевитим културним наслеђем приближи човеку наше епохе и сачува за будућност.

Досадашња истраживања пружила су обиље података, који ће се у даљим археолошким радовима све више допуњавати. Постоји и читав низ пројектата за конзерваторско-рестаураторске радове и презентацију поједињих делова утврђења, од којих су неки већ остварени. Враћање живота старој Тврђави дуг је и мукотрпан посао на коме ће сигурно радити и генерације које долазе.

ЗАВРШНА РЕЧ

УТВРЂЕЊЕ НА БРЕГУ изнад ушћа Саве у Дунав представља језгро из кога се развио савремени Београд. Успони и падови града у прошлости одсликавали су се кроз судбину утврђења и његово значење у токовима историјских збивања. Међу чиниоцима који су утицали на настанак града геостратешки значај положаја био је сигурно пресудан. Место изнад обала великих река, које чине природну границу балканских планинских масива и равнице Паноније, било је у исто време и средиште у коме су се укрштале важне копнене и водене саобраћајнице. Пут од Европе према Блиском истоку водио је преко Београда. Све то је овом положају давало посебно значење – предодредило је настанак утврђења и остало вековима стално присутни чинилац у његовом развоју.

Геостратешки значај овог места први пут је дошао до пуног изражaja у време успостављања античког лимеса. Положај изнад обале Дунава, као природне границе Римске империје, зналачки је одабран за изградњу легијског логора. Успостављање одбрамбеног упоришта и стално присуство легије били су предуслов за настанак античког Сингидунума, као претече савременог града. Значај граничног утврђења Сингидунум је задржао све до краја позне антике.

Природна граница двају региона на Дунаву и у каснијим раздобљима често је раздвајала народе и државе. Средњовековни Београд, настао на рушевинама римског легијског логора, развијао се стога првенствено као гранично упориште. Развој града у познијим епохама предодређивала су збивања на граници и значај који су имала његова утврђења. Присуство византијске војне посаде у 11. и 12. веку и изградња новог утврђења били су снажан подстицај за развој града. Насупрот томе опадање стратешког значаја утврђења под угарском влашћу у 13. веку одразило се и на опадање града у целини.

Међутим, своје највеће успоне град је достигао управо у оним, истински веома кратким раздобљима, када је његово утврђење добијало знатно шири значај од положаја граничног упоришта.

Први велики успон Београд је доживео почетком 15. века, када је постао главни град Србије, њено војнополитичко, привредно и културно средиште. То је био преломни тренутак са далекосежним последицама за даљи напредак града и развој система његове одbrane. Од малог

граничног утврђења Београд је за само две деценије израстао у европски утврђени град у пуном смислу те речи. При избору Београда за средиште српске државе одлучујућу улогу имао је управо његов важан геостратешки положај. Град је утврђиван и изграђиван да би постао главно упориште у борби са Турцима. Према замисли деспота Стефана одбрана и опстанак Србије требало је у многоме да зависе од јачине Београдског града. Изградњи градских утврђења била је посвећена посебна пажња. Брањена површина града десетоструко је увећана. По први пут бедемима је обухваћен и главни део градског насеља. Утврђења, грађена за владе српског деспота, уз мале измене, кроз све касније епохе остала су основни брањени простор Београдског града.

До поновног великог успона града и утврђења дошло је у другој деценији 18. века. У оквиру Хабзбуршке монархије Београд је добио шири европски значај. У складу са тежњама за продор ка истоку, град на значајном стратешком положају требало је да постане главно аустријско војно упориште и привредно-политичко средиште немачке колонизације и католичанства на југоистоку Европе. Ти циљеви су утицали на даљи развој града и условили су изградњу система његове одбране. У кратком раздобљу од свега двадесет година Београд је у великој мери добио одлике утврђеног барокног града, а његове фортификације достигле су врхунски домет у свом развоју.

Условна повезаност судбине града и значаја његових утврђења, која је стоећима била стално присутни чинилац у развоју Београда, није дошла до изражaja у раздобљу турске власти током 16. и 17. века. Град се по први пут нашао далеко у позадини ратних збивања, што се одразило на опадање улоге утврђења, али не и значаја његовог геостратешког положаја. За Османско царство Београд је значио средиште за окупљање и снабдевање војске и једно од највећих складишта оружја и опреме на европском тлу. То је за разлику од утврђења, које је изгубило свој некадашњи значај, дало велики подстицај наглом развоју насеља.

У свом дугом трајању утврђења на брегу изнад ушћа Саве нису се континуирано развијала. Примењени системи одбране из различних епоха, изукрштани на овом простору, настајали су на остацима старијих фортификација, којима су се најчешће прилагођавали, мада су их понекад и негирали. Античко утврђење није условило облик средњовековног града, али је сигурно, уз исту логику коришћења простора, утицало на његов настанак.

Београдска утврђења у себи сажимају развојне токове европске војне архитектуре од антике до савременог доба. Положаји градских бедема јасно одражавају потребе и правце одбране овога стратешки важног места кроз разне епохе. Утицаји развоја ратне технике мењали су значај природних одлика рељефа и условљавали примену усавршенијих облика фортификација, у складу са потребама времена. С друге стране кроз примењене системе одбране и јачину београдских утврђења уочава се снага и организација држава које су их градиле од антике до краја 18. века.

Антички каструм у Сингидунуму био је један од бројних легијских логора, који су се налазили распоређени дуж граница Римске империје. По своме облику представљао је типско утврђење које је било у складу са развојем античке војне архитектуре и потребама које су условиле његов настанак. Касноантичко утврђење обновљено или изграђено у 6. веку, вероватно је одговарало измененим условима ратовања и новим захтевима одбране границе.

Иста нужност одбране северне границе условила је, половином 12. века, и настанак новог средњовековног утврђења – византијског кастела. Примењени системи одбране и мала површина утврђења, указују на правце развоја византијских фортификација у време династије Комнина. Захтеви одбране били су подређени стварним могућностима Царства. Византија у то време више није имала снаге да гради нове велике тврђаве.

Даљи развој средњовековних утврђења Београдског града условиле су тежње српских владара да учврсте границе своје државе на обалама Саве и Дунава, а нешто касније да на том простору обезбеде одбрану и опстанак Србије. Изградња новог утврђења за владе краља Стефана Душана јасан је наговештај таквих хтења. Нови бедеми истурени су према обали да надзиру граничне реке и усмере правце одбране према северу одакле се очекивао угарски напад.

У потпуно измененим условима Београдски град је изграђиван почетком 15. века. Ново утврђење требало је да брани средиште српске државе и спречи даље турске продоре ка унутрашњости Европе. Изграђени систем одбране града то најбоље показује. Подигнута су нова пространа утврђења која су обухватила важне државне институције и центар градског насеља. Најјачи бедеми и куле постављени су према копненим прилазима граду. Са те стране је претила опасност. Према рекама и Угарској утврђење је било слабије брањено. За град је то било безбедно залеђе. Реке су се још увек чврсто налазиле у хришћан-

ским рукама, а од Угарске се у случају напада очекивала помоћ. То је била, за своје време, веома тачна процена положаја града и могућности његове одbrane.

Српска војна архитектура изградњом Београдског града остварила је једно од својих најбољих дела. Утврђивање Београда представљало је велики градитељски подухват, који је постигнут напорима српског владара и његових поданика. Стешена искуства током претходног развоја градова у српским земљама овде су примењена и усавршена. Заступљени систем одбране, који се огледа кроз положај нових утврђења и појаву двојних бедема, представљао је за услове ратовања хладним оружјем добро и, у односу на развој европских фортификација, савремено решење.

У наредном раздобљу током 15. и почетком 16. века Београдски град је као угарско гранично утврђење успешно одолевао турским нападима и спречавао њихов продор према Средњој Европи. Од снаге градских утврђења, изграђених под српском влашћу, зависила је безбедност Угарске и хришћанске Европе у ширем смислу. Одбрану града требало је стално јачати и усавршавати, посебно услед све шире примене усавршене опсадне артиљерије. Међутим, разједињена Угарска важном пограничном граду није могла да посвети пуну пажњу. Доградње и ојачавања утврђења, у овом раздобљу, биле су далеко испод стварних потреба, уз видно заостајање у односу на развој савремених европских фортификација. За Угарску то је било судбоносно. Пад Београда наговестио је њен брзи слом.

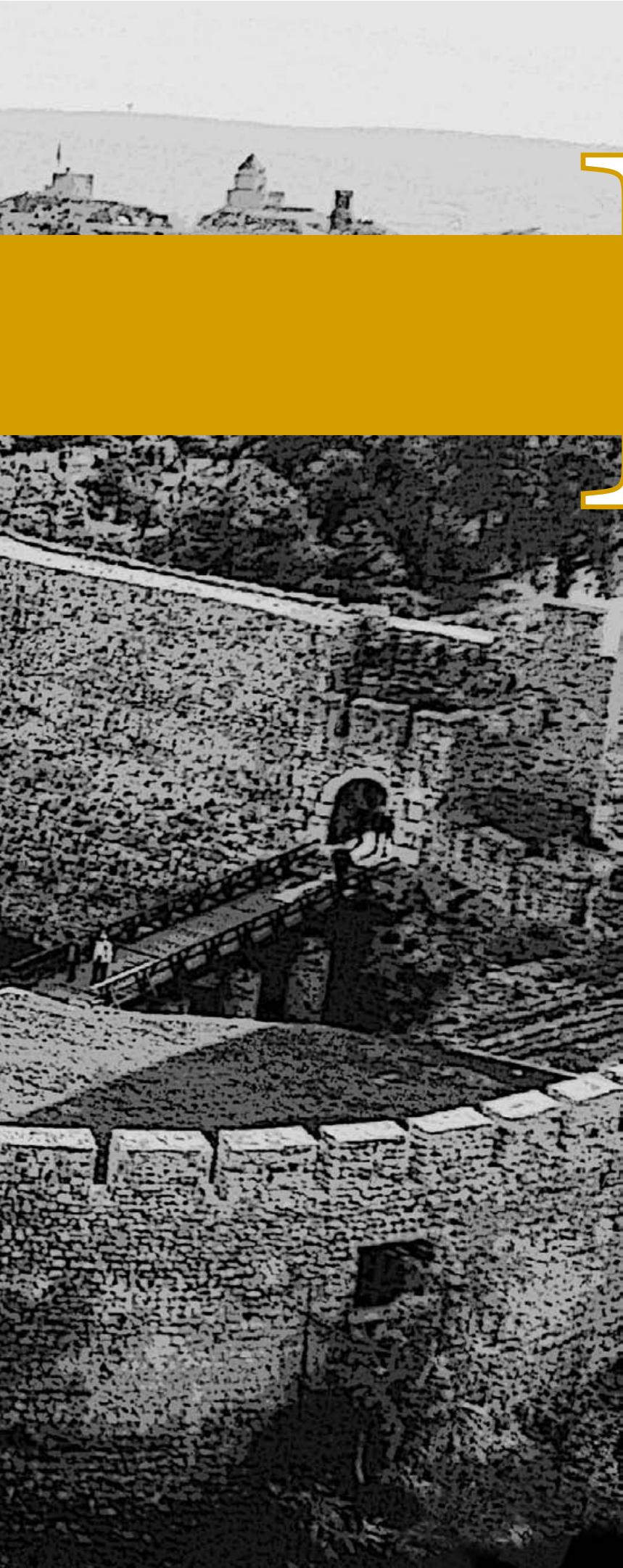
Крајем 17. и током 18. века Београд се налазио у средишту сукоба Аустрије и Турске. То је његовим утврђењима поново дало изузетан значај условљавајући изградњу потпуно новог, савременог система одбране. Обе велике

силе улагале су огромне напоре да град задрже у своме поседу и да га што боље утврде. Резултати тих напора исказују се кроз нова утврђења Београдске тврђаве, која одсликавају моћ и стварне могућности сукобљених држава. Османски царство, у пуном опадању, само је делимично успело у покушају да крајем 17. века претвори Београдски град у савремену бастиону артиљеријску тврђаву. Насупрот томе снага централизоване Хабзбуршке монархије, која се налазила у успону, огледа се кроз изградњу Београда. Затечена утврђења, обновљена и знатно дограђена, претворена су у модерну тврђаву као средиште ширег система одбране, коју су сачињавале варошка фортификација и истурена утврђења на супротним обалама река. У систему одбране Београда примењена су најсавременија решења, која је у изградњи бастионих артиљеријских фортификација достигла оновремена европска војна архитектура.

Одлуке Београдског мира 1739. године биле су пресудне за даљу судбину Тврђаве. Поред рушења свих новоподигнутих утврђења, посебан утицај имало је успостављање аустријско-турске границе на Сави и Дунаву. У условима артиљеријских дејстава тврђава на брегу изнад ушћа Саве није се више могла успешно бранити без истурених утврђења на супротним обалама река, које су остале у аустријском поседу. То је знатно умањивало некадашњи стратешки значај положаја утврђења, који је развојем ратне технике изгубио своје некадашње одбрамбене предности. Покушај да се разорена утврђења обнове, остварен је у складу са турским могућностима. У односу на даљи развој европских фортификација и потребе одбране града, Београдска тврђава је изгубила корак с временом. То ће се током 19. века одразити на постепено опадање и коначно гашење њене одбрамбене улоге.

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

АНВЕЛОПА — (фр. enveloppe) Спољна линија одбране главне бастионе трасе, од које је обично одвојена главним тврђавским ровом. Сачињавале су је међусобно повезане контрагарде, односно курфасе, равелини и линете. Код утврђења Београдске тврђаве анвелопа, као спољна линија одбране Југоисточног фронта, била је заступљена само у раздобљу 1723–1739. године.

БАСТАЈА — Полукружна кула исте висине са бедемом, која је служила за бочну одбрану подножја главног бедема, обично у оквиру спољне линије одбране. Код утврђења Београдског града заступљене су само на спољном Североисточном и Југозападном бедему Горњег града, где својим обликом делимично одступају од уобичајеног типа бастаја.

БАСТИОН — (фр. bastion, boulevard) Првобитно округла угаона кула, касније, после појаве артиљерије истурени део тврђавске ограде са кога су бочном ватром брањени (фланкирани) прилази главном бедему. Као важан чинилац одбране, бастион је у току развоја артиљеријских фортификација добијао различите облике и положаје у оквиру тврђавске ограде. Најчешће је петоугаон, са две фасе (предње стране) и две фланке (бочне стране). Овај старији тип бастиона није заступљен на Београдској тврђави, већ његови каснији усавршени облици.

БАСТИОНА ТРАСА — Систем бастиона повезаних куртинама, заснован на начелу да се цео простор испред тврђаве успешно брани фронталном ватром са фаса и куртина, и бочном, односно унакрсном, ватром са фланки. Код утврђења Београдске тврђаве бастиона траса у систему одбране први пут је примењена крајем 17. века.

БОНЕТА — (фр. bonnette) Земљани насып испред тврђавског фронта, у виду малог равелина, грађен за заштиту стрелаца и артиљеријских оруђа.

ЦИРКУМВАЛАЦИОНА ЛИНИЈА — (лат. circumvallare – окружити бедемом или ровом) Земљани бедем са ровом или утврђена линија, коју је подизао нападач при опсади тврђаве да би се обезбедио од изненадног напада са леђа и спречио долазак појачања браниоцима.

ЦИТАДЕЛА — Мало утврђење у средишту тврђаве или на једној њеној страни, као одбрамбено упориште последње одбране и база за предузимање противнапада ради преотимања заузетог дела тврђаве или утврђеног града. Код утврђења Београдског града улогу цитаделе имао је Унутрашњи град, некадашњи византијски кастел.

ДОНЖОН — (фр. donjon) Главна – највећа кула, обично у средишту замка или цитаделе утврђеног града, грађена као самостални чинилац одбране и оспособљена за пружање последњег отпора. У оквиру средњовековних утврђења Београдског града улогу донжона имала је кула Небојша у средишту Унутрашњег града – Замка.

ЕСКАРПА — (фр. escarpe) Страна рова окренута према непријатељу, односно подножје бедемске ограде, обично грађено под нагибом. Код утврђења Београдског града ескарпа под нагибом, неправилног облика – косине, чини саставни део спољног бедема.

ФАСА — (фр. face) Предња страна бастиона намењена за фронтално дејство.

ФЛАНКА — (фр. flanc) Бочна страна бастиона намењена за дејства бочном – фланкирајућом ватром. Биле су равне, изломљене и полуокружно увучене. Код Београдске тврђаве заступљене су равне и полуокружно увучене фланке.

ФЛЕША — (фр. fléche) Мањи земљани бедем у облику клина.

ФОСЕБРЕЈ — (фр. fausse braie) Пешадијски бедем између рова и главног тврђавског бедема, намењен за близак одбрану рова, скривеног пута и гласија. Код Београдске тврђаве, према документу KAW. Мем. 22/182 из 1721. године, као фосебреј означен је нижи део новог Југозападног бедема Горњег града.

ГЛАСИЈА — (фр. glacis) Земљани насып са благим нагибом испред утврђења, рађен ради заштите скривеног пута, ескарпе и објекта у рову. Код Београдске тврђаве то је простор данашњег парка Калемегдан.

ГРУДОБРАН — Заштитни насып земље, као саставни део горње површине бедема, подешен за заклон пешадије и артиљерије.

КАПОНИР — (фр. caponnière) Објекат намењен за одбрану тврђавског рова. У бастиону фортификацији састојао се од засведеног ходника са пушкарницама покрivenог земљаним насыпом. Код утврђења Београдске тврђаве заступљен је у том облику само у раздобљу 1723–1739. године. Сада постоји сачуван једино у рову испред Зиндан капије. Једноставнији облик капонира у виду преградног зида са пушкарницама потиче из раздобља после 1740. године. Сачуван само у оквиру Југозападног фронта код капије према савској падини.

КАЗАМАТИ — (фр. casemate) Подземне просторије у тврђави обезбеђене од дејства артиљерије, обично испод насыпа у оквиру бастионих траса. Коришћени су за смештај људства и опреме (заштитни), као и за борбена дејства. Код Београдске тврђаве заступљена су оба типа. За борбена дејства служиле су казаматиране просторије иза увучених фланки бастиона Југоисточног фронта у функцији казаматираних батерија.

КОНТРАЕСКАРПА — (фр. contrescarpe) Страна рова ближе нападачу, односно подзид рова према скривеном путу и гласији. Иза зида контраескарпе могле су постојати подземне саобраћајнице, као што је то случај код утврђења Београдске тврђаве.

КОНТРАГАРДА — (фр. contregarde) Узак фортификациони објекат грађен испред фаса бастиона и равелина ради одбране рова и заштите ескарпе, односно подножја главне тврђавске ограде. За разлику од куверфасе имала је положај за артиљерију. Код утврђења Београдске тврђаве заступљена само у раздобљу 1723–1739. године.

КОНТРАВАЛАЦИОНА ЛИНИЈА — (од лат. contravalare – зидати противбедем) Земљани бедем са рововима, или утврђена линија коју је подизао нападач испред опседнуте тврђаве (300–600 м) ради заштите од противнапада бранилаца.

КОРДОН — (фр. cordon) Испуст од опека или камени венац на врху бедема грађен ради заштите од атмосферских вода и отежавања противнику да поставља лествице.

КУРТИНА — (фр. courtine) Део тврђавске ограде који повезује два бастиона.

КУВРФАСА — (фр. couvreface) Земљани пешадијски бедем у тврђавском рову, грађен испред бастиона и равелина ради заштите ескарпе од непријатељске ватре.

ЛИНЕТА — (фр. lunette) Фортификациони објекат грађен ради ојачања тврђавског фронта, са предње стране окружен ровом и скривеним путем. Код београдских утврђења примењује се у раздобљу 1723–1739. године у оквиру анвелопе предње одбране коју су поред линета сачињавале и контрагарде.

МАШИКУЛЕ — (фр. machicoulis) Одбрамбена галерија или балкон на горњем делу главног бедема, за вертикалну одбрану (кроз отворе у поду) прилаза подножју бедема. Код утврђења Београдског града постоје остатци машикуле изнад Источне капије Горњег града, и одбрамбених галерија код куле Небојша у Доњем граду и Јакшићеве куле.

ОРИЉОН — (фр. orillion) Полукружни испуст на почетку увучене фланке грађен ради њене заштите од дејства артиљеријске ватре. Код утврђења Београдске тврђаве примењени су на бастионима Југоисточног фронта.

ПАРАЛЕЛА — (фр. parallèle) Пешадијски ровови са положајима за артиљерију испред тврђаве, које гради нападач приликом опсаде, ради безбеднијег прилаза и припреме за јуриш. При свим опсадама Београдске тврђаве рађене су испред Југоисточног фронта.

ПОТЕРНА — Подземни ходник – саобраћајница кроз тврђавски бедем или бастиону трасу, ради повезивања утврђења са ровом или спољног и унутрашњег рова, као што је то чест случај код Београдске тврђаве.

РАВЕЛИН — (фр. ravelin) Истурени фортификациони објект грађен испред куртине, између два бастиона, ради спречавања пробијања бреша а посебно у циљу заштите тврђавских капија. Изразити пример код утврђења Бео-

градске тврђаве представља Велики равелин Југоисточног фронта.

РЕДАН — Испуст у тврђавској огради са две фасе под углом од 60°. Код утврђења Београдске тврђаве заступљен је на Приобалном бедему и Северозападном бедему Горњег града. На овом другом бедему под тим именом је означен у једном документу из 1721. године (KAW. Мем. 22/182).

РЕДУТ — (фр. redoute) Мало самостално, најчешће затворено, земљано утврђење правоугаоне, односно квадратне основе. У саставу београдских утврђења појављује се на Ратном острву крајем 17. и у 18. веку (до 1740. године).

СКРИВЕНИ ПУТ — (фр. chemin couverts) Простор између гласије и тврђавског рова, заштићен од непријатељског дејства и осматрања. Код средњовековних утврђења простор између унутрашњег и спољног бедема.

ТЕНАЈА — (фр. tenaille) Земљани бедем у главном рову испред куртине у облику маказа, као спољни додатак тврђавској огради, грађен ради заштите од пробијања бреша и одбране улаза у тврђаву.

ТРАВЕРЗА — Земљани насип – преграда, рађена ради заштите од бочне ватре. Код београдских утврђења трапверзе су биле заступљене у систему одбране скривеног пута у раздобљу 1723–1739. године.

ЗБОРИШТЕ — (фр. place d'arme) Проширен простор скривеног пута који је служио за прикупљање бранилаца ради припреме за противнапад.

(речник рађен јрема Војној Енциклопедији 1–10, Beograd 1970–75, и Речнику стапљене фортификације, М. Јанчиковића, Инжињеријски часник за 1936. годину).

БИБЛИОГРАФИЈА

СКРАЋЕНИЦЕ

AP – Arheološki pregled

Bulletin IBI – Bulletin, Internationales Burgen Institut

ЦГВИА – Центральны государствены военно-исторический архив – Москва

ГГБ – Годишњак града Београда

ГНЧ – Годишњица Николе Чупића

Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва

Глас САНУ – Глас Српске академије наука и уметности

НБС – Народна библиотека Србије

Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

Споменик СКА – Споменик Српске краљевске академије

НЕОБЈАВЉЕНА ИЗВОРНА ГРАЂА

BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München

Планови: Marr. XVII 78, Marr. XVII 78 ak, Marr. XVII 78 s, Marr. XVII 80 f, Marr. XVII 80 g.

BUB – Biblioteca universitaria di Bologna (фонд Марсиљи)

Планови: MS, sig 1044 – 8/2, 8/3, 8/4, и 8/5.

MS. sig. 1044 – 57 с. 300 и с. 301), 53 (с. 714–723)

BNP – Bibliothèque Nationale, Paris

Планови: sig. Ge CC 1262, Ge D 16276, Ge C 10350, Ge D 10209, Ge D 26209, Ge C 10281, Ge C 23182, Ge D 17244.

BLL – British Library, London

Планови: King George III's topographical collection, Vol. XIII, folio 59. Map room, sig. HJ. 29; HJ; 32; HJ. 35.

DSB – Deutsche Staatsbibliothek – Berlin

Планови: sig. S. X. 47082, S. X. 47083/3, S. X. 47083/14, S. Da 4.20 f, S. X. 47079, S. X. 47083/19, S. Da 11.69 f, S. Da 4.20 m, S. X. 47083/5.

GAK – Generallandesarchiv, Karlsruhe

Планови: sig. XII/ 10.5; 11.6; 23.7; 54.46; 266.79; 344.2; 345.3; 386. La 15.

KAW – Kriegsarchiv, Wien

Alte Feldakten; 1688, XIII 13/1, 1689 11/2, 1693 13/3, 1717 13/27-a, 1717 13/32.

Mémoires: Mem. 22/182.

Hofkriegsrate: (планови) HKR. Exp. 1723, Dec. 133. HKR. Exp. 1727, Juli 383.

Kartensammlung: sig. H III c 143, H III c 142, H III c 144, K I f 23–53, K I f 23–61, K I f 23–62, K I f 23–63, K I f 23–64, K I f 23–60, K I f 23–70, K I f 23–71, G I b 23, G I b 24, G I b 31, G I b 44, G I b 29, G I b 48, G I b 29–1, Gib 46, G I b 29–2, G I b 26, G I b 30, G I b 32, G I b 37, G I b 38, G I b 44–2, G I b 34, G I b 35, G I b 45, G I b 50, G I b 40, G I b 40–2, Gib 40–3, Gib 44–1, G I b 40–4, Gib 44–3, Gib 40–1, Gib 24–4, Gib 40–5, G I b 47, H III e 3165–1, H III e 3220, H III d 1410 do 1417, G VII 11–420, G VII 11–421, G VII 11–422.

МГБ – Музеј *Београда*

Планови: инв. бр. И1 3768, И1 121, И1 306, И1 294, И1 327, И1 319, И1 3154, И1 311, И1 325, И1 326, И1 328, И1 333.

NBW – Nationalbibliothek, Wien

Manuscripten sig. MS. 8481.

Kartensammlung: sig. Ks. 962, Ks. 1423, Ks. 961, 1408, Ks. 964, Ks. 1407.

ЛИТЕРАТУРА

Alb. Aquensis Hist. – Alberici Aquensis Historia Hierosolymitana, ed. Migne P. L. 166.

Анастасијевић 1922 – Д. Анастасијевић, Српски архив Лавре Атонске, *Сионеник СКА* 56, 1922.

Andrejević 1970 – А. Андрејевић, Удео Мехмед паше Соколовића у подизању Београда, *Зборник Филозофской факультета XI–I*, 1970, 131–142.

Andelić 1958 – P. Andelić, Srednjovekovni gradovi u Neretvi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIII*, 1958, 179–231.

Andelić 1973 – P. Andelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973.

Ansbert – Ansbert, Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii verum gestarum fontes eiusdem expeditionis, ed. A. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, *MGH. Scriptores rerum Germanicarum V*, Berlin 1928.

Антић 1977 – Р. Антић, *Anastas Jovanović – први српски фотограф*, Каталог галерије САНУ 32, Београд 1977.

Аранђеловић 1930 – Н. Аранђеловић, *Три Водана*, Београд 1930.

J. H. Auer 1923 – Auer Johanes Ferdinand pozsonyu nemes polgarnak hettoronyi fogsgában irt Naploja 1664, ed. I. Jukinić, *Fontes historiae hungaricae aevi turcici*, Budapest 1923.

Babić 1971 – B. Babić, Trouvaille scellée de poterie de table byzantine à Skopsko kale, *Archaeologia Iugoslavica XII*, 1971, 45–55.

Бабингер 1968 – Ф. Бабингер, *Мехмег освајач и његово доба*, Матица Српска, Нови Сад 1968.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1971 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Најновији резултати археолошко-конзерваторских радова на Београдској тврђави, *ГГБ XVIII*, 1971, 259–272.

Bajalović–Hadži Pešić 1972 – M. Bajalović–Hadži Pešić, Slovenska keramika na teritoriji Beograda, *Materijali IX*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1972, 139–144.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1974 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Средњовековни Београд у светlosti археолошких открића, *Историја Београда I*, 1974, 296–301.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1976 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору, *ГГБ XXIII*, 1976, 19–30.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1978 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Најстарији изгледи Београда у ликовним изворима, *ГГБ XXV*, 1978, 107–119.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1978a – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, *Средњовековном Београду у йохоге*, каталог изложбе, Београд 1978.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1979 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Декорисана керамика Моравске Србије, *Старинар XXX*, 1979, 49–53.

Bajalović–Hadži Pešić 1981 – M. Bajalović–Hadži Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1983 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Остава клесарског, дворељског и ливачког алата из Унутрашњег утврђења Београдског града, *ГГБ XXX*, 1983, 59–67.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1984 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Капикула – тамница београдског Нарина, *ГГБ XXXI*, 1984, 35–53.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1984a – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Улазни комплекс београдског Унутрашњег града у времену од XII до XVII века, *Саобићања XVI*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1984, 67–83.

Бајаловић–Хаџи Пешић 1985 – М. Бајаловић–Хаџи Пешић, Београд 1603. године, како га је видео један ратни заробљеник, *Саобићања XVII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1985, 145–153.

Бајаловић–Хаци Пешић 1991 – М. Бајаловић–Хаци Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града I, ГГБ XXXVIII, 1991, 35–48.

Бајаловић–Хаци Пешић 1992 – М. Бајаловић–Хаци Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града II, ГГБ XXXIX, 1992, 29–56.

Бајаловић–Хаци Пешић 1993/94 – М. Бајаловић–Хаци Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града III, ГГБ XL/XLI, 1993/94, 13–39.

Бајаловић–Хаци Пешић 1996 – М. Бајаловић–Хаци Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града IV, ГГБ XLII, 1996, 37–55.

Бајаловић–Хаци Пешић 1997 – М. Бајаловић–Хаци Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града V, ГГБ XLIV, 1997, 67–88.

Баришић 1956 – Ф. Баришић, Цар Фока (602–610) и подунавски Аваро–Словени, Зборник радова Византијолошкој институтији 4, 1956, 73–88.

Баришић 1955 – Ф. Баришић, Византијски Сингидунум, Зборник радова Византијолошкој институтији 3, 1955, 1–13.

Bechert 1971 – T. Bechert, Römische Lagertore und ihre Bauinschriften, *Bonner Jahrbücher, band 11*, 1971, 218–236.

Benedict. de Accolt. – Benedicti de Accoltis Aretini Historia Gotefridi, *Recueil de historiens des croisades. Historiens Occidentaux V–2*, Paris 1841–1906.

Beretić 1955 – L. Beretić, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*, Zagreb 1955.

Beretić 1960 – L. Beretić, *Dubrovačka artiljerija*, Beograd 1960.

Бикић 1990 – В. Бикић, Византијска грнчарија са златним и сребрним премазом са Београдске тврђаве, ГГБ XXXVII, 1990, 63–67.

Бикић 1993/94 – В. Бикић, Средњовековни укоп из Источног подграђа Београдске тврђаве, ГГБ XL/XLI, 1993/94, 43–57.

Бикић 1994 – В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Посебна издања 25, Археолошки институт, Београд 1994.

Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Posebna izdanja 39, Arheološki institut, Beograd 2003.

Бикић, Иванишевић 1996 – В. Бикић, В. Иванишевић, Простор око Јужне капије Горњег града Београдске тврђаве, *Старинар XLVII*, 1996, 253–271.

Бирташевић 1956 – М. Бирташевић, Један нови документ о капији Карла VI у Београду, *Годишњак Музеја Југа Београда III*, 1956, 121–124.

Birtašević 1962 – M. Birtašević, Izveštaj u AP 4, Beograd 1964, 173–176.

Бирташевић 1970 – М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, Београд 1970.

Бјелајац 1978 – Љ. Бјелајац, Средњовековна керамика са Дорђола, ГГБ XXV, 1978, 133–144.

Bjelajac, Ivanišević 1991 – Lj. Bjelajac, V. Ivanišević, Les témoignages archéologiques des Grandes invasions à Singidunum, *Starinar XLII/1991*, Beograd 1993, 123–139.

Бјелајац, Симић 1991 – Љ. Бјелајац, З. Симић, Резултати заштитних археолошких ископавања на простору Улице кнеза Михаила, ГГБ XXXVIII, 1991, 17–34.

Бобчев 1961 – С. Н. Бобчев, Крепосните кули с издаден оствр ръб и значението им за укрепяването на античните градове, *Известия на археологически институт* XXIV, София 1961, 103–146.

Богићевић 1931/1932 – J. Богићевић, Путовање царског посланства у Цариград 1608. године, *Гласник историјској друштву у Новом Саду IV/3*, 1931, 441–447. и V/1, 1932, 66–72.

Бојовић 1975 – Д. Бојовић, Резултати археолошких истраживања на убицирању римског војног логора у Сингидунуму, *Старинар XXVI*, 1975, 71–83.

Bojović 1978 – D. Bojović, Izveštaj u AP 20, Beograd 1978, 51–55.

Бојовић 1988 – Д. Бојовић, Римски војни логор у Сингидунуму, у: *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, САНУ, Београд 1988, 111–114.

Bojović 1996 – D. Bojović, Le camp de la légion IV Flavia à Singidunum, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. P. Petrović, Belgrade 1996, 53–68.

Бошковић 1928 – Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија (архијектографија)*, Београд 1928.

- Бошковић 1940** – Ђ. Бошковић, Град Жрнов, *Старинар XV*, 1940, 70–91.
- Бошковић 1957** – Ђ. Бошковић, *Археологија средњег века*, Београд 1957.
- Бошковић 1962** – Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1962.
- Бошковић 1980** – Ђ. Бошковић, Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије, *Старинар XXX*, 1980, 7–11.
- Божић 1956** – И. Божић, Француски дневник о походу Мустафе II 1696. године, *Грађа Историјске институције САН 8*, 1956, 177–204.
- Божовић-Лопичић, Поповић 1999** – Р. Божовић-Лопичић, М. Поповић, Савско шеталиште са великим степеништем на Калемегдану, *Наслеђе I* 1999, 53–72.
- Bouard 1975** – M. de Bouard, *Manuel d'archéologie médiévale*, Paris 1975.
- Bréhier 1970** – L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1975.
- Брокијер 1950** – Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора (Le voyage d'outremer)*, приредио и превео М. Рајчевић, Београд 1950.
- Chron. Pictum Vind.** – Chronicon pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, *Historiae Hungaricae Fontes domestici II*, Quinque ecclesiis 1883.
- Claude 1969** – D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, München 1969.
- Codex Iust.** – *Codex Iustinianus* (Corpus iuris civilis II), ed. P. Krüger, Berlin 1895.
- Comsa 1972** – M. Comsa, Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VI–VII siècle, *Balcanoslavica 1*, 1972, 9–29.
- Цончев 1961** – Д. Цончев, К изучению особенностей строительства Болгарских и Византийских крепостей эпохи развитого феодализма, *Византийский временник XVIII*, 1961, 206–209.
- Const. Porphy.** – Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins Dumbarton Oaks, Washington 1967.
- Čremošnik 1970** – I. Čremošnik, Die Chronologie der ältesten slawischen Funde in Bosnien und der Herzegowina, *Archaeologia Iugoslavica XI*, 1970, 99–103.
- Чубриловић 1974** – В. Чубриловић, Град пред српску револуцију 1804, *Историја Београда I*, 1974, 717–757.
- Чубриловић 1974a** – В. Чубриловић, Српска револуција 1804–1815, *Историја Београда II*, 1974, 5–77.
- Ћирковић 1981** – С. Ћирковић, Београд под краљем Душаном, *Зборник Историјске музеја Србије 17–18*, 1981, 37–45.
- Ђоровић-Љубинковић 1962** – М. Ђоровић-Љубинковић, Српска средњовековна глеђосана керамика, *Зборник радова Народног музеја III*, 1962, 165–182.
- Ćorović-Ljubinković 1972** – M. Ćorović-Ljubinković, Les Slaves du Centre Balkanique, *Balcanoslavica 1*, 1972, 43–54.
- Даничић 1866** – Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских, најисао архиепископа Данило и други*, Загреб 1866.
- Dejanović 1968** – A. Dejanović La terminologie des châteaux-forts construits sur la Ligne du l'Antemurale Christianitatis (du XV au XVII siècle), *Bulletin IBI 24*, 1968, 62–76.
- Dejanović 1971** – A. Dejanović, Les plans régionaux de fortifications des frontières croates à travers les siècles de guerre contre les Turcs et les ouvrages les plus caractéristiques du XVI–XVIII siècle, *Bulletin IBI 29*, 1971, 18–22.
- Дероко 1950** – А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
- Дероко 1951** – А. Дероко, Смедеревски град, *Старинар II*, 1951, 59–96.
- Дероко 1951a** – А. Дероко, Град Голубац, *Старинар II*, 1951, 139–149.
- Дероко 1953** – А. Дероко, Западна Србија – Средњовековни градови, *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 1953, 35–39.
- Дероко 1956** – А. Дероко, Централна Србија – Средњовековни градови, *Археолошки споменици и налазишта у Србији II*, 1956, 79–83.
- Дероко 1961** – А. Дероко, Најстарије ватreno оружје у средњовековној Србији, *Глас САНУ CCXVI*, 1961, 15–50.

- Deroko 1963** – A. Deroko, Quelques mots sur les plus anciens gros canon turcs, *Armi Antiche*, Torino 1963, 169–178.
- Dervishevitsh 1939** – Sh. Dervishevitsh, *Evolution de Belgrade*, Paris 1939.
- Diaconu, Popa, Vilceanu, 1972** – P. Diaconu, R. Popa, D. Vilceanu, *Pacuiul lui Soare I*, Bucuresti 1972.
- Динић 1951** – М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку I*, Београд 1951.
- Динић 1958** – М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958.
- Динић 1978** – М. Динић, Област краља Драгутина после Дежеве, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 123–144.
- Динић 1978a** – М. Динић, Београд у средњем веку, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 335–340.
- Динић 1978b** – М. Динић, Из прошлости Београда, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 341–346.
- Динић 1978b** – М. Динић, О називима средњовековне српске државе, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 33–43.
- Динић, Здравковић, Јовановић, Кораћ 1955** – М. Динић, И. Здравковић, Д. Јовановић, В. Кораћ, Ново Брдо, *Старинар V–VI*, 1954/55, 247–294.
- Diogilo P. L. 185** – Odo de Diogilo, *De Ludovici VII Francorum regis cognomento junioris Profectione in Orientem*, ed. Migne P. L. 185.
- Dobrović 1950** – N. Dobrović, *Urbanizam kroz vekove – Jugoslavija*, Beograd 1950.
- Ducae Hist.** – *Ducae Historia Byzantina*, Bonnae 1834.
- Đurić-Zamolo 1977** – D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd 1977.
- Đorđević 1997** – S. Đorđević, Fortifications of Maglič, *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 an its Preservation*, Thessaloniki 1997, 125–127.
- Целебић 1974** – M. Целебић, Занимљиви пртежи неких београдских грађевина у одељењу историјских планова Народног музеја у Будимпешти, *ГГБ XXI*, 1974, 177–189.
- Еlezović 1932** – Г. Елезовић, Турски извори за историју Југословена, *Брасово XXVI*, 1932, 51–125. (Ашик паша Заде и Дурсун бег).
- Еlezović 1937** – Г. Елезовић, Турски споменици за историју Србије и Београда, *Београдске ойништинске новине 1937*, бр. 4–6, 263.
- Еlezović, Поповић 1937** – Г. Елезовић, П. Поповић, Два турска плана Београда, *Београдске ойништинске новине 1937*, бр. 1–6.
- Еlezović, Шкриванић 1956** – Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци јошве ојсага заузели Београд*, Београд 1956. (Дневник Сулејмановог похода против Београда 1521. године).
- Enaud 1958** – F. Enaud, *Les châteaux forts*, Paris 1958.
- European towns, Their Archaeology and Early History** (зборник радова) ed. M. W. Barley, London–New York–San Francisco 1977.
- Evlija Čelebi 1967** – Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1967.
- Feher 1976** – G. Feher, *Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge*, Budapest 1976.
- Fejer 1829** – G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I*, Budae 1829.
- Florescu 1967** – R. Florescu, Les phases de construction du castrum Drobeta, *Studien zu den Militärgrenzen Roms (6. Limeskongresses)*, Bonner Jahrbücher, Band 19, 1967.
- Florescu G, Florescu R, Diaconu 1958** – G. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, Bucuresti 1958.
- Fortifications 1737** – *Les Fortifications de tout le monde*, Dresden 1737.
- Foss, Winfield 1986** – C. Foss, D. Winfield, *Byzantine Fortifications, An Introduction*, Pretoria 1986.
- Franknói 1893** – V. Franknói, *Matyás király levelei I*, Budapest 1893.
- Gabriel 1943** – A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, Paris 1943.
- Гај-Поповић 1978** – Д. Гај-Поповић, Оловна була мађарског краља Саломона, *ГГБ XXV*, 1978, 163–167.
- Гарашанин, Д. 1974** – Д. Гарашанин, Подручје града Београда у праисторијско доба, у: *Историја Београда I*, 1974, 19–50.

- Гарашанин, М. 1974** – М. Гарашанин, Антички Сингидунум, у: *Историја Београда I*, 1974, 51–71.
- Gerevich 1966** – L. Gerevich, *A. Budai vár feltárása*, Budapest 1966.
- Gerö 1969** – L. Gerö, *Châteaux forts de Hongrie*, Budapest 1969.
- Gerö 1970** – L. Gerö, Die charakteristischen Epochen des Burgbaues, *Bulletin IBI* 28, 1970.
- Gerö 1971** – L. Gerö, Festungsbau in Ungarn im XVI–XVIII Jahrhundert, *Bulletin IBI* 29, 1971, 25–27.
- Gerö 1975** – L. Gerö, *Várépítészetünk*, Budapest 1975.
- Gerö 1977** – L. Gerö, Über die sogenannten Rondelle, *Bulletin IBI* 33, 1977, 44–46.
- Gilyard-Bear 1971** – R. Gilyard-Bear, Artillery Fortification in Britain, *Bulletin IBI* 29, 1971, 28–31.
- Goff 1974** – J. le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd 1974.
- Guillou 1974** – A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris 1974.
- Gvozdanović 1970** – V. Gvozdanović, The romanesque type of fortifications in the central part of Croatia, *Bulletin IBI* 28, 1970, 51–71.
- Хан 1972** – В. Хан, Прозорско стакло XV и XVI века у Србији. Поводом налаза стакла у Горњем граду Београдске тврђаве, *Зборник за ликовне уметности* 8, Матица српска 1972, 193–206.
- Хан 1975** – В. Хан, Редак примерак муранског стакла из XVI века откривен на Београдској тврђави, *Зборник радова Народног музеја VIII*, 1975, 481–487.
- Хан 1978** – В. Хан, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, *ГГБ XXV*, 1978, 169–174.
- Hansel 1959** – W. Hansel, Types de fortifications slaves du Haut Moyen âge, *Archaeologia Polona II*, 1959.
- Hendy 1969** – M. Hendy, *Coinage and money in the Byzantine Empire 1081–1261. Dumbarton Oaks Studies XII*, Washington D.C. 1969.
- Храбак 1956** – Б. Храбак, Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом, *ГГБ III*, 1956, 99–106.
- Храбак 1958** – Б. Храбак, Београд као пристаниште и бродоградилиште у XV, XVI и XVIII веку, *ГГБ V*, 1958, 27–52.
- Idrizi 1852** – Idrizi, *Kitabu al Rogger, Géografie du moyen âge III–IV*, Bruxelles 1852.
- Илић-Агапова 1933** – М. Илић-Агапова, *Илустрована историја Београда*, Београд 1933.
- I. Cinn.** – *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836.
- Ionesco 1971** – G. Ionesco, Système de fortification des XVI–XVIII siècle caractéristiques à la Roumanie, *Bulletin IBI* 29, 1971, 38–45.
- Иванишевић 1983** – В. Иванишевић, Остава турског новца са Београдске тврђаве, *ГГБ XXX*, 1983, 27–36.
- Иванишевић 1987** – В. Иванишевић, Византијски новац са Београдске тврђаве, *Нумизматичар 10*, 88–107.
- Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997** – V. Ivanišević, S. Nikolić-Đorđević, Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30, *Singidunum I*, Beograd 1997, 65–148.
- Ivanišević, Kazanski 2002** – V. Ivanišević, M. Kazanski, La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum, *Singidunum 3*, 2002, 101–158.
- Ивановић 1995** – А. Ивановић, Јужна капија београдског Горњег града, *ГГБ XLII*, 1995, 17–44.
- Јагић 1875** – Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића, деспота српског, издао В. Јагић, *Гласник СУД XLII*, Београд 1875, 223–328.
- Иванчевић 1970** – Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светине*, Београд 1970.
- Janin 1964** – R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1964.
- Јанковић 1981** – М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу X–XI в*, Београд 1981.
- Јанковић 1983** – М. Јанковић, Средњовековни укоп на Малом Кalemegдану, *ГГБ XXX*, 1983, 9–19.
- Јанковић, М. и Ђ. 1978** – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године, *ГГБ XXV*, 1978, 41–55.
- Јиречек 1952** – К. Јиречек, *Историја Срба I и II*, Београд 1952.

- Jorga 1915** – N. Jorga, *Notes et extraites pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, IV, Paris 1915.
- Јовановић, А. 1998** – А. Јовановић, Тетрапилон на Градини у Постењу код Новог Пазара, *Новојазарски зборник* 22, 1998, 7–13.
- Јовановић 1938** – Д. Јовановић, Римски бунар, *Старинар XIII*, 1938, 96–101.
- Јовановић, 1939** – Д. Јовановић, Кула Небојша и старо пристаниште, *Старинар XIV*, 1939, 111–121.
- Јовановић 1940** – Д. Јовановић, Београдска тврђава, *Уметнички јрејлед 3–4*, 1940, 135.
- Јовановић 1950** – Д. Јовановић, Извештај са ископавања на Београдској тврђави, *Старинар I*, 1950, 243–245.
- Јовановић 1953** – Д. Јовановић, Стамбол-капија у Београду, *Старинар III–IV*, 1952–1953, 191–196.
- Јовановић 1954** – Д. Јовановић, Београдска тврђава, *Ратна ѡороштост Београда*, Београд 1954, 17–35.
- Јовановић 1954a** – Д. Јовановић, Из збирке гравира старог Београда, *Годишњак траја Београда I*, 1954, 99–104.
- Јовановић, Гарашанин, М. и Д. 1951** – Д. Јовановић, М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Откопавање у Београдској тврђави 1948. године, *Старинар II*, 1951, 260–265.
- Јовановић, В. 1971** – В. Јовановић, Ново Брдо – град заиста сребрни и златни, *Обележја 2*, Приштина 1971, 75–110.
- Калић-Мијушковић 1967** – Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Калић 1968** – Ј. Калић, Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века, *Зборник Филозофској факултетија X–I*, 1968, 183–190.
- Калић 1971** – Ј. Калић, Земун у XII веку, *Зборник радова Византијолошкој институтији* 13, 1971, 27–55.
- Калић 1974** – Ј. Калић, Опис Београда у XV веку, *Зборник Филозофској факултетија XII–I*, 1974, 443–452.
- Калић 1978** – Ј. Калић, Србија и Београд почетком XV века, *ГГБ XXV*, 1978, 97–105.
- Kalić 1979** – Ј. Kalić, Was verstand man in der mittelalterlichen serbischen Städten unter »Kula«, *Balcanoslavica* 7, 1979, 15–24.
- Калић 1982** – Ј. Калић, Византијски печат из Београда, *Зборник радова Византијолошкој институтији* 21, 1982, 33–37.
- Калић 1985** – Ј. Калић, Кула Небојша у Београду, *Зборник Филозофској факултетија XV–I*, 1985, 115–125.
- Калић 1988** – Ј. Калић, Тврђава и насеље у средњем веку, у: *Београдска тврђава у прошлости садашњосћи и будућности*, САНУ, Београд 1988, 115–124.
- Калић 1993** – Ј. Калић, Пирг цара Константина у Београду, *Гласник Српској археолошкој друштвава* 9, 73–75.
- Каначки 1965** – С. Каначки, Београдска тврђава, Конзерваторска анализа Североисточног бедема Горњег града, *Зборник заштите стоменика културе XVI*, 1965, 165–173.
- Klaus 1976** – Deutsche Staatsbibliothek-Plane und Grundrisse von der Städten socialistischer Lander Europas (1540–1850), Bearbeitet von W. Klaus, Berlin 1976.
- Kondić 1963** – V. Kondić, Izveštaj u AP 5, 1963, 79–81.
- Kondić 1967** – V. Kondić, *Novac u Beogradu*, Beograd 1967.
- Кондић 1969** – В. Кондић, Римски војни логор на Горњем граду, *Београдска тврђава кроз историју, Каталог Галерије САНУ* 7, Београд 1969, 9–16.
- Кондић 1974** – В. Кондић, Основни елементи топографије Сингидунума, *Историја Београда I*, 1974, 72–75.
- Кораћ 1956** – В. Кораћ, Ново Брдо, радови изведени 1953. године, *Старинар V–VI*, 1956, 265–273.
- Кораћ 1976** – В. Кораћ, Порекло утврђења манастира Студенице, *Зборник за ликовне уметности* 12, Матица Српска 1976, 25–39.
- Костић 1931** – Д. Костић, *Где је била кула Небојша?*, Београд 1931.
- Косточкин 1962** – В. Косточкин, *Русское оборонное зодчество XIII–XVI в.*, Москва 1962.
- Kovačević 1960** – Ј. Kovačević, *Varvarска колонизација јуžnoslovenskih oblasti*, Novi Sad, 1960.

Kovačević 1969 – J. Kovačević, Arheološki prilog proučavanju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, *Simpozijum: Predslovenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 4*, Sarajevo 1969, 57–83.

Kovačević 1973 – J. Kovačević, Die awarische Militärgrenze in der Umgebung von Beograd im VIII Jahrhundert, *Archaeologia Iugoslavica XIV*, 1973, 49–55.

Ковачевић 1977 – J. Ковачевић, *Аварски кајанаӣ*, Београд 1977.

Ковачевић, М. 1966 – M. Ковачевић, Средњовековна тврђава Крушевца, *Старинар XVII*, 1966, 137–142.

Ковачевић, М. 1979 – M. Ковачевић, Профана архитектура средњовековног Крушевца, *Старинар XXX*, 1979, 13–28.

Лазаревић 1966 – M. Лазаревић, Тврђава и град Београд крајем XVII века на плану Јоана Баптисте Гумпа, *ГГБ XIII*, 1966, 65–71.

Lawrence 1983 – A. W. Lawrence, A Sceletal History of Byzantine Fortification, *The Annual of the British School at Athens* 78, 1983, 171–227.

Љубинковић 1978 – M. Љубинковић, Ка проблему словенизације Београда и северне Србије, *ГГБ XXV*, 1978, 17–24.

Macartney 1953 – S. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953.

Machatschek 1971 – M. Machatschek, The building of New Fortification Systems in Austria in the time of the Turkish Invasions in the 16th and 17th Century, *Bulletin IBI* 29, 1971, 45–52.

Maksimović, Popović 1990 – Lj. Maksimović, M. Popović, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, *Studies in Byzantine Sigillography 2*, Washington D.C. 1990, 213–234.

Mango 1976 – C. Mango, *Byzantine architecture*, New York 1976.

Марјановић-Вујовић 1968 – Г. Марјановић-Вујовић, Девојачко турбе, *ГГБ XV*, 1968, 247–252.

Марјановић-Вујовић 1970 – Г. Марјановић-Вујовић, Пристаништа Београдског града, *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Југославије* 11, 1970.

Marjanović-Vujović 1972 – G. Marjanović-Vujović, Slovenski Beograd, *Materijali 12*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1972.

Марјановић-Вујовић 1973 – Г. Марјановић-Вујовић, Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу Београдског града – Доњем граду, *ГГБ XX*, 1973, 201–226.

Marjanović-Vujović 1973a – G. Marjanović-Vujović, Slavic Belgrade, *Balcanoslavica 2*, 1973, 1–15.

Marjanović-Vujović 1974 – G. Marjanović-Vujović, Archeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town, *Balcanoslavica 3*, 1974, 183–188.

Марјановић-Вујовић 1974a – Г. Марјановић-Вујовић, Западно подграђе, *Историја Београда I*, 1974, 302–306.

Марјановић-Вујовић 1988 – Г. Марјановић Вујовић, Средњовековна насеља на просторима Београдске тврђаве, у: *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, САНУ, Београд 1988, 125–139.

Marjanović, Popović 1968 – G. Marjanović, M. Popović, Izveštaj у AP 10, 1968, 20–21.

Marsigli 1732 – Le comte de Marsigli, *L'était militaire de l'empire Ottoman, seconde partie*, Hag–Amsterdam 1732.

Matković 1884 – P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553. g, *Rad JAZU* 71, 1884, 1–60.

Matković 1887 – P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Itinerari carskog kurira Jakova Betzeka 1564–1573, *Rad JAZU* 84, 1887, 80–99.

Matković 1890 – P. Matković, Putopis Marka Antuna Pigafette ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. g, *Rad JAZU* 100, 1890, 65–168.

Matković 1892 – P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Opis dvaju carskih poslanstava u Carigrad K. Ryma godine 1571, i D. Ungdada godine 1572, *Rad JAZU* 112, 1892, 154–243.

Matković 1893 – P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera ili opisi putovanja carskih poslanstava u Carigrad, naime D. Ungdada od 1573. do 1578. i J. Sinzendorfa 1577. g, *Rad JAZU* 116, 1893, 1–112.

Matković 1896 – P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Putopisi Hen. Porša od g. 1579, A. Wolfa i Lev. Ryma od god. 1583. i Mel. Besolta od g. 1584, *Rad JAZU* 129, 1896, 1–89.

- Matković 1897** – P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Putni dnevničci Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava Mitrovca od g. 1591, *Rad JAZU* 130, 1897, 86–184.
- Mazalić 1941** – Đ. Mazalić, Borač – bosanski dvor srednjeg veka, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu LIII*, 1941, 31–94.
- Мазалић 1948** – Ђ. Мазалић, Травник и Торичан, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву III*, 1948, 145–166.
- Мазалић 1952** – Ђ. Мазалић, Стари град Јајце, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву VII*, 1952, 59–100.
- Мазалић 1955** – Ђ. Мазалић, Звоник (Зворник) стари град на Дрини, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву X*, 1955, 73–116.
- Медаковић 1950** – Д. Медаковић, *Београд на старим ћравирама*, Београд 1950.
- Menandri Excerpta** – *Menandri Excerpta de legationibus II*, ed. C. de Boor, Berolini 1903.
- Menclová 1972** – D. Menclová, *Ceské Hrady I–II*, Praha 1972.
- Meyer 1971** – W. Meyer, Les forteresses du 16eme au 18eme siècle comme continuation de l'architecture du moyen-âge en Allemagne, *Bulletin IBI* 29, 1971, 54–57.
- Meyer 1973** – W. Meyer, Burgen im ehemaligen Königreich Kleinarmenien im Kilikien, *Bulletin IBI* 32, 1973, 21–36.
- Meyer 1977** – W. Meyer, Termes techniques de la fortification bastionnée, *Bulletin IBI* 33, 1977, 58–62.
- Мијовић, Ковачевић 1975** – П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд 1975.
- Милановић 1999** – X. Милановић, Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан, *Наслеђе II*, Београд 1999, 41–52.
- Милићевић 1967** – J. Милићевић, *Мајлич – средњовековни ћраг у клисуре Ибра*, Београд 1967.
- Минић, Вукадин, Ђорђевић, 1975** – Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, Средњовековни град Сталаћ, *Рашка Башићина I*, Краљево 1975, 185–198.
- Мирковић, Л. 1936** – Константин Филозоф, *Живој Стефана Лазаревића*, у: Старе српске биографије XV и XVI века, превод Л. Мирковић, Српска књижевна задруга, књ. 265, Београд 1936, 41–125.
- Mirković 1968** – M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.
- Mirković 1976** – M. Mirković, *Singidunum et son territoire. Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Beograd 1976.
- Монгайт и други 1952** – А. П. Монгайт и други, *Крејосійні сооруження древнії руси, Матеріали і ісследування їх археології древнеруських міст*, Москва 1952.
- Moutsopoulos 1971** – N. Moutsopoulos, L'influence de la morphologie des tours fortes de l'espace helladique du XVI–XVII siècle, *Bulletin IBI* 29, 1971, 58–68.
- Müller-Wiener 1961** – W. Müller-Wiener, Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, *Istambuler Mitteilungen* 11, 1961, 5–122.
- Müller-Wiener 1977** – W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977.
- Münster 1554** – Seb. Münster, *Cosmographiae Universalis, lib. VI*, 1554, 867.
- N. N. 1737** – N. N., *Les fortifications de tout le monde*, Dresden 1737.
- Nagy 1889** – I. Nagy, *Sopron vármegye története*, Sopron 1889.
- Nagy, Nyári 1875** – I. Nagy, A. Nyári, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából I*, Budapest 1875.
- Nenadović 1963** – S. Nenadović, Prilog proučavanju grada Resave, *Vesnik Vojnog muzeja* 8–9, 1963, 305–310.
- Нешковић 1975** – J. Нешковић, *Смедеревски ћраг*, Смедерево 1975.
- Nic. Chon.** – *Nicitae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonnae 1835.
- Nic. de Fara** – Nicolaus de Fara, éd. L. Wadding, *Annales Minorum XII*, Ad Claras Aquas 1931, 419–425.
- Никић 1960** – Љ. Никић, Ко је аутор турског плана Београда из средине XIX века, *ГТБ VII*, 1960, 153–158.
- Notitia Dignitatum** – *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini 1875.
- Новаковић 1892** – Ст. Новаковић, Хаџи Калфа или Ђатиб Челебија, турски географ XVII века, *Сломеник СКА XVIII*, 1892.

- Новаковић 1893** – Ст. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893.
- Новаковић 1897** – Ст. Новаковић, Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века, ГНЧ XXII, 1897, 73–165.
- Новаковић 1954** – Ст. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1954.
- Новаковић 1960** – Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960.
- Новаковић 1966** – Ст. Новаковић, Град, трг, варош, Из српске историје, *Српска књижевносӣ у сијо књија*, Нови Сад – Београд 1966, 144–161.
- Новаковић 1972** – Ж. Новаковић, *Београд на старим ћравирима (кайдалоӣ изложбе)*, Београд 1972.
- Острогорски 1959** – Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.
- Ottendorf 1943** – Н. Ottendorff, *Ottendorff Budarol-Belgradba 1663-ban*, Tolna 1943; Превод Политика од 26. III 1933. (NBW. рукопис бр. 8481).
- Parádi 1975** – N. Parádi, *Gyula, Várépítaszetünk*, Budapest 1975, 170–176.
- Paradissis 1972–1976** – A. Paradissis, *Fortresses and Castles of Greece I–III*, Athens–Thessaloniki 1972–1976.
- Пецењечки 1973** – С. Пецењечки, Два документа о набавци дрвета за потребе Београда у 1718. години, ГГБ XX, 1973, 161–168.
- Перовић 1969** – Д. Перовић, Једно сведочанство о устаничким пограничним утврђењима у 1808. години, Зборник Историјског музеја Србије 6, 1969, 3–40.
- Petrović 1966** – D. Petrović, Неки подаци о изради топовских кугли у Србији и Босни у XV и XVI веку, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12, 1966, 162–180.
- Petrović 1969** – D. Petrović, О ватrenom оруžju u Dubrovniku, *Vesnik Vojnog muzeja* 15, 1969, 59–93.
- Petrović 1976** – D. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976.
- Piper 1912** – O. Piper, *Burgenkunde*, München 1912.
- Пирх 1951** – О. Д. Пирх, Београд 1829, *Стара Београд из џуђо-ишица и мемоара*, Београд 1951, 49–67.
- Pison 1973** – S. Pison, *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*, Osveta 1973.
- Popa 1967** – R. Popa, La porte nord de la forteresse de Pacuiul lui Soare, *Dacia XI*, Bucarest 1967, 274–292.
- Popa 1969** – R. Popa, La porte nord de la forteresse byzantine du X siècle de Pacuiul lui Soare et ses relations avec l'architecture militaire byzantine, *Actes du Premier congrès international des études Balcaniques et sud-est Europe II*, Sofia 1969, 569–577.
- Поповић 1970** – М. Поповић, Утврђене средњовековне капије на С-И бедему Београдског града, *Саођашћења Завода за заштиту споменика културе ћрага Београда 9*, Београдска тврђава IV, Београд 1970.
- Поповић 1973** – М. Поповић, Реконструкција плана фортификација Београдске тврђаве 1717, ГГБ XX, 1973, 189–198.
- Поповић 1974** – М. Поповић, Развој фортификација Београдског града у XV веку, *Историја Београда I*, 1974, 307–312.
- Поповић 1975** – М. Поповић, Подручје Кнез Михајлове улице у средњем веку, *Кнез Михајлова улица, заштитна наслеђа – уређење ћроспора, Кайдало Галерије САНУ 26*, 1975, 15–16.
- Поповић 1977** – М. Поповић, Велики бунар Београдске тврђаве, *Годишњак ћрага Београда XXIV*, 1977, 31–36.
- Поповић 1978** – М. Поповић, Средњовековна предграђа Београдског града, ГГБ XXV, 1978, 121–131.
- Поповић 1979** – М. Поповић, Капије Смедеревског града, *Старинар XXVIII–XXIX*, 1979, 213–230.
- Popović 1979a** – M. Popović, La résidence du despote Djuradj Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo, *Balcanoslavica 7*, 1979, 101–112.
- Поповић 1979b** – М. Поповић, Средњовековна црква Успења Богородице у Београду, Зборник радова Народног музеја IX–X, 1979, 497–512.
- Поповић 1980** – М. Поповић, Манастир Павловача, *Старинар XXX*, 75–81.
- Поповић 1980a** – М. Поповић, Чесма Мехмед паше Соколовића, *Годишњак ћрага Београда XXVII*, 1980, 71–83.

Поповић 1982 – М. Поповић, *Београдска тврђава*, Посебна издања Археолошког института 18, Београд 1982.

Поповић 1983 – М. Поповић, Пројекти Николе Доксата де Мореза за реконструкцију Београдских утврђења 1723–1725. године, *ГГБ XXX*, 1983, 39–58.

Popović 1983a – M. Popović, Ordnance in the Defensive System of the Smederevo Fortress during the Fifteenth Century, *Balcanoslavica 10*, Beograd 1983, 107–127.

Popović 1984/5 – Defensive Systems in the Eastern Parts of Yugoslavia in the Middle Ages, *Balcanoslavica 11–12*, Prilep 1984–1985, 11–32.

Поповић 1986 – М. Поповић, Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве, *Саопштења XVIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986, 181–198.

Поповић 1987 – М. Поповић, Светиња – нови подаци о рано-византијском Виминацијуму, *Старинар XXXVIII*, 1987, 1–38.

Поповић 1988 – М. Поповић, Београдска тврђава и могућности реконструкције према исходима досадашњих истраживања, у: *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, САНУ, Београд 1988, 23–47.

Поповић 1989 – М. Поповић, Утврђења Моравске Србије, у: *Свети кнез Лазар – Стогодишњица о шестој стогодишњици Косовској бици 1389–1989*, Београд 1989, 71–87.

Поповић 1990 – М. Поповић, Хаџи Хасан-агина цамија у Београду, *ГГБ XXXVII*, 1990, 89–97.

Поповић 1991 – М. Поповић, Турбе у Горњем граду Београдске тврђаве, *ГГБ XXXVIII*, 61–70.

Поповић 1992 – М. Поповић, Западна капија Горњег града Београдске тврђаве, *Саопштења XXIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1992, 177–192.

Поповић 1992a – М. Поповић, Стамбол капија Београдске тврђаве, резултати истраживања – могућности уређења, *Гласник Друштва конзерватора Србије 16*, 1992, 134–137.

Popović 1993 – M. Popović, Les fortresses du système défensif byzantin en Serbie au XIe–XIIe siècle, *Starinar XLII/1991*, 1993, 169–185.

Поповић 1995 – М. Поповић, Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 1*, САНУ, Београд 1995, 33–56.

Popović 1997 – M. Popović, Antički Singidunum – dosadašnja otkrića i mogućnosti daljih istraživanja, *Singidunum I*, Beograd 1997, 1–20.

Поповић 1997a – М. Поповић, Остаци античког Сингидунума у урбаним језгрима савременог града, *Наслеђе I*, Београд 1997, 11–14.

Поповић 1999 – М. Поповић, Путеви и странпостице у грађењу «историјског лика» Београдске тврђаве, *ГГБ XLV–XLVI*, 1998–1999, 283–296.

Popović 1999a – M. Popović, Tvrđava Ras, Posebna izdanja Arheološkog instituta 34, Beograd 1999.

Поповић 2000 – М. Поповић, Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве, *Саопштења XXX–XXXI/1998–1999*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2000, 71–96.

Поповић 2001 – М. Поповић, Краљ капија Београдске тврђаве, *Наслеђе III*, Београд 2001, 9–38.

Поповић 2004 – М. Поповић, Леополдова капија Београдске тврђаве са суседним бастионима, *Наслеђе V*, 2004, 35–52.

Поповић 2005 – М. Поповић, Трагови једне београдске некрополе 16–17. века, *Наслеђе VI*, 2005, 213–225.

Поповић, Бикић 2004 – М. Поповић, В. Бикић, *Комилекс средњовековне митрополије у Београду*, Посебна издања Археолошког института 41, Београд 2004.

Поповић, Божовић 1994 – М. Поповић, Р. Божовић, Зграда страже на Великом равелину Београдске тврђаве, *Гласник Друштва конзерватора Србије 18*, 1994, 133–136.

Поповић, Иванишевић 1988 – М. Поповић, В. Иванишевић, Град Браничево у средњем веку, *Старинар XXXIX*, 1988, 125–176.

Поповић, Мир. 1964 – Мир. Поповић, Преглед развоја Београдске тврђаве кроз литературу и планове, *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Трга Београда, Београдска тврђава I*, 1964.

Поповић, П. 1930/1931 – П. Поповић, *Стогодишњица Смедеревског Трга*, Београд 1930/1931.

- Поповић, В. 1967** – В. Поповић, Увод у топографију Виминацијума, *Старинар XVIII*, 1967, 30–49.
- Popović, V. 1975** – V. Popović, Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum Byzantin, *Mélanges de l'école française de Rome* 87, 1975, 445–504.
- Поповић, В. 1978** – В. Поповић, Епископска седишта у Србији IX–XI века, *ГГБ XXV*, 1978, 33–40.
- Popović, V. 1979** – V. Popović, La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avares vers la Mer Egée. *Académie des inscriptions et belles-lettres, comtes rendus* 1978, Paris 1979, 597–648.
- Pribaković 1958** – D. Pribaković, Iskopavanja na tvrđavi Novo Brdo u 1957. godini, *Vesnik Vojnog muzeja* 5/1, 1958, 253–266.
- Pribaković 1962** – D. Pribaković, Ostava iz XV veka u Malom gradu Smederevske tvrdave, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* 6–7, 1962, 55–94.
- Pribaković, Popović 1972** – D. Pribaković, M. Popović, Arheološka istraživanja srednjovekovnog grada Rasa, *Vesnik Vojnog muzeja* 18, 1972, 27–60.
- Prisci frag.** – Prisci fragmenta ed. L. Dindorf, *Historici graeci minores I*, Lipsiae 1870.
- Procop.** – Procopii opera, ed. J. Haury, Lipsiae 1906 (*De bellis*) 1913. (De aedificiis).
- Протић 1883** – К. Протић, Одломци из историје Београда 1688, ГНЧ V, 1883, 168–187.
- Протић 1884** – К. Протић, Одломци из историје Београда 1689–1717, ГНЧ VI, 1884, 141–180.
- Протић 1885** – К. Протић, Одломци из историје Београда 1717, ГНЧ VII, 1885, 237–322.
- Протић 1886** – К. Протић, Одломци из историје Београда 1718–1739, ГНЧ VIII, 1886, 245–388.
- Протић 1887** – К. Протић, Одломци из историје Београда 1739–1791, ГНЧ IX, 1887, 35–156.
- Протић 1888** – К. Протић, Одломци из историје Београда 1688, ГНЧ X, 1888, 10–64.
- Протић 1889** – К. Протић, Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године, *Одаџбина XXI*, 1889, 616–630 и *XXII*, 1889, 57–80.
- Пурковић 1978** – М. Пурковић, *Кнез и десетој Стефан Лазаревић*, Београд, 1978.
- Rahman Zaky 1968** – A. Rahman Zaky, Interrelations and influences of Islamic Architecture on Crusader castles, *Bulletin IBI* 24, 1968, 77–81.
- Раппарт 1967** – П. А. Раппарт, *Военное зодчество западно русских земель X–XIV в*, Ленинград 1967.
- Рашев 1982** – Р. Рашев, *Старобългарски укрепления на долния Дунав*, Варна 1982.
- Röder 1842** – Röder von Diersburg, Philipp Wilhelm Friedrich Karl, Freiherr (1801–1864), *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzuge wider die Türken*, (grossenteils nach bis jetzt unbenutzten Handschriften) Vol. 1–2, Carlsruhe 1842, C. F. Muller, 1839–1842.
- Самарџић 1961** – Р. Самарџић, *Србија и Београд у симбозијуму француских савременика 16. и 17. века*, Београд 1961.
- Симић 1992** – Г. Симић, Деспотова кула (донжон) у Ресави, *Саобиљења XXIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1992, 63–80.
- Симић 2004** – Г. Симић, Пројекат заштите и обнове митрополитског двора, у: Поповић, Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004, 275–284.
- Sos 1963** – A. Sos, Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarezeitlichen Slaven in Ungarn, *Slavia Antiqua X*, 1963, 301–329.
- Станојевић 1975** – Г. Станојевић, Два описа Београда из 1681. године, *Историјски часник* 1–2, Београд 1975, 133–139.
- Старе културе и народи 1963** – *Старе културе и народи на језлу Београда*, Музеј града Београда – каталог изложбе, 1963.
- Старе културе 1969** – *Старе културе у Ђердану*, Каталог Галерије САНУ 3, Београд 1969.
- Stefan, Barnea, Comsa, Comsa 1967** – G. Stefan, I. Barnea, M. Comsa, E. Comsa, *Dinogetia I*, Bucuresti 1967.
- Стефановић-Виловски 1901** – Т. Стефановић-Виловски, Две године из прошлости Београда, *Бранково коло VII*, 1901.
- Стефановић-Виловски 1905** – Т. Стефановић-Виловски, Београд од 1717–1739, по архивским изворима, *Нова искра VII*, 1905, 245–248, 272–276, 297–302, 340–344.

Стефановић-Виловски 1906 – Т. Стефановић-Виловски, Подаци за историју Београда од 1717–1739. године по архивским и другим изворима, *Нова искра VIII*, 1906, 164–168, 211–218, 247–251.

Стефановић-Виловски 1911 – Т. Стефановић-Виловски, *Метаморфоза Београда*, Београд 1911.

Stephenson 2000 – P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2000.

Стевановић 1988 – П. Стевановић, Геолошка основа Београдске тврђаве и њене околине, у: *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, САНУ, Београд 1988, 75–90.

Стојанчевић 1988 – В. Стојанчевић, Београдска тврђава и варош у време Првог српског устанка, у: *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, САНУ, Београд 1988, 141–147.

Szabo 1920 – Dj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920.

Шабановић 1964 – X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I–I, Кастиљарски поисци Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964.

Шабановић 1970 – X. Шабановић, Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године, *ГГБ XVII*, 1970, 9–40.

Шабановић 1974 – X. Шабановић, Београд као војно-управно и привредно средиште у 16. и 17. веку, *Историја Београда I*, 1974, 323–359.

Шкаламера 1967 – Ж. Шкаламера, Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века, *ГГБ XIV*, 1967, 169–200.

Шкаламера 1970 – Ж. Шкаламера, Мапа једног дела Београдског дистрикта из 1721. године, *ГГБ XVII*, 1970, 43–66.

Шкаламера 1971 – Ж. Шкаламера, Београдска нова доња варош у XVIII веку, *ГГБ XVIII*, 1971, 53–74.

Шкаламера 1973 – Ж. Шкаламера, Локације неких знаменитих београдских грађевина XVI и XVIII века, *ГГБ XX*, 1973, 171–187.

Škalamera 1973a – Ž. Škalamera, Planovi Beograda 1688. godine, *Urbanizam Beograda 20*, 1973.

Škalamera 1974 – Ž. Škalamera, Planovi barokne rekonstrukcije Beograda iz 1717–1739, *Urbanizam Beograda 22*, 1974, 13–18.

Škalamera 1974a – Ž. Škalamera, Planovi Beograda iz 1789. godine, *Urbanizam Beograda 24*, 1974, 19–23.

Шкаламера 1978 – Ж. Шкаламера, *Београд 1688. године на плану Јоана Баййисића Гумића*, Народна библиотека Србије, Београд 1978.

Шкаламера, Поповић 1976 – Ж. Шкаламера, М. Поповић, Нови подаци са плана Београда 1683. године, *ГГБ XXIII*, 1976, 33–57.

Шкриванић 1957 – Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

Škrivanić 1969 – G. Škrivanić, Gradovi i utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, *Vojnoistorijski glasnik 2*, 1969, 109–149.

Schmettau 1786 – Le comte de Schmettau, *Mémoires secrets de la guerre de Hongrie 1737–1739*, Frankfurt 1786.

Šmit 1932 – R. Šmit, Pregled mapa, karata i planova iz Ratnog arhiva u Бећу, који се однose на Jugoslaviju, *Cartographia Iugoslavica I*, Већ 1932 (необјављени рукопис у Архиву САНУ у Београду).

Шмит 1941 – Р. Шмит, Варадин, *Војводина II*, Нови Сад 1941, 362–366.

Штаудингер 1935 – Р. Штаудингер, Куда је кроз Београд пролазио Римски друм Београд–Цариград, *Политика 29. VIII 1935*.

Талић 1924 – В. Талић, Основи сталне фортификације, *Ауто-рафија Војне академије*, Београд, 1923/24.

Тасић 1988 – Н. Тасић, Праисторијске културе на платоу Београдске тврђаве, *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, САНУ, Београд 1988, 103–109.

Tauer 1924 – F. Tauer, *Histoire de la campagne du sultan Suleyman I contre Belgrade en 1521*, Prague 1924.

Teodor 1972 – D. Teodor, La pénétration des Slaves dans les régions du S-E de l'Europe d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie, *Balcanoslavica 1*, 1972, 29–43.

Thallóczy, Áldásy 1907 – L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország mellékterményainak oklevélterára (1198–1526)*, Budapest 1907.

- Thallóczy, Horvath 1915** – L. Thallóczy, S. Horvath, *Jajcza története 1450–1527*, Budapest 1915.
- Theoph. Simocat.** – *Theophylacti Simocattae historia*, éd. C. de Boor, Lipsiae 1887.
- Todorović 1963** – J. Todorović, Izveštaj u AP 5, 1963, 73–74.
- Todorović, Kondić 1971** – J. Todorović, V. Kondić, *Keltski i rimske Singidunum*, Beograd, 1971.
- Toy 1955** – S. Toy, *A history of fortification from 3000 b.c. to 1700 a.d.* Melbourne–London–Toronto 1955.
- Тричковић 1973** – П. Тричковић, Београдска тврђава и варош 1739–1789. године, ГГБ XX, 1973, 49–87.
- Тричковић 1974** – П. Тричковић, Главна тврђава Царства према Европи, *Историја Београда I*, 1974, 587–640.
- Unverzagt 1958** – W. Unverzagt, Neue Ausgrabungen in der Festung Belgrad, *Praehistorische Zeitschrift XXXVI*, 1958, 271–273.
- Uzelac 1988** – Z. Uzelac, Balthasar Neumann i barokni Beograd – jedna reinterpretacija Sangallovog bunara iz Orvieta, *Čovjek i prostor 7–8*, Zagreb 1988, 31–34.
- Васић, М. 1903** – М. Васић, Извештај о ископавању у Костолцу у 1903. години, *Годишњак СКА XVII*, 1903, 248.
- Васић, П. 1970** – П. Васић, Барок у Београду 1717–39. године, Зборник радова »Ослобођење ћијада у Србији од Турaka 1862–67. године«, Београд, 1970, 607–624.
- Веселиновић 1966** – Р. Веселиновић, *Београд на стварим ћравијама (кајалој изложбе)*, Београд 1966.
- Веселиновић 1968** – Р. Веселиновић, Београд 1683–1717. године, ГГБ XV, 1968, 5–26.
- Веселиновић 1969** – Р. Веселиновић, Београдска тврђава од 1521. до 1946, *Кајалој изложбе »Београдска тврђава кроз историју«*, Галерија САНУ 7, Београд 1969, 79–105.
- Веселиновић 1973** – Р. Веселиновић, Опсада Београда 1693. године, ГГБ XX, 1973, 35–47.
- Веселиновић 1974** – Р. Веселиновић, Ратови Турске и Аустрије 1683–1717. године, *Историја Београда I*, 1974, 456–509.
- Villena 1969** – L. Villena, Proposal for multilingual glossary on medieval military architecture, *Bulletin IBI 25–26*, 1969, 14–41.
- Villena 1977** – L. Villena, Fichier multilingue de fortification bastionnée, *Bulletin IBI 33*, 1977, 63–73.
- Vinski 1949** – Z. Vinski, Prilog proučavanju gradišta sa posebnim ostvrtom na jedan nalaz u Podravini, *Historijski zbornik II*, Zagreb 1949, 223–239.
- Viollet le Duc 1978** – Viollet le Duc, *Histoire d'une forteresse*, Paris 1978.
- Виз. извори** – *Византијски извори за историју народа Југославије I–IV*, Београд 1955–1971.
- Влајинац 1927** – М. Влајинац, Из путописа Ханса Дерншвама 1553–1555. године, *Брасіво XXI*, Београд 1927, 56–104.
- Влајинац 1932** – М. Влајинац, *Зион или кулучења ван месета стапавања од средњег века до наших дана*, Београд 1932.
- Vojna Enciklopedija** – *Vojna Enciklopedija 1–10*, II izdanje, Beograd 1970–1975.
- Вујић 1901** – Ј. Вујић, *Путешесетвије по Србији*, Београд 1901.
- Вујичић-Вуловић 1970** – М. Вујичић-Вуловић, Конзерваторско-рестаураторски радови на Београдској тврђави 1961–1968. године, *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Јагодина 8, Београдска тврђава III*, 1970.
- Вујовић 1969** – Б. Вујовић, Натпис деспота Стефана Лазаревића, Зборник за ликовне уметности 4, Матица српска 1969, 175–187.
- Вуловић 1960** – Б. Вуловић, Раваница, *Саопштења Рейубличког завода за заштиту споменика културе VII*, 1960.
- Вуловић, М. 1972** – М. Вуловић, Капије Београдске тврђаве, ГГБ XIX, 1972, 157–176.
- Wadding 1931** – Johannes de Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradensis*, ed. L. Wadding, *Annales Minorum XII*, Ad. Clares Aquas 1931, 750–796.
- Wasilevski 1964** – T. Wasilevski, Le thème byzantin de Sirmium – Serbie au XI–XII s, Зборник радова Византолошкој институтији VIII–2, 1964, 465–482.
- Здравковић 1960** – И. Здравковић, Археолошко-конзерваторски радови на Новом Брду у 1957. г, *Старина IX–X*, 319–322.

Zdravković 1964 – I. Zdravković, Rezultati konzervatorskih ispitanja i radovi na gradu Magliču i Ibarskoj klisuri, *Zbornik zaštite spomenika kulture XV*, 1964, 46–55.

Zdravković 1967 – I. Zdravković, Nekoliko planova i panorama Beograda iz XVIII veka u zbirkama u Beču, *Zbornik zaštite spomenika kulture XVIII*, 1967, 113–120.

Zdravković 1969 – I. Zdravković, Planovi gradova iz Bečkih arhiva, *Zbornik zaštite spomenika kulture XIX*, 1969, 135–140.

Здравковић 1970 – И. Здравковић, *Средњовековни ћрадови у Србији*, Београд 1970.

Здравковић, С. 1887 – С. Здравковић, *Стална и Јолустална фортификација*, Београд, 1887.

Зиројевић 1966 – О. Зиројевић, Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године, *ГГБ XIII*, 1966, 49–64.

Зиројевић 1967 – О. Зиројевић, Путописи у огледалу дефтера, *Прилози за оријенталну филологију XVI–XVII*, 1966–67, 125–134.

Зиројевић 1970 – О. Зиројевић, Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683), *Зборник Историјској музеја Србије 7*, 1970, 5–196.

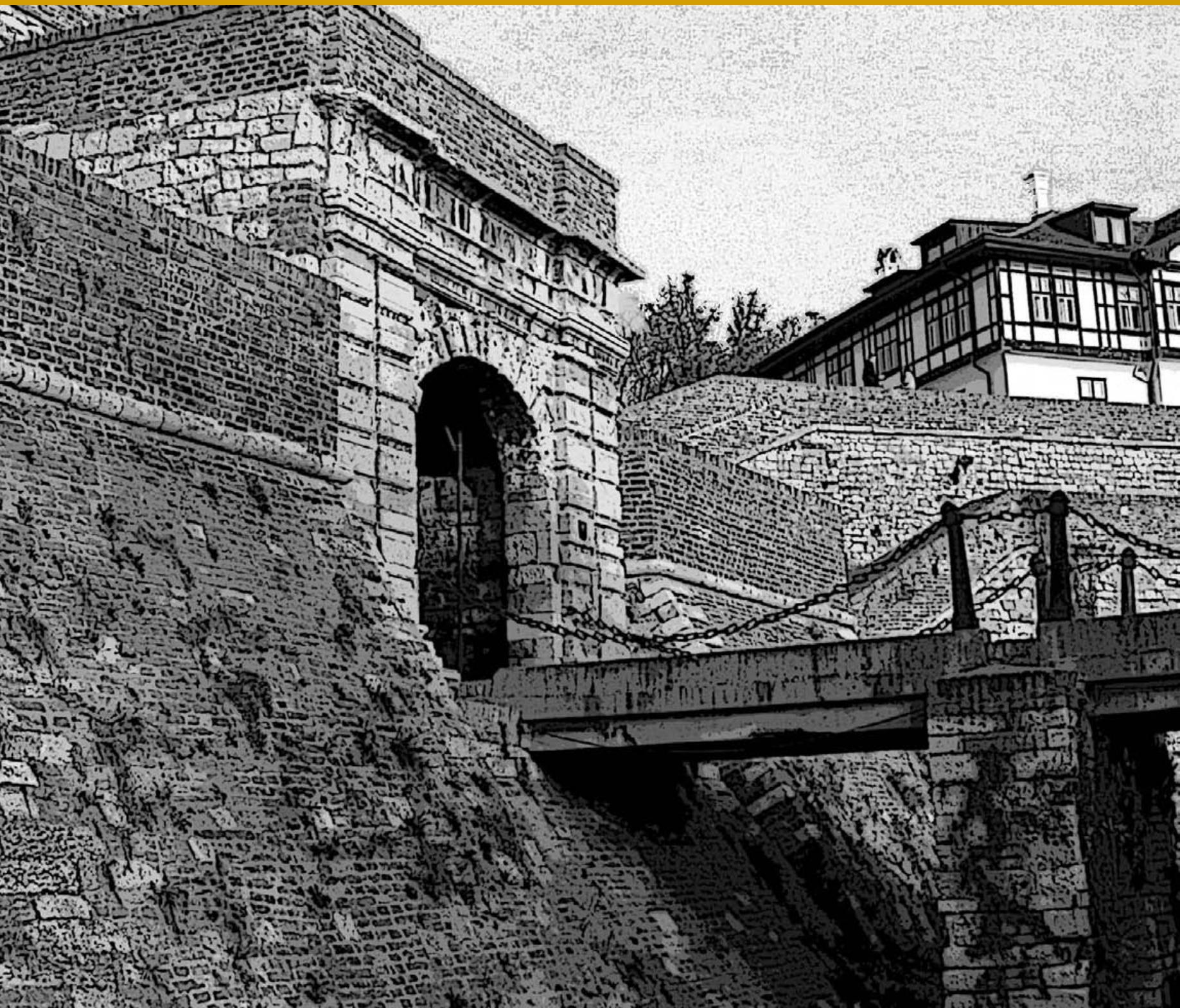
Зиројевић 1974 – О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683. године*, Београд 1974.

Зотовић 1974 – Љ. Зотовић, Религиозни споменици са територије Сингидунума, *Историја Београда I*, 1974, 89–101.

THE BELGRADE FORTRESS

Summary

INTRODUCTION

The Belgrade Fortress holds a special place among the fortifications of South-Eastern Europe. Its history is interwoven with all the events shaping the destiny of European states and nations over the past two thousand years. Positioned on an exceptionally favourable site, a junction of European routes to the East, it functioned for centuries both as a defensive stronghold and a base for conquest.

The Fortress, its origin and evolution, is inseparable from the history of Belgrade. Roman Singidunum was founded next to a hill-top fortification overlooking the confluence of the Sava and Danube rivers. Slavic Belgrade developed in the same place. A medieval town grew for centuries in the shelter of the Fortress, which remained its core long after the settlement spread beyond its walls.

The study of the fortifications built, destroyed and rebuilt on this site from ancient times until the eighteenth century plays an important part in studying the city as a whole. It provides evidence for the role Belgrade played in the past, reflecting the city's ups and downs. Furthermore, a composite and stratified complex, it is relevant in studying the evolution of European fortifications at large as it clearly reflects all the changes European military architecture underwent: from a fortified legionary camp—*castrum* to a medieval fortified town to an almost modern bastioned artillery fortress.

The defences of Belgrade were built and developed in the spurs of the mountains of Šumadija, on a plateau overlooking the confluence of two big rivers that form a natural border between two different geographical regions. The area where the Sava joins the Danube and the Pannonian lowlands meet the foothills of Balkan ranges was perfect for both settlement and fortification. A good view of the surrounding area and easy access, the proximity of wide valleys connecting distant regions, control of river crossings and land movements account for the remarkable importance the site had for centuries. Overland and river routes that meet there were an important historical and geographical factor. Positioned at the border between the two regions, it is owing to these routes that Belgrade was also a contact zone between them. As a result, it often found itself on the route of conquests and forays, migrations and trade, a fact that decisively influenced the city's development and its fate.

In addition to the geographical position, the relief features played a prominent role in the foundation of the settlement and fortifications. The flat-topped elevation above the confluence offered good possibilities of defence. Its steep slopes and rocky cliffs were surrounded by water on three sides. Easy access was only possible from the southeast. Rising 50 m above water, the elevation commanded the area, enabling control of the waterways, of the overland routes in the south and the plain in the north. Though not a decisive factor, the geology of the site was also suitable for fortification construction.

Solid rock overlaid with layers of loess provided a firm footing for the foundations.

The shape of the hill above the confluence influenced the arrangement of the ramparts, which took the advantage of its strategic potentials. At the same time, however, the natural features were also changed to meet the requirements of defence. Over the centuries, man and nature have changed the site to the extent that it lost some of its essential original characteristics. The rocky cliffs almost completely disappeared under vegetation and embankments, while the riverfront area was considerably expanded by reclamation of the shoreline.

The centuries-long development of the Belgrade Fortress may be read from plentiful historical sources (written, cartographic and artistic), and especially from the results of archaeological excavations.

The written sources are of diverse origin and value. Their number greatly varies from one historical period to another. It is only from the twelfth century onwards that Belgrade becomes more often referred to by Byzantine and Hungarian sources. The amount and variety of the written material about Belgrade abruptly increases from the beginning of the fifteenth century. Besides information provided by Serbian, Hungarian and Ottoman chroniclers, there are abundant archival materials. But very few of the surviving records, which offer valuable historical information, relate to the Fortress and its evolution.

Highly relevant to the study of the Fortress and city of Belgrade are cartographic sources. Due to its location and the role it played in European affairs in the late seventeenth and eighteenth centuries, Belgrade is one of the cities most frequently shown in old plans. More than two hundred plans known from that period, for the most part kept in libraries and archives throughout Europe, usually show the Fortress with details of its defence system, the city and its environs, or different dispositions of siege troops. As for artistic depictions, the majority of which are sixteenth- and seventeenth-century engravings with the view of the city, their critical analysis leaves us with only a few of any informative significance.

The results of archaeological excavation conducted for more than forty years, and as yet uncompleted, are especially important for the study of the Belgrade Fortress. They have provided a wealth of new information, giving an insight into the origin and sequence of fortifications on the site over a span of almost two millennia.

ROMAN LEGIONARY CAMP

The site presently occupied by the Belgrade Fortress was first settled in the Neolithic and Eneolithic. The earliest remains have been found on the Upper Town plateau (*Gornji Grad*), and in the Zindan Gate area, but there are no traces of a Celtic settlement. In the closing centuries of the pre-Christian era, their settlement and, possibly, a fortification were further downstream, in the area of modern Karaburma.

The exceptionally favourable geostrategic position of the elevation above the confluence of two rivers does not seem to have encouraged settlement in prehistoric periods. Nor was the site used in times of insecurity, when settlements began to be fortified.

The Roman world, with its advanced civilization, arrived in the region in the last years B.C. The final conquest of the area of modern Belgrade was preceded by campaigns against the Celtic population in the first century B.C. and Roman persistent efforts to establish control over this strategically important part of the Danube Basin. Once annexed to the Roman Empire, the conquered territory became its part in social, political and economic terms, which had a far-reaching effect on its further development. One of the results was the founding of Roman Singidunum, modern Belgrade's ancient precursor.

The site where modern Belgrade lies must have been very important for the defence of the Roman Empire after it established its frontier on the Danube in the first century A.D. Its strategic potentials were recognized quite early. There are indications that legions IV Scythica and V Macedonica were periodically stationed at Singidunum as early as the first half of the first century. With the military and administrative consolidation in the area of the Danube *limes* by the end of the first century, Singidunum became the base of Legion IV Flavia, maintained there until the end of Roman rule.

The presence of the legion no doubt decisively contributed to the development of Singidunum as a Roman town. The camp became the nucleus around which the town grew in the following centuries. In the first half of the second century, probably during the reign of the Emperor Hadrian, Singidunum was granted the rank of *municipium*, a self-governing urban community, and in the mid third century it became a *colonia* of Roman citizens.

Remains of the *castrum* of Legion IV Flavia were discovered and partially investigated during the years of excavation in the Belgrade Fortress area. Its ramparts, the oldest vestige of any fortification on the site, were poorly preserved. What has survived of them is either buried deep under the foundations of later fortifications or almost completely destroyed. As a result, little is known about the earliest phase of Roman fortifications. It has been ascertained, however, that the *castrum* was located in the Upper Town area and in a section of Kalemegdan Park adjacent to Pariska Street. It was rectangular in plan (560 m long by 330–380 m wide), the walled enclosure covering an area of 20 ha. In addition to this main hilltop fort, the riverside was defended by another two ramparts running down the Danube-facing slope.

At first, immediately after the arrival of the legion, the camp was probably enclosed with earthen walls and wooden palisades. Somewhat later, most likely at the end of the second century, the earthworks were replaced by stone ramparts strengthened with towers. They were built of neatly cut stones, as was common practice for major legionary camps. Deep pointed ditches with slanting sides were dug in front of them, and each gate was flanked by two towers.

The space of Roman legionary camps was normally divided into barracks, storehouses and granaries, with the headquarters building in the centre, and this must have been the case with the *castrum* in Singidunum. The section of defences archaeologically confirmed on the riverbank probably functioned as the Roman river fleet's defended port. That zone has yielded remains of temples, one of them dedicated to the god Mithra, as well as workshops servicing the legion's needs.

Sharing the fate of the Roman Empire, Singidunum, as its frontier stronghold, reached its peak in the second and third centuries. The Romans maintained Legion IV Flavia in Singidunum throughout the fourth century, when the town's decline began. What befell the legion during the Gothic invasion of 377–378 is not known. Singidunum probably was finally destroyed in 441 when the Huns overran the Danube Basin.

LATE ANTIQUE FORTRESS

Singidunum remained abandoned for a few decades in the wake of the Hunnic invasion. Still nominally ruled by the Eastern Roman Empire – Byzantium, it was under frequent attacks by the Germanic tribes of Goths, Gepidae and, eventually, Heruli. Meanwhile, in the late fifth century, Theodoric established a strong Gothic state; with its eastern frontier in Srem, the strategic importance of Singidunum becomes obvious.

The earliest information about the restoration of fortifications at Singidunum under Justinian (527–565) can be found in the contemporary Byzantine historian Procopius. According to him, the Emperor rebuilt Singidunum and encompassed it with strong ramparts, thereby bringing back to life the »beautiful and admirable city«, but the actual scale of Justinian's building programme at Singidunum can only be surmised from circumstantial evidence.

In the sixth century the need for and possibility of defending the Byzantine Danube frontier was very much different from the time the Roman *limes* had been established. The new defence system consisted of a number of lesser fortifications located on major strategic points along the border and in the interior of frontier provinces. It was based on the principle of active defence, in contrast with the earlier one, which mostly relied on fortified military camps. Procopius did not fail to observe the change, explaining that the fortifications along the Roman *limes* had not been so constructed as to be unassailable, because the barbarians had been unfamiliar with the craft of seizing fortresses, but in order not to leave the frontier vacant. Procopius also noted that Justinian had new strong forts constructed rather than restoring the old to their original form. It seems, therefore, that the earlier sizeable frontier fortifications, legionary camps in particular, were inadequate for the new needs. One of the articles of a law organizing military government in North Africa ordered that large frontier towns and castles should be fortified in such a manner as to be defendable by smaller garrisons.

Implemented on the African frontier, this principle was certainly applied to the Danube *limes* too. All this seems helpful in hypothesizing about the exact location and size of the late antique fort in Singidunum. Given that the north-western section of the former legionary camp offered the best natural possibilities of defence, and that the late antique fortification is likely to have covered only a portion of the former *castrum* area, its location in the most easily defendable section should be presumed. In that case it would have covered one third of the former *castrum* area, a little more than the fortified portion of the Upper Town in later periods.

Justinian's system of defence on the Danube border, including Singidunum, was under frequent barbarian attacks. It could not withstand a forceful Slavic incursion recorded in the middle of the year 550. The situation worsened when the Avars swept Pannonia. The stronghold of Singidunum played an important role in the clashes ensuing in the late sixth and early seventh centuries. Battle for the city was fought with changing fortunes. In 584 the Avars launched a surprise attack. Most inhabitants, who could come to the garrison's aid should need be, were in the fields. According to the contemporary Byzantine historian Theophylact Simocatta, the Avars seized the town only after fierce fighting at its gates. A few years later, Singidunum was once again attacked and captured, and this time the Avars set out to demolish its fortifications and dislodge the inhabitants, probably intent on disabling the strongpoint once and for all. But the city was recaptured by the Byzantine general Priscus. According to Simocatta, in preparation for Priscus' attack, the Avars encircled the fortification with carts to compensate for the damaged fortifications. But, unable to repel the attackers and fearing the citizens behind their back, they eventually had to withdraw.

Early in the reign of Emperor Heraclius, Byzantine rule in the Balkans received a fatal blow. Shaken in the previous decades, the system of defence on the Danube frontier finally collapsed under Avar and Slavic incursions in the 610s. There is no direct information about the destiny of Singidunum, but it certainly was not spared. It probably was seized before the fall of Niš in 614 and the subsequent siege of Thessalonica.

BEGINNINGS OF A MEDIEVAL TOWN

Little is known about the beginnings of medieval Belgrade built on the ruins of Singidunum. Between the 850s and 870s historical sources make no reference to a settlement in this area. In 878, a letter of Pope John VIII describes Belgrade, called by its Slavic name for the first time, as an episcopal see. No more than six years later, contemporaries describe Belgrade as »the most famed town on the Danube«.

The invading Slavs must have found the well-preserved late antique ramparts on the elevation overlooking the rivers, and the sight of the ruined town was probably reflected in the new Slavic name – Beograd (White Fortress). The site of the old fortification

was best for settlement if defence was the primary consideration. Although there is no reliable archaeological evidence, it may be assumed therefore that the Slavic settlement initially formed within the limits of the late antique fortress, and subsequently spread towards the river.

The old fortress was probably too large for the needs and resources of the newly-settled Slavs. The ramparts were in need of repair and regular maintenance, and a strong force of defenders, if the settlement was to be effectively protected. The Slavs were unable to meet all these conditions, at least in the beginning. Presumably the protected area of the early medieval settlement covered only part of the late antique fortification, as shown by the early medieval cities in Gaul and Germany which all grew on Roman remains.

Considering the site of the old Singidunum fortress, its relief characteristics and position in relation to the rivers, the Slavic fortification would have occupied its western corner as the strategically most important part of the Upper Town plateau. An earthen rampart with palisades and ditch, common in Slav-inhabited lands and much of Europe at the time, was probably added towards the deserted part of the late antique fortress.

The date of these works is impossible to determine without some more reliable data but, considering the general situation in the region, the settlement was probably fortified in its earliest phase, sometime in the second half of the eighth century.

At the beginning of the ninth century, the region underwent major change. The Avar khanate disappeared from the historical stage and Frankish rule was established in parts of Pannonia. To the south, a Bulgarian state developed. At the end of the century Pannonia was settled by Magyars. Their arrival in the Danube Basin changed the situation in central Europe, which in turn had a powerful influence on the destiny of Belgrade.

BYZANTINE FRONTIER CASTLE

After the conquest of Samuel's Macedonian state in the second decade of the eleventh century Byzantium restored its rule over the whole of the Balkans, imposing its laws and introducing themes as military and administrative units. For the first time after Slavic settlement, the Empire's frontier was re-established on the Danube. Emperor Basil II entrusted one of his best generals, Constantine Diogenes, with the organization of government and defence in the region, which was of far-reaching importance for Belgrade, as it became one of the most important strongholds on the northern border. It probably received a permanent garrison, which required a much larger and stronger fortress. As a result, its fortifications were further developed and the town began to grow larger. For about two hundred years, until the end of the twelfth century, Belgrade was involved in every border conflict between Byzantium and Hungary, often playing a decisive role.

The Belgrade fortification was very important for the functioning of the Danube border defence system. But the treatment of frontier fortifications, their renovation or construction, was not influenced only by the real needs, but also by the Empire's home affairs and current policies, as clearly shown by the example of Belgrade.

According to historical sources, in the eleventh century Belgrade's defences consisted of stone ramparts. Archaeological excavations, however, have not confirmed any building activity from the establishment of Byzantine rule until the twelfth century. It seems reasonable to assume, therefore, that the Byzantine garrison used the late antique fortification, simply repairing its well-preserved ramparts. Such practice was not uncommon along the Danube border of the Empire in the eleventh and first half of the twelfth century, and the reasons are to be found in the deep internal crisis which Byzantium was undergoing after the death of Emperor Basil II.

Unable to construct a new fortress, the Byzantine garrison in Belgrade must have been compelled to rely on the partially repaired Roman ramparts as a temporary solution. They, however, offered poor protection, as observed by chroniclers accompanying the crusaders in 1096. Well aware of that himself, the Byzantine commander withdrew his garrison to Niš to await the hostile crusading troops in the safer shelter of its fortifications. The inadequacy of Belgrade's defences also became obvious in clashes with the Hungarians.

In 1072, during a war with Byzantium, the Hungarian King Salomon attacked Belgrade. In the course of a two-month siege the invaders made use of various siege devices, including eight wooden towers twice as high as the ramparts. After fierce fighting, the ramparts were almost completely destroyed and the garrison was forced to surrender. A few decades later the Hungarians recaptured Belgrade. According to the Byzantine chronicler John Kinnamos, they »razed the town to the ground«, and reused the stones for building new fortifications in Zemun. The exact extent of the damage is difficult to determine, but it was probably heavy. However, to demolish the fortification was far from being an easy undertaking and, besides, the stones had to be shipped off to Zemun. Given that it did not take the Byzantines long to repair the fortifications it seems that the Hungarians did not have enough time to demolish them completely. That the fortress retained its function, though weakened, is evidenced by a chronicler who passed through Belgrade in 1147, accompanying Louis VII of France.

On the accession of Emperor Manuel I Comnenus (1143–1180), the Empire's northern frontier was paid more attention. The conflicting Byzantine and Hungarian interests led to war more often than in the previous years. Belgrade's strategic position was fully recognized and it became a base for Byzantine campaigns against the Hungarians. The army and fleet were stationed in the town and its environs, and war operations were frequently directed by Manuel I himself. The road to Zemun and Srem, lying on the main direction of Byzantine operations, ran through Belgrade. All that required that Belgrade be fortified more strongly.

According to Byzantine historians, construction of the new fortress-castle began in 1151 with the stones supplied from the ruined fortifications of Zemun and using Hungarian captives as labour force. The building of the castle was not completed until 1165. Remains of the oldest medieval fortification in Belgrade discovered over the years of archaeological research reveal its building method, layout and functions.

The castle was built in the strategic part of the Upper Town plateau between the present-day Victor Monument and a Turkish fountain near the Defterdar Gate, position protected by the rocky cliffs on the west and northwest, and by a ditch on the accessible southeast side. It was irregular deltoid in plan, 135 m long by 60 m wide. The firm stone ramparts were strengthened with nearly semi-circular polygonal towers at regular intervals. Facing the Danube slope, the gate was sheltered from direct attack. In order to approach the gate from the thoroughfare (present-day Knez Mihailova Street) it was necessary to go past the castle's eastern tower. On the other hand, this position facilitated communication with the riverside settlement as well as fast retreat into the castle in case of an unexpected attack from the river.

Belgrade's newly-built castle was a typical achievement of twelfth-century Byzantine military architecture in its plan, size and function. Its small size was the result of what was affordable rather than what was needed. The enclosure could accommodate the town commander and part of his garrison. However, its function as a retreat for the Emperor, who stayed in Belgrade more than once, must have been taken into account. The presence of Manuel I Comnenus during the construction of the castle confirms his personal interest in the undertaking, and it appears that Constantinopolitan workers took part in the building of Belgrade's new defences.

The system of defences on the northern border could not withstand the Hungarian attack of 1182, and Belgrade was temporarily seized along with other fortifications. Somewhat later, Byzantium peacefully regained the lost territory, but the broken defence system was not reinstalled. A few years later, at the very end of the twelfth century, Byzantium lost Belgrade for good and the Empire's border was pushed south.

BETWEEN SERBIA AND HUNGARY

After the collapse of the Empire's Danube frontier and its withdrawal from the north of the Balkans in the twelfth century, Belgrade's geopolitical position changed significantly. New states, Serbia and Bulgaria, emerged in former Byzantine territories south of the Danube. Their interests soon came into conflict with Hungarian aspirations to expand into the central Balkans. From the early fourteenth century, the Serbian rulers increasingly sought to consolidate the border on the Sava and Danube rivers in order to ensure the defence and survival of Serbia in that territory. Belgrade was the central

point in their efforts, which had a powerful effect on its destiny as a settlement and a fortification.

Away from the war zone during the thirteenth century, Belgrade could only play the role of a lesser rear fortification. It retained the same role even after 1284, when it was granted to the Serbs by the Hungarian king and added to the territory ruled by King Stefan Dragutin after his abdication. In this period of peace the town was not further fortified. Undoubtedly maintained regularly, the old Byzantine fortress must have been adequate for Belgrade's needs.

A significant change came about only in 1316 when, after the death of Stefan Dragutin, Belgrade was annexed to Serbia. As the Hungarians had never ceased considering Belgrade part of their realm, their attack was expected. Therefore, the defence of the annexed territory was given special attention. According to the contemporary Hungarian sources and recent archaeological evidence, Belgrade received some new defences sometime in the first half of the fourteenth century, while still under Serbian rule. Part of the riverside area was enclosed with ramparts and connected with the hilltop fortress. This outlying enclosure significantly contributed to the town's defensive potentials. The new ramparts were extended towards the river bank for the purpose of controlling the river frontier and concentrating defence in the northerly direction, from which the Hungarian attack was expected. The new fortification offered a number of other advantages, such as control of river traffic or a safer way of supplying the town in case of siege, especially with water. The choice of the most favourable location for its construction, which allowed its connection with the hilltop fortress and their adaptation into a larger defence system, was a competent and up-to-date solution.

SERBIAN FORTIFIED TOWN

Recaptured by Hungary, Belgrade retained its function as a frontier fortification, now incorporated into the system of defence on the Hungarian southern border which was no longer peaceful. Serbia lost Belgrade, but not the desire to regain it and push its frontier back to the Sava and Danube rivers. Meanwhile, the Ottomans had begun their advance into the Balkans. After the Battle of Kosovo in 1389, Serbia began its struggle for survival. Challenged by the same enemy, Hungary appeared to be its natural ally. A rapprochement between the two ensued after the Ottoman defeat at Angora in 1402. An agreement was reached in 1404 – the Serbian despot accepted Hungarian vassalage and in return Belgrade was ceded to Serbia.

Belgrade's re-incorporation into Serbia decisively influenced its further development and transformation into a fortified medieval town in the full sense of the word. Well aware of its strategic importance for the survival of Serbia, whose southern border was increasingly under Ottoman threat, Despot Stefan made it his capital, whereby turning it into the country's economic and cultural centre. The major fortified towns at the time, Novo Brdo and Kruševac, were in the

country's central and southern parts, and thus the first to take the enemy blow. Situated in the northernmost part of the state, Belgrade was far enough to allow defence preparations in case of a sudden Ottoman attack. Moreover, in case of siege it could easily receive reinforcements from Hungary, whose help must have been counted on.

Archaeology has provided a wealth of information about the busy building activity in Belgrade between 1404 and 1427. Helpful in forming a general picture of the town and its fortifications are also the Despot's biographer Constantine the Philosopher and the French traveller Bertrandon de la Brocquière, whose writings are trustworthy testimonies of eyewitnesses who described Belgrade as they saw it.

Considering the circumstances, construction of new fortifications in Belgrade was a difficult and complex undertaking. Several building phases may be identified through analysis of the relationship between the earlier structures and the alterations they underwent, but are most easily seen in the newly-built fortifications, which reveal certain modifications to the initial programme and design. Construction went through three basic stages, which reflect a gradual growth of medieval town fortifications within a short span of 23 years.

After the take-over of the devastated and derelict town it was necessary to repair its fortifications. The old Byzantine hilltop castle was thoroughly reconstructed to assume the function of Despot Stefan's fortified residence. It received a massive donjon at the centre and a number of buildings forming the Despot's palace complex. The outlying riverside ward, built a few decades earlier, was also strengthened by building a fortified port. A large tower was erected in the riverbed, with a rampart connecting it with the bank. Brocquière said that the port, protected by a chain, could accommodate 15 to 20 galleys.

After the old fortifications were repaired, in the north-western portion of the former Roman legionary camp a new one was built – the Upper Town, a relatively regular rectangle 300 by 160m in plan. The renovated castle with the Despot's palace complex was fitted into its western corner. The new fortification was a double enceinte system. On three sides the system consisted of the main inner rampart about 7 m high, and a lower outer wall with a stone scarp dropped into the ditch. The intended outer wall without a scarp on the northwest was not completed due to alterations made to the initial project.

The strength of each rampart depended on its position and function in the defence system as a whole. On the same principle depended the number and position of towers and bastions along the inner and the outer rampart respectively. Consequently, the vulnerable north-eastern and south-eastern sides were given more attention. The new fortification had a gate on each side. Flanked by two strong towers, the main South Gate faced the major thoroughfare (present-day Knez Mihailova Street), which flowed into the Constantinopoli-

tan Road. Through the not so well defended East Gate, entirely preserved till this day, ran the road to a suburb in present-day Dorćol.

The Lower Town (*Donji Grad*), a new riverside fortification the construction of which started after the Upper Town was completed, does not seem to have been part of the initial building programme, as indicated by its relationship to the earlier fortifications and alterations its construction required. The change of plan must have resulted from the rapid growth of Belgrade. The town's greatly increased population and intensification of economic and other functions led to a rapid expansion of the settlement. Both the old repaired fortifications and those newly-built became inadequate. It seems that the growth of Belgrade's settlement ran at a faster pace than that of its fortifications.

The new fortifications encompassed the Danube slope and a large settled area by the river east of the older and already fortified outlying settlement. The location and layout of the Lower Town were determined by the disposition of the existing fortifications and the Danube bank. Its main element was the north-eastern rampart, about 330 m long and strengthened with massive towers, which walled the area between the Upper Town and the river. It included the main Lower Town gate, aligned with the eastern communication. Outside the rampart lay a sheltered inlet, probably intended for civilian needs.

Once the extensive fortification works undertaken by despot Stefan Lazarević were completed, Belgrade may be said to have been a well-fortified medieval town. The defended area was ten times larger than before, with a layout in conformity with new functions and the implemented concept of defence. The castle with the palace complex formed a separate and best protected part. This previously independent fortification could function as the last line of defence and thus had its own commander, »the keep warden«. The castle was surrounded by three independently protected and functionally different fortifications, the new Upper Town being the most important of them. Its purpose was to protect the town in the most suitable direction of attack. It accommodated the main garrison force and residential quarters for magnates and courtiers. It is known to have contained the residence of the Despot's sister Olivera and, a few decades later, that of Ulrich of Cilli.

Unlike the Upper Town, the Lower Town functioned as a fortified outlying settlement. The fact that the most important part of the civilian settlement became enclosed with ramparts significantly contributed to Belgrade's safety and further growth. It is known to have contained the Church of the Dormition of the Virgin, one of the most important town institutions, and the adjacent palace of the metropolitan of Belgrade. There must have been other public buildings, as well as residences of wealthier citizens.

The general disposition of Belgrade's defences and the layout of its newly-built fortifications reveal the underlying concept of defence. The system was conceived with the Ottoman threat in mind. Therefore it was the southern and eastern sides that were expected to bear

the brunt of attack. It was also assumed that the defenders would be able to control the rivers in case of siege, which ruled out assault from that direction. Moreover, assistance was expected from Hungary. It was in its best interest that Belgrade remained a barrier stemming the Ottoman northward advance. Briefly, attack was expected only from land because the rivers were still fully controlled by Serbia and Hungary, and the town could hardly be seized by land warfare alone. The entire strategy of Belgrade's defence was based on these assessments, tested at the sieges of 1440 and 1456. Indeed, its system of defence collapsed only after control over the rivers was lost.

Belgrade's new fortifications were the achievement of the Serbian despot and his subjects. There is no reference to any foreign aid in the surviving sources and practically no adoption of foreign ready-made ideas. The entire system of defence and the solutions applied relied on the previous development of Serbian military architecture.

In the second half of the fourteenth century Serbian military architecture underwent major change in response to the changed political situation. In contrast with the earlier periods, fortifications were built on strategic but more vulnerable lowland sites, and they often enclosed palace complexes of the ruler or magnates. Strengthening of global defence systems and more sophisticated fortification designs were required. Therefore fortresses tended to be regular in plan to ensure balanced protection on all sides and their layout became more complex. To be singled out is the castle with its keep intended as a last-resort defence. Ramparts were also modified. To the main rampart a lower outer wall began to be added as the front line of defence. The double enceinte of Serbian fortifications was different from West-European in design and construction. Some distinctively local features may also be seen in the construction of towers.

All these developments found their full expression in the new fortifications of Belgrade. Although continued, previous practices were significantly improved. The defence system, as expressed in the arrangement of new fortifications and the introduction of a double enceinte, was a good and up-to-date solution in European terms. The fortification of Belgrade was one the best achievement of Serbian military architecture.

BULWARK OF EUROPE – ANTEMURALE CHRISTIANITATIS

The rapid growth of Belgrade in the early fifteenth century came to an end with the death of Despot Stefan Lazarević in 1427. An earlier agreement, where Despot Stefan's main concerns had obviously been the continuity of government and security of the state, stipulated the return of the town to Hungary as a guarantee of Hungary's recognition of the Despot's successor. Regardless of the magnitude of such a loss, consolidation of relations with Hungary and a defensive alliance against Turkey were of paramount importance. Fortified

carefully and with much effort for over two decades, Belgrade was sacrificed to the nation's vital interests.

The status of Belgrade somewhat changed under Hungarian rule. The former capital of Serbia became the key stronghold in the defence system on the Hungarian southern border. The functioning of the system, however, remained pretty much the same. Previously the main Serbian strongpoint fortified against the Ottoman invaders, the town was now ensuring Hungarian safety, a role it played successfully for a whole century.

Administratively, Belgrade was part of the *banat* of Mačva during the earlier period of Hungarian rule in the fourteenth century. The garrison was commanded by a captain, while the castellan's primary duty seems to have been the maintenance of fortifications. Due to Belgrade's strategic importance, its captain had a higher rank than the commanders of other Hungarian towns. Appointed by the king and often chosen from among the most influential members of the aristocracy, he was always a highly trusted man. For some time the town commander was János Hunyadi, the most distinguished figure in Hungarian history around the middle of the fifteenth century.

In the fifteenth and early sixteenth centuries, the importance of Belgrade's geostrategic position became painfully obvious, especially after the fall of Serbia. Belgrade became the main stronghold on Hungary's southern borders. Without seizing it, the Ottomans could not seriously threaten the heartland of Hungary. It would be reasonable to assume therefore that its fortifications were paid special attention, but that was not the case. Namely, in Hungarian history it was a period marked by a weak central authority, internal disarray and power struggle among the Hungarian magnates. In a situation where protection of the borders was left to chance or the ability of individuals any serious work on the town fortifications was out of the question. The work was limited to repairing the old defences, while the few newly-built ones were a far cry from what was really needed. The ramparts and towers erected by the Serbian despot were designed for pre-gunpowder warfare.

Defensive cannon began to be introduced in the last decades of the fourteenth century, while early siege cannon were not much of a threat to fortress curtain walls. It was only from about 1400 that siege artillery began to develop at a faster pace. To counter with the new powerful weapon entirely new fortification designs were developed, while the old ones needed to be adapted. Nothing of that was done in Belgrade, and this important fortification remained well behind the development of European fortification techniques.

In the late 1430s, the danger of Ottoman attack on Belgrade became palpable. The Ottoman northward campaign led by Sultan Murad II began in the spring of 1440. In 1438, a good portion of Serbia was conquered and in June the following year the Serbian new capital Smederevo fell after a siege of three months. Belgrade was next in line. It was surrounded from all sides, even from the river. An estimated 20,000 siege troops were deployed beneath the ramparts, and a rear tent-camp was mounted. The siege weapons

included cannons, which still had small destructive power. The course of the five-month siege is not known in detail. Belgrade was battered with the aim of breaching the defences for an infantry assault. As it seems that this failed to produce the desired result, an attempt to sap the ramparts was made. A contemporary witness recorded that Turkish soldiers had secretly began to dig a tunnel, but the defenders blew it up, causing many casualties. After this failure, the Ottoman army mounted the main assault. At few points where escalade was successful some of the fiercest fighting took place. The defenders' firearms, especially rifles, swept the approaches to the walls, and after a violent battle the Turks were forced to retreat. The city was defended, even though the expected relief forces failed to come.

Analysis of the course and results of the 1440 siege allows insight into the quality of the fortifications built by the Serbian despot. The main attack came from land and was directed to the best fortified side of the town whose double enceinte system could not be breached by as yet unperfected artillery. But the siege revealed the system's weaknesses, in the first place its gates. Therefore, in the aftermath of the siege, along with the repair of ramparts special attention was paid to reinforcing the town gates. As the most vulnerable due to its position on the easily accessible land side, the Upper Town South Gate was walled up. Its role was reassigned to the East Gate, carefully fortified along with the Lower Town South Gate, and in front of the two now main gates barbicans were built. Moreover, before the Upper Town gate the present-day Zindan Gate was erected, with a massive curved rampart and two strong semicircular towers providing emplacements for seven cannons. A somewhat smaller fortification consisting of two semicircular towers with four cannon emplacements was built in front of the Lower Town East Gate.

The new outworks significantly improved protection of the gates, shielding the system's weakest points from direct attack. Introduction of cannon for defending approaches to the gates was an important innovation and the first ever attempt to adapt the Belgrade fortification to the new weapon.

After the abortive siege of 1440, the Ottomans made no assaults on Belgrade for a while. A new wave of conquests of the Balkan countries began with the accession of Sultan Mehmed II (1451–1481). Having captured Constantinople in the spring of 1453, he conquered the Serbian Despotate and went on to invade Hungary. An outpost of the Hungarian lands, Belgrade was the first target.

According to contemporary records, a huge Turkish army of some 100,000 men led by Mehmed II reached Belgrade at the end of June 1456, supported by a powerful Danube flotilla. Special attention was given to siege artillery such as the large cannon which had destroyed the walls of Constantinople. From European perspective, the Ottoman artillery was the strongest and most advanced of its time.

As the Turks advanced towards Belgrade, Hungary was mustering an army under some difficulty. Some troops were gathered by the Hungarian general János Hunyadi, and a poorly equipped and untrained crusading army was raised in the neighbouring European

countries by the Franciscan John of Capistrano. Contemporaries recorded that Polish students from the University of Krakow came to Belgrade's aid.

In early July Belgrade was tightly surrounded, with the main siege force concentrated on the southern approaches as the most suitable for attack. About 20 large and a number of smaller cannons were mounted there with the purpose of clearing the way for an infantry attack on the Upper Town ramparts. The flotilla was to block relief troops from Zemun, where a Christian camp was installed.

The bombing lasted for ten days and contemporary records speak of heavy damage inflicted to the ramparts. The situation in the besieged town must have been very difficult. The fact that many defenders faced heavy siege cannons for the first time must have caused as much psychological damage. The situation changed when the Hungarian fleet succeeded in breaking the siege line for fresh crusading troops. Failing on the rivers, the Ottomans began their main assault in the evening of 21 July. Some of the units managed to force their way into the Upper Town through breaches made in the ramparts. The castle bridge was the scene of the fiercest fighting, where the assailants were defeated and forced to withdraw. Illustrating the violence of the engagement, a contemporary recorded that a sparrow stabbed with three arrows was found in the battlefield in its wake. In the counterattack, the Sultan himself was wounded.

The successful defence of Belgrade was celebrated throughout Europe as a great Christian victory. The Turkish northward advance was stopped for a few decades. The success primarily was the result of the defenders' extraordinary efforts. Although heavily damaged, the fortifications mostly withstood bombing by powerful cannons for a few reasons. In the first place, with the exception of the southern side, the targets bombed were unsuitable for the effective performance of siege artillery. Besides, unperfected techniques of operating siege artillery prevented its full destructive effect. Certain solutions employed in the construction of the early fifteenth-century fortifications probably proved advantageous. The outer rampart with its stone scarp shielded the foot of the main wall from direct battery and, consequently, from more serious damage. However, only two metres thick, the ramparts had not been designed to sustain artillery fire. Protection from constantly improving siege artillery required major modifications. And yet, the ensuing repair works focused on increasing defending firepower rather than on strengthening the weak ramparts. Thus a new fortification was built, known today as the Eastern Outer City. It jutted into the area between the barbicans of the main town gates. Its most protruding part received a polygonal cannon tower, known as the Jakšić Tower. The role of this fortification was protection of the north-eastern approaches to the town and its main gates by flanking gunfire. A somewhat larger polygonal cannon tower, known as the Nebojša Tower, was erected on the Danube bank to protect the entrance to the port. As a result, the defences were reinforced, but inadequately, given the much more advanced art of contemporary European fortification.

Except for frequent skirmishes with the Turkish garrison stationed in the fortress of Žrnovo on Mt Avala, the Ottomans did not attempt a major operation against Belgrade until the early 1520s. At that time, Hungary was torn by internal strife and the system of defence on its southern border, with its forts poorly maintained and insufficiently armed, was in a bad state. This created suitable conditions for the Ottoman expansion into central Europe. Young and belligerent, Sultan Süleyman wanted to begin his reign with the conquest of Belgrade – an unattained goal of his predecessors. Having drawn lessons from the earlier sieges, Süleyman opened his campaign by conquering Srem, thereby severing links with Hungary. Under the Sultan's command from his camp in Zemun, the siege troops completely encircled Belgrade by the end of July 1521.

The main assault was launched upon the considerably weaker riverside fortification. The Turkish left wing attacked the northeast rampart of the Lower Town. The defenders offered strong resistance from the Nebojša Tower, but the Turks set it on fire on the 4th of August. A Turkish chronicler noted that »the spine of the infidel was broken« when the Nebojša Tower was burned down. The Turkish right wing attacked the Western Outer City. Deployed on the *Ratno ostrvo* (War Isle), the Turkish centre battered the weak riverfront rampart. On the 8th of August Turkish forces stormed into the Lower Town through the breaches and after a day-long battle the riverside fortifications were taken. The defenders were forced to withdraw to the Upper Town and hold on until help arrived from Hungary. Violent Turkish attacks continued on the remainder of the fortification. In order to sap the castle ramparts and towers, the Turks started digging a tunnel from the Lower Town. It was only after the destruction of these towers that the defenders were forced to surrender. Finally, on 29 August 1521, the Turkish army entered Belgrade, the town they had been trying to conquer for a century.

The fall of Belgrade meant the collapse of the entire southern frontier which Hungary was unable to prevent. The Hungarian king was unable to raise a relief army and the defenders of Belgrade were left to themselves. Established in the early fifteenth century, the town's system of defence was strengthened with outworks and artillery towers, but the initial concept of defence was not modified. It was still believed that the Turks would attack from land and that the Hungarian fleet, retaining control over the rivers, would ensure the defenders undisturbed assistance. The result of such assessments was that Belgrade was not strongly fortified towards the rivers. As clearly shown by the outcome of the 1521 siege, the prerequisite for a thus conceived defence of Belgrade to be successful was the proper functioning of the entire system on the southern border.

IN THE REAR OF THE OTTOMAN EMPIRE

The Ottoman conquest in 1521 was a turning point in the development of Belgrade. For the first time in many centuries the Belgrade

fortress lost its primary military function as a strategic frontier fortification. With the theatre of war moved far to the north, it assumed a different role. It became an entrepôt for the distribution of supplies to the Ottoman armies campaigning in central Europe. In this period of peaceful development, until the last decades of the seventeenth century, there was no need to extend and modernize its fortifications. Instead of walls and towers, large food and arms storehouses were built. A cannon foundry was erected in close proximity to the town walls on the Sava-facing slope, and a gunpowder works rose in the environs of Belgrade.

Peaceful development of the town was disrupted by the abortive siege of Vienna in 1683, marking the beginning of the decline of Ottoman rule in central Europe. After a succession of Turkish defeats, major military operations were rapidly approaching Belgrade. As a result, it recovered its former strategic importance and became the key Turkish strongpoint expected to curb the advance of Austrian forces. However, Belgrade was ill-equipped for such a role. Its fortifications were neither extended nor reinforced since the end of the 15th century. Meanwhile, the European art of fortification had undergone tremendous change. Systems of artillery fortifications were being constantly improved in response to the changing techniques of warfare. With its medieval fortifications, Belgrade was almost two centuries behind. This diminished the chances of successful defence despite the favourable geographical position and called for an urgent strengthening of the old fortifications. For that there was neither time nor money, and Belgrade had to await the Austrian siege of 1688 with its long-outdated medieval defences.

Having inflicted several defeats to the Ottomans, an Austrian army of some 38,000 men reached the environs of Belgrade in the early summer of 1688. The land forces and the Danube fleet were gathering at Petrovaradin. The main body of troops was commanded by the Bavarian electoral Maximilian Emanuel. The forces advancing along the Sava were commanded by Ludwig von Baden. The Turks were preparing their defence under the direction of Yegen Osman Pasha. He had about 10,000 soldiers under his command and a garrison of equal strength within the walls of Belgrade.

Early in August, the Austrians crossed the Sava at Ostružnica and entered the city of Belgrade despite a resistance offered by the Turks. The siege started by establishing the contravallation line opposite the Upper Town south-eastern rampart, and the circumvallation line whose purpose was to protect the rear of siege troops. The contravallation line included four approaches, as well as cannon emplacements. The Austrians mounted the main assault upon the Upper Town, still defended by its old medieval ramparts. Their cannon fire levelled part of the rampart on the easily accessible side to open the way for the infantry to storm into the Fortress. It was in that direction that the main assault was launched on 6 September 1688. The Lower Town was attacked simultaneously in order to engage part of the garrison and weaken the defence of the main section. While the Austrians were advancing into the Upper Town, the Lower

Town was taken. The surviving defenders, who had retreated into the castle, were forced to surrender.

After the siege of less than a month, the Austrians took Belgrade rather effortlessly and without significant losses. The Turkish garrison, though strong and well supplied, failed to defend Belgrade primarily due to the weak and obsolete system of defences. The siege made it clear that Belgrade could no longer be protected by the medieval system of fortifications.

BETWEEN THE WARRING EMPIRES

Conflict between the two great powers in the region of which Belgrade was the centre determined the city's fate. It regained its military function as a strategic frontier stronghold, which it maintained throughout the eighteenth and nineteenth centuries. Therefore both empires, the Austrian and the Ottoman, did their best to fortify the town as strongly as possible. In the first decades of the eighteenth century construction of the most advanced fortifications made Belgrade the strongest fortress of south-eastern Europe.

The first improvements, though only provisional, were made during the short-lived Austrian occupation. On orders from Vienna, the town commander Count Starenberg took necessary measures to prepare the newly-captured fortress for defence and ensure protection against siege artillery. Attention was focused on the badly damaged south-eastern rampart. Breaches were provisionally blocked and a new gate was built (known as the Sahat Gate). New outworks included a glacis with a covert way and a ravelin in the direction of the new gate. The East and West gates of the Upper Town were reinforced with two bastions. At the same time preparations were being made for a thorough reconstruction of fortifications.

But in the autumn of 1690 the Turks recaptured the town, and the following year went on with what the Austrians had started. In the course of the battle for Belgrade, the engineer directing the fortification works and Starenberg's aide Andrea Cornaro had been captured. It was to this Venetian of Cretan origin that the Turks, lacking in military engineers, entrusted the reconstruction of the fortress. At first with the status of a war prisoner, he later was set free and directed the works in his capacity as *mimarbasha* (chief engineer) until his death in 1698.

Cornaro's original project for the reconstruction of the Belgrade Fortress has not survived, but its copy is known from a plan drawn by Morando Visconti. Cornaro's blueprints were secretly copied by an assistant to the Turkish collaborator Imre Thököly and handed over to the Austrians. Based on these drawings, Visconti made the plan that is now kept in the Vienna War Archive. Focused on fortifying the Upper Town, Cornaro's project designed new ramparts according to the principles of artillery fortifications. The main defence was to rest upon new outworks on the South-eastern front, concentrated in the direction of the easiest approach, i.e. direction taken by the main

assaults upon the Fortress in earlier sieges. These fortifications included two flanking two-horned bastions with a ravelin between them aligned with the main line of communication. In front of the Upper Town side ramparts a glacis with covert way was planned, while the bastions in front of the gates, built in 1689, were to be left as they were. Cornaro's project for the Lower Town envisaged minor alterations as well as bastions before the East Gate and at the entrance to the old port.

The works continued for the whole last decade of the seventeenth century, occasionally supervised by Sultan Mustafa II. It was recorded that the Sultan personally directed the fortification of the entrance to the old port at the Nebojša Tower. The Treaty of Karlowitz signed in 1699, however, put an end to the construction works even though Cornaro's project had not been fully carried out. The Upper Town was enclosed with new ramparts on three sides, while the north-eastern one remained protected by the old medieval wall. Heavily damaged during the siege and unsuitable for the new conditions of warfare, the castle was torn down. The south-eastern outer line of defences remained unfinished. Only one of the two hornwork bastions was built. The Lower Town received a new riverfront rampart, and the existing south-eastern one was strengthened with an earthen embankment. Its flanks were reinforced with glacises and palisades.

A contemporary accompanying the French emissary De Ferriole in 1696 made comments on Cornaro's works. He commended the high quality of construction, especially of the Upper Town ramparts, but he found the latter too high. On the other hand, he thought that the outworks with the two-horned bastion were too low and the ditch too shallow. So he concluded that successful defence could only be achieved with a strong garrison backed by an army. Similar criticism came from an Austrian general, Count Haresch, who came to Belgrade a few years later on an intelligence mission.

The contemporary observers' criticism seems to have been quite justified. The bastioned line in front of the Upper Town, designed according to the principles of the Dutch fortification school set in the first half of the seventeenth century, was already outdated. In the second half of the seventeenth century, the design of European fortresses became much more sophisticated. Such were fortification techniques of the famous French Marshal Vauban, the acme of military architecture at the time of Cornaro's Belgrade works and into the eighteenth century. And yet, Cornaro made use of obsolete solutions. The reason is difficult to find, but his lack of knowledge does not seem a likely explanation. Cornaro's deliberate sabotage cannot be ruled out, given that the Turks lacked skill in designing modern bastioned fortifications. Forced to work for the enemy, he may have found his own way of supporting the Christian cause. However, the fortifications of Belgrade had other weaknesses too. As Cornaro's project was not carried through, the bastioned fronts remained inadequately connected and too weak to shield the main fortress wall from direct artillery fire. Some of these shortcomings became conspicuous at the Austrian siege of 1717.

A new war between Austria and Turkey broke in the spring of 1716. Having seized the Banat, the Austrian troops under Eugene of Savoy crossed the Danube the following year and besieged Belgrade. The besiegers' camp was enclosed with the contravallation and circumvallation lines designed by well-known Austrian engineers. After the conquest of the Turkish-held town of Zemun, a battery was positioned on the river bank and the cannons aimed at the Lower Town. The goal of the Turkish garrison was to hold on until the arrival of the main forces from the south commanded by Halil Pasha. The Austrians, on the other hand, wanted to seize Belgrade before the engagement with the main body of Turkish troops. With the construction of siege positions still underway, bombing of the low ramparts of the Lower Town began. In mid August, a large building where gunpowder was stored was hit and the blast destroyed almost all Lower Town structures. But despite frequent bombing campaigns and massive destruction within the walls, the Austrians made no assault on the Fortress. In the meantime, in early August, Turkish relief forces reached Belgrade and were deployed towards the Austrian circumvallation line in the area of modern Mali Mokri Lug. It became obvious that the decisive battle for Belgrade was going to be fought on the battlefield rather than in an assault on the Fortress. On 16 August, after a five hours' engagement, the Turkish army was beaten and forced to retreat, pursued by a Serbian volunteer corps. This victory decided Belgrade's destiny. Two days later, the Turkish commander of the Fortress signed the capitulation treaty.

The course of the siege revealed flaws in the defence system of the Belgrade Fortress as established by the fortifications constructed at the end of the seventeenth century. The artillery attacks showed the shortcomings of the Lower Town new fortifications which, consequently, suffered the heaviest damage. An important factor was also the fact that the Turks did not have modern and well-secured facilities for gunpowder storage in the Fortress, a prerequisite for the success of defence. It also became clear that the Fortress could no longer be defended without outworks on the opposite banks of the Sava and Danube rivers. It is interesting to note that the criticism by De Ferriole's companion proved justified, namely that given the state of its defences the Belgrade Fortress could only be protected by a strong garrison, with strong external forces in support. The Turks seem to have been aware of that while choosing defensive strategies in their attempt to keep Belgrade.

ONE OF THE STRONGEST FORTRESSES IN EUROPE

The conquest of Belgrade in 1717 was perceived in Europe as Austria's great victory and, in a broader sense, as a victory of Christendom in its centuries-long confrontation with Islam. Incorporated into the Habsburg Monarchy, Belgrade became the »main frontier fortress« and as such – exceptionally significant. To Austria and Christian Europe it became, between 1717 and 1739, a key strongpoint of de-

fence against the Ottoman Empire and a base for the re-conquest of its European territories. In its eastward expansion the Catholic monarchy intended for Belgrade the role of an influential cultural, political and economic base for Catholic expansion and German colonization. These goals drew Belgrade, though briefly, into the orbit of European urban developments. The existing Oriental town with its fortress, an outdated fortification despite attempts at modernization, was in stark contrast to this new function and the prevailing urban and fortification concepts of a Baroque Europe. To make Belgrade into a fortified European city of the Baroque epoch required a complete reconstruction. The reconstruction programme envisaged the fortress as an exclusively military structure, a town laid out on a grid pattern and protected by bastioned fortifications, as well as outworks on the opposite bank of the Sava and Danube rivers as an integral part of the system of defence. Such an ambitious programme required extensive preparations, from organizing the administration of the occupied territory and drawing reconstruction projects to providing funds for the works.

Temporary military government established after the conquest of northern Serbia and Belgrade was replaced by the so-called Serbian Administration headed by Carl Alexander of Württemberg. A department for fortress construction was founded, which was responsible to the Aulic War Council in Vienna. Funding posed a problem, which at first slowed down the works. The problem was partially solved by levying taxes on the imperial provinces; for example, the Italian provinces of Naples, Sicily and Lombardy supplied 1,200,000 florins. The fortification of Belgrade being conceived of as »the bulwark of Christendom«, the Catholic Church also gave its contribution.

Many original documents relating to construction and reconstruction works in Belgrade during the Austrian occupation (1717–1739) are preserved in the Vienna War Archive. The plans and blueprints make it possible to follow their course almost step by step and to analyze the designs employed. According to this documentation, the work was planned in two phases, the first being preparatory and completed in 1723.

The construction works at first were directed by a well-known military engineer, Colonel de Boeff. Somewhat later he was succeeded by Major Suly, the author of the first detailed project for Belgrade's new fortifications, the realization of which seems to have begun as early as the second half of 1718. The initial phase included repair and extension of Cornaro's Upper and Lower Town ramparts, as well as the building of Suly's large powder magazine on the Danube-facing slope in the Lower Town. This well-preserved building consists of two rock-cut halls, each with nine columns, interconnected by a vaulted access corridor. Technically sophisticated, this design offered a functional solution and may be considered a significant achievement of contemporary military architecture. Among other important structures built in the Upper Town was a large, about 60 m deep, well, completed by 1731 (known as the Roman Well).

The realization of Suly's project was discontinued as early as the beginning of 1721 on account of Alexander von Würtenberg's dissatisfaction. Many objections were raised against his project and accusations of embezzlement brought. The search for the best design began all over again and various projects were submitted, some by well-known contemporary engineers such as Colonel Montani, head of the Military Academy in Vienna. Finally, in the middle of 1725 the Aulic War Council accepted a project by Colonel Nicolas Doxat (de Démoret), and he was appointed director of construction works.

According to Doxat's project the mainstay of defence was the Belgrade Fortress as the heart of a system consisting of the town fortifications and the outworks on the opposite side of the river. All the earlier outworks were to be pulled down and the fortified core of the Belgrade Fortress, its Upper and Lower Towns, enclosed with new bastioned traces. Special attention was given to the South-eastern front defending the easiest access to the Fortress, where construction of two half bastions with orillons and receded flanks for six cannon batteries was planned. Both half bastions were connected with the main Fortress gate (present-day Stambol Gate) by a curtain with a large ravelin in front. In the Lower Town, construction of a similar bastion front was planned for the old port, which was to become a closed naval port. An outer line of defences, consisting of counterguards with lunettes and glacises with a covert way, was planned before the main bastion fronts and the fortification on the inland side.

The city was to be defended by a new bastioned trace from the bank of the Sava to that of the Danube via the modern Square of the Republic. The trace was to consist of eight bastions connected by curtains and an outer line of works similar to the one defending the Fortress. Outworks were planned on the left bank of the Sava at its confluence with the Danube and on the opposite bank of the Danube.

On the whole, Doxat offered an enhanced fortification design, while fully observing the basic intention of making Belgrade into a fortified Baroque city with multiple functions such as military, economic, administrative and other. His project drew on Marshal Vauban's First System, the acme of the European art of fortification at the time. This new system offered excellent potentials for defence against attack coming both from the inland and river sides. The shortcomings observed during the 1717 siege were remedied by the construction of outworks at the confluence of the rivers.

The realization of Doxat's project was a huge undertaking and it went on for nearly 15 years. They saw the completion of the Belgrade Fortress works, the main bastioned line around the city and the outworks on the Sava bank. A new war between Austria and Turkey left the outer line of city defences unfinished, while the construction of the Danube outworks had not even begun. Even so, the Fortress of Belgrade was brought to its acme both in terms of the area it covered and the models of defence employed. The strongest fortification in the southeast of Europe at the time, it promised success in resisting siege, such as the one laid by the Ottomans in 1739.

Having defeated the Austrians at Grocka on 23 July 1739, the Turks reached Belgrade. The dispirited Austrian commanders were unwilling to defend the city despite good chances of success, and peace negotiations began. The truce was signed at the very moment the defence began to produce results. According to the truce, the Austrians ceded Belgrade to Turkey, with the proviso that all fortifications built after 1717 should be pulled down, including the outworks on the left bank of the Sava. The bastioned trace around the outer city was to be torn down in three months time, and the new fortifications of the Belgrade Fortress within six months. So it was almost without resistance that Belgrade was surrendered, a city that had for twenty years been fortified and developed to become the Habsburg Monarchy's main stronghold in its eastward expansion. In spite of Belgrade's strong defences, Austria was unable to safeguard it. Other factors played a decisive role.

OTTOMAN FRONTIER STRONGHOLD

Under Ottoman rule Belgrade retained its strategic importance, becoming the key stronghold on which the preservation of the Empire's European possessions depended. But acutely aware of its actual strength and the international balance of power, the Porte was compelled to abandon all ambition to regain the lost northern territories. Not a base for conquest any more, Belgrade assumed solely the role of a defensive frontier fortification, and the Turks put much effort into making the Fortress ready for that task. But the Ottoman Empire, with its weakened central power and exhausted by internal strife, was incapable of undertaking so extensive a project as the refortification of Belgrade.

The demolition of the Austrian fortifications had reduced the Belgrade Fortress to its basic form: the Upper and Lower Town fortifications built or renovated prior to 1717. Without outer bastioned lines the Fortress was highly vulnerable, so refortifying was the task of the hour. Apparently the choice of the design was not a matter of dispute. As the Turkish idea of an impregnable and well-constructed fortress appears to have coincided with the state of affairs prior to the demolition, the new defences were to be constructed in the same manner and according to the same design as the pulled-down Austrian fortifications.

Construction works began towards the end of 1740 and went on for twenty years, with much difficulty and frequent interruptions. When they were completed, the Fortress had the shape it has preserved till this day. The newly-built fortifications in fact were a very simplified version of the previous Austrian ones. Like the Austrians before them, the Turks basically followed the patterns of Vauban's school of fortification. But compared to the Austrian bastioned traces, which had their merits in the development of European fortifications, the Ottoman had many shortcomings; for example, the outworks with lunettes and counterguards beyond the main bastion

front were left out and the latter remained unprotected, which weakened its defensive function. Moreover, the whole purpose of following the previous fortification patterns may be brought into question. Belgrade's geopolitical position became fundamentally different after the peace settlement of 1740. Belgrade now became an Ottoman frontier fortress on the right bank of the Sava and Danube, but the opposite bank was not under Ottoman rule and no outworks could be built on it, which in turn made the defence of the Lower Town much more difficult. This fact should have generated a different approach to its system of defence, but it obviously was not given careful consideration. The only relevant contribution in that sense was the building of a strong rampart around the gunpowder magazine in the Lower Town to shield it against potential cannon fire from the left bank of the Sava.

The bastioned line of defence around the city was not restored, and a palisade of little defensive significance was built in its place. Thus the defence of Belgrade became reduced again to the Fortress, in contrast with the earlier period, when it had been but the heart of a larger system of defence.

A new war and the short-lived Austrian occupation (1789–1791) left no trace on the fortifications of Belgrade. To judge from the surviving documents, plans in particular, the Austrians intended to enhance the system of defences, but Belgrade changed hands once more.

IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

The Peace of Sistova in 1791 ended the last war that Austria and Turkey fought with one another. The Belgrade Fortress remained an Ottoman frontier fortification, but this was not its primary function. The situation in the *pashalik* of Belgrade was rapidly changing. The Sultan's authority was no longer challenged by the external enemy but by internal strife. In the 1790s armed conflicts between the rebelling Janissaries and the imperial army were frequent and the time was ripe for the Serbs to rise up. Under the circumstances Belgrade became a military and administrative centre of the Ottoman authorities struggling against the Serbs and their aspirations for independence. Even as outdated as it was in comparison with European fortifications, but reconstructed in the previous period, the Belgrade Fortress played the role of an important Ottoman stronghold.

The last siege the Fortress saw was laid towards the end of 1806. After the great victories at Mišar and Deligrad, the Serbian insurgent army led by Karadjordje reached Belgrade. The Turks were forced to surrender after a few weeks of fighting with the poorly equipped insurgent troops. For the first time in four centuries, the liberated city became the capital of Serbia and its Fortress the main Serbian stronghold. The Serbian garrison remained in the Fortress until the uprising was crushed in 1813, but no work on the defences

was undertaken. Nor were they extended or significantly repaired during the last period of Ottoman rule that followed.

By the time the Serbian troops replaced the Turkish garrison, in 1867, the Belgrade Fortress had lost most of its defensive significance. All European fortifications of the seventeenth and eighteenth centuries had lost importance with the advent of high-explosive artillery shells. The Serbian troops merely used the Belgrade Fortress as an enclosed complex of barracks and storehouses.

The Fortress suffered heavy damage in World War One. Although long-obsolete by then, it was held and protected as an important stronghold in the system of defence of Belgrade and the borders of the Kingdom of Serbia. In the violent bombing from heavy howitzers in 1914 and especially in the autumn of 1915, all of the old structures within the Fortress were destroyed and its walls severely damaged.

The Belgrade Fortress kept falling into decay in the interwar period. The development of a modern city was at odds with the old Fortress. A new traffic artery cut its way through the Lower Town, little by little the outworks became covered with park lanes, and a Zoo grew leaning against the ramparts. At the same time, however, there was a growing awareness of the need for the Fortress to be preserved as the most significant monument to the city's past. Some sections of the ramparts were renovated; the Zindan Towers received new battlements; and the Jakšić Tower in the Eastern Outer City was completely reconstructed. Damaged in 1915, the old corner tower of the Upper Town, next to the East Gate, was also reconstructed. War wounds inflicted to the walls of the Nebojša Tower in the Lower Town were also healed.

A new era in the long history of the Belgrade Fortress has begun in the aftermath of World War Two. It irrevocably lost all defensive significance and the army left its ramparts. Extensive archaeological excavations have been initiated and followed by major conservation works. Pieces of information about the once famous fortification have been rescued from oblivion and its ramparts and towers restored to their former shape. The nearly two-millennia-old Fortress has been adjusting to the new age and the needs of modern man by being both a large museum of Belgrade's history and a favourite venue of its citizens.

LISTE OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Belgrade Fortress, plan with designations

Fig. 2 Belgrade Fortress in 1688, plan by F. L. Masigli (Library of Bologna University)

Fig. 3 Belgrade Fortress in 1722 (War History Archives, Budapest, 64/954)

Fig. 4 Turkish drawing of Belgrade, 1492 (Topkapi Palace Museum, Istanbul)

Fig. 5 Turkish capture of Belgrade in 1521, engraving by Ortelius (Belgrade City Museum)

- Fig. 6 Belgrade in the 16th century, engraving (British Library, London)
- Fig. 7 The 1688 siege of Belgrade, *vedute* from a plan by J. B. Gump (National Library of Serbia, Belgrade)
- Fig. 8 Belgrade Fortress, general view
- Fig. 9 Belgrade Fortress, aerial view of the Upper Town, Eastern Outer City and part of the Lower Town
- Fig. 10 Castrum at Singidunum, permanent base of Legion IV Flavia, restitution of plan
- Fig. 11 Castrum, foundations of the rampart and south gate tower (»Roman Hall« of Belgrade City Library)
- Fig. 12 Castrum, part of the NE rampart with remains of a tower
- Fig. 13 Castrum, remains of the north corner tower
- Fig. 14 Castrum, NW rampart, detail of the foundations
- Fig. 15 Castrum, detail of rampart construction, partial restitution
- Fig. 16 Singidunum, temporary legionary camp with the settlement in the 2nd century AD
- Fig. 17 Singidunum, castrum with the settlement in the 3rd and 4th centuries AD
- Fig. 18 Singidunum, 6th-century fortification, hypothetical layout
- Fig. 19 Belgrade, presumed 9th-century location of the fortress and town
- Fig. 20 Belgrade, archaeological finds from 9–10th-century layers
- Fig. 21 Belgrade, presumed 11th-century location of the fortress and settlement
- Fig. 22 Belgrade, Lower Town, Byzantine lead seal from 11–12th-century layers
- Fig. 23 Belgrade, Upper Town, lead seal of King Salomon of Hungary, from the 11th-century layer
- Fig. 24 Byzantine castle in Belgrade, restitution
- Fig. 25 Byzantine castle, remains of a tower on the NW rampart, plan with elevation and section
- Fig. 26 Byzantine castle, remains of the gate with part of the foundations
- Fig. 27 Byzantine castle, remains of the gate after excavations
- Fig. 28 Belgrade, fortress and settlement in the second half of the 12th century
- Fig. 29 Belgrade, pottery vessels from 11–12th-century layers
- Fig. 30 Belgrade, fortress and settlement in the first half of the 14th century
- Fig. 31 Belgrade, suburb in modern Dorćol, bronze mould for a metal icon of Christ, early 14th century
- Fig. 32 Chronological sequence of the layers adjacent to the Outer City North wall
- Fig. 33 Outer City, remains of the North wall gate
- Fig. 34 Outer City, portion of the North wall with the gate, surviving remains
- Fig. 35 Outer City, foundations of Tower I
- Fig. 36 Outer City, remains of the Riverside rampart
- Fig. 37 Outer City South wall, first half of the 14th century
- Fig. 38 Belgrade in the first half of the 14th century, restitution
- Fig. 39 Belgrade Fortress after the renovation and extension of fortifications in the first decade of the 15th century, restitution
- Fig. 40 Belgrade Fortress after additions to the Upper Town fortifications, restitution
- Fig. 41 Belgrade Fortress in 1404–27, chronological sequence of the archaeological layers adjacent to: A) Upper Town NE rampart; B) Upper Town SE rampart; C) Upper Town NW rampart (outer side)
- Fig. 42 Belgrade Fortress, castle with the palace of Despot Stefan Lazarević, 3D restitution
- Fig. 43 Outer City, part of the North wall with early-15th-century additions, restitution of plan and interior
- Fig. 44 Outer City, added portion of the North wall in the port, detail of the ground-plan and elevation after excavations and the restitution of section
- Fig. 45 Upper Town ramparts in 1427, restitution
- Fig. 46 Upper Town, Tower X, NE rampart
- Fig. 47 Upper Town, Tower VIII and part of NW rampart after partial restoration
- Fig. 48 Upper Town, East Gate, inner side
- Fig. 49 Upper Town, little West Gate
- Fig. 50 Outer City, Tower VII and outer rampart after excavations
- Fig. 51 Upper Town, outer NW rampart after excavations
- Fig. 52 Lower Town, part of NE rampart in 1427, restitution
- Fig. 53 Lower Town, Tower V, NE rampart, after excavations
- Fig. 54 Lower Town East Gate, detail of suspension bridge console
- Fig. 55 Lower Town, walled-up Port Gate, NE rampart, after excavations
- Fig. 56 Upper Town, NE rampart, restitution of elevation and section
- Fig. 57 Outer City, Tower VII and the added outer wall, restitution of elevation and section
- Fig. 58 Upper Town East Gate with corner tower, restitution of elevation and section
- Fig. 59 Upper Town, South Gate in 1427, restitution
- Fig. 60 Lower Town East Gate, partial restitution of elevation and section
- Fig. 61 Belgrade Fortress in 1427, restitution (Old Serbian names and town wards after the data in Constantine the Philosopher)
- Fig. 62 Lower Town, conjectured view of the Church of the Dormition of the Virgin and the Metropolitan's palace, an imaginative reconstruction in the 15th century
- Fig. 63 Belgrade Fortress with a suburb in the 15th century
- Fig. 64 Upper Town NE rampart, present state
- Fig. 65 Upper Town, East Gate with corner tower after partial restoration
- Fig. 66 Upper Town, north corner tower
- Fig. 67 Belgrade Fortress, general view of the defences in the 15th century, 3D restitution
- Fig. 68 Upper Town, East Gate, with detail of machiolation corbels
- Fig. 69 Upper Town, part of the NW rampart with corner tower

- Fig. 70 Lower Town, Tower II of the NE rampart, plan and elevation after excavations
- Fig. 71 Bronze cannon from Tower II of the Lower Town NE rampart
- Fig. 72 Barbican in front of the Upper Town East Gate, detail of embrasure
- Fig. 73 Barbican in front of the Upper Town East Gate (present-day Zindan (Prison) Gate), restitution of the original plan
- Fig. 74 Barbican in front of the Lower Town East Gate, restitution of the original plan
- Fig. 75 Barbican in front of the Lower Town East Gate before devastation in 1944
- Fig. 76 Barbican in front of the Lower Town East Gate, interior after the excavations of 1969
- Fig. 77 Zindan (Prison) Gate, general view
- Fig. 78 Belgrade Fortress in 1456, restitution
- Fig. 79 Barbican in front of the Upper Town East Gate, axonometric restitution of the original appearance with section
- Fig. 80 The 1456 siege of Belgrade, Turkish miniature (Feher 1976, Pl. VI)
- Fig. 81 Nebojša Tower, Lower Town, plan and section
- Fig. 82 Nebojša Tower, Lower Town, detail of embrasures
- Fig. 83 Nebojša Tower, Lower Town, axonometric restitution with section
- Fig. 84 Nebojša Tower, Lower Town, present state
- Fig. 85 Eastern Outer City, Jakšić Tower
- Fig. 86 Eastern Outer City, North wall with Jakšić Tower
- Fig. 87 Eastern Outer City, 3D restitution
- Fig. 88 Belgrade Fortress in 1521, restitution
- Fig. 89 Boat cannon, 15th century, retrieved from the Sava River beneath the Fortress
- Fig. 90 The 1521 siege of Belgrade, Turkish miniature (Feher 1976, Pl. VIII)
- Fig. 91 Turkish capture of Belgrade, woodcut by W. Resch, Nuremberg, 1522
- Fig. 92 Belgrade in 1521, drawing after a contemporary Turkish miniature
- Fig. 93 Belgrade Fortress, part of fortifications in the mid 16th century, drawing made after a contemporary Turkish miniature
- Fig. 94 Castle gateway after Turkish alterations, surviving remains
- Fig. 95 Castle gateway after Turkish alterations, partial restitution (after M. Bajalović–Hadži Pešić)
- Fig. 96 Graffiti by prisoners incarcerated in the Castle towers, dated to 1539, 1602 and 1618 (after M. Bajalović–Hadži Pešić)
- Fig. 97 *Tophane* in front of the Upper Town NE rampart, after a detail of the 1683 plan
- Fig. 98 Mehmed Sokollu (Sokolović) Pasha's drinking fountain in the trench in front of the Castle, restitution of the original appearance
- Fig. 99 Upper Town NE rampart after 17th-century additions, detail of the wall face
- Fig. 100 Upper Town NE rampart after 17th-century additions, section
- Fig. 101 Belgrade Fortress in 1688, restitution
- Fig. 102 Types of Turkish palisade fences in front of the Fortress in 1688, after F.L. Masigli
- Fig. 103 Imaginative depiction of the 1688 siege of Belgrade, engraving by R. de Hooghe
- Fig. 104 Belgrade Fortress in plans of 1688–1700: A) 1688 (by J. B. Gump, NLS); B) 1688 (GAK 10.5); C) 1689 (GAK 11.6); D) 1700 (KAW G I b 24)
- Fig. 105 Upper Town, SE rampart after the construction of the outer line of defence in 1689 (according to KAW K I f 23–50)
- Fig. 106 »Lorraine bastion« with the gate on the Sava-facing slope
- Fig. 107 Gate of the »Lorraine bastion«, plan, section and portal
- Fig. 108 A. Cornaro's project for Belgrade's new fortifications in the plan of 1692 by M. Visconti (KAW K I f 23–53)
- Fig. 109 Upper Town, NW and SE ramparts, chronology of cross-section
- Fig. 110 Sahat (Clock) Gate, Upper Town, outside view
- Fig. 111 Upper Town, SE rampart after the 1693–96 reconstruction
- Fig. 112 Bastion at the Upper Town south corner
- Fig. 113 Upper Town, NW rampart with Defterdar Gate
- Fig. 114 Sahat (Clock) Gate, Upper Town
- Fig. 115 Upper Town, Bastions I and II of the NW rampart
- Fig. 116 »Starensberg bastion« in front of the Upper Town East Gate, face with Leopold's Gate
- Fig. 117 Belgrade Fortress in Bayel's plan with the unrealized project for new bastioned fronts, before 1717 (MGB I1 3154)
- Fig. 118 Belgrade Fortress in 1717, restitution of plan
- Fig. 119 The 1717 siege of Belgrade, colour engraving
- Fig. 120 »Lorraine bastion« (King's Ravelin), Upper Town, brick-built portion, c. 1720
- Fig. 121 Belgrade Fortress, design for new defences by Major F. N. Suly, 1718–20 (KAW K I f 23–61)
- Fig. 122 Belgrade Fortress, unrealized reconstruction designs of 1721–22 (KAW K I f 23–63 and K I f 23–64)
- Fig. 123 Great (»Roman«) Well, Upper Town, plan and section
- Fig. 124 King Gate and adjacent structures, Upper Town, plan and horizontal section (at 108–112 m) with building phases
- Fig. 125 Upper Town, SW rampart after the 1718–21 reconstruction, section with stratigraphy
- Fig. 126 Barracks, Upper Town (1721–23), plan (after KAW G VII 11–422)
- Fig. 127 Big Powder Magazine, Lower Town, axonometric view with section
- Fig. 128 Design for the Belgrade Fortress bastioned front and the settlement's defences, 1723–25, plan and sections (DSB S. X. 47028)
- Fig. 129 Upper Town with the SE front defences, design by N. Doxat (after KAW K I f 23–71)
- Fig. 130 Belgrade Fortress, design for the SE front, plan with sections; signed by Prince Alexander of Würtenberg and Colonel Doxat (KAW K I f 23–70)

- Fig. 131 Design for Belgrade's new defences by Nicolas Doxat de Démoret, 1725 (*BLL HJ* 35)
- Fig. 132 Belgrade's defences in 1739 (*KAW H III d* 1414)
- Fig. 133 Powder Magazine, Upper Town, plan and section
- Fig. 134 King Gate, plan and section with building phases
- Fig. 135 King Gate, outer façade with an imaginative reconstruction of the gatehouse
- Fig. 136 Leopold's Gate, Upper Town, original appearance of the Baroque façade (1:100)
- Fig. 137 Sahat (Clock) Gate, Upper Town, plan with building phases
- Fig. 138 Gate of Karl VII, façades
- Fig. 139 Water Gate I, Lower Town, restitution of the former appearance
- Fig. 140 Arsenal, Lower Town, plan (after *KAW G VII* 11–421)
- Fig. 141 Artillery barracks, Lower Town, plan (after *KAW G VII* 11–420)
- Fig. 142 Belgrade Fortress in 1739, restitution
- Fig. 143 Curtain and counterguard of the SE front, restitution of section with elevation
- Fig. 144 Sava defences, detail of the bastioned trace according to the 1718 design
- Fig. 145 King Gate, Upper Town
- Fig. 146 Belgrade Fortress, part of the SW front with the »Lorraine bastion« and King Gate (colour photograph)
- Fig. 147 Gate of Karl VI, Lower Town, inner façade
- Fig. 148 Belgrade Fortress in 1739, 3D restitution of outer bastioned fronts
- Fig. 149 Belgrade Fortress in 1740, restitution
- Fig. 150 Belgrade Fortress in late 18th- and early 19th-century plans: A) 1740 (*NBW Ks.* 962); B) c. 1745 (*KAW G I b* 30); C) 1790, with elements of the design for adding cannon emplacements (*KAW G I b* 44–3); D) 1808 (Major Gramberg's plan)
- Fig. 151 SE front, flank with casemated battery
- Fig. 152 SE fortress front, Stambol Gate, casemates and casemated batteries, plan
- Fig. 153 East fortress front, portion of the bastioned trace
- Fig. 154 East fortress front, counterscarp and the wall of covered way with loopholes
- Fig. 155 Stambol Gate, axonometric view with section
- Fig. 156 Stambol Gate, detail of the main façade
- Fig. 157 Outer Stambol Gate, Great Ravelin
- Fig. 158 Karadjordje's Gate, Great Ravelin, axonometric view with section
- Fig. 159 Sava Gate in the Lower Town (demolished in 1944)
- Fig. 160 Danube Gate, inner side
- Fig. 161 East fortress front, section of the curtain
- Fig. 162 NE fortress front in the Lower Town, section of the casemate by Vidin Gate
- Fig. 163 SW fortress front, caponier in front of the gate on the Sava-facing slope; plan, elevation and section
- Fig. 164 SE fortress front, Sava-facing half bastion
- Fig. 165 Lower Town, wall in front of the Powder Magazine
- Fig. 166 SE fortress front with Stambol Gate
- Fig. 167 The 1789 siege of Belgrade, engraving (MGB inv. no I 1)
- Fig. 168 Belgrade Fortress in 1790, reconstitution of plan and sections (after *KAW G I b* 44–3)
- Fig. 169 Belgrade Fortress in the late 18th century, 3D restitution
- Fig. 170 Belgrade Fortress in the early 19th century, colour lithograph (MGB)
- Fig. 171 SE fortress front, Bastion I, detail of the curtain; in the background: Sultan Mahmud's mosque and Sahat (Clock) Tower, 1867 (photo by A. Jovanović)
- Fig. 172 SE fortress front, Bastion II, detail of the curtain; in the foreground: portion of the bridge in front of Stambol Gate with Turkish soldiers; in the background: windmill of Belgrade's pasha, 1867 (photo by A. Jovanović)
- Fig. 173 Arsenal, barracks and Hasan Pasha's mosque, Lower Town, 1867 (photo by A. Jovanović)
- Fig. 174 Serbian siege positions in Kalemegdan, June 1862 (photo by A. Jovanović)
- Fig. 175 Stambol Gate with Great Ravelin on 19 April 1867, the day Turks handed over the city keys (photo by A. Jovanović)
- Fig. 176 Upper Town, Turkish garrison before leaving the Fortress on 24 April 1867; in the background: Sultan Mahmud's mosque, previously the Austrian Sentinel building (photo by A. Jovanović)
- Fig. 177 SW fortress front with part of riverside defences, late 19th century
- Fig. 178 Belgrade Fortress, German aerial photograph taken in the course of military action, 1917
- Fig. 179 Belgrade Fortress, Austrian plan from the period of occupation, 1917
- Fig. 180 Demolition of part of the SW fortress front – beginning of construction of the Sava riverfront promenade in 1927
- Fig. 181 New Sava Promenade, 1928–33
- Fig. 182 Powder Magazine in the Lower Town, front hall after restoration and adaptation in 1994
- Fig. 183 Upper Town, South bastion, lookout with the Victor Monument
- Fig. 184 SE fortress front, preliminary design, 1997

Планови и цртежи

НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКТ ЗА БЕОГРАДСКУ ТВРЂАВУ И
АУТОР: 1, 10, 15, 16–21, 23–25, 28, 30, 32–34, 38–41, 43–45, 52, 56–63,
70–74, 78, 79, 81–83, 88, 89, 92, 93, 97, 98, 100–102, 105, 109, 116, 118,
124–127, 129, 137, 139–144, 149, 152, 159, 161, 162, 168.

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ ГРАДА БЕОГРАДА
(основна документација уз допуне и прераде): 107, 110, 125, 133–136,
138, 155, 160, 163.

Ј. П. ЗЕЛЕНИЛО БЕОГРАД (у сарадњи са 333СКГБ): 183.

Обрада планова и цртежа за штампу
ДАНИЈЕЛА ТАСИЋ

Фотографије

НЕМАЊА ОБРАДОВИЋ: 12, 47–49, 64–66, 68б, 77, 84, 99, 114, 145–148,
151, 156, 157, 164, 181.
НЕБОЈША БОРИЋ: 11, 22, 31, 42, 46, 67, 68а, 87, 106, 111, 153, 154, 169.
СТЕФАН ПОП-ЛАЗИЋ: 28, 37, 69, 85, 86, 108, 115, 121, 122, 130, 132, 165.
МИРОСЛАВ ДЕДИЋ: 27, 35, 36, 51, 53, 76, 94.
МАРКО ПОПОВИЋ: 13, 14, 50, 54, 112, 113, 120.
ЈОВАН ЈЕКИЋ: 8 и 9.

Макета

МАРКО ПОПОВИЋ (автор) и БОШКО ШАЛОМОН (израда)

СИР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

904:725.96 (497.11)
623.1 (497.11) (091)
94 (497.11 Београд)

ПОПОВИЋ, Марко

Београдска тврђава = The Fortress of Belgrade / Марко Поповић =
Marko Popović ; [фотографије Немања Обрадовић ... и др.]. – 2. допу-
њено изд. = 2nd ed. – Београд : ЈП »Београдска тврђава« : Археолошки
институт : Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2006
(Земун : Birograf). – 335 стр. : илустр. ; 28 см

Тираж 1.000. – Речник мање познатих речи: стр. 299–301. – Напомене
и библиографске референце уз текст. – Библиографија : стр. 303–317.
– Summary.

ISBN 86-908427-0-5 (ЈПБТ)

а) Београд – Тврђава δ) Фортификација – Србија
COBISS.SR-ID 129711628

ISBN 86-908427-0-5

9 788690 842704